

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Иккинчи жилд

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

84(59)6

Тўлдирилган қайта наشري

Ё — 93

Ёкубов, Одил.

Улуғбек хазинаси: Роман. — Т.: «Шарқ», 2007. — 352 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёкубовнинг «Улуғбек хазинаси» асари адибнинг тарихий мавзудаги энг баркамол асарларидан бири ҳисобланади. Шу боис у қайта-қайта нашр этиб келинмоқда.

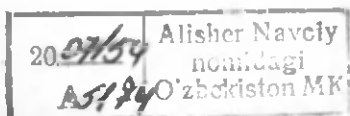
Биз ўқувчиларнинг янги авлодига асарнинг қайта ишланиб тўлдирилган ва мукаммал ҳолга келтирилган 1994 йилги вариантини тақдим қилмоқдамиз.

ББК.84(59)6.

ISBN 978-9943-00-117-6

Ю 33592
291

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2007.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Вақт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда.

Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи бир пайт вужудида хиёл нохушлик сезиб, ўрнидан турди. Лекин қўлидаги олатларни¹ жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, қаердадир юкорида, биринчи ошёнада, оёқ товушлари эшитилди. Бу товушлар расадхона толиби илмларининг шарпасиз одимларига ўхшамас, сипоҳларнинг бетакаллуф қадамларини эслатарди. Мавлоно сергакланиб юкори ошёнанинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, нимқоронғи расадхонада йўғон ва ўктам овоз янгради:

— Мавлоно Али ибн Муҳаммад Қушчи ҳазратлари! Шаҳриёри фалак-иктидор² Мирзо Улугбек Кўрагоний ҳазратлари амр этмишларким, Кўксаройда дарҳол ҳозир унозир бўлғайсиз!

Али Қушчи кафтини қошлари устига тутиб, навкарларни яхшироқ кўришга уринди, лекин навкарлар машғалларини бошлари узра баланд ушлаб туришар, серсоқол юзлари чала-чулпа кўринарди.

— Бир дақиқа фурсат бергайсиз. Олатларни йиғиштирай, — деди Али Қушчи.

Ғира-шира расадхонада яна бояғи таҳдидли овоз янгради:

— Фурсат зик, мавлоно. Отлар шай!

Навкарлар нағал қоқилган оғир этиклари билан мармар зиналарни гурс-гурс босиб, орқага чекинишди. Қўлларидаги машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронғилашди. Фақат шифтдаги туйнукда ошшоқ йирик юлдузлар ғалати чарақлаб турарди. Бу туйнук шундай ясалган эдики, пастда ўрнатилган судси фаҳри³ сатҳида

¹ Олат — асбоб.

² Шаҳриёри фалак-иктидор — қудратли шох маъносига.

³ Судси фаҳри — секстант.

самода сайр этаётган юлдузлар ҳолати кузатилиб бори-лар эди.

Али Қушчи калтагина чўкки соқолини тутамлаб, бир зум туйнукка тикилиб қолди.

Ўтган кунни тонг пайти устод Мирзо Улуғбек расад-хонага ташриф буюрган эди. Йўлбарс териси ёпилган ўз курсисиди ўтириб, тимқора осмонга разм солиб узок хаёл сурди.

Али Қушчи билар, бу йил соҳибқирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий билан Зухро юлдузлари бир-бирига яқин келиши кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди.

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Хиротдан Хокони Саид аталмиш Шохрух Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқиди ёнган Темурий шахзодалар қилич ва тиф чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриккача қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шахзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошла-рида аълоҳазратлари лашкар тортиб Жайхун томон от-ланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайхун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулкда сидир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали мишмишлар: гўё шахзода лашкарлари Жайхундан ўтиб Кешга¹ яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган кунни саҳарда расадхонага кириб келган устод бу тўғрида сўз очмади. Қўлида устурлоб, самони кузатиб узок ўтирди, сўнг, мармар зинанинг тик пилла-пояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошёнадаги кутубхо-нага ўтди. Чехраси сўлғин, хаёли паришон нақшинкор жавонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил сал-танат тебратиб йиққан нодир қўлёмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди, чамаси, унинг «Риёзиёт»²ини варақлаб узок турди, ке-йин бўйнини ҳам қилганича лом-мим демай бир-бир бо-сиб чиқиб кетди. У ҳатто Али Қушчи билан хайрлашма-

¹ Кеш — Шахрисабз.

² Математика.

ди ҳам. Аълохазратларини ҳовлига кузатиб чиққан Али Қушчига устод гўё расадхона билан видолашгани келгандай туюлиб, юраги зиркираб кетди. Икки кунгача устоднинг маҳзун нигоҳи қўз олдидан кетмай изтироб чекди, бир неча бор Қўксаройга боришга чоғланди, лекин журъат етолмади. Мана энди устод ўзлари уни Қўксаройга чорлабдилар.

Али Қушчи қора духоба такасининг устидан мударра дасторини¹ ўради, эгнига енгсиз кимхоб нимчасини, унинг устидан оқ чакмонини кийди-да, тик зиналардан юриб юқорига чиқа бошлади...

2

Само артилган чиннидай тиник, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовиллар, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди.

Али Қушчи ҳовлига чиқиши билан ўнг қўлдаги бинодан кимдир «лип» этиб чиқиб, йўлини тўсди.

— Тўхтанг, устод! Бу навкарларнинг муроди не? Қайга олиб кетадур сизни?

Али Қушчи суюкли шогирди Мирам Чалабийни таниб, уни елкасидан кучди.

— Қўркма, иним, аълохазратлари чақирибдурлар. Тезда кайтамен.

Али Қушчи расадхонанинг калитини Мирам Чалабийга топшириб, ҳовлидан чиқди. Навкарлардан бири қоронғида бетоқат депсиниб турган аргумокни рўпара қилиб, қўлтиғидан олди. Лекин Али Қушчи узангини топиб, типирчилаган отга ўзи сапчиб минди-да, жиловини қўлига олди: у «Қушчи»² номини бекорга олмаган, аълохазратлари билан овга чиққан пайтларида, не-не асов тулпорларни жиловлаб, бир лахзада ўзига ўргатиб оларди!..

Тун сукутини от туёқларининг дупури бузди. Навкарлардан бири олдинда, иккинчиси ёнма-ён от чоптириб борарди. Отликлар Сиёбдан ўтиб, дўнгга чиққанларида «Шохизинда» қабристонининг қўрғони ва қўрғон ортида қатор макбараларнинг юксак гумбазлари кўринди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза

¹ Мударра дастори — мударрислик салласи.

² Қушчи — бу ерда мохир овчи маъносига.

гумбазлари аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. Қаердандир олисдан, Қусам ибн Аббос дахмаси томондан тиловат қилаётган қорининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё боши-ка оламдан келаётган чексиз нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида хайбатли кўринган қуббадор дахмаларга аллақандай илоҳий рух бахш этар, борлиқ сирли ва мудҳиш туюларди.

Отликлар қабристондан ўтиб, масжиди жомега яқинлашганларида ҳар жой-ҳар жойда гулхан ёқиб, давра қуриб ўтирган посбонлар учради. Улар от туёқларининг дупурини эшитиб, ўринларидан сакраб туришар, лекин олдинда бораётган ясовулнинг амри билан йўлни очиб, отликларни ўтказиб юборишарди.

Регистон олдидаги кенг майдон лашкарга тўлиб кетган, сарбозлар даҳа-даҳа¹ бўлишиб гулхан ёқиб ўтиришарди. Мирзо Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳлардан зикр тушаётган қаландарларнинг овозлари баралла эшитилиб турарди:

Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!

Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабми, қаландарларнинг жазава билан ҳу-хулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар, гўё улар оллога ҳамду сано ўқимокда эмас, билъакс, кимгадир таҳдид қилмоқда эдилар.

Тор, тимли расталардан кейин чуқур хандак билан ўралган Кўксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай хайбатли туюлади. Қалъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин қорайиб турар, қалъа ҳам улкан гўристонни эслатар, гўристондай сирли ва осуда эди. Саройда милт этган чирок кўринмас, бу ерда ҳатто посбонлар ҳам гулхан ёқишмаган, ҳаммаёқ зимистон эди. Фақат Гўри Амирга қараган майдонга чикқанларидагина йўлларини фонус ушлаган посбонлар тўсишди. Қоронғида уларнинг қалқонлари ялтираб, туғли найзалари кўзга чалинди. Посбонлардан ўтиб, икки ёнидаги буржларига тўп ўрнатилган баланд дарвозахона олдида борганларида уларнинг йўлини яна қилич яланғочлаган сипоҳлар тўсишди. Биринчи ясовул қарнай қилиб ўраб олган ёрлиғини кўрсатиб дарвозахонага кирди. Сал ўтмай қулф ва занжирларнинг оғир шарақ-

¹ Даҳа-даҳа — ўн киши-ўн киши.

лаши эшитилиб, Гўри Амирга караган икки тавақали қуйма дарвозанинг ён эшиги секин ёчирлаб очилди. Ичкаридан фонус ушлаган таниш салоҳдор¹ чиқди.

Эгардан сакраб тушган Али Қушчи биринчи сипоҳга отининг жиловини тутқазиб, дарвозахонага кирди.

Салоҳдор фонусини баланд кўтарганча рўпарадаги эшикни очиб унга йўл берди.

Баланд кунгурадор девор билан ўралиб, юксак буржларга тўп ўрнатилган ўрдадай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида тош фонуслар милтираб турарди. Ҳовлининг сўл томонида пасткамроқ бинолар саф тортган бўлиб, бу — девонхона эди. Девонхонанинг ортида баланд девор билан тўсилган ҳарам бинолари оқариб кўринар, ўнг томонда икки ва уч ошёнали қошоналарнинг тилла-кори гумбазлари ял-ял ёнарди. Ҳовли ҳам гўристондай осуда, факат ер тагидан аллақандай гурс-гурс овозлар қулоққа чалинар, афтидан, сарой остидаги ертўлаларда аслаҳасозлар ишламоқда эди.

Салоҳдор, атрофи арча билан ўралган, ўртасига қумуш фаввора ўрнатилган мармар сарҳовузнинг ёнидан ўтиб, баланд пештокли қошонага яқинлашди. Раҳларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикнинг икки ёнида турган ясовулларнинг бири чапдастлик билан эшикни очиб, уларга йўл берди.

Улар ғира-шира тор йўлакдан ўтиб, тилла шамдонларга терилган шамлардан чароғон хонага киришди. Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшалган, деворлари фирузаранг сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг тўрида юқори ошёнага чиқадиغان мармар зина кўринарди.

Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юқорига бошлади.

Иккинчи ошёнадаги катта танобий хона ҳам бўм-бўн эди. Саройбон Али Қушчига шу ерда кутиб туришни имо билан билдириб, рўпарадаги эшикдан аълоҳазратларнинг саломхонасига кириб кетди. Эшик очилганда бир зум устоднинг асабийлашган бўғиқ товуши эшитилиб, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Али Қушчи хонада ёлғиз қолиши билан кўнгли ғалати бўлиб кетди: ерга шерозий гиламлар тўшалган, шифтидаги олтин кандилда беҳисоб шамлар ёнган бу кенг, чаро-

¹ Салоҳдор — дарвозабон.

гон хонанинг ҳамма деворлари устоднинг овдаги ўлжалари-ю ов анжомлари билан безатилган эди. Ана, қаршидаги куббадор дарчанинг тепасига лаъл ва инжу қадалган, кулоч етмас архар шохи осилган. Бу архарни узоқ йили кузда Ҳисор тоғларига овга чикканларида устод ўзи отиб олган, шунинг учун ҳам хамиша бўлакча бир фахр билан тилга олардилар. Архар шохининг ёнида, камон ўклари терилган кизил чарм садокнинг¹ устига йўлбарс териси осилган. Бу йўлбарс Жайхун бўйларида, устод Хуросон юришидан қайтиб келаётганида отиб олинган эди.

Олис ва сермашаққат юришдан толиккан давлатпанох Самарқандга чопар юбориб, Али Кушчини Жайхун бўйларига чақиртириб олган эди. Али Кушчининг пойқадами қутлуғ бўлган, чунки ов пайтида туя бўйи келади-ган камишзордан ногахон шу йўлбарс чиқиб қолиб, устодга ҳамла қилган, шунда камонини шай қилиб ёнма-ён бораётган Али Кушчи чапдастлик билан ўк узган, унинг ўқи ўкириб осмонга сапчиган йиртқичнинг кўзига тегиб, аълоҳазратлари эсон қолган эди. Шу-шу, устод уни кўрганда «ҳалоскорим», деб ҳазиллашарди...

Али Кушчи бу серҳашам ва сержило хонани томоша қиларкан, ҳаёлига бир фикр келиб, маънос кулимсираб қўйди. Бир маҳаллар Мирзо Улуғбекнинг фармони билан бу қасри олийга илк бор кадам қўйганида вужудини шундай зўр бир ҳаяжон чулғаб олган эдики, бояги мрамар ҳовузларнинг ёнидан ўтаётганда оёқлари қалтираб кетган эди. Бу кўркам, муаззам саройни соҳибқирон аталмиш Амир Темур Кўрагоний барпо қилдирганини, деворларига тилладан жило берилган бу шиnam хоналарда оламни титратган фотиҳи музаффар истиқомат қилганини, шу ерда ўтириб, буткул рўйи заминни фатҳ этмок тўғрисида пинҳоний режалар тузганини ўйлаганда вужудини аллақандай муқаддас бир титроқ камраб олган эди. Ҳайхот!.. Мана ҳозир яна ўша қасри олийда, улуғ жаҳонгирнинг дорулмулкида² ўтирибди, лекин қалбида на бир кўркув бор, на бир ҳаяжон! Фақат дилида теран бир маҳзунлик бор. Йўк, бу маҳзунлик сабийлик чоғларида қалбини ҳайратга солган бу муаззам қасрлар емирилаётганидан эмас, йўк, суюкли устодига куюнганидан, унинг азиз бошини қора булутлар ўраб олганига ачинганидан, холос! Нечун, нечун шундай бўлди? Нечун фала-

¹ Садоқ — ўқдон.

² Дорулмулк — бу ерда турар жой маъносида.

киёт илмини идрок эта олган, ўткир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони¹ тахт ва салтанатнинг бевафолигини идрок этолмади? Нечун ҳамма даври даврон, ҳамма давлат ва ҳамма шох ва фотиҳларнинг тарихини беш кўлидай биладиган бу зукко донишманд тож ва ҳокимият ҳеч бир кимсага вафо қилмаганини тушунмади ёхуд тушунса-да, уни тарк этишга иродаси етмади? Нечун ҳокимият деб аталмиш бу сохта шон-шавкатдан воз кечиб, бутун тафаккури, ўткир мушоҳадаси, бутун салоҳиятини илм-фанга, инсонни улуғловчи зиё-маърифатга бахш етмади? Нечун?..

Эшик очилиб, Али Қушчининг хаёли бўлинди. Ичкаридан шайхулислом Бурҳониддиннинг таниш ингичка овози чийиллаб эшитилди:

— Ас салотин зиллаллоҳу фил-арз! Онхазратлари шаръий султонимиздур. Бас! Султонимизнинг фармони олийлари барчага амри вожибдур!

Унинг овозини босиб ғала-ғовур кўтарилган эди, устоднинг хиёл бўғик, ўктам овози янгради:

— Бас! Фармони ҳумоюн амри вожибдур! Амир Султоншоҳ барлос! Сиз отлик хировул² билан дарҳол йўлга чиққайсиз!.. Амир Султон Жондор тархон! Сиз баронгор³ суворийлар билан хировул қўшинларнинг ортидан юргайсиз. Насиб бўлса довонда учрашурмиз. Маслахатлар учун ташаккур. Машварат⁴ тамом!

Эшикда шаҳар доруғаси Мироншоҳ, унинг кетидан қилич ва ханжар такқан амирлар, кизил кимҳоб тўн кийган девонбеги билан сарой маҳрамлари кўринди. Ҳамманинг қовоғи солиқ, чехралари тунд эди. Заррин тўн кийиб, камарига олтин бандли шамшир такқан доруға Мироншоҳ Али Қушчига ер остида бир қараб қўйди-да, рапидадай кенг юзини тесқари буриб, мармар пиллапояларни дуқурлатиб, настга тушиб кетди. Сохт-сумбати келишган, қон-қора соқоли ўзига жуда ярашган амир Султон Жондор тархон қумуш камарига осилган эгри қиличини этигига шарақ-шуруқ уриб, Мироншоҳнинг кетидан шошилди. Эгниларига кизил, кўк, яшил мовут ва кимҳоб тўн кийиб, қора қундуз телпак ва бўрқларини бошларига бостириб олган бошқа амирлар ҳам нағал

¹ Алломалар сарбони — олимлар қарвонбошиси.

² Хировул — олди қисм қўшинлар.

³ Баронгор — ўнг қанот қўшинлар.

⁴ Машварат — ҳарбий кенгаш.

кокилган этиклари билан мармар зиналарни тақ-тақ бо-
сиб, пастга тушиб кетишди. Уларнинг биронтаси ҳам
Али Қушчи билан саломлашмади, ёлғиз шайхулислом
Бурхониддин бир зум тўхтаб, тасбеҳ ушлаган ингичка,
олпоқ бармоқларини қўришгали чўзди.

Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур су-
кутга чўмди, хатто саломхонадан ҳам чурқ этган товуш
эшитилмас, давлатпаноҳдан дарак йўқ эди. Ё бошига
тушган ташвиш билан бўлиб, шогирдини чакиргани ёди-
дан қўтарилдимикин?.. Худди шу пайт, саломхона эши-
ги оҳиста очилиб, устод қўринди. Эғнида, одатда сарой-
да кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига қўк-яшил мовут
чакмон, бошида расадхонада ва мадрасада киядиган уч-
лик кора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмахон мўйнаси
қопланган қўнжи кенг иссиқ этик, устод останада тўхтаб,
шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастида, мис-
дай қорамтир узунчок юзида, қалин қошлари тагидан
тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос
кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пин-
хоний мажруҳлик бор эди.

Али Қушчи унга яқинлашиб тавозе билан салом бер-
ди, лекин Мирзо Улуғбек ўнг қўлини вазмин қўтариб
уни тўхтатди-да, пастдан чиқиб келган саройбонга юз-
ланди:

— Баковуллар истироҳатда эмасму?

— Сиз ҳазратимнинг хизматига мунтазирдурлар.

— Таом ва шароб! — деди Мирзо Улуғбек саройбон-
нинг гапини бўлиб, сўнг, Али Қушчини елкасидан кучиб,
тўрдаги нақшинкор курсиларга бошлади. — Юр, ўғлим,
маслаҳат бор...

Мирзо Улуғбек бошқа пайтларда ҳам шогирдини
«ўғлим» деб атарди. Лекин бугун устоднинг овозида,
шогирдини кучиб сўзлашида бўлакча бир меҳр, самими-
ят, айни замонда қандайдир теран ғам-андух сезилиб
турарди.

Устод, қўзлари ярим юмук, бошини эгиб, хаёлга то-
либ ўтирарди. Унинг чўзинчок қорамағиз юзи сўлғин,
кенг пешонаси ва қийғир бурнининг икки ёнидаги ажин-
лари қуюқлашган, зотан, бутун вужудида, катта ялпоқ
кафтларини тиззасига ҳорғингина ташлаб ўтиришида чу-
қур изтироб, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг
бор эди.

Али Қушчи юраги зирқираб, тасалли беришга оғиз жуфтлаган ҳам эди, Мирзо Улуғбек, худди ўз-ўзига гапирётгандай қилиб:

— Бу тун... Бу тун тушимда... Устодни кўрдим... — деди-ю, яна хаёлга чўмди.

Али Қушчи ғалати бўлиб кетди. Унинг кўз олдига илик баҳор кунни келди. Мадрасаи Улуғбек ҳовлиснинг мармар сахнига, чин барг ёзган навқирон чинор атрофига офтобда гул-гул ёнган қизил палослар ёзилган. Ёнг яхши сарполарини кийиб, ясаниб олган ёш мулла-ваччалар ҳаяжонда: бу кун улар давр Афлотуни ҳисобланмиш мавлоно Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий билан учрашиб, ундан сабоқ эшитмоқ бахтига мушарраф бўладилар!..

Али Қушчи мавлоно Румий тўғрисида кўп ғаройиб ривоятлар эшитгани учунми ё бу табаррук зот яратган ва риёзиёт илмининг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини мутолаа қилиб, ҳайратланиб юргани учунми, ҳикмат эгасини қандайдир басалобат ва калондимоғ бир одам деб тасаввур қилган эди. Аслида эса соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир чолни кўрди.

Кекса донишманднинг соч-соқолигина эмас, қош-киприклари, бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик тақяси, эгнидаги чакмони — ҳаммаси қордай оппоқ эди!

Ўша илик баҳор кунини мавлоно Қозизода Румий унинг пешанасидан ўлган, Мирзо Улуғбек эса Кўксаройга ташриф буюришидан лутфан илтимос қилган эди... Мана, бу воқеаларнинг бўлганига қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди, аммо-лекин Али Қушчи кўзини бир зум юмса ҳамон кекса алломанинг нуроний чсхрасини кўради, пешанасида унинг лабларини, юзида майин соқолини ҳис этади...

Мирзо Улуғбек бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўйди.

— Тушимда... жаннатмакон устод каминани қаттиқ қойидилар. Бу бевафо салтанатни деб илм-фандан юз ўғирдинг, дедилар. Тахт соҳиби бўламен деб, шундай етук салоҳиятингни жувонмарг қилдинг, дедилар...

Али Қушчи ўрнида бир тсбраниб, «Ё раббий!» — деб юборди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, чуқур ботган ўйчан кўзларида савол аломати жилва қилди.

— Валинеъмат устод афв этсинлар, — деди Али Қуш-

чи ўнғайсизланиб, — ва лекин мен ҳам бир-икки сония муқаддам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим...

Мирзо Улуғбек ёқут кўзли олтин узук тақилган ўрта бармоғи билан нақшинкор хонтахтани чертганча яна сукутга толди. Унинг ўсиқ қошлари бир-бирига туташиб, ўртасида чуқур чизик пайдо бўлди. Али Қушчи унга тасалли бериш ўрнига аламли қалбини баттар тивлаганини сезиб, ўнғайсизланиб томоқ кирди.

— Мавлоно Али! — деди Мирзо Улуғбек кўзларини бир нуқтадан узмай. — Бандаи ожиз Мовароуннаҳрга салкам қирқ йил раҳнамолик қилдим. Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб ўйлайсен? Наҳот илм йўлида, Мовароуннаҳр осойишталиги йўлида нафим тегмади деган фикрдасен?

Устоднинг ғам-андухга тўла овози фавқулудда титраб кетди-ю, Али Қушчи густоҳлик қилганини сезиб, лабини тишлади. Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда бу нозик гапни қўзғаб, унинг дилини оғритмок инсофданми? Али Қушчи ўз хатосини тузатишга шошилди:

— Маъзур кўргайсиз, устод. Бу борада сиз хазратимнинг қилган хизматлари шундай улуғдирким, бунга шак-шубҳа йўқдир...

Мирзо Улуғбек тоқатсизлик билан бош чайқади.

— Камина барига тушунамен, Али! Аммо ходисалар силсиласи¹ шундайким, буни илм аҳли идрок этишдан ожиздир. Фозиллар акли шоҳлар аклидан ожиз бўлганидан эмас, йўк! Билъакс, ҳақ таоло сизларга шундай поклик ато этганким, шоҳлар ҳаётининг мислсиз разолатини идрок этишдан ожиздурсиз!

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетаётгандай томоғини силаб ух тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай қўл силтаб:

— Йўк! — деб хитоб қилди. — Мен салтанатдан айрилишдан кўркмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим — мадрасаю расадхонам, нодир хазинам — тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим — барчаси поймол бўлишидан кўркамен. Ҳа, фақат шундан кўркамен. Тағин бир нарсадан — келгуси авлодлар бандаи ожиздан хазар қилмасму, деб кўркамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирла-

¹ Ходисалар силсиласи — ходисалар йўналиши маъносида.

рини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, хайхот, охир-оқибат барча шох, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўркамён, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

— Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод! — деди. — Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улуғбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жилмайиб қўйди.

— Ташаккур, Али...

Шу пайт гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, олдин саройбон, унинг орқасидан овларда кабобпазлик қиладиган бакалоқ баковул кўринди. Баковулнинг қўлидаги қумуш баркашда бода солинган нафис мунаққаш кўзача билан нозик хитой пиёлачалари терилган эди. Бакалоқ баковулнинг кетидан жазиллаб турган кабоб билан аллақандай хушбўй хид таратган таомлар тўла баркашларни кўтариб ёрдамчилари кириб келишди. Баковуллар қўлларидаги баркашларини хонтахтага қўйиб чиқиб кетгунларича Мирзо Улуғбек бир нуктага тикилиб сукутга чўмиб ўтирди, кейин саройбонга юзланиб:

— Мавлоно Мухиддинга чопар кетдимۇ? — деб сўради.

— Чопарлар қайтиб келди, валинеъмат!

— Хўш?

— Мавлоно Мухиддин оғир хаста эмиш, давлатпанох!

— Ҳм... — Мирзо Улуғбек унга «хўп, кетавер!» деб имо қилди-да, ковоғини солганича тилла хошияли нозик пиёлачаларга шароб қуяркан:

— Хаста эмиш, — деб қўйди. — Сенинг бундан хабаринг борми, Али?

— Йўқ, устод...

— Нечун?

Али Қушчи ўнғайсизланиб, жойида бир қўзғалиб қўйди.

— Эҳтимол эшитгандурсиз, устод. Шу йил кўклам мавлононинг ожизасини... Каландар Қарноқий деган ёш мударрисга тилаб, совчиликка борган эдим. Мавлоно,

алхусус унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар қаттиқ ранжитиб қайтарди... Қолганини билурсиз, устод.

Мирзо Улуғбек биллур пиёлалардаги тилларанг шаробга тикилганича сукут сақлар эди. У чиндан ҳам «қолганини» билар эди. Али Қушчи айтган совчиликдан сал кейин мавлоно Мухиддин кизини амир Иброҳимбек тархоннинг кенжа ўғлига никохлаб берган, бу дабдабали тўйда Мирзо Улуғбек ҳам иштирок этган эди. Лекин кўп ўтмай, Мирзо Улуғбек ўғли Абдуллатифга қарши лашкар тортиб, Жайхун бўйларига кетганида Самарқандда қолган шахзода Абдулғазиз амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, унинг ёш қайлиғини ўз ҳарамига олган, шахзоданинг бу машғум иши амирлар орасида қаттиқ норозилик уйғотган эди...

Мирзо Улуғбекнинг кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш нозанин келди. Нозанин ҳарир пуштиранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуғбек унинг бўлакча ҳуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четидаги қатта қора холи, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи қўйлагининг этагига тушган майин сочларининг ҳаёлий гўзаллигидан лол қолган эди.

— Қизим, — деди Мирзо Улуғбек, унинг маъсум ва аллақандай маъжус чехрасидан кўзини ололмай, — бўлар иш бўлибди. Энди саройда қоласенму ё кетмоқни тилайсенму, ихтиёр ўзингда...

Нозанин лабларини билинар-билинемас қимирлатиб:

— Ижозат берсангиз, кетамен, ҳазратим, — деди-ю, юзини қўллари орасига яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Гўё фил суягидан ясалгандай бу оппоқ қўллар, тирноқларига хина қўйилган бу нозик бармоқлар Мирзо Улуғбекка мавлоно Мухиддиннинг бир гапини эслатди:

— Ожизам хаттотликда тенгсиздур, онҳазратим. Тиласангиз, рисолангизни кўчириб берадур.

Мирзо Улуғбек ўшанда бу гапга ишонқирамас ва тарихий рисоаларидан бирини берди. Бир ойдан кейин эса ипак қоғозга кўчирилган ўз рисоласини кўриб, ҳайратда қолди: рисола чиндан ҳам бўлакча бир ҳуснихат ва нафосат билан кўчирилган эди.

Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган нозаниннинг яланғоч қўллари кўрганда англади: бонунинг ҳуснихати хина қўйилган бармоқларидай нозик ва гўзал эди.

Мирзо Улуғбек санамга руҳсат берди-ю, ўзи дарҳол

шахзодага одам юборди. Лекин... не чора? Гишт коли-
пидан кўчган эди!..

...Мирзо Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдай
кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.

— Ҳақ таоло шохид, бу машъум фожиада бегунох-
мен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экан-
сен, не қилай, ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим...

— Биламен, устод.

— Каландар Карноқийга не бўлди? Мадрасани тарк
этиб, дарвешликни ихтиёр этган эмиш... Бу сўз ҳақиқат-
му?

— Ҳақиқат, устод. Кўп салоҳиятли йигит эди. Надо-
матлар бўлғайким, ўшал тўйдан кейин устига жанда,
бошига кулоҳ кийиб, мадрасани тарк этди. Алҳол кўча-
кўйда гадолик қилиб юрган эмиш.

Мирзо Улуғбек лабини тишлаб яна жим қолди. Му-
наққаш пиёлалардаги тилларанг шароб қуйилганича ту-
рар, кумуш баркашдаги кабоб совиб қолган, бунинг ҳам-
маси устоднинг эсидан чиққан, устод хаёлотнинг тубсиз
уммонига чўмган эди. Ниҳоят, у чуқур тин олиб:

— О, осий бандалар, бандалар! — деб қўйди. Сўнг: —
Толиби илмлар орасида ишончли йигитлар топилурму? —
деб сўради.

— Топилур, устод...

— Топилса... муддаога ўтайлик, мавлоно, — Мирзо
Улуғбек кафтини Али Қушчининг тиззасига қўйиб, кўзла-
рига тикилди. — Эҳтимол эшитгандурсен, Мовароун-
нахр осмонини қора булутлар қопламоқда. Шахзода Аб-
дуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашиб келмоқда.
Буқун доруссалтана Самарқанд ҳам хавф остида туриб-
ди... Эшитгандурсен?

— Эшитганмен, устод. Аммо... нахот сулҳ-салоҳнинг
чораси топилмас? Агарчи сиз шахзоданинг гуноҳидин
ўтсангиз...

Мирзо Улуғбек токатсизланиб:

— Ҳайҳот! — деб хитоб қилди. — Агарчи масала
шахзоданинг гуноҳларини кечирмоқда бўлса, юрт осо-
йишталиғи йўлида мен сулҳдан бош тортмас эдим. Аммо...
сен шахзодани билмайсен, Али. Билмайсен! — Мирзо
Улуғбек ўрнидан туриб кетиб, хонани бир айланиб чиқ-
ди. — Мақсад не эди? — деди у тўхтаб. — Ҳа! Сени бу
даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат
тебратиб, орттирган бойлигим: расадхона ва кутубхонам,

битилган ва ҳали нихоясига етмаган рисолаю китобларим — барчаси сенинг қўлингдадур. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадур. Аммо... — Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди. — Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!

— Биламен, устод.

— Билсанг ҳам ўйлаб кўр, Али.

Али Қушчи кизаринқираб кулимсиради.

— Наҳот факирдан шубҳа қилурсиз, устод?

— Йўқ! Агар шубҳа қилсам бу сирни очмас эдим, Али. Аммо... сенинг умрингга завоқ бўлмоқчи эмасмен. Зеро, уламо аталмиш ақли қосир¹ жоҳиллар илм аҳлига тишларини қайраб юрганидин хабаринг бордур...

— Бор, — Али Қушчининг эсига яқинда «Мозори калон»да рўй берган мудҳиш бир ходиса тушди.

Улуғбек мадрасасининг йигирма чоғлик талабалари овир хасталиқдан кейин вафот этган бир муллаваҷчани дафн этгани «Мозори калон»га борган эдилар. Улар тобутни кўтариб қабристон қўрғонига яқинлашиб қолганларида, дарвозадан бир гуруҳ мурид ва дарвешлар қуршовида жаноб Низомиддин Хомуш чиқиб келди-ю, қўлидаги нақшинкор асосини ҳавода силкитиб:

— Даф бўл! — деб бақирди. — Бул диёнатсиз хоки даргоҳи мукаррамни макруҳ қилур! Макруҳ!..

Али Қушчи билар: «Мозори калон» масжидининг мутаваллиси бўлмиш бу калондимоғ осий банда кўпдан бери шайхулисломликни даъво қилиб келарди. Аммо ниятига етолмай қовурилиб юрган бу жаҳолат бандиси сўнгги илинжларда фитначи амирлар тўдасига қўшилиб, устодга қарши зимдан иш олиб борарди.

— Хўш, нечук ўйланиб қолдинг, Али?

— Эсимга анов мутаассиб мутавалли жаноб Хомуш тушди...

— Ҳа, бул ҳазрат кўпдан бери мен билан зимдан олишиб келур. Гўё мен илм аҳлини улуғлаб, уламоларни камситар эрмишмен. Ўзинг билурсен, Али, мен ҳеч қачон бул юмушни қилғон эрмасмен. Дин пешволарини ҳамиша бошимга қўтарганмен. Бул жоҳил ҳазрат эрса...

¹ Ақли қосир — калтафаҳм.

Унинг олишмоғига сабаб шайхулислом бўлмок. Тамом, вассалом.

Али Кушчи негадир бир сапчиб тушди. Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, хорғин кўзлари қисилган эди. Али Кушчи юрагини музлатган совуқ ваҳимани хайдаб:

— Устоднинг фармони шогирд учун амри вожибдур, — деди.

— Пухта ўйладингму? Кейин пушаймон чекмайсанму?

— Устод!..

— Балли! — Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги синовчан ифода илиқ меҳр билан алмашди.

— Қани, ортимдан юр, сенга айтадургон яна бир сўзим бор! — Мирзо Улуғбек рўпарадаги саломхона эшигини очиб, ичкарига кирди.

3

Тўрига қуйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган саломхона нимқоронғи эди. Шифтдаги олтин қандилда нечундир бир нечтагина шам ёнар, бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, қуббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир хазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир рух бахш этган эди. Али Кушчининг эсига беихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронғи хонада, тўрдаги қуйма тилладан ясалган нақшинкор тахтада бир маҳаллар соҳибқирон ўтиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирлаб кетди. Гўё хонада унинг нотинч руҳи ҳоким, бу рух гўё унинг суюкли даргоҳига Али Кушчидай факир бир алломанинг кириб келишидан норизо эди.

Мирзо Улуғбек пойгакка чўккалаб охиста, аммо кишининг дилини равшан қилувчи хазин товушда узоқ тиловат қилди, кейин хорғин тебраниб ўрнидан турди-да, деворга тутилган сурмаранг ипак пардани юлкиб очди. Парда очилганда бир киши зўрға сиғадиган, рахларига мис тасма қоқилган кичикроқ эшик кўринди.

Мирзо Улуғбек белидаги сербар камарига осилган қалитни олиб эшикнинг қулфини жаранглатиб очди. Сўнг, қуббасимон тоқчадан битта шам олиб, Али Кушчига узатди, иккинчи шамни ўзи олиб ёқди-да, кифти билан эшикни итарди.

Пўлат қопланган залворли эшик аста ғичирлаб очилди-ю, қоронғи бўшлиқ кўринди.

Мирзо Улуғбек ярим букилиб эшикдан қоронғиликка шўнғиди. Унинг орқасидан кирган Али Қушчи зим-зиё қудукни кўрди. Димоғига моғор хиди гуп этиб урди. Мирзо Улуғбек, бир қўлида шам, бир қўли билан қудукнинг сирпанчик деворини пайпаслаганича тик пиллапоёлардан пастга тушмоқда эди. Нихоят, у «қудукнинг тагига» етди чамаси, яна бир эшикни очиб, ертўлага ўхшаган хонага шўнғиди.

Бу — деворлари қора мармар билан қопланган, шифти паст, торгина чорси хона бўлиб, ичи муздай совук эди. Хонанинг тўрт бурчида тўртта пўлат сандиқ турар, сандиқлар оғир занжирлар билан темир қозикларга боғланган эди.

Совук гўрга ўхшаган бу тош сағанада ҳам ўша сирли рух ҳоким, гўё сандиқлар ортида, шамларнинг заиф шуъласи ёритолмаган зимистон бурчакларда кимдир бор, кимдир қахрли сукут билан уларни кузатиб турарди...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб ва бошини эгиб бир лахза турди, тиловат қилди чамаси, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди, сўнг, рўпарадаги катта пўлат сандиқнинг кулфига калит соларкан, Али Қушчига қараб, «ёрдам бер», деган маънода имо қилди.

Сандиқнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб аранг кўтаришди. Қопқоқ жаранглаб очилиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди.

Катта сандиқ ял-ял ёнган олмос, лаъл, ёқут, инжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган қимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди.

Мирзо Улуғбек тошлардан бир ховучини олиб хайрат билан тикилди.

Тошлар кўк, қизғиш, яшил ва фирузаранг нур тартар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб, камалакдай ажиб бир манзара касб этарди.

— Бағдод ва Қоҳира хазиналаридан келтирилган, — деди Мирзо Улуғбек ўйчанлик билан. — Бобом Амир Темур султон Боязидни тору мор этганда олиб қайтган ўлжалари. Лекин ҳазар қилмағил. Аслини суриштирсанг, фуқаронинг мулкидур бу. Ундан бир халта олғил.

Али Қушчи хайрат билан устодига қаради.

— Буларни не қиламен, валломат?..

— Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо бу

дуру жавохирларни боя мен айтган яхши тилак йўлида ишлатурсен!

Мирзо Улуғбек шундай деб, сандикдаги тошларни бир четга сурди. Ярим қоронғи хона яна ҳам ёришиб кетди: тошларнинг тагида қуйма олтинлар ялтиллади. Юм-юмалоқ колипларга қуйилган олтинлар худди тўнтарилган пиёлалардай сандик тагига қатор терилган эди.

Мирзо Улуғбек тиллалардан биттасини олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

— Нақ уч кадок келур, — деди. — Булар жаннат-макон бобомнинг менга қолдирган улушидур. Мен ўз улушимни жаҳонгирлик эмас, салтанатни обод қилмоқ, мадрасалар қуриб, илм-фан ривожига сарф этмак ниятида эдим. Энди ҳам шу ният йўлига сарф бўлғай...

Мирзо Улуғбек сандик остидан қалин қизил чарм халтача олиб, пиёладай-пиёладай қуйма олтиндан ўнта-сини санаб олди, кейин кафтларини тўлдириб, беш-олти ховуч жавохирлардан солди-да, Али Қушчига юзланди:

— Ол!

Али Қушчи чарм халтани сандикдан олиб ерга қўйди: халта зилдай оғир эди.

Мирзо Улуғбек хаёлга толиб соқолини тутамлади.

— Филҳақиқат, сен бу тиллаларни ишлатмоқ йўлини билмассен, — деди у, анча сукутдан кейин. — Лекин буларни тангага алмаштирмоқ лозим бўлса, Хожа Салоҳиддин заргарга мурожаат қилғил. Зотан, заргар билан унинг ўғли мавлоно Муҳиддинга ҳам саломим, ҳам уэр-маъзуримни етказгил. Токи бу мушкул ишда суянган бир тоғим сен бўлсанг, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндур... Шаҳзоданинг гуноҳини кечиргай. Саломимни етказгил, Али.

— Бош устига, устод...

Мирзо Улуғбек сандикнинг қопқоғини ёпаркан:

— Қолгани шахзода Абдулъазизнинг улуши бўлур, — деди ва гўё бу гапи учун Али Қушчидан уэр сўрагандай қўшимча қилди:

— Биласен: шахзода — ногирон, қалби мажруҳ...

Устод Жайхун бўйларида қўшин тортиб турган маҳалда Самарқандда қолган шахзода Абдулъазизнинг мунофиқликлари эсига тушган Али Қушчи:

«О, устод, устод! — деди ичида. — Нечун бу фарзандингизга қаттиқ меҳр қўйдингиз? Сизнинг бошингизга тушган барча надоматларга шу фарзанди аржуман-

дингиз¹ сабаб эмасми? Сиз унинг жисмини ногирон, қалбини мажрух дейсиз, у бўлса... ўрнингизга Самарқандда қолганида саркардаларингизни тазйиқ остига олди, амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, барча лашкарбошиларингизни сизга қарши қўйди...»

Мирзо Улуғбек, гўё Али Кушчининг фикрларига туюнгандай, охиста хўрсиниб қўйди:

— Мен ўзимдан кўркмаймен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умрни яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лаззати шунчалик бўлур. Аммо... пуштикамаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оғанини бир-бирини не қилади? Бунни ўйласам юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажрух, Али!

Али Кушчи, гўё устодига густоҳлик қилгандай туюлиб, унинг ғамгин чехрасидан кўзини олиб қочди.

— Бас! Тангри таоло ўзи мушкулумизни осон қилгай! — Мирзо Улуғбек сандикнинг қулфини илди-да, шамни кўлига олиб, олдинга ўтди. Саломхонага чиккач, эшикларни очиб, бошқа хоналарга қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, Али Кушчига юзланди.

— Кўксаройдан бу жавахиротни олиб чиққанингни ҳеч бир кимса билмаслиги даркор, — деди у. — Белбоғ билан белингга икки қатор қилиб тугиб ол!

Али Кушчи бош ирғаб устодига тикилди.

— Каминадин тагин не тилайсиз, устод?

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари қисилиб, чехрасида ўйчанлик аралаш шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

— Бор тилагимни боя айтдим, мен ўзимнинг чин бойлигим деб, тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, битган асарларим, тўплаган илм хазинасини билурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдатур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннахр, эхтимолки буткул башариятнинг бойлигидур. Мабодо ҳақ таоло бандаи ожизни салтанатдан мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдатур. Эхтимолким, уни тоғларга олиб чиқиб аниқ бир жойга яширурсен. Эхтиёт шарт, шу бугундан уста топиб, ўн-ўн беш пўлат сандик ясашиб қўймоқ макбул бўлур.

— Англадим, устод...

Мирзо Улуғбек кўлларини шогирдининг елкасига қўйди.

¹ Фарзанди аржуманд — суюкли фарзанд.

— Ҳақ таолога шукурким, ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандларимдан ёлчитмаса-да, сендай шогирд ато қилди... — Мирзо Улуғбек қалтираган қўллари билан Али Кушчини кучоклаб, пешанасидан ўпди.

Али Кушчи нечундир яна ўша илиқ баҳор кунини эслади, кўз олдига нимжонгина оппоқ чол — жаннатмакон устоз Қозизода Румий келди. Чол ҳам худди Мирзо Улуғбекка ўхшаб пешанасидан ўпгани, юзига теккан оппоқ майин соқоли ёдига тушиб, кўнгли эриб кетди.

— Биллоҳ, фақир ҳам оллога шукур қиламенким, сиздай меҳрибон устод ато қилди! — Али Кушчи беихтиёр кўзига ёш олди. — Такдир бошқа йўлни ихтиёр этганда ким бўлур эдим?

Мирзо Улуғбек йирик тилла узук тақилган шаҳодат бармоғи билан кўз ёшларини артиб, тўсатдан шикаста овозда:

— Мен сендан абадул-абад розимен, — деди. — Агарчи дийдор кўришмоқ насиб этмас, рози бўлғайсен, ўғлим.

У бу кун иккинчи бор Али Кушчини «ўғлим» деди.

— Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен...

Устод билан шогирд, кўз ёшидан тиллари доғ, қаттиқ кучоклашганларича жимгина қотиб қолдилар.

4

Мирзо Улуғбек Али Кушчини пастки ошёнагача кузатиб қўйиб, овчилик ўлжалари билан безатилган хонага қайтиб кирди. Бу муаззам саройдаги сон-саноксиз хоналар орасида Мирзо Улуғбек шу кенг осуда хонани кўпроқ хушлар эди. Саломхонада ўтириб чарчаганида, салтанат ишлари кўнглига текканида аксарият шу хонада ўтириб хордиқ чиқарар, мутолаа ва мушоҳада лаззатини сураб эди.

Хонанинг тўридаги хонтахта кумуш баркашларга солинган кабоб ва патирлар, нозик мунаққаш пиёлаларга қуйилган бода қандай бўлса, шундай турарди.

Мирзо Улуғбек курсига ўтириб, бир ҳўплам шароб истагида пиёлани қўлига олди, лекин шу пайт мрамар зиналарда гурс-гурс оёқ товушларини эшитиб, пиёлани жойига қўйди. Хонага тунд юзлик саройбон кириб, бош эгди.

— Бобо Хусайн Баходир...

— Қани? Айт, кирсин!..

Мирзо Улуғбек сўзини тугатмаган ҳам эдики, остонада кеча Кешга чопар қилиб юборилган суюкли навкари Бобо Хусайн Баходир кўринди.

Новча, хушкомат, хушсурат Хусайн Баходир қўл қовуштирганича пойгакка тизза букди. Бошидаги учлик дубулғаси остидан окқан шиғ-шиғ тер томчилари юзини ювиб, коп-қора сокол-мўйловларига томчилар, мис совут тагига яширинган кенг кўкраклари темирчининг босқонидай кўтарилиб-тушиб турарди. Мирзо Улуғбек ранги ўчиб ўрнидан турди.

— Нечук гунгдай котиб қолдинг? Сўзла!

— Аълоҳазратлари афв этсинлар. Сиз шаҳриёри фалак-иқтидорни хушнуд қиладурғон хабар келтирмадим...

— Сўзла! — бақириб юборди Мирзо Улуғбек.

— Кеш қўлдан кетгани аниқдур, валинеъмат! Қалъа доруғаси Амир Камолиддин Кеш калитини шаҳзодага қаршиликсиз қўшқўллаб топширибдур!

— Амир Арслон қайдадур?!

— Амир Арслон ўз лашкари билан довонда турибдур...

Мирзо Улуғбек қўлларини орқасига қилганича хонани бир айланиб чикди. Унинг кўзлари қисилиб, бурун катаклари пирпирай бошлаган, жағ пайлари туртиб чиққан қорамтир юзида, бутун важоҳатида шафқатсиз бир ифода пайдо бўлган эди. Сукут чўзилиб кетгач, саройбон Хусайн Баходирни секин туртди. Хусайн Баходир томоқ кириб:

— Сиз ҳазратимнинг фармонларига тайёрмен, — деди.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, уйқусизликдан кизарган кўзлари билан навкарига қаради, лекин навкарини кўрмади, хаёли бошқа ёқларда кезиб юарди.

— Не дединг? Ха! Субҳидам лашкар тортиб йўлга чиқамиз. От-анжомлар шай бўлсин!

— Фармони ҳумоюн амри вожибдур, онҳазратим. Ва лекин бир арзим бор...

— Сўзла.

— Арзим шуки, черик¹ йиғсак.

— Черик?

— Фуқаро сизга содиқдур, валинеъмат! Ижозат этсангиз беш-ўн минг черик йиғар эдик.

Мирзо Улуғбек соқолини тутамлаб узоқ ўтирди, кейин оҳиста бош чайқаб:

¹ Черик — кўнгиллилар маъносига.

— Йўқ, — деди. — Лашкар бас келмаган жойда черик не қилади? Бор, дамингни ол, Бобо Хусайн...

Саройбон билан Бобо Хусайн Баходир оркалари билан юриб чикиб кетишди. Мирзо Улуғбек шароб тўла ниёлани қўлига олиб, бир кўтаришда сипкариб ташлади...

Хайхот, унинг сўнгги умиди ҳам чил-чил синди. У шахзода Абдуллатифнинг катта кўшин билан Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолиддинга ишонар, унинг қалъа калитини шахзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содик амирларидан бири деб ўйларди!.. Бас, Амир Камолиддинки сотқинлик қилган экан, эндиликда кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор? Эсига беихтиёр бобосининг бир гапи тушди.

Амир Темур Хиротда, «Боғи жаҳон»да Шохрух Мирзо билан суҳбатлашиб ўтириб, ўғлининг қайси бир амирнинг содиклиги тўғрисида айтган гапига захарханда билан кулган эди:

«Бу амирларга инонма, ўғлим! Уларни содик бўлсин десанг, қиличингни илгингда¹ маҳкам ушла!»

Дарҳақиқат, мана, салкам қирк йил Мовароуннаҳрга салтанатли шох бўлди. Мурувватли фукаропарвар подшоҳ бўлишга уринди, бутун иктидори ва салоҳиятини шу давлат, шу эл осойишталигига сарф қилди, аммо букун боши надоматда қолганда... дардини айтадиган на бир хабиби, на бир табиби бор!.. Тақдирнинг қандай ўйини эканким, унинг боши маломатдан чиқмай қолди. Ё... ал қасосил миналҳақ! Бобоси Амир Темурнинг қонли қилмишлари учун тақдир ундан ўч олмоқдаму? Ё шафқатсиз Хуросон юришида унинг ихтиёрига қарши тўкилган қон учун ҳақ таоло уни ўз меҳри шафоатидан мосуво қилдиму?

Буни ўйлаш билан отаси Шохрух Мирзо вафотидан кейин Хиротга борганида рўй берган бир воқеа эсига тушиб, вужуд-вужудигача жимирлаб кетди.

Жума куни эди. Мирзо Улуғбек Хиротга кириши муносабати билан барча дин пешволари, аркони харб ва аркони давлатлар масжиди жомега йиғилган эди. Мирзо Улуғбек Хиротнинг аъён ва боёнлари қуршовида Мадра-саи Шохрухиядан чикиб, қиблагоҳи қурдирган қалан-

¹ Илик — қўл.

дарлар хонақосидан ўтаётганида соч-соқоли ўсиб кетган, мажнунсифат бир дарвеш пайдо бўлди-ю, худди зикр тушаётгандай ғалати ҳаракатлар қилиб, бежо кўзларини ўйнатиб, унинг йўлини тўсди.

Олдинда бораётган суворийлар дарвешнинг устига от солдириб, уни йўлдан хайдашга уринишди. Лекин Мирзо Улуғбек имо билан уларни четлатиб, дарвешнинг арзини эшитишга мойиллик билдирди. Шунда телба дарвеш жулдур жандасига осилган қўнғироқчаларини жанглатиб, ғалати қийшанглаганича Мирзо Улуғбекнинг олдига келди. У оғзи қўпириб, зикр орасида алланималарни гапирар эди. Дарвеш ғудурлаб гапиргани учунми, Мирзо Улуғбек унинг сўзларига аранг тушунди.

Телба девона унинг саркардалари Хирот теvaraгидаги қишлоқларнигина эмас, хатто йўқсиллар ва ғадолар хонақоҳларини ҳам талон-торож қилганидан сўзлар, бу иш учун оллонинг қаҳрига дучор бўлишини башорат қиларди... Мирзо Улуғбек ўзини эшитиб-эшитмаганликка олиб, жадаллаб ўтиб кетди. Лекин ўшандан бери телба дарвешнинг мудҳиш башорати эсидан чиқмайди. Мана ҳозир ҳам ўша манзара ёдига тушиб, этлари жимирлаб кетди...

Ха! Бу машъум Хуросон юриши унинг бошига қўп савдолар солди. Бошда уни бу юришга даъват этган амирлар эса зафариятсиз урушдан кейин ундан юз ўгириб, зимдан чоҳ қазиш пайига тушдилар. Лекин не чора? Отаси Шохрух Мирзо вафотидан сўнг — покиза руҳи равзаи ризвонда масрур бўлғай! — волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегимнинг кирдикорлари туфайли Хирот саройида низо-нифоқ авж олиб, бекиёс салтанат хавф остида қолди!

Мирзо Улуғбек кўзини юмиб, бошини секин чайқади. У волидаи меҳрибонига нисбатан қўнғлида илиқ бир туйғу уйғотишга ҳаракат қилди. Лекин кўз олдига узун бўйли, қўк ипакдан кенг қўйлак кийиб, бошига қўк рўмол ўраган, қўлидан тасбеҳи тушмайдиган калондимоғ бир хотин келди. У қош-кўзлари қоп-қора, қийғир бурун, хушсурат хогин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чехраси совуқ аёл эди. Бобоси Амир Темур Кўрагоний шаҳодат шаробини ичгандан бери Гавҳаршод бегим бу қийимни, қўк ипак қўйлаги билан қўк рўмолини ташламас, гўё соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан қўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди.

Хайхот! Амир Темур олло раҳматига йўл тутиб, Хуросон тахтига Шохрух Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршод бегим тожу тахтни ўз қўлига олди. Саройни жохил гумроҳлар ила Хокони Саидни кўролмайдиган бадхоҳларга тўлдириб юборди. Хирот фиски фужур уясига айланди. Шохрух Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шахзодалар орасига низо туширган, суюкли набираси Алоуддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу қирғин чиқарган ҳам, эвоҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим бўлди!.. Бу фитнаю хунхорликлардан иш чикмагач, ўз ўғли Мирзо Улуғбекка «шоҳи шарир»¹ деган ном тақиб, шахзода Абдуллатифни қайраб солди. Шахзода эса... Нақшбандийлар жамоасининг раҳнамоси жаноб Низомиддин Хомуш янглиғ дин пешволарининг домига илиниб қолди. О, хурофот ботқоғига ботиб қолган бу жоҳил уламолар! Илгари, Мирзо Улуғбек тахтда муқим ўтирган маҳалда улар тишларини тишларига қўйиб бўлса ҳам чидаб юришган эди. Лекин Мирзо Улуғбек Хуросон юришидан мағлуб қайтди ҳамки, дархол бош кўтариб чиқишди. Мирзо Улуғбек инонган лашкарбошилар эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат тахт соҳиби кучда турган маҳалдаёқ қўл қовуштириб туради. Салтанат сал тебранса, дархол юз ўгиради. Кимнингки қиличи ўткир — улар шунга хизмат қилади!

Ха, Хуросон юришидан қўп бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат қутган саркардаларнинг ҳамма умидлари пучга чиқди. Не чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдуллатифга қарши қўшин тортиб, Жайхун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шахзода Абдулғазиз қўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши қўйди, урушдан чарчаган фукаро ҳам ундан совуди. Оқибат, мана, қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди!..

Мирзо Улуғбек бу ўйлардан боши қовлаб, пешанасини ишқалади, яна бир пиёла шароб ичди, лекин уни ўз қаърига тортган туғёнли ўйлар гирдобидан чиқолмади.

У шогирди Али Қушчининг минг чандон ҳақ эканини дил-дилидан ҳис этар, айни замонда унинг бояғи гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди. Ахир наҳот унинг шунча хизматлари, илми маърифат йўлида

¹ Шоҳи шарир — бузуқ шох.

чеккан захматлари, сарф этган бойликлари, фукаро учун қурдирган ҳаммому қаздирган ариклари, нахот бунинг ҳаммаси инобатга ўтмаса? Нахот бўлғуси насллар уни бошқа шох ва бошқа фотиҳлардан фарқ этмаса? Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғбек салтанат талашмасдан тожу тахтни шахзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шахзодалар уни ўз холига қўядилар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Ҳайҳот! Агарчи фаний олам юмушлари Али Қушчи ўйлагандай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятнинг аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошида тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шухрат ва мансаб ишқида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, сарқору саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манхус тожу тахт, бу салтанат, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ истаги шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади? Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди? Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихотир шуғулланишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам вафосиз ҳокимият, бу тожу тахтдан бажону дил воз кечар эрди...

Тожу тахтдан воз кечар-ку, аммо шу дамларда қўшни гўшада кўзи тўрт бўлиб уни кутаётган юлдузи, қариганда топган бебаҳо гавҳари — Биби Юлдузнинг қисмати не бўлади?

Мирзо Улуғбек буни ўйлаши билан вужуд-вужудигача зиркираб кетди-ю, танчадаги шамдондан махсус ясалган улкан шамни олиб, хуфя гўша томон юрди.

Биби Юлдуз деса дегудек бу беғубор қизалокни Мирзо Улуғбек бундан икки йил мукаддам, ҳали бу хатар, бу ташвишлардан холи, осойишта кунларда шогирди мавлоно Мухиддин хонадонида заифалар учун очилган мадрасада учратган эди. Кўзлари чўлпондай чарақлаб турадиган, юзлари сутга чайилгандек тиник, гўдакдай ёқимтой бу маъсума фақат ҳуснда эмас, илм ва пазм бобида ҳам беназир эди.

Ишк савдоси ёшга қарамас экан. Давлатпаноҳ бир

неча марта хурккан оҳулар даврасида ўтадиган ўша мушоираларга борди-ю, Биби Юлдузни кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Не бахтки, мусичадай беозор бу маъсума ҳам унинг соқолидаги оқ толаларни гўё кўрмади, кўксидан итармади.

...Деразаларига оғир кимхоб дарпардалар тутилган, деворларига қирмизи эроний тиламлар осилган саришта гўша бўм-бўш, Биби Юлдуз, чамаси хилватхонанинг қоқ ўртасидаги шоҳи парда орқасига яшириниб олган эди.

Мирзо Улуғбек кулимсираб:

— Қайдасен, Юлдузим? — деб сўради. — Нечун яширинасен? Ё хафамисен?

Парда ортидан чиққан Биби Юлдуз эркаланиб юзини терс бурди. Унинг кўзлари, ўша, давлатпаноҳ биринчи кўрганида уни лол қолдирган оҳу кўзлари жикқа ёш эди.

— Нечун хафа бўлмай, устод? — деди у култ юти-ниб. — Уч ой хижрон ўтида ковурилдим. Куни кеча хатарли сафардан қайтиб, букун яна кўркинчли сафарга отланяписиз?

Мирзо Улуғбек юраги чексиз меҳрга тўлиб, қизнинг қўш-қўш тилла узуклар билан безатилган ошпоқ, нозик бармоқларини лабига босди.

— Сен ўтда ковурилган бўлсанг, мен бу ўтда куйиб кул бўлдим. Не чора, бибижон?

Биби Юлдуз кўз ёшларини артиб:

— Бошингиз тошдан бўлғай, устод! — деб хитоб қилди. — Шаҳзода ёлиб келиб, Сизни тожу тахтдан мосуво қилса... ҳолимиз не кечур? Дугонам... Хуршида бонунинг бошига тушган қора кунлар менинг ҳам бошимга тушмаса дейман, устод.

Мирзо Улуғбек юраги яна туз сепгандай ачишиб, қизнинг икки юзидан ўпди.

— Яратган эгам ўзи асрағай, — деди-ю, ўпкаси тўлиб, давом этди: — Ҳаётим поёнида излай-излай аранг топган ёруғ юлдузим. Гурбатли кунларимни, қоронғу тунларимни ёритган шамчирогим. Надоматлар бўлғайким, сени бахтли қилолмадим. Кечир мени, ёруғ юлдузим...

Биби Юлдуз нозик, ҳолсиз қўллари билан давлатпаноҳнинг бўйнидан кучиб:

— Йўқ, йўқ, ундай деманг, устод, ундай деманг, — деб ёлворди. — Сиз билан ўтган бир дақиқа висол онларимни юз йил умрга алмашмаймен. Ой бориб омон қайтинг. Зафар ёр бўлғай сизга, устод.

Мирзо Улуғбек яна боягидай кўнгли чексиз бир меҳрга тўлиб:

— Бу гапинг рост бўлса... шамларни ўчир, — деди маъюс кулимсираб. — Бир дақиқа бўлса-да, оғушингда дам олай, азизам. — У шундай деди-ю, ўзи шамларни битта-битта ўчирди.

5

Али Қушчи отининг жоловини дарвозада кутиб олган қоровулга тутқазиб ховлига кирди. Ташқарида от туёқларининг дупури эшитилди: уни кузатиб келган сипоҳлар орқага қайтган эди.

Али Қушчи расадхонага қараб юрган эди, қоровул чол:

— Энангиз келмиш, мавлоно, — деди.

— Қайда?

— Китобдорнинг хужрасида.

«Китобдор» — Мирам Чалабий бўлиб, кечаю кундуз кутубхонадан чиқмагани учун шу номни олганди.

«Энам бу қора тунда не қилиб юрибди?»

Али Қушчининг хаёли ҳамон Кўксаройда, устодда эди. У кутубхонага ошпакар, у ерда ёлғиз ўтириб, устоднинг гапларини яна бир ўйлаб кўргиси келар, танҳо қолишни хоҳларди. Али Қушчи истар-истамас расадхонанинг орқасидаги толиби илмлар яшайдиган бир қаватли бинога бурилди.

Мирам Чалабий бинонинг энг чеккасидаги торгина хужрада истикомат қиларди. Хужрада биттагина шам милтираб турар, Мирам Чалабийнинг ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира хужранинг тўрида тиззаларини қучоқлаганича пинакка кетган эди.

Али Қушчи эшикни охишта ёпиб, орқага қайтмоқчи бўлди. Лекин Тиллабиби уйғониб кетиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, қушдай пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди.

— Қайларда юрибсан, бўталогим?

Сахройи манғит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи «бўта», «бўталогим» эди. Али Қушчи кулимсираб энасининг елкасидан силади.

— Ўзингиз қайдап келдингиз, энажон? Тун ярмидан ошгандур.

— Энангни қўй, бўтам. Ўзинг сўйла: не бўлди, не қўйди?

— Нени сўрайсиз, энажон?

— Ҳаммаёқда шумхабар: султон Улуғбек тахтдан кулабдур. Барча маҳрамлари, барча шогирдлари қатлу қирғин бўлармиш...

Кампир мижжаларида титраб турган ёш томчиларини сидириб ташлаб, дардли кўзларини ўғлига тикди. Сочлари оппоқ оқарган, юзларини кат-кат ажин босган бу муштдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тўла эди.

Али Қушчи қўнгли бир хил бўлиб, энасини охиста кучди, уни тинчитиш умидида бепарво кулган бўлди.

— Бу ёлғонни қайси нобақор топмиш, энажон?

— Нечун куласен? Бутун даҳа сўзлайди, бўталоғим. Раҳматли отанг айтгувчи эди: султонлардин олис юрмоқ ларкор экан. Қирқ йил жаҳонгирга маҳрам бўлиб, унинг қароргоҳига мулозимлик қилиб не ортгирдим? Бошимга бало ортгирдим, холос, дегувчи эди...

— Қўркманг, энажон...

— Қўркмай не қилай? Султон Улуғбекка шогирд бўламен деб, не топдинг, бўтам? Топганинг китобми? Китоб деб бефарзанд, сўққабош ўтасенми бу дунёдин...

— Насиб қилса бўлиб қолар, эна...

— Қачон? Энанг ўлгандами?

Одатда Тиллабибининг бу гапи Али Қушчининг гашини келтирар, ҳатто баъзан кампирни силтаб ҳам ташлар эди, лекин бу сафар негадир юрагини зиркиратиб юборди...

Али Қушчи энасини аранг тинчитиб, унга тўшак ёзиб берди-да, хонадан чиқди.

Тонг яқин. Обираҳмат томондан хўрозлар кичқириғи, итларнинг хуриши эшитилар, лекин осмон ҳали юлдузларга тўла эди.

Али Қушчи ўйчан одимлаганича расадхонага кирди, эшик устидаги тоқчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналардан юриб учинчи ошёнага чиқди. Вожабо, у кутубхонанинг эшигини очиши билан юрагини чулғаб олган ғусса қайгадир тўзғиб кетди-ю, ҳаёлини қандайдир юксак бир туйғу асир этди. Гўё у кутубхонага эмас, бу чиркин оламдан тамом бошқа, ҳаётнинг икир-чикир ташвишларидан йироқ, мусаффо бир дунёга парвоз қилган эди...

Жомиул улум¹ аталмиш бу хазина учинчи ошёнанинг иккита қатта хонасини эгаллаган эди. Нозик ўймакорлик

¹ Жомиул улум — илм хазинаси.

билан ясалган ва ердан шифтга тегадиган жавонлар китоб ва қўлёзмаларга лим-лим тўла эди.

Али Кушчи белидаги икки белбоғ олтин ва жавоҳирларни ўртадаги курсига «шақ» этказиб ташлади-да, қўлига шамни олиб, жавонларни битта-битта қўздан кечириб чиқди. Мана, ўнг томонда садафдек терилган уч қатор кора чарм жилдлик оғир, қалин китоблар, бу китоблар олис Қохирадан келтирилган. Соҳибкирон Амир Темур Қўрагоний султон Боязид елдиришга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келган. Лекин улар ханузгача яхши мутолаа этилиб, шарх қилинмаган.

Устоз Мирзо Улуғбек осойишта даврни кутар, Мисрияи Қохирадан, Бағдод ва Дамашқ мадрасаларидан фозилларни чақиртириб, бу китоб ва нодир қўлёзмаларнинг мағзини чақтириш, уларни шарх эттириш ниятида эди...

Узоқ Мисрдан келтирилган бу қўлёзмалар ёнидаги жавонларга Бағдоддан, ҳикмат хазинаси, деб аталмиш «Хизонат ул ҳикмат»дан олиб келинган китоб ва қўлёзмалар терилган. Уларнинг кўк, кизил, яшил саҳтиён жилдларидаги тилла суви юритилган гулдор безаклар шам шуъласида нафис зиё сочиб товланади.

Ундан нарироқдаги раҳларига ҳайвон ва қушларнинг суратлари ўйилган нақшинкор жавонларга Чин¹ ва Ҳиндистондан келтирилган ноёб китоблар терилган бўлиб, уларнинг ҳар бири кўк ва сарғиш ипак матоларга ўралган.

Бундан беш-олти йил муқаддам, Шохрух Мирзо вафотидан олдин, устод Ҳиндистон билан Чиндан тилла эвазига икки катта алломани чақиртириб олган эди. Ҳинд фозили кўп ўтмай фоний дунёни тарк этди. У ҳатто ҳинд мунажжимлари яратган машҳур «Сидҳаита»²нинг таржимасини ҳам ниҳоясига етказолмади... Чин-Мочиндан келган гапдон кўса аллома эса, Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс ва туркий тилларни ўрганди, арабчадан таҳсил олди, ниҳоят, туркий тилда бидир-бидир қилиб сўзлайдиган ҳам бўлди. Сўнгра Чиндан келтирилган бир қанча китобларни форсий ва туркийга таржима қилди, лекин у ҳам ишни ниҳоясига етказа олмади, элимни соғиндим деб, Чинга отланган савдо қарвони билан ўз юртига жўнаб кетди. Ундан қадимий Чин-Мочин мунаж-

¹ Чин — Хитой.

² «Сидҳаита» — астрономияга оид машҳур асар.

жимларининг форсийга таржима қилинган уч жилд китоби қолди...

Хонанинг тўридаги четларига тилла тасмалар қоқилган жавонларни Мовароуннахр фозилларининг китобларию нодир қўлёзмалари эгаллаган. Бу китоблару қўлёзмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фирузаранг чарм билан жилдланган. Ҳар бир жилдга муаллифнинг муборак исми шарифлари зарҳал ҳарфлар билан битилганки, мана, ҳозир, шамнинг ҳазин шуъласида гўё сўнмас юлдузлардай ялтираб турибди.

Ана, энг тепада, Абу Абдулла Мухаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олти жилдлик табаррук асарлари қатор турибди. Ривоятларга қараганда, бу китобларнинг уч жилдини алломалар сарбони мавлоно ал Хоразмий ҳазратлари ўз муборак қўллари билан битган: улар гўзал Бағдоддан, машҳур «Байтул-ҳикма»дан олиб келинган... Унинг ёнида Жомиул-улум аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг тиббиёт масалаларига оид йиғирма жилдлик «Китоб уш-шифо»си ва яна камида ўн жилдлик «Китоб ун-нажот» асарлари ва ниҳоят уч жилдлик шеърӣ асарлари терилган... Уларнинг ёнида мавлоно ал Форобийнинг ўн олти жилдлик донишмандлик мажмуалари, фозиллар фозили жаннатмакон Абу Райҳон Беруний ҳазратларининг ҳаммаси қизил саҳтиён жилдлик китоблари олтиндай жилдоланиб, ярқираб турибди. Ул зоти шарифнинг факат бир асари, коинот сирларига бағишланган «ал-Қонун ал-Масъудий» деган асаригагина фирузаранг жилд қопланган. Устод буюк алломанинг бу китобини қўп мутолаа қилар, шунинг учун ҳам уни бошқа китоблар орасидан тез топиб олиш ниятида фирузаранг жилдга ўратган эди... Ундан пастрокда донишлар дониши Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, риёзиёт илмининг пири Аҳмад бин Мухаммад Фарғоний ва мавлоно Абул Вафо ас Самаркандий, мунажжимлар сарвари Фиёсиддин Жамшид ҳам Насириддин Тусий, унинг ёнида жаннатмакон устод Қозизода Румийнинг пурҳикмат асарлари терилган...

Ҳар сафар мавлоно Қозизода Румий — покиза руҳлари гулшани бақода масрур бўлғай! — бу илм масканига кириб, бу жавон олдида тўхтаганида, китобларга қўл узатишдан олдин кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб, дуо ўқир, сўнг, танлаган китобини олиб қош-кўзларига суртар, лабига босар, шундан кейингина китобини очиб, мутолаага киришар эди. Устод ўзигина эмас, бу даргоҳ-

га кадам қўйган ҳар бир талабадан шундай қилишни талаб этарди.

Али Қушчининг кўз олдига яна ўша илик баҳор куни келди. Эсида бор, мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳалда аълоҳазратлари айни кучга тўлган, ёш, иктидорли йигит эди. Ўзи ҳам эғнидаги заррин либоси, бошидаги симобий дастори, бутун шиддатли киёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонрок ва ожизрок кўринарди. Лекин бу нимжонгина оппоқ чолнинг вужудидан аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча бир меҳр ёғилиб турарди!..

Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф матога ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмнинг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи устоднинг риёзиёт илмига бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада кўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлди-ю, мавлонининг ўз оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулойим овозда, шундай тиник бир мантик билан ечиб бердики, Али Қушчи, гўё рисола эмас, ажиб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Али Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аъёнлар ва барча илм аҳли ва ҳаттоки, илм-фандан узоқ аркони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Нихоят, устоз китобини ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон сукут саклаб ўтирган аъёнлар ва толиби илмларга юзланди, чехрасига аллақандай маҳобат бағишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг каломи аён бўлган бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса сахнини тўлдирган халойиқ бошини ҳам қилиб, чурқ этмай ўтирарди. Мавлоно Қозизода Румий хафақон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибгина ўрнидан турди ва қисилиб-кимтиниб унга ҳамма нарса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кет-

ди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса¹ борасида уст-устига саволлар берди.

Али Қушчи аввал тортиниб, кейин эса хиёл дадилланиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чақириб, авлод-аждодини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майин соколи билан унинг юзини силаб, пешанасидан ўпди...

Али Қушчи бу эсдаликлардан кўнгли бир хил бўлиб, тўрдаги хонага ўтди.

Бу хонанинг деворларига ҳам безакли жавон ясалиб, ердан шифтигача китоб терилган. Фақат қибла томондаги девор бўш, унга онҳазратларининг самовот жадваллари осилган эди. Мисрияи Қохирадан келтирилган қалин инак қоғозга туширилган зарҳал нукталар — юлдузлар сурати қоронғида худди чинакам осмонун чинакам ситоралардай ярқираб, ажиб бир манзара касб этган эди...

Жадвалнинг тагидаги тилла суви билан битилган шарҳлар ва ҳар хил кўрсаткичлар эса симобдай ялтираб турарди.

Хонанинг тўридаги ҳар хил устурлоблар ёнига банд лант суянчилик иккита юмшоқ курси қўйилган.

Мирзо Улуғбек кечалари шу ерда ўтириб, мутолаа қилишни суяр, суюкли жадвали устида ҳам шу ерда ишлар эди. Али Қушчи-чи? Ахир тўрдаги деворда ажиб манзара касб этиб ялтиллаб турган бу коинот сурати, бу мураккаб жадвалларнинг бунёдга қилинишида унинг ҳам, Али Қушчининг ҳам хизматлари бор!.. Ёлғиз жадвал эмас, бу нодир хазина, уммондан жавоҳир қидирган ғаввос машаққати билан топилган бу пурхикмат асарларни йиғишда ҳам Али Қушчининг меҳнати ва заҳмати бор!

Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда, Мирзо Улуғбекнинг олти жилдлик тарихий асарлари ёнида унинг — Али Қушчининг ҳам китоблари турибди!.. Наҳот бу ноёб хазинадан, умрининг энг оғли, энг масъуд дамлари ўтган, унга мушоҳада лаззатини бағишлаган, ёлғон дунё гурбатларини эсидан чиқариб, фалакиёт оламида эркин сузишга ўргатган бу мунаввар масканидан айрилса?!

Боя устод айтган бидъат ва хурофот мадждоҳлари уни риндона кайфиятлар оғушида қолган осий банда деб ўйлашади, Али Қушчи эса шу даргоҳни деб, шу илм

¹ Ҳандаса — геометрия.

дурдоналарини деб, барча фоний дунё лаззатларини тарк этди, ҳатто ногирон энасини юм-юм йиғлатиб, уйланмок ва фарзанд кўрмок бахтидан маҳрум бўлди... Наҳот энди, киркдан ошиб, бебако умрнинг охири кўриниб қолганида, бу зиё масканидан айрилса? Айрилганда не қилади? Қариган чоғида қайга боради?

Али Қушчининг қалбини ҳазин куйдай тиниқ бир мунг чулғаб олди. Бу мунг, бу ҳазин куй дилининг энг нозик торларини оҳиста чертиб, кўнглида қандайдир ҳаста, нотагон ҳислар кўзғатди. Гўё у бу ёруғ дунёда ёлғиз қолган, ҳамма ундан юз ўгирган, ҳамма уни ташлаб кетган эди... тўсатдан у лабларида нордон бир таъм сезиб, ҳушига келди-ю, қўлидаги шамни баландрок кўтариб, чор-атрофига қаради: китоблар, китоблар, китоблар!.. Йўқ, бу китобларни ўн-ўн беш эмас, юз сандикқа ҳам сиғдириб бўлмас! Бас! Устод бу ноёб асарларнинг ичидан энг нодирларини, қимматбаҳо тошлар орасидаги лаъл ва инжуларни айтибди! Лекин бу сандикларни қимга ясатади? Олтин ва жавахирларни қандай сарф қилади? Бу нодир ҳазинани қаерга яширади? Али Қушчи ўйлаб-ўйлаб, шу бугунок мавлоно Муҳиддиннинг ҳузурига бориш ва унинг отаси Ҳожа Салоҳиддин заргар билан маслаҳатлашишга аҳд қилди.

У ўйчан одимлаб биринчи хонага чиқди. Белбоққа тугилган олтин ва жавахирларни хонтахтадан оларкан, пиёладай-пиёладай қуйма тиллалар қўлидан сидирилиб тушиб, гиламда юмалаб кетди, сочилган лаъл ва инжулардан нимқоронғи хонада юлдузлар чарақлади...

Али Қушчи бу бойликни қаерга яширишни ўйлаб узок турди, ниҳоят, эшик устидаги қалин китобларнинг орқасига яширди, кейин ташқарига чиқиб, таҳорат олди, эртарок бўлса ҳам бомдод намозини ўқиб, чакмонини кийди-да, энасидан хабар олиб туришни қоровулга топшириб, расадхонадан чиқди.

6

Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда, сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринарди. Этни жунжиқтирувчи совук шабада эсар, йўл бўйидаги дарахтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги «Боғи майдон» дарёдай шовиллар эди.

Одатда шаъбон оии бундай совук келмас, Самарқанд боғлари нафис кизил-қирмизи рангга бўялиб, илиқ куз офтобида майин товланиб, эркаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарвуз ортилган четан араваларда дехконлар ўтар, эшакларига сават-сават новвотранг узум ортган боғбонлар, қип-қизил ёнган чойнакдай-чойнакдай анорлар, нашивати ноклар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бозор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса қўнғироқларини жангир-жунгир қилиб туя қарвонлари ўтиб қоларди... Букун катта йўлгина эмас, четан ва пахса девор билан ўралган боғлар, ҳовлилар, уйлар — ҳаммаси жимжит. Гўё доруссалтана Самарқанд таҳлика остида қолганини одамларгина эмас, нарранда ва даррандалар ҳам сезгандай, на қушларнинг сайраши эшитилади, на қўй-қўзиларнинг маъраши! Ҳатто итлар ҳам пана-панага кириб кетганга ўхшайди.

Али Қушчи Қусам ибн Аббос макбарасидан ўтиб, чапга бурилганда олдинда, Регистон томонда, йўк, ундан ҳам нарида, Кўксарой майдонида ноғоралар гумбурлади, ноғораларга қарнайларнинг наъраси қўшилиб, еру қўқни ларзага солди...

«Онҳазрат отланибдур!..» — Али Қушчи ҳаёлан ус-тодга омад тилаб, юзига фотиҳа тортди.

У тош терилган катта кўчага чиқиб, масжиди жомега бурилганида орқадан, Шохизинда қабристонининг рўпарасидаги хонақоҳ томонда, «Ё олло дўст, ё олло!» деган нидо эшитилиб, бир тўда дарвешлар кўринди.

Эгниларида жанда, бошларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, қўлларида исирик тутатилган қачқул, дарвешлар кўзларини юмиб бошларини бир меъёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди:

Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!..
Фоний дунё деганлар,
Тақвони тарк этганлар,
Ҳамду сано демасдин,
Қайфи сафо деганлар,
Гуноҳига адад йўк,
Тонг-ла маҳшар мадад йўк.
Ё олло дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло!

Қаландарлар исирикнинг ўткир хидини таратиб, бир меъёردа чайқалишиб, «ёху-ху»лаганларича Али Қушчининг ёнидан ўтиб кетишди.

Али Қушчи ўзини четга олиб, уларни ўтказиб юбораркан, энг орқада кетаётган, қоп-қора соқоли кўксига тушган, кўзлари ёниб турган барваста дарвеш ўгирилиб қараганини кўрди-ю, юраги «шиғ» этди. Бу ўша, кечаси устод сўраган, Қаландар Қарноқий деган дарвеш эди... Қаландар Қарноқий унга бош ирғаб, билинар-билиномас таъзим қилгандай бўлди.

Али Қушчи унинг яғриндор бақувват қадди-қомати-га, жулдури чиқиб титилиб кетган хирқасига тикилганича тўхтаб қолди, сўнгра бир-бир босиб масжиди жоменинг ён томонидаги тор кўчага бурилди...

Қаландарларнинг «Ё олло дўст, ё олло»си узоқлашиб борар, лекин Али Қушчининг кўз олдидан дарвешнинг серсоқол юзи, аллақандай дардли нигоҳи кетмас эди.

Қаландар олис Ясси шаҳри, тўғрироғи, Ясси яқинидаги Қарноқ қалъасидан эди.

У бундан қарийб йигирма йил муқаддам, қипчоқ хони Бароқ ўғлон Сигноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди.

Ўша йили Сайхун бўйларида Бароқхонга қарши бўлган жангу жадалда Қаландар мислсиз жасорат кўрсатиб, устодни ўлимдан асраб қолганлардан бири бўлган эди. Лекин бу юришда унинг энг азият дўстлари — Ясси ва Сигноқ йигитлари ҳалок бўлган, шу боисданми ё Мирзо Улуғбек қаттиқ мағлубиятга учраб Ясси ғанимлар қўлида қолганиданми, ҳуллас, Қаландар сипоҳликни тарк этиб, илм-фанни ихтиёр этган эди.

У сипоҳий қийимларини мадраса толибларининг саруполарига алмаштириб, бошига дастор ўраб, мадрасаи Улуғбекда, Али Қушчи билан мавлоно Мухиддин қўлида таҳсил олди. Илм соҳасида ҳам кўп зукко чиқиб, устоднинг меҳрига муяссар бўлди. Хусусан, туркийда кўп нафис шеърлар битди. Аммо бу орада (фалакнинг ўйинини қаранг!) ўз устози мавлоно Мухиддиннинг қизи Хуршида бонуга ишқи тушиб қолди.

Мавлоно Мухиддин одамийлик қилиб, шогирдини куёв қилишга ризолик билдирди, аммо отаси Хожа Салоҳиддин заргар фақир шоирни суюкли неварасига номуно-

сиб топиб, шоирнинг раъйини қайтарди. Шу-шу серзавк, дилкаш шоир тўсатдан ўзини ҳаммадан олиб қочадиган бир зохидга айланди. Сал ўтмай, у мадрасани тарк этиб, гадоликка юз тутди... Бу воқеадан кейин Али Қушчи уни бир неча бор кўрган эди, лекин Қаландар устодини кўрса ҳам кўрмаганликка олар, кўзларини юмиб, кулохлик бошини тебратиб, зикр тушганича ўтиб кетарди. Бугун нечундир ўгирилиб қаради, бош ирғаб таъзим қилгандай бўлди. Бу таъзим камоли хурматданми ё билъ-акс, таҳдид ишорасими?

Олиса, Кўксарой томонда ҳамон ноғоралар гумбуллар, карнайлар сурон соларди. Кўчалар, гузарлар ҳамон кимсасиз, осуда. Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешкобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳаммаёкни ёғ тушса ялагудек қилиб супуриб-сидириб қўйишар, сўнг кўчанинг икки юзидаги раста-раста дўконлар очилар, темирчилар кўраларга саксовул, кўмир қалаб, гуп-гуп босқон урар, норғул, пахлавонжусса тақачилар осмонга сапчиган асов отларни зорли кишинатиб тақа қоқар; сангтарошлар мрамар тошларни чўкичлаб нақшинкор буюмлар ясашар; чархчилар учқун сачратиб пичоқ ва ойболта чархлашар; суяктарошлар қилич ва ханжарларга қимматбаҳо даста йўнишар; гиламдўз ва шохичилар, сандикчи ва бешиксозлар, дуррадгорлар, кулоллар, чилангарлар, мискарлар ишга киришар — ҳаммаёқ тарақ-турук бўлиб кетарди. Бу пайтда нонвойлар нон ёпишга, холвафурушлар холва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб пиширишга киришар, ҳаво иссиқ нон ва сомса, пиёз ва кабобнинг тутун аралаш аччиқ ва хушбўй хидига тўларди. Ҳозир эса дўконлар берк, ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит.

Али Қушчи бу расталарни севар, қўли бўш кунлари ё мутолаадан чарчаган пайтлари аксарият шу ерга келиб, усталарнинг ишига разм солиб, улар билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрар эди. Наҳот сокин дарёдай бир меъёрда оққан бу ҳаёт довулга учраса? Наҳот бу чексиз расталар, бир-бирига тутшиб кетган дўкон ва дўкончалар, нозик устахоналар, ҳаммаси зер-забар бўлса?..

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб қадамини тезлаштирди. Тор кўча чекиниб, олдинда кичикроқ бир гузар кўринди. Гузарнинг ўртасида шохлари қуриб-қовжираб қолган бир туп шотут ўсарди. Шотутнинг ўнг томонида

болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. Болохонанинг тагида қўш тавақали залварли дарвоза, дарвозанинг ўнг қанотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпок вишндан қурилган қатор уйлар билан ўралган. Бу — Салоҳиддин заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда отнинг калласидай қулф.

Али Қушчи дарвоза олдида тўхтаб, оғир мис халқаларни қокди. Анчадан кейин ичкаридан:

— Савдо йўқ. Дўкон ишламайди, — деган бўғик, хирилдок овоз эшитилди.

— Камина Мадрасаи Улуғбекдан мавлоно Муҳиддинни зиёрат қилгани келдим... Кириб айтинг: биродарингиз Али Қушчи келибдур, денг.

Ичкарида гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай эшик кийғоч очилиб, белига қилич осган қора барзанги йигит кўринди.

Али Қушчи тепаси ёпиқ қоронғи бостирмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чиқди. Ҳовлининг тўрт томони ҳам олди айвон бинолар бўлиб, бири-бирига туташиб кетган эди. Нозик нимпушти ва ложувард ранга бўялган баланд пештоқлар, айвоннинг ўймакор устунлари, безакли эшик ва дарчалари ҳозиргина чиққан совуқ куз офтобида чарақлаб, кенг ҳовлини аллақандай нурафшон қилиб юборган эди.

Али Қушчи ҳовлига кирганда ўнг томондаги уйнинг эшиги охишта очилиб, бошида тўқ хаворанг ипак рўмол, эғнида тўпиғига тушган хаворанг шойи кўйлак, оёғида учига ёқут қадалган бежирим кобулий кавуш, тол чивикдай нозик бир қиз кўринди. Қиз Али Қушчини кўриб, юзини харир хаворанг рўмоли билан тўсиб олди, охунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига босиб, бош эгди.

— Ассалом, устоз...

«Ё тавба! Бу не ҳолки, бир неча дақиқа орасида хариккала ошиқ-маъшукни ҳам кўрса!»

Бону, таълим кўрган эмасми, уни устоз, деди...

Али Қушчи негадир кўнгли эриб:

— Умринг узок бўлғай, қизим, — деди. — Даданг уйдаларми?

— Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз... — Хуршида бону кўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл берди. Бонунинг овози ҳам чехрасидай мулойим ва хиёл маъюс эди.

Али Қушчи айвонга чиқиб, олдин даҳлизга, даҳлиздан чап қўлдаги таниш хонага кирди. Ерга хитойи ипак гиламлар тўшалган, шифтига тилла қандил осилган бу кенг чорхари хона — мавлоно Мухиддиннинг истироҳатгоҳи ҳисобланар эди.

Уйнинг тўрида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида, боши пар ёстикка чўкиб ётган мавлоно Мухиддин уни кўриб, ўрнидан қўзғалди.

— Қўзғалманг, азизим, қўзғалманг!.. — Али Қушчи жадаллаб бориб, биродарининг ёнига тиз чўкди.

Мавлоно Мухиддин қирқ беш ёшлар чамасидаги, қош-қўзлари қизининг қош-қўзларидай қоп-қора, оқсарикдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам эди. У пешанасини шойи кийикча билан боғлаб, бошига учлик қора тақя кийиб, авраси мовут қимматбаҳо сувсар пўстинга ўраниб олганди. Мавлоно қўш-қўш олтин узуклар такилган узун ингичка бармоқларини чўзиб кўришди-да, ёстикка ёнбошлади.

— Олло шифо бергай! — Али Қушчи юзига фотиҳа тортиб дўстига каради. — Қалайсен? Табибга кўриндингму?

Мавлоно Мухиддин «ха» деб бош ирғади-да, кўзини юмди.

Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш барқашларда иссиқ нон, сомса, пиёз пўстидай нозик чинни ликопчаларда асал, бодом, майиз олиб келиб қўйди.

Али Қушчига хонада нимадир етишмаётгандай бўлиб, атрофига каради, каради-ю, бир зум ағрайиб қолди. Икки томондаги китобларга тўлиб турадиган қуббали жавонларда на бир китоб бор эди, на бир қўлёзма! Уларнинг ўрнига бежирим хитой чиннилари, четларига тилла суви юритилган мунаққаш пиёлалар, гулдор кумуш барқашлар, ўймакорлик билан ишланган нозик қумғончалар, раиғ-баранг кўза ва кўзачалар терилган, бунинг ҳаммаси яраклаб-чараклаб кенг хонани заррин жилога тўлдириб юборган эди.

Али Қушчи хайрон бўлиб мавлоно Мухиддинга каради. У ҳамон кўзларини юмиб, ёнбошлаб ётарди. Али Қушчи кўнглига ёпирилиб келган аллақандай ёмон туйғуни босиб:

— Кеча устод чакиртирган эркан, Кўксаройда бўлдим, — деди.

Мавлоно Мухиддин жойида бир кўзғалиб, йўталиб кўйди.

— Каминага ҳам чопар юбормишлар. Таассуфким, хасталик сабаб, изҳори ихлос этмоқнинг чораси бўлмади.

Мавлоно Мухиддин негадир кизаринкираб, Али Қушчини дастурхонга кистади. Ажабо: у устод тўғрисида бир оғиз гап сўрамади.

— Устод сизга салом йўллади...

— Абадулабад саломат бўлғайлар. Мархамат, нознеъматдан олғайсиз, азизим... — Мавлоно Мухиддин шоша-пиша патирларни ушатиб, Али Қушчини дастурхонга кистади. Али Қушчи совуқ кулимсираб:

— Салом билан бирга устод бир нозик тилак билдирдилар, — деди.

Мавлоно Мухиддиннинг патир ушатаётган нозик бармоқлари ҳаракатдан тўхтаб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

— Не тилак эрмиш?

— Хабарингиз бордур, азизим, букун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннаҳр сарҳадига қўшин тортиб кирган шахзодага қарши юриш бошлади... Иншооллоҳ, қирк йил шафоат қилган тангри таоло бу сафар ҳам ўз иноятини дариф тутмас... Ва лекин... — Али Қушчи устоднинг маҳзун чехрасини эслаб, бир энтикиб олди. — Ва лекин, бандаи ғофил ҳақ таолонинг ихтиёрини билмоқдан ожиздурмиз. Агарчи хумо қуши шахзоданинг бошига қўниб, юрт осойиши бузилса... расадхонадаги барча нодир китоблар, барча ноёб қўлёзмаларни асраб қолмоқ сизу бизга юкланибдур, биродари азиз...

Мавлоно Мухиддин «ялт» этиб Али Қушчига қаради.

— Асраб қолмоқ?... Бунинг учун не қилмоқ керак? Ақлимга сизмайдур...

— Бунинг учун энг нодир қўлёзмалар билан ноёб китобларни яширмоқ даркор. Расадхонадан олиб чиқиб, ишончли жойга яширмоқ керакдур...

— Ишончли жой... бу даргохму?

Мавлоно Мухиддиннинг юзида шундай зўр бир саросима акс этдики, Али Қушчи кулимсираб бош чайқалди.

— Йўк, биродар, бу даргоҳ тўғри келмас. Сўз бир китоб, ўн китоб эмас, беш-олти туяга юк бўладурғон хазина устида борадур...

Мавлоно Мухиддин тилла узуклар такилган ингичка бармоклари билан дастурхонни химарганича жим колди.

— Бизнинг даргоҳ тўғри келмаса... камина не қилай? Мақсадингизни англамадим...

— Нечук англамайсиз, азизим? — деди Али Кушчи зардаси қайнаб. — Устод сиз билан мени энг якин шогирдларим деб, бу юмушни юклагандур. Фақир ҳузурингизга маслаҳат сўраб келдим.

Мавлоно Мухиддиннинг оқ-сарик юзига кизиллик югурди.

— Маъзур кўргайсиз, — деди у шошиб. — Кўп мушкул юмушдир бу. Камина бу ишга қиблагохимдан бемаслаҳат қўл уролмасмен. Ижозат берсангиз, ул зотдан маслаҳат сўрасам.

Али Кушчи «маъкул», деган маънода бош ирғади.

Мавлоно Мухиддин пиша-пиша ўрнидан турди, ялтироқ қора чармдан тикилган қошиқдеккина кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чикди.

Али Кушчи қўлидаги гулдор иёлани айлантирганича чуқур хаёлга толди.

Мавлоно Мухиддин Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланган йили Салоҳиддин заргар худди шу ховлида бутун Самарқанд аҳли ирфонига ош берган эди. Ошга жаннатмакон устод Қозизода Румий билан онҳазратлари ҳам ташириф буюрган эдилар. Ўшанда Салоҳиддин заргар суюкли ўғли мавлоно Мухиддин учун йиққан нодир кўлёмаларини кўз-кўз қилиб, аълоҳазратларининг тахсинига сазовор бўлган эди. Зотан бу мавке, бу обрў, бу бойлик — ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орттирилган эди. Устод шогирди мавлоно Мухиддинни шундай суяр, унинг илми ва салоҳиятларини шундай юксак баҳолар эдики, ёшлигига карамай мударрисликка кўтариб, катта нафақа тайин қилди. Ўғлига бўлган бу ҳурмат-эҳтиром туфайли отаси Хожа Салоҳиддин заргар «тархон» номини олди, Мирзо Улуғбек унга савдо ахлидан ҳеч бирига бермаган имтиёзларни берди, ҳатто тамғадан¹ ҳам озод қилди. Қисқаси, Салоҳиддин заргар Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли одамлардан бирига, энг катта савдогарга айланди. Энди бўлса... Хайхот! — Али Кушчи оёқ шарпаларини эшитиб бошини кўтарди.

Бўсағада... фил тишидан ясалган оппоқ асосига тая-

¹ Тамға — алоҳида солиқ.

ниб, Хожа Салоҳиддин заргар турарди. Эғнида кизил мовут тўн, бошида зар билан тикилган учлик гилам дўппи, Салоҳиддин заргар пойгакда тўхтаб, пахмоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзлари билан Али Қушчига тикилиб қолган эди.

Етмишга борган бу чолнинг қадди-қомати, узунчок оппоқ юзи, ҳатто кийинишида қандайдир винхоний бир гўзаллик бор, ўзиям муштдеккина бўлса-да, зуваласи пишиқ, нигоҳи ўткир эди.

Али Қушчи ўрнидан туриб тавозе билан салом берди.

Чол фил тишидан ясалган, бандига дур ва ёкут қадалган асосини деворга суяб, тўрдаги кўрпачага ўтиб ўтирди, ўтираркан, Али Қушчи билан ўғлига икки ёнидан жой кўрсатди.

Боя дастурхон ёзган ёш маҳрам шарпасиз одимлаб кириб, ўртадаги кумуш баркашни олиб чиқиб кетди ва бир лахзадан кейин тилла баркашда янги мева-чена олиб кирди. То бу ишнинг ҳаммаси бажо келтирилмагунча Салоҳиддин заргар чурқ этмади. Ёш маҳрам орқаси билан юриб чиқиб кетгандан кейингина бошини кўтариб, ўткир кўзларини Али Қушчига тикди.

— Кўп бўлди, фақир кулбамизга кадам ранжида қилмаган эдилар. Энди хуш келибсиз, мавлоно!..

Али Қушчи унинг «фақир кулбамиз», деганига ичида бир кулиб қўйди.

— Ташаккур сизга. Ҳузурингизга бир ниятда ташриф буюрган эдим, тақсир. Мавлоно Мухиддин баён қилгандур...

Салоҳиддин заргар «баён қилди», деган маънода бош ирғади. Сўнг, кўлидаги пиёладан хушбўй чой хўпларкан, секин деди:

— Бу муаммони муҳокама қилмоқдан бурун сизга айтадурёон бир оғиз сўзим бор, мавлоно... Сиз Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан айрилғонидан хабарингиз борми?

Чолнинг қалин қошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикондай қадалиб турарди.

— Йўқ! Камина тунда онҳазратимнинг ҳузурида эдим. Давлатпаноҳ букун субҳидам лашкар тортиб...

Салоҳиддин тархон токатсизланиб елкасини учирди.

— Маълумингиз бўлғай: шахзодаи жувонбахт Мирзо Абдуллатифнинг лашкари шу сонияда доводда турибди.

Аълоҳазратларининг жамики саркардалари тахтимизнинг валиахди Абдуллатифга байъат этгандур¹...

Али Қўшчи бунн кечаси устоднинг ўксик рухиданок сезган эди. Лекин Салоҳиддин заргарнинг салтанат сирларини бу қадар яхши билиши уни хайратга солди. У лол бўлиб ер остидан мавлоно Мухиддинга қаради. Мавлоно Мухиддин, гўё бу нохуш хабардан эзилиб кетаётгандай, бошини елкалари орасига олиб, ғужанак бўлиб ўтирарди.

— Энди сизга бир сўроқ, мавлоно: бу мушкул вазиятда жазм этган юмўшингиз нечоғлик хатарли эканини мулоҳаза қилиб кўрдингизму?

Салоҳиддин заргар пиёласини ўғлига узатиб, Али Қўшчига тик бокди, Али Қўшчи «ха, мулоҳаза қилиб кўрдим», демокчи эди, лекин чол овозини хиёл кўтариб:

— Яна маълумингиз бўлсинким, — деди, — сиз яшириб олиб қолмоққа жазм этган илм дурдоналари ўтда ёндирилмоққа фатво қилингандур!..

Али Қўшчи бир сапчиб тушди.

— Қайси жоҳил бу фатвои бермишдур? Шайхулисом бўлмоқ орзусида юрган анов жоҳил ҳазрат Хомуш эрмасму?

— Бу сўздан хулоса шуким, — деди Салоҳиддин заргар унинг саволига жавоб бермай, — кутубхонани яшириб, куфр китобларни асраб қолмоқни ният қилган осий банда ҳам ўшал китоблар гулханида ёнмоғи муҳаққадур! Бунн астойдил муҳокама қилиб кўрдингизми, ўғлим?

Сўнгги сўзларни айтаётганда чолнинг овози таҳдид билан янгради-ю, Али Қўшчи бсихтиёр сесканиб кетди. Кўпни кўрган, ҳам бу дунё лаззатини тотган, ҳам умрида кўп азият чеккан бу ўктам чолнинг самимийлиги бешак-бешубха эди. Лекин нечун бу сўзлар Али Қўшчининг юрагига ғулу солди? Нечун тунда, устод хавфхатардан сўз очганида чўчимаган одам, энди чўчиди? Ё унда иш бунчалик қалтис эканини билмас эдими? Бас! Билганда нима қиларди? Танлаган йўлидан қайтармиди? Илм-фанни тарк этиб, тақво йўлига ўтармиди? Улуғбек мадрасасини, расадхонани ташлаб, мударрислик тақясини счиб, бошига имомлик дасторини ўрармиди?

Унинг ўйланиб қолганини кўрган Салоҳиддин заргар:

¹ Байъат этмоқ — қасамёд қилмоқ.

— Ўғлим Али, — деди овози майинлашиб, — олло таоло шохид. Мен сизни ўз фарзандимдан аъло кўрамен. Сизнинг бошингизга тушган мусибат ўз пуштикамаримдан бўлган ўғлим бошига тушган мусибат бўлур. Алкиса, бу ишда минг чандон эҳтиёт бўлмоғингизни ота ўрнида маслаҳат қиламен...

Чолнинг гапларидаги самимият Али Кушчининг юрагига «жиз» этиб тегди. У миннатдорчилик билдиришга оғиз жуфтлади-ю, эсига яна устод тушиб, ўзидан вижинди.

— Пурхикмат насихатларингиз учун ташаккур, тақсир, — деди Али Кушчи. — Фақир сизнинг насихатларингиз самимий эканига шубҳа қилмасмен. Аммо... — Али Кушчи хаяжонланиб, қулт этиб ютинди. — Аммо, сўз оддий дурдоналар — тилла ва жавохирлар тўғрисида эмас, илм жавохирлари тўғрисида борадур. Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улуғбек бу хазинани салкам қирк йил йиғмишдур. Фақир эса, устод Мирзо Улуғбекнинг меҳри саховати туфайли одам бўлгаймен. Устоднинг нон-тузини, берган илмини унутган шогирд кўр бўлур, тақсир. Бас! Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтаргандин кўра, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўрурмен!..

Хаяжондан нафаси бўғилган Али Кушчи, чуқур тин олиб, зимдан мавлоно Мухиддинга кўз ташлади. Мавлоно Мухиддин ҳамон бояги вазиятда чурк этмай ўтирар, фақат духоба тақя кийган боши яна ҳам пастроқ эгилган эди.

— Мавлоно Али Кушчи, — деди чол, оппоқ қошларини силаб. — Сиз кўп баландпарвоз, кўп улуғ сўз айтдингиз. Аммо осий бандани афв этинг, бу сўзни сиздай кўпни кўрган закий мавлоно эрмас, илм даргоҳига энди кадамранжида қилган ўн беш яшар ёш талаба сўзласа ярашур эди... — Салоҳиддин заргар Али Кушчининг гапирмоқчи эканини кўриб, қўлини кўтарди. — Сўзимнинг «берди»сини айтмоққа ижозат этгайсиз, мавлоно! Сиз аълоҳазратларининг меҳри оқибатидан сўзладингиз. Дуруст. Ул зоти шарифнинг меҳри саховатини унутмоқ кўрлик бўлади. Аммо сизга бир саволим бор...

— Марҳамат, тақсир...

— Сиз... суюкли набирам Хуршида бибини Амир

Иброҳимбекнинг кенжа ўғлига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?

— Хабарим бор. Аммо...

— Аммо бу ожизамиз шахзода Абдулъазиз туфайли бахтиқаро бўлгонидан хабарингиз борму? — деди Салоҳиддин заргар ва тўсатдан кўзига ёш олди. — Билмасангиз билиб қўйинг, мавлоно. Мирзо Улуғбекнинг суюкли фарзанди, шахзода Абдулъазиз куёвимизни катл эттириб, бир бандан мўъминнинг манкуҳасини¹ тортиб олди ҳамда пайғамбар алайҳиссалом макруҳ деб билган ҳарамхонага жория қилди... Биз давлатпаноҳ Мирзо Улуғбекдан меҳр-саховат кўрган бўлсак, унинг суюкли зурриётидан мислсиз азият чекдик, мавлоно Али!

Чол чўнтагидан анбар ҳиди анқиган ипак рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллаб қолганини кўрган Али Қушчи кўзларини олиб қочди. Эсига устоднинг гаплари тушди: «Унинг жисми ногирон, Али. Қалби маҳзун...»

Хай аттанг! «Жисми ногирон, қалби маҳзун» бу шахзода улуғ падарининг бошига не кулфатлар солмади! Бир-икки ой Самарқандда қолганида кўп амирларни тазйик остига олиб, онҳазратларига қарши қўйди. Устод эса, ота экан, уни жисми ногирон, қалби маҳзун деб, қон ютади!..

— Устод шахзоданинг бу разил кирдикоридан беҳабар эркан, узр сўрадилар, — деди Али Қушчи.

Салоҳиддин заргар юзини бужмайтириб қўл силтади.

— Узрдан не фойда? Бўлар иш бўлиб ўтгандур, мавлоно...

Али Қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарнокий келиб, эриган кўнгли қайта музлади.

— Ҳа, таассуфлар бўлғайким, гишт қолипидан кўчгандур. Ва лекин... шахзоданинг бу тубан юмуши учун устоддан юз ўгирмоқ инсофдан бўлмас, тақсир...

Салоҳиддин заргар асабийлашиб, бир кўзғалиб олди.

— Мавлоно Али, ҳар бандан мўъминнинг изми ихтиёри ўзиладур. Сиз бу хатарли юмушга бел боғлабсиз, ихтиёр ўзингизда. Аммо сиз таъриф этган ноёб хазина деб, камина бор-йўғимни, авлоду аждодларимнинг ҳаёт-мамотини қурбон қилмоқни лозим кўрмаймен. Вассалом!

«Нихоят бу қари тулки кўнглидаги бор гапни айт-

¹ Манкуҳа — жуфти ҳалоли.

ди!» — Али Қушчи вужудини камраб олган титрокни зўрға босиб, чолга юзланди.

— Сиз бу хатарли юмушдан чўчимасангиз ҳам бўлур эди, таксир. Ҳузурингизга келмоқдин муддао озрок пул ва маслаҳат сўрамоқ эди, холос!

— Пул?

— Қўркманг, таксир! — деди Али Қушчи, «пул» сўзини эшитган Салоҳиддин заргарнинг дарҳол сергакланганини кўриб. — Устод бу ишда даркор бўлур деб, бир оз тилла ва қимматбаҳо тошлар қолдирди...

Салоҳиддин тарҳон энтикиб:

— Қимматбаҳо тошлар? — деб сўради. — Қандай тошлар?

— Камина бу тошларнинг қийматини билмаймен. Аммо устод айтдиларким, бу тошлар бобоси Амир Темурдан қолгандур...

Салоҳиддин заргарнинг юзига қон тепиб, чуқур ботган тийрак кўзлари чакнаб кетди:

— Жаннатмақон Амир Темур тошлари... Мавлоно бу тошларни олиб келдиларми ё яширмишму?

— Яширдим...

— Қайга? — деди қол шивирлаб. — Ишончли жойгаму?

Али Қушчининг кўз олдига китоб терилган жавон келиб, ичида кулимсираб кўйди.

— Ҳа.

— Амир Темур тошлари... эҳтиёт бўлмоқ керак... зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ керак. Зеро, ажаб эрмаским, Мирзо Улугбекнинг илм дурдоналарини бобоси Амир Темурнинг шу тошлари асраб қолса!.. Аммо... — қол Али Қушчи томонга энгашиб яна шивирлади:

— Бу сўзни ёлғиз фақир эшитдим, мавлоно. Бошқа бир кимса эшитмасин. Бу сўзни ўғлим ҳам эшитмасин!

Салоҳиддин заргаргина эмас, мавлоно Муҳиддин ҳам ранги ўчиб, кўзлари аллақандай чарақлаб кетганини кўрган Али Қушчининг кўнглидан: «Бу сирни очиб тўғри қилдимму, йўқму?» деган фикр ўтди.

Шу сабаб бўлдики ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдидли сўзлари қаттиқ таъсир этдики, ишқилиб, Али Қушчи ота-бола билан хайрлашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир хужрада мунғайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди.

Мирзо Улуғбек бултур Боғдод халифаси инъом килиб юборган арабий ок бедовида хаёлга чўмиб борарди. Амир Жондор билан амир Султоншоҳ барлос бошчилигидаги хировул қисмлар қўшиндан илгарилаб кетган, бир неча туман чап қанот ва қалб лашкари орқада келар, лашкарнинг кетидан аслаха ортилган туя ва хачирлар, баковуллар билан сарой маҳрамларининг соябон аравалари судралиб келарди. Бутун қўшин бир-икки тумандан ошмаса ҳам, кенг дашт лашкарга тўлиб кетганга ўхшар, сипоҳлар сон-саноксиз туюлар, отларнинг кишнаши, эшак ва хачирларнинг ханграши, туяларнинг бўкириши еру кўкни ларзага солган эди.

Одатда бундай юришларда аълоҳазратни ўраб оладиган амирлар, туман бошлиқлари ва муқарраб-ус султонлар¹ бугун бирмунча орқада келар, гўё Мирзо Улуғбекнинг хаёлини бузишни истамас эдилар. Ёлғиз шаҳзода Абдулъазиз устига йўлбарс териси ёпинган бадавий арғумоғини аччиқ қамчилаб, дам олдинга, дам ён-вердаги қирларга чоптириб чиқар, у ўзини беташвиш, бепарво кўрсатишга уринар, лекин аллақандай хасталик чўккан кўзлари бежо чакнар, қалби саросимада экани қонсиз сўник юзида шундоқ акс этиб турарди. Лекин Мирзо Улуғбек ўғлига қарамас, у ҳамон нотинч хаёллар гирдобида тўлганар эди.

Жайхун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий ок бедов кумуш сувлиғини чайнаб бетоқат талпинар, депсиниб юлкинар, бу кенг даштда қушдай учгиси келарди. Ок бедов юлкиниб сакраганида унинг пешанасидаги кокилига боғланган тилла қўнғирокчалар нафис жиринглар, кумуш эгарга тақилган нозик халқачалар ажиб овозлар чиқариб шалдирар, лекин Мирзо Улуғбек буларнинг ҳеч бирини эшитмас, у ҳатто суюкли ок бедови юлкиниб олдинга талпинаётганини ҳам сезмас, фақат ўзи пайкамаган холда, қўлидаги ипак тизгинини маҳкам ушлаб ўтирарди.

Аввалги куни кечаси ғам-андухдан уйқуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб ўтириб, ғаройиб бир хикоятга кўзи тушди. Кунлардан бир куни донғи оламга кетган ҳинд подшоси ўзининг энг яқин маҳрамлари билан

¹ *Муқарраб-ус султонлар* — энг яқин кишилари.

овга чиққанмиш. Махрамлари орасида ёлғиз ўғли ҳам бор экан. Подшо елкасига суюкли қора бургутини кўндириб, дарё ёкалаб от чоптириб бораркан. Орқада амирлар ва навкарлар чопиб келаркан. Подшо узоқлашиб кетаётганини кўрган навкарларидан бири: «Подшохи олам, тўхтанг, бу тўқайлар хатарли, камишзорларда йўлбарс бор», деб қичкирибди. Лекин подшо унинг гапига кулок солмай олдинга интилибди. Арғумоғига аччиқ қамчи босиб тўқайзорга от солдириб кетибди. Баногох от туёқлари тагидан иккита тилларанг тулки чиқиб қочибди. Подшо арғумоғининг бошини қўйиб, қувиб бораркан, тулкилар олдин тўрттага, кейин саккизтага айланган, баъзилари гўё уни мазах қилаётгандай бошларини буриб, тиржайган эмиш. Шунда подшо дарғазаб бўлиб, қанот қоқиб талпинган суюкли бургутини қўйиб юборибди. Лекин осмонга чиққан суюкли бургути от туёқлари остида жилпанглаган тулкиларга эмас, унинг ўзига ҳамла қилибди. Подшо жон аччиғида ханжарини суғуриб олиб, бургутга ўқталибди. Аммо бургут чап бериб унинг ўнг кўзини ўйиб олибди-ю, чап кўзига чанг солибди. Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан қараса, қора бургут эмас, қора либос кийиб бургут киёфасига кирган ўз фарзанди бўлиб чиқибди...

Мана икки кун бўлди, бу хикоят хаёлидан кўтарилмайди. Хозир ҳам шу хикоятни ўйлаб бораркан, нечундир бундан чорак аср муқаддам қипчоқ хони Барокхон унга қарши бош кўтариб чиққанида кўрган ёмон бир туши эсига тушди. Бу туши Сайхун бўйларида, Ясси ва Сигнок шаҳарлари учун бўлган жангу жадалда рўёбга чиққан эди!.. Мана, ўша тушни кўрганига салкам чорак аср ўтди, лекин ханузгача эсидан чиқмайди...

Ёши ўн бешга тўлмасданок Мовароуннахр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек гўё Ясси шаҳрида, пири муршид Яссавий мақбараси тепасида ўйнаб юрармиш, тўғрироғи, носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб мақбара тепасига чиқиб олганмиш. Хитойи инак матоларга ўранган, кулокларига оғир хинду зираклари, қўлларига бағдоди олтин билагузуклар таккан, бурни пучук, хунук Ўғабегим Мирзо Улуғбекни қувиб дахманинг тепасига чиқармиш, этагига ёпишиб, зино қилишга даъват этармиш. Шунда Мирзо Улуғбек ўзини ложувард гумбаз устидан пастга отармиш, лекин ерга қулаб тушмас эмиш, ногахон қанот пайдо қилиб, қуш бўлиб учиб кетармиш. Аммо Ўғабегим ҳам калхатга айланиб, уни яна таъқиб қилармиш...

Мирзо Улуғбек ўзини Ясси боғларига урармиш, лекин калхат киефасига кирган Ўғабегим дархол боғлар устида пайдо бўлармиш. Мирзо Улуғбек ундан қочиб яна ложувард гумбаз тепасига қўнармиш. Шунда қабрдан бобоси Амир Темурнинг ўқтам овози янграб эмиш.

— Хой, шахзодаи валнаҳдим Мухаммад Тарағай! Қайга қочурсен? Тўхта!

Мирзо Улуғбек қараса қабр устида жаннатмакон Пири Муршид эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш! Эғнида қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарига олтин сопли қилич осган бобоси қовоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

— Султон Мухаммад Тарағай! — дермиш у, қовоғи ёзилмай. — Мен сизни ўн тўрт яшар чоғингда Мовароуннаҳр тахтига ўтқазганимда умидим шу эдимиз? Қани айт-чи, Мовароуннаҳр султони: мен бу дашти азимда Хожа Аҳмад Яссавийга бу макбарани муаззамни нечун қурдирдим? Муродим не эди маним?

Уни хамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантирса ҳам, ўзини босиб жавоб берармиш:

— Бу макбарани муаззамни қурдиришдан муддаонгиз ул пири муршид Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагох...

— Ҳа, покиза руҳларини шод этмоқ! — деб кулармиш Амир Темур. — Бу макбарани тикламоқдин яна бир муродим: бирламчи, қора халқни, иккиламчи, Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва Дашти Қипчоқ хоқонларини титратмоқ эди!.. Нотинч қора халқ бу даҳмаи муаззамни кўриб даҳшатга тушсин, туну кун тиз чўкиб тавоф қилсин, эски ғанимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила Қалмоқ хоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли макбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдан хайиксин, деб барпо этган эдим бунини! Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширганымда не бўлди? Ана, пастга қара! Қузғун Барокбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу мукаддас даргоҳни топтар, хор қилар!

Бобоси калтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чакнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек қараса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ён раста мавзеларда қалмоқбашара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон

солиб от ўйнатишар, уйларга ўт қўйишар, ҳаммаёк дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

— Мовароуннахр ўт ичида қолди! — бакирармиш бобоси. — Сен эса бу орсиз хотининг бирлан бу мазор устида бешарму хаё ўйнашиб юрасен! Билиб қўй: бошингга бу тожни мен қўндирган эдим, мен олиб ташлаймен!.. Ё бу бадхохларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен!

Амир Темур қаҳр билан унга томон юрармиш. Мирзо Улуғбек даҳшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласофилинга қулаётгандай бўлиб уйғониб кетди... Лекин ўшада уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ хайратга солган нарсаси шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссидан унинг хузурига ўн нафар йигит арз қилиб келди: Сайхун соҳилида кўчманчилик қилиб юрган Бароқбек ботир Ясси ва Сигноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теваарагидаги гулдай қишлоқларни талон-тарож қилган эмиш.

Хайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша захотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоқлик сабаб бўлдики, бошқами, Сигноқ ёнида, Сайхун бўйларида бўлган суронли жангда кўрган туши рўёбга чиқди. Агар тунда Али Қушчи айтган Каландар Қарнокий ўз йигитлари билан дашти кипчоқлар сафига ёриб кириб, отининг жиловидан тортиб олиб чиқиб кетмаганида, Мирзо Улуғбек эҳтимол ўз ғаними Бароқхон қўлига асир тушиб, шармандан шармисор бўларди...

Ё раббий! Унда у туш, бу сафар бу хикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли хикоят! Бир кўзини ўйиб олиб, иккинчи кўзига чанг солган қора бургут! Ишқилиб, ўзинг шафе бўлғайсен, худованди карим!

Мана бир ҳафта бўлдики, у ҳар кеча зойича кўради, юлдузлар ҳаракатини кузатиб, ўз тақдирини билмоқни истайди, лекин аниқ бир фикрга келолмайди: илгари сутдай ойдин кўринадиган нарсалар энди аллақандай туман билан ўралган... Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хиралашиб қолган.

Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, ён-верига каради. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган буғдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек лашкари

эмас, талончи қўшин бостириб келаётгандай тирик жон борки, бари қочиб ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зиркираб қолган. Бу қўшин, йўлни чангитиб, кир ва адирларни подадай қоплаб кетаётган бу лашкар кимники, маърифатпарвар шох Мирзо Улуғбекникими ё шахзода Абдуллатифникими, ё бошқа бир бешафкат хоконнинг босқинчи суворийларими — фуқаро буни билгиси келмайди, у урушдан чарчаган, шохларнинг қатлу қирғинидан безган!..

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган қўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясси кир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўкимтир туман орасидан элас-элас кўринган довон ортида аждоқларининг юрти ётибди. Раҳматлик бобоси Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам кўхна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда, Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оксарой даҳмасида барлос уруғи зодагонларининг хоки ётибди! Бобоси Амир Темур бирламчи — доруссалтана Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи — ўз она шахри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базўр кўриниб турган довон этагида эса одам кирса адашиб қоладиган «Боғи бихишт»ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам бихиштга ўхшаган бу боққа олис Мисрия хурмоларию хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажойиб банан дарахтларини келтириб ўстирган эди. Боғда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорларда шохлари қулочга сиғмайдиган оқ архарлар, ўйноки кийикчалар, кўзлари маъсум оҳулар гала-гала бўлиб юрарди. Тиник, шаффоф булоқларда, оқ мрамардан ясалган ховузларда олтин баликчалар сузарди... Бобоси Темур кийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда хордиқ чиқарар, тоғ ёнбағридаги хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини хайратга солувчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди... Ким билсин, ҳозир бу боғда унинг кўшини турибдими ё шахзода Абдуллатифнинг лашкари забт этиб, ҳаммаёқни пайхон қилмоқдами?.. Боя пешинда амир Султоншоҳдан хабар олгани кетган суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир ханузгача қайтмади...

Кимдир орқадан келиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

— Аълоҳазратлари афв этсинлар... Кўнмоқ даркор. Намози аср казо бўлур...

Офтоб ботган бўлса керак, теварак қоронғилашиб қолган, ҳаво совиб, яна кечагидай этни жунжиктирувчи изғирин бошланган эди.

Мирзо Улуғбекнинг кўзи шахзода Абдулҳазизга тушди. Боя от ўйнатиб юрган шахзода энди кундуз ёқали сувсар пўстинига ўраниб, отда ғужанак бўлиб ўтирарди. У аз рўзи азал шундай — дам шод-хуррамликдан оламга сиймай ҳовликади, дам ғам-андухга чўмиб, мажнунсифат бўлиб қолади.

— Саройбон қайда? — деди Улуғбек ўғлига. — Тўхта-моққа фармон бер!

Сал ўтмай орқада ноғора товуши янгради. Лашкар катта йўлнинг икки томонидан ялангликда тўхтади. Ўнлик ва юзликларга бўлинган қўшин ҳар жой-ҳар жойда тўхтаб, гулхан ёқиб, овқат пиширишга тутинди. Ҳавода тезак ва шувок хиди анқиб, изғириннинг совук нафасини хиёл босгандай бўлди.

Аълоҳазратларининг юз кишилик ипак саропардасини йўлнинг сўл томонидаги «Қарокчи тспа» деган кирнинг этагига тикишди. Ундан пастроққа сарой маҳрамларининг чодирлари тикилди. Баковуллар саксовул ёқиб, найзадан узун сихларга бутун-бутун нимталарни қалаб кабоб пиширишга киришишди. Одатда бундай юришларда кечкурунлари барча амирлар, беклар, юришда иштирок этган саркардалар ва аркони давлатлар аълоҳазратларининг юз кишилик ипак чодирига таклиф қилинар эди. Баковуллар дастурхонга энг яхши таомлар тортишар, олтин косаларда бода ва кимиз кўпирар, гоҳо машшоқлар ва раққосалар таклиф қилиниб, базми жамшид тонг отгунча давом этарди. Лекин ҳозир Мирзо Улуғбекнинг кўнглига қил ҳам сиймас эди. У намози асрдан кейин тамаддига ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин ҳазратларини таклиф этди. Шайхулислом Бурҳониддин киркларга борган, соч-соқолига битта ҳам ок ораламаган, кўринишдан нимжон бўлса ҳам, иктидорли одам эди. У падари бузруквори шайхулислом Исомиддиндай доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаассиб шайхларнинг фиски фасодларидан муҳофаза қилиб келарди.

Шайхулислом Бурҳониддин беда устига тўшалган гиламни билқ-билқ босиб тўрга ўтди. Тилла кандилга те-

рилган шамлардан ёп-ёруғ чодирда ёлғиз ота-бола ўтиришар, Мирзо Улуғбек ҳам, шаҳзода Абдулҳазиз ҳам бошларини осилтириб, ҳаёл уммонига шўнғишган эди.

Шайхулислом Мирзо Улуғбекнинг ёнидан жой оларкан:

— Сизга не бўлди, давлатпаноҳ? — деди унинг маҳзун чехрасига тикилиб.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, шайхулисломга савол назари билан қаради.

— Ас-салотин зиллаллоху фил арз! — деди шайхулислом. — Яъники султонлар оллохнинг ердаги кўланка-сидур. Иншооллох, ишингиз ўнгидан келур. Бу ғам-андух сиздай соҳибкиронга ярашмайдур, онҳазратим!

«Булар мени талвасага тушган, деб гумон қиладур. Тожу тахтдан айрилиб қолишдан кўрқади, деб ўйлайдур. О, хом сут эмган одамлар, одамлар!..» — Мирзо Улуғбек ер остидан ўғли Абдулҳазизга кўз ташлади, гўё ундан иймангандай:

— Андух чекмай не қилай, таксир? — деди. — Бандаи ожиз ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим билан урушмоқдамен, салтанат талашмоқдамен...

Шайхулислом оғир салласининг печини орқага ташлаб секин бош чайқади.

— Ўз қиблагўҳининг иродаси фарзанд учун фарзи айндур¹. Анинг иродасига бош эгмаган фарзанд устидан ҳукм чиқармоқ падар учун ҳам фарз, ҳам қарадур, давлатпаноҳ!

Мирзо Улуғбек буни ўзи ўйлаб юрган бўлса ҳам, шайхулисломнинг сўзи дилига хиёл тасалли бергандай туюлди. Отаси Шохруҳ Мирзодан эшитган хикоят бсихтиёр эсига тушди.

Бобоси Амир Темур пирим деб, қўл берган Сайид Барака ҳазратлари жаҳонгирнинг юришларида ҳамиша бирга бўлар экан. Сайид Барака ҳазратлари Амир Темурнинг хушнудлигида хушнуд, қайғусида қайғудош экан. Бобоси олис Ўрол соҳилларида Тўхтамишхон билан жанг қилганида унинг аҳволи танг бўлиб, Олтин Ўрда лашкари устун кела бошлабди. Шунда Сайид Барака ҳазратлари бир ховуч майда тош олиб, сакраб отга минибди-ю, такбир садосини ўқиб наъра тортганича қўлидаги тошларни ёв томон сочиб юбориб, душман сафига бости-

¹ Фарзи айн — бажарилмоғи лозим буйруқ.

риб кирибди. Буни кўрган бутун лашкар «ёв кочди» деган сурон билан ғанимлар сафига от солдириб борибди-ю, душманни пароканда қилибди.

Шайхулислом, гўё унинг ўйларига тушунгандай:

— Тожу тахт қўлингизда эркан, махкам туринг, давлатпанох, — деди вазминлик билан. — Сахар-мардон йўлга чикибмиз, ханузгача Кендан чопар йўқ. Хировул қўшинларнинг аҳволи не? Бехабармиз...

Шайхулислом гапини тугатмаган ҳам эдики, ташкарида от туёқларининг душури, посбонларнинг тахдидли овозлари эшитилди. Кейин кимдир чодирга кириб, пойгакка юмалай кетди. Уни дабдурустан танимай қолган аълоҳазратлари шайхулисломнинг:

— Амир Жондор тархон? — деганини эшитиб, бир сапчиб тушди.

Ха, шайхулислом янглишмаган, ялангбош, белидаги шамшири бир томонга оғиб кетган амир Султон Жондор пойгакда юмалаб ётарди.

Мирзо Улуғбек калтирок босиб ўрнидан турди, ўз овозини ўзи танимай:

— Лашкар? — деб бақирди. — Хировул қўшинлар не бўлди?

Амир Жондор каддини ростлади, лекин Мирзо Улуғбекка тик қарашга юраги дов бермади. Қалпоксиз, қилич изи қолган тақир бошини осилтирганича:

— Аълоҳазратлари бир қошиқ қонимдан кечгайлар, — деди. — Хировул қўшинлар копконга тушмиш.

— Сўзла!

— Давлатпанох! — деди амир Жондор. — Шахзодаи жувонбахт камида ўн минг сипохни пистирмага қўйиб, довонда кутиб ётган эркан. Бизнинг қўшинларни копконга тушириб, наҳангдай ютиб юборди...

— Амир Султоншоҳ қайда?

— Ўлимдан хабарим бор ва лекин амирдан хабарим йўқ, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек чодирнинг ўртасида қора қундуз телпакли катта бошини эгиб, қотиб қолди. Тенадаги шамларнинг титроқ шуъласида у худди чўнг қояни эслатар, бошидаги учига дур қадалган қундуз телпаги, ёноқлари туртиб чиққан мисдай қорамтир юзи, қийғир бурни, ҳатто қалин жингалак соқоли — ҳаммаси тошдан ўйиб ясалганга ўхшарди.

— Тўнгакдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир! —

деди у амир Жондорга. — Бошингдаги амирлик аломатинг кайда? Белингадаги қиличингни тўғрила! Боракалло сендай саркардага! — Мирзо Улуғбек хансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг қони жўшар, юрагида бобосининг хислари кўпирарди. — Қуёнюррак амирлар! Агарчи сенлар шахзодадан кўрксанглар, у билан ўзим олишамен!

Амир Жондор орқаси билан тисарилиб чодирдан чикди. Мирзо Улуғбек ялт этиб ўғлига қаради. Шахзода Абдулғазиз ранги ўчиб, кўзлари бежо жавдираб ўтирар, пастки жағи ғалати қалтирар эди. Мирзо Улуғбек юраги увишиб:

— Бор! — дели. — Ясовулбошига айт. Барча амирларга, аёну боёнларга фармон берсин: дархол чаноқийга йиғилсин!..

Мирзо Улуғбек жойига бориб ўтирди, у ҳамон қалтирар, кўзларининг чакнашида, бурун катакларининг пирпирашида бўлакча бир қатъият ва шиддат бор эди. Шайхулислом Бурхониддин секин эгилиб унинг тиззасига кўлини кўйди.

— Аълоҳазратлари не қилмоққа жазм этдилар?

— Урушмок! — деди Мирзо Улуғбек кескин.

— Иншооллох, ишингиз ўнгидан келгай! — деди шайхулислом. — Аммо... бандаи ожизнинг маслахати бу эрур: бир-икки туман лашкарни ишончли амирларга топшириб, қолган лашкар билан Самарқандга қайтмоқ макбул. Қалъа мустаҳкам, фуқаро сизга содик, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

— Ишончли амирлар... кимдур?

— Амир Султоншоҳ бор, амир Жондор бор, аълоҳазратим...

— Тағин?

— Ўйлаб кўрмок даркор... Бу масала бандаи ожиздан кўра сизга аёндур, онҳазратим.

Мирзо Улуғбек индамади. Сал ўтмай, чодирга бирин-кетин лашкарбошилар, туман ва хазора саркардалари, сарой махрамлари кириб келишди. Сарой удумига кўра, ҳар ким ўз рутбасига қараб катта саропардадан жой олди.

Биринчи бўлиб ўнг қанот саркардаси амир Идрис тархон кирди. Мўйловга ўхшаган қошлари бир-бирига тутаниб кетган бу сертук амир ковоғини ёзмай таъзим

қилди-да, камоли виқор билан юриб шайхулисомнинг ёнидан жой олди. Ундан кейин семизлигидан хансираб нафас олган, юм-юмалокқина амир Искандар барлос кирди, кирди-ю, қўл қовуштирганича пилдираб бориб тўрдаги қоронғирок бурчакка тикилди. Амир Искандар барлосдан кейин амир Жондор кирди. У бошига тилладан жило берилган ва амирлик аломати тақилган пўлат дубулға кийиб олган, эгнида кизил мовут тўн, белида олтин бандли қилич, хатти-ҳаракатларидаги бояги тараддуд ва қўрқув йўқолиб, яна амирларга хос маҳобат ва қибри ҳаво пайдо қилган эди. Мирзо Улуғбекнинг ишораси билан у шайхулисомнинг ёнидан жой олди.

Ҳамма сукут сақларди. Мирзо Улуғбек уйқусизликдан кизарган кўзлари билан амир ва саркардаларига бир-бир тикилди. Мана унинг суянган тоғлари! Ҳаммасининг устида авраси мовут сувсар ва тулки пўстин, қимматбаҳо кимхоб тўн, бошларида лаъл ва инжу қадалган қундуз телпак, тилладан жило берилган учлик дубулға, белларида кумуш ва олтин камар, дасталари фил суягидан ясалиб, дур қадалган қилич ва ханжар... Буларнинг ҳаммаси Улуғбек даврида арқони ҳарб ва арқони давлат бўлишди, юксак рутбалар олишди. Лекин бу кун бошига мушкул тушганида қай бирига инонади? Қай бирига суянади — буни онҳазратларининг ўзи ҳам билмайди!..

Ниҳоят, Мирзо Улуғбек томоқ кириб:

— Шавкатмаоб зоти олийлар! — деди, ҳар бир сўзини салмоқлаб. — Сизларни маслаҳатга чақирмоқдан муҳрод — машъум хабарни маълум қилмоқдур. Олдинда кетган ҳировул кўшинлари доғонда пистирмада ётган шахзоданинг қопқонига тушибдур!.. — Мирзо Улуғбек бу сўзлар амирларга қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, яна ҳаммага бир-бир тикилди. Лекин ҳеч кимнинг кўзига кўзи тушмади: ҳамма бошини эгиб, чурқ этмай ўтирарди. — Бу талафотнинг сабаби шуким, биз инонган лашкарбошилар, мислсиз разолатга бориб, шахзода тарафига қочиб ўтмишлар... Бу машъум хабарни айтмоқдан яна бир муддао шуким, қимки юрагида шубҳа ва қўрқув сезса... жанг-жадални қутмай шахзода тарафига ўтсин! Биллоҳ, берган туз-ноним, инъом қилган олий мартабаларимга розимен!

Ҳеч кимдан сас чикмади.

Мирзо Улуғбек истехзоли кулимсираб:

— Маълумингиз бўлғай, — деди, — шахзода Абдуллатифнинг лашқари қирк мингдан ортиқдир...

Амир Жондорнинг аллақандай пишиллаб нафас олганини эшитган Мирзо Улуғбек ялт этиб унга қаради.

— Амир Жондор, сиз не маслаҳат берасиз?

Амир Жондор барваста гавдасига мос тушмаган бир чакқонлик билан апил-тапил ўрнидан туриб, бош эгди:

— Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош эгамиз.

— Амир Искандар барлос?

Амир Искандар калта қўлларини юмалоқ қорни устига қўйиб бидирлай кетди:

— Амир Жондор ҳақ гапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, онҳазратим!

— Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

— Бошимиз сизнинг қўлингиздадур, давлатпаноҳ...

«Ҳа, бошларинг қўлимда, аммо қалбларинг кимнинг ихтиёрида? Таассуфлар бўлғайким, бундан беҳабармен!» Мирзо Улуғбек ер остидан бир амир Идрис тархонга, бир шайхулисломга қараб қўйди: — Ихтиёрим шулким, — деди ковоғини уйиб, — ҳақ таолодан мадад тилаб... жанг қиламиз!... Бошқа не маслаҳат бор?

Ҳеч кимдан ун чиқмади. Шайхулислом ўрнидан бир кўзғалиб қўйди-ю, лекин индамади.

Мирзо Улуғбек шиддат билан қўл силтаб:

— Чаноқий тамом, — деди. — Қўшинлар шай бўлиб турсин. Сизларга рухсат, зоти шарифлар...

Амирлар гўё шуни кутиб тургандай «гурр» этиб ўринларидан туришди, қўй галасидай бир-бирларини турткилаб, ташқарига отилишди. Зум ўтмай чодирда фақат шайхулислом билан шахзода Абдулғазиз қолди.

Мирзо Улуғбек чодирни бир айланиб, яна ўз жойига ўтди, лекин ўтиришга улгурмади, от туёқларининг дупурини эшитиб, кўрпача устида тўхтади.

Чодирга Бобо Ҳусайн Баходир кирди, пойгакка тиз чўкиб, бошини саждага қўйди. Тиз чўкканида суворий либосининг темир халқачалари шалдираб, этигига теккан қиличи шарақлаб кетди. Унинг бошидаги дубулғаси бир томонга қийшайган, сақичдай қоп-қора сокол-мўйлови, бўғриққан юзи қора терга ботган, ўзи хансираб нафас оларди.

Мирзо Улуғбек бир хатлаб суюкли навкарининг ёнига келди.

— Хўш? Сўзла!

— Давлатпаноҳ... хировул қўшинларни шахзоданинг комига итарган... амир Султоншоҳ тархонни икки ўғли билан қўлга туширдик...

— Қайда?

— Йўлда келадур. Қочмокка жазм қилиб турганида қўлга туширдик. Амир қаттиқ жароҳатланган...

Мирзо Улуғбек: «Мана, кирдикорларинг оқибати!» дегандай ўғлига қаради: Султоншоҳ тархон амир Иброҳимбекнинг қайнағаси, шахзода қатл қилган бекнинг тоғаси эди...

Шахзода Абдулғазиз отасининг қаҳрли нигоҳи остида аллақандай питирлаб, сўз тополмай бидирлаб қолди.

Мирзо Улуғбек уф тортиб суюкли навкарининг хорфин чехрасига тикилди.

— Хўп, амирни қўлга туширибсен, уни қатл қилурмиз. Хўп. Лекин бундан не фойда? Катта қўшин қопқонга тушган... Энди не қилмоқ даркор? Сўзла, Бобо Хусайн!

Бобо Хусайн бошини кўтариб, Мирзо Улуғбекка тик қаради.

— Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим, — деди у катъий. — Шахзода салоҳиятли лашкарбошидур. У қаллоблик йўлига ўтгандур. Бу йўсин барчамизни комига тортадур, валинеъмат.

— Доруссалтанага қайтсак комига тортмасму?

— Доруссалтана мустаҳкам, — деди Бобо Хусайн. — Лозим бўлса қалъа ёнида жанг қилурмиз, оллонинг паноҳида ғолиб келсак нур устига нур, мағлуб бўлсак доруссалтанага кириб қопқаларни ёпурмиз, давлатпаноҳ...

Мирзо Улуғбек ер остида шайхулисломга қаради. Шайхулислом Хусайн Баходирнинг сўзини маъқуллағандай бош ирғади. Шахзода Абдулғазиз эса ияги қалтираб:

— Маъкул маслаҳат, — деди дудуғланиб.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан:

«Оғасидан қўрқади!» — деган фикр ўтди.

Унинг кўксида ҳамон бир-бирига зид ҳислар туғён қилар, лекин бу туғён сўна бошлаган оловга ўхшар — тафти қайтган эди.

Мирзо Улуғбек навқарига қарамай қўл силтади.

— Хўп... Қўшинларга фармон бер, Баходир, орқага қайтамиз!

Бобо Хусайн бошидаги дубулғасини тўғрилаб, қўлини кўксига қўйганича чодирдан чикди. Унинг кетидан шайхулислом Бурхониддин ҳам қўзғалди. Шахзода эса юзтубан тушиб ётиб олди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек, юраги зиркираб, ташқарига чикди.

Машрик томон билинар-билинемас оқара бошлаган, лекин осмон хануз ғуж-ғуж юлдузларга тўла эди. Кечаси саҳрода лов-лов ёнган гулханлар сўнган, лашкарлар, ғўё қоронғиликка сингиб кетган, фақат хар жой-хар жойдаги чодирлар қорайиб кўринар, даштда, айниқса машрик томонда ўтлаб юрган отлар, туялар, хачирлар кўзга чалинар, қоронғида кишанларнинг шарақлаши, побонлар шакилдоғининг шакиллаши эшитилар, олисда узоклашиб кетаётган от дупури қулокка чалинарни...

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксига қовуштирганича осмонга тикилиб узок турди.

О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошуфта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, хар бир ситоранинг буржини, яъни, ҳаракатидаги чамбар йўлини кузатди. Хайхот! Қирк йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини, коинот сирини ўрганди-ю, замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолди. У фалак сирларини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эди. Йўқ, янглишди! Фалак сирларининг бир четини хиёл очгандай бўлди, лекин инсоният, наинки инсоният, ҳаттоким ўз пуштикамаридан бўлган зурриётларининг юракларига қўл солиб кўролмади, матлаблари не? Билолмади!..

Мирзо Улуғбек ҳаёли қуюндай чарх уриб, яна бахмалдай тиник тубсиз фалакка кўз тикди.

Э, парвардигори олам!

Нечун биз бандаларингни бундай норасо қилиб яратдинг? Мунаввар каломингда инсофу адолатга чорлайсен, меҳру шафкатга, имону диёнатга даъват этасен. Бани одам эрса бунинг тескарисини қилғони-қилғон. У дунё ғамини емоқ ўрнига, бу дунёнинг ўткинчи шон-шухрати ортидан чоғони-чоғон. Вафо ўрнига жафо, садоқат ўрнига хиёнат, фисқи фасод, ғийбат. Камтарлик ўрнига такаббурлик от сурадур... Биламен: банданг бошига савдо солсанг уни синамоқ матлабида соласен бу савдони. Бошимга не мусибат тушмасин сендан нолимаймен, билъакс, минбаад шукрона айтамен. Аммо бандаларингнинг бани одамга номуносиб бу тубанлиги дилимни хуфтон,

юрагимни кон қилади. Ўзинг инсоф бергайсен уларга, э яратган эгам. Ўзинг инсоф бергайсен...

Ана, уфқда, осмон оқара бошлаган жойда, унинг суюкли сайёраси — Зухро юлдузи порлаб турибди! Ундан юқориқда, анча нарида, Муштарий аллақандай сўник милтирайди. Мунажжимлар, бу икки юлдуз бир-бирига яқин келган йили туғилгани сабаб, бобоси Амир Темурнинг бошига ҳумо қуши қўнган дейдилар. Мана, бу икки ситора яна яқин келди. Лекин кани ўша, мунажжимлар айтган ҳумо қуши? Ё у шахзоданинг бошига қўнадурму?..

Мирзо Улуғбекнинг хаёлини ноғораларнинг гумбур-гумбури, карнайларнинг суронли наъраси бўлди. Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, қароргоҳ чўп суқилган ари уясидай ғувиллаб қолди.

Мирзо Улуғбек таҳорат олиб, чодирга қайтди.

Сал ўтмай, оёкка турган қўшин орқага, доруссалтана Самарқандга қараб йўл олди.

8

Жаноб Низомиддин Қаландар Қарноқийни бомдод намозига чакиртирган эди. Мана, кун ботиб, намози асрга азон айтилди ҳамки, хануз ҳузурига таклиф қилмади.

Ҳазратнинг ички-ташқи ҳовлиси «Мозори калон»га яқин, ичкари ҳовлисидаги қопоналари масжидга ёндош эди. Лекин ҳазратлари бу кун масжидга ҳам чиқмади. Кун бўйи ҳузурларидан одам аримади. Чопар устига чопар келар, арбоби дин ва аркони давлат, аён ва боёнлар, амирлар ташриф буюришар, қўш тавақали залварли дарвоза бир сония ҳам ёпилмас эди.

Қаландар Қарноқий ташқи ҳовлининг ўртасида, мармар сарховуз бўйидаги шосупада ўтириб, келган-кетганларни кузатар эди. Бир неча кундан бери Самарқандни ялаб-ямлаб эсаётган изғирин кундуз сал пасайди-ю, кечкурун яна авжга миниб, ҳовуз атрофидаги чинор ва ок теракларнинг япроқларини тўзғитиб юборди. Шамолда чирс-чирс узилган ҳазонлар мармар сарховузнинг тиник сатҳига, ҳовуз атрофидаги гулзорга, ҳовли сахнига гилам бўлиб ёзилар, бошларига учлик чамбарак қалпоқ кийган ёш муридлар бир лаҳза тинмай тўкилган ҳазонларни супуриб олишар, меҳмонлар ўтадиган хиёбонларни ёғ тушса ялагудек қилиб тозалашар эди.

Тушгача келган меҳмонларнинг аксарияти тўнлари остидан суворий совут кийиб, камарларига қилич ва ханжар таккан, юриш-туришларидан виқор ёғилиб турган суворийлар, бек ва бекзодалар эди. Тушдан кейин эғниларига қизил зарбоф тўн, бошларига сувсар бўрк ва қора кундуз телпак кийган бир гурух зодагонлар даврасида доруссалтана доруғаси Мироншоҳ кириб келди. Мироншоҳ олтишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг рапидадай юм-юмалок, қип-қизил юзида, аланг-жалаңг кўзларида аллақандай тараддуд бор эди. Мироншоҳдан кейин почапўстинлари устидан оқ шойи тўн кийган, бошларига оппоқ ипак салла ўраган ва ўзлари ҳам оқ ғозлардай камоли виқор билан одимлаган бир гурух уламолар кириб келишди. Улар орасида Самарқанд козиси Хожа Мискин жаноблари ҳам бор эди. Кўзлари тийрак, чехрасидан шиддат ёғилиб турган козиюл-қуззот пешвоз чиққан муридларнинг саломига алик ҳам олмай, асосини дук-дук уриб, ички ҳовлига ўтиб кетди...

Кози жаноблари ичкарида узок ўтирди-ю, Қаландар яна ҳовуз бўйида кутиб қолди. Ё уни чақиртиргани хазратларининг ёдидан кўтарилдимикин?

Қаландар Қарнокий жаноблари билан шу йил кўкламда, Хуршида бонудан умидини узиб, Шохизинда хонақоҳидаги дарвешлар жамоасига қўшилган пайтларда учрашди...

Қаландар дарвешлик хиркасини кийишга кийиб, пушаймон чекиб юрган пайтлар эди.

Қаландар Қарнокий мадрасада таълим олиб юрган чоғларида фоний дунё лаззатидан юз ўгириб фақат у дунёни ўйлаган жулдур кийимли бу дарвешларга хавас килар, бир бурда қаттиқ нон, бир пиёла совуқ сувга сабру қаноат қилиб, кўча-кўйларда ҳамду сано ўкиб юрадиган бу гадолар кўзига фаришта бўлиб кўринар эди.

Аммо баъзан, кундуз бошларига кулоҳ, эғниларига жулдур жанда кийиб, кўча-кўйларда ху-хулаб, бозор ва расталарни дарбадар кезиб юрадиган бу гадолар, шоми ғарибонда хонақоҳга қайтгач, тамом бошқа киёфага килар экан. Тор хонақоҳда наша хиди бурқсир, қора қумғонлар биқирлаб қайнар, баъзилар кўкнори эзар, баъзилар жулдур белбоғларини ечиб, қора дориларини олар, шундан кейин кайфу сафо, фисқи фасод, ғийбат, гоҳида уриш-жанжал бошланиб кетар эди. Хайратда қолган Қаландар Қарнокий бир ўйида бошини олиб қочмоқчи ҳам

бўлди. Лекин кейин бу ҳам оллонинг бир синовидур, деган хаёлга бориб, сабр қилди. Хонақоҳнинг энг хилват жойларига кириб олиб, тариқат билан машғул бўлди.

Хазрат билан учрашадиган куни ҳам худди шундай бўлди. Қаландар шифти паст коронғи хонақоҳнинг энг хилват жойига кириб олиб, жимгина тиловат қилиб ўтирарди. Ногаҳон гала-говур тиниб, хонақоҳ сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Қаландар Қарнокий буни сезса ҳам, кўзини очмай оҳиста тебраниб, зикр тушишда давом этди. Шу пайт кимдир уни қаттиқ туртди.

— Бу не гумроҳлик? Не беадаблик?

Қаландар секин бошини кўтарди. Хонақоҳнинг эшигида, нукул оқ жома кийган муридлар, даврасида... оппок соқоли кўксига тушган, баланд бўйли, ниҳоятда кўҳлик бир чол унга ўткир кўзларини қадаб турарди. Уни туртган каландарбоши — «Қашқир» лақабли гилай дарвеш кўзлари ола-кула бўлиб бақирди:

— Беадаб гумроҳ! Тур ўрнингдан! Валинеъмат пири-миз жаноб Хомуш хазратлари фақир хонақоҳимизга қадамранжида қилгандурлар...

Қаландар Қарнокий ўрнидан тура бошлади-ю, боши хонақоҳнинг шифтига тегиб, икки букилганича қолди. Жаноб Хомуш ундан ўткир кўзларини узмай ном-насабини сўради.

— Даргоҳи илоҳийнинг гадойи, — деди Қаландар исмини айтгиси келмай. Жаноб Хомуш Қаландарнинг куч ёғилиб турган бакувват жуссасига яна бир бошдан-оёқ разм солди-да, индамай хонақоҳдан чиқди. Эртасига хазрат уни Бағдод қишлоғи ёнидаги ёзги қароргоҳига чақиртирди. Мусаффо булок бўйидаги ёш садалар соясида, шерозий гиламлар тўшалган шосупада ўтириб, Қаландар билан узоқ мусохаба қилди, доруссалтанага қачон, не тилакда келганини, насл-насаби, авлод-аждодларини бир-бир суриштирди. Унинг фоний дунёни тарк этиб, гадолик йўлини ихтиёр этганини маъқуллади, юз хил ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, кўнглини олди. Сўнг, Шохизинда хонақоҳидан «Мозори калон» ёнидаги дарвешлар хонақоҳига ўтишини ва теваракка кўз-қулоқ бўлиб туришини топширди. Бундан бир-икки ой муқаддам хазратлари уни яна чақиртирди. Бу сафар «Мозори калон» хонақоҳидан Гўри Амир ёнидаги каландархонага ўтиб, Кўксаройдаги ишлардан воқиф бўлиб туришини тайинлади.

Хазратнинг бу тилаги Қаландарни бир хайратда қол-

дирса, бир изтиробга солди. Хайхот! У зоҳидликка юз тутиб, гадолик йўлига кирганида бу бебаҳо дунё юмушларидан қўл ювиб, тун-кун тариқат билан бўлармен, деб ўйлаган эди. Жаноб Хомуш бўлса тариқатни қўйиб, ай-ғокчилик қил, деди. Қаландар эса, гарчанд мадрасани тарк этган бўлса ҳам, кўнглида Мирзо Улуғбек ҳазратларига ҳеч бир гина-кудурати йўқ, билъакс, юрагининг бир четида ҳамон илиқ хислар милтираб турарди. Зотан, айғокчилик қилиш фикри уни ижирғантириб юборди. У кўнглидаги шубҳаларни жанобга билдирмай, Гўри Амир ёнидаги хонакоҳга кўчиб ўтди, лекин ҳазратлари айтгандай, кечалари зикр тушиб, Кўксарой теварагида дайдиб юрмади. Мирзо Улуғбек олдига кимлар кириб, кимлар чиқишини пойламади... Мана энди, ховуз бўйидаги шосу-пада келган-кетганларни кузатиб ўтираркан, Қаландар Қарноқий ҳазратнинг не муддаода чакиртирганини ўйларди. Балки жаноб ундан норози бўлгандир ё билъакс, бу икки ойда қилган юмушларидан ҳисоб сўрамоқ мақсадидадир? Сўраса не дейди? Қандай жавоб беради?

Ана, ниҳоят, ичкари ховлининг эшиги очилиб, нукул ок жома кийган уламолар қуршовида доруссалтана қозиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари кўринди. Лекин қози жанобларини кузатиб чиққан муридлар дарвозанинг зулфини солиб улгурмаган ҳам эдиларки, у яна тақиллаб қолди.

Қаландар Қарноқий қизиқсиниб дарвоза томонга қаради, қаради-ю, юраги бир хаприкиб тушди. Дарвозадан кирган одам... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Эғнида авраси кимхоб, олмахон пўстин, бошида учи-га дур қадалган тулки телпак, заргар, кичкина, лекин пишиқ коматини тик тутиб, фил тишидан ясалган асоси билан ерни дук-дук уриб ўтиб кетди. У Қарноқийни кўрмади. Қарноқий ўтирган томонга қайрилиб қарамади, лекин қараганда ҳам соч-соқоли ўсиб кетган, эғнига жанда, бошига эски кулоҳ кийган бу фақир дарвешни танирмиди?

Қарноқийнинг эсига мавлоно Али Қушчининг совчилиги ва бу такаббур чолнинг айтган гаплари тушди: «Бу мусофир шоир мадрасада мутолаа қилурмен деб, ақлидан озибдур... Ул фақир Салоҳиддин заргарнинг набирасини сўрамоқдан аввал қорнини тўйдурсин!»

Рост, Қарноқий бу сўзни мавлоно Али Қушчининг оғзидан эмас, бошқа бир одамнинг оғзидан эшитди. Сов-

чиликдан қайтган устод эса унинг кўнглини кўтаришга, хар хил хикоялар айтиб уни овунтиришга уринди. Лекин устоднинг маънос чехрасида шундай бир изтироб барк уриб турардики, Қарнокий гап-сўзсиз ҳам хаммасига тушунди... Мавлоно Муҳиддин-чи? У бир неча кунгача шогирдининг юзига тик боқолмай, ўзини четга олиб юрди. Лекин бундан не фойда? Бунчалик ерга уриб, хор қилар экан, бошда уни шогирдликка олиб не қиларди? Уйда ожизалар учун дарсхона очиб, Хуршида бонунинг мутолаасини унга топшириб не қиларди?..

О, ўша кунлар! Мавлоно Муҳиддиннинг жавонлари китобга тўла осуда хонасида ўтган масъуд дақиқалар!.. Хуршида бону хамиша юзига қандайдир зар толалар сочилган харир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий кавушчаси билан ерни унсизгина босиб, охиста кириб келар эди. Бону ўртага тутилган харир дарпарданинг у томонида ўтирар, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини бир томонга эгиб, жимгина кулоқ солар, лекин мутолаа давомида очилиб кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четга сурилиб, хаё ва ҳаяжондан ял-ял ёнган мулойим юзи, чарақлаб турган оху кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффаги, хаёлий гўзаллиги билан намоеён бўларди... Қаландар Қарнокий ўзининг илк шеърларини ўша мутолаа хонасида битган ва илк бор Хуршида бонуга ўқиб берган, зотан уни шоир қилган ҳам шу дилбар ва оқила қиз эди... Ҳа, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган бу нозик қиз... қирққа бориб қолган, чекмаган захмати, кўрмаган балоси қолмаган Қаландардан донорок чиқди: Қарнокий қизга ўз кўнглини очиб, совчи юбормоқчи эканини айтган кечаси... ундан кичик бир мактуб олди. Қиз у билан хилватда учрашмоқни тилаган эди.

* * *

Улар мавлоно Муҳиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса ёнғоқ тагида учрашдилар.

Ургут тоғларидан ғир-ғир шабада эсиб турган, илик баҳор окшоми эди...

Оёғига қўнжи гулдор қизил сахтиён этикча, эгнига пуштиранг шойи кўйлак устидан бели хипча мурсак кийиб, бошини оқ тивит рўмол билан танғиб олган Хуршида бону, қўлида қандайдир тугунча, ёнғоқ остига айтган пайтига етиб келди. У қалтирар, оёғида зўрға турар

эди. Бонунинг келишига хануз инонмай титраб турган Қарнокий эс-хушини йўқотиб, довдираб қолди. Бону эса, энтика-энтика дархол қочишни, Самарканддан бош олиб чиқиб кетишни илтимос қилди. Қаландар бўлса... (О, сахройи содда, ҳақ-таоло девдай қадду қомат бериб, ақл бермаган анқов!) Қаландар бўлса устодини ўйлади. Устодини ранжитмоқ, ўз падарини ранжитмоқ билан баробар, деган нақлни эслади. Олдин совчи юборай, агар рад жавоби олинса, кейин қочурмиз, деди. Бону унинг сўзини жимгина эшитди-ю, тўсатдан ёнғок тагидан отилиб чиқиб ҳовлилари томон йўналди. Лекин уч-тўрт қадам ўтмасданок нимагадир қоқилиб йиқилди. Турган жойида қарахт бўлиб қолган Қаландар бонуга қараб югурди. Бону оҳиста инграб дарахт шохлари орасида питирлаб ётар, рўмоли бошидан тушиб, сочлари тўзғиб кетган эди. Қаландар унинг ёнига тиз чўқди. У қизни белидан қучиб, кўтариб олмоқчи бўлди. Лекин бону: «Қўйинг!» деди-ю, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

— Бону!

— Ушламанг! — Бону қўлини тортиб олди-да, бўйнидаги зеб-зийнатларини шалдирадганича, оксоклана-оксоклана ҳовлилари томон югурди. Сал ўтмай боғ эшик тарақлаб ёпилди.

Қаландар ҳамон умидини узолмай эшикка борди. Ичкаридан бонунинг пиқ-пиқ йиғиси эшитилар, унинг йиғиси худди ҳақоратланган қизчанинг йиғисидай бедаво, ўксик эди. Қаландар курукшаб-қовжираб қолган лабларини эшик тирқишига тутди:

— Бону, азизам!..

Жавоб ўрнига эшик зулфинларининг шарақ-шуруғи эшитилди.

Қаландар сармаст одамдай гандираклай-гандираклай орқасига қайтаркан, боя бону йиқилган жойдаги шох-шаббалар орасида ялтиллаб ётган бир нарсага кўзи тушди. Энгашиб қараса... кафтдеккина дафтарча!

Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига — Қаландар буни кейин мадрасага қайтгач кўрди — зар билан шу сатрлар битилган эди:

«Нитохим йўлладур, келгайми деб, зинҳор билмайсен,
Кўнгил охин билурми деб, кутармен, ёр, билмайсен.
Тоғиб ёлғиз, дилим розин баён этмоққа ожизмен,
Узун тунлар ҳаёлингда ўтар бедор, билмайсен!»

Каландар, қўйнида бонунинг кафтдеккина дафтарчаси, икки қўли бир тепа бўлиб, бор-йўздан айрилди қолди. Лекин не чора, айб ўздан ўтди... аввал совчи юборармиш, кейин, агар рад жавобини олса, сўнгра... Рад жавобидан кейин Салоҳиддин заргарнинг эшиги унинг учун така-так ёпилди. Хуршида бону тугул унинг босган изларини ҳам кўролмади!.. Кейин-чи? Кейин доруссалтана кўчаларини ларзага солган ноғораларнинг гумбури ва карнай садолари остида амир Иброҳимбек ўғли от ўйнатиб, Салоҳиддин заргар даргоҳига кириб борди...

Ўша оқшом карнайлар наъра тортиб, амир Иброҳимбек ўғли дабдаба ва асъаса билан Салоҳиддин заргар ҳовлисига от ўйнатиб кириб борганида, мадрасаи Улуғбекнинг осуда хонасида кўксини ерга бериб ётган Қаландар Карнокий мударрислик сарупосини ечиб, эгнига эски жанда кийди, салласини бир четга улоқтириб, бошига кулоҳ қўндирди-да, гадолар хонақоҳига равона бўлди...

Бу кўргиликлардан юраги лахча чўғ бўлган Қаландар, ўрнидан туриб кетди, телбаларча атрофига тикилиб, яна ўтирди.

Хайрият, шу пайт ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, муридлар қуршовида Хожа Салоҳиддин заргар кўринди. Чол яна боягидай пишиқ қаддини хода ютгандай тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ерни дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди.

Олтин жаранги қутуртирган баттол! Ҳам Қаландарнинг қанотини қайирди, ҳам суюкли неварасини бахтиқаро қилди. Токи Қаландар Хуршида бонуга муяссар бўлганида, ўз севгилисини телба шахзоданинг ҳарамига бериб қўймас эди. Йўқ. Унинг қўлида ўлса ўлар эдики, лекин севгилисини хор қилмас эди...

— «Ҳей, кўзингни оч, девона. Уйқунгни хонақоҳингда урарсен. Ҳазрат чорлайдур сени!

Бошига кигиз қалпоқ, оёғига чорик кийган ёш мурид уни ички ҳовлига бошлади.

Ички ҳовлининг тўрида олди айвон муаззам кошона қад кўтарган эди. Ҳовлининг қок ўртасига кошинкор шийпон қурилган, шийпоннинг атрофидаги қумуш фавворалардан отилиб чиққан сув чинни ариқчаларга қуйилар, қатор устунларга осилган кўк-қизил фонуслар шуъласида фаввораларнинг суви камалакдай товланиб, ажиб бир манзара касб этган эди.

Қаландар Қарнокийни бошлаб кирган ёш мурид уни деразаларига ипак парда тутилган қаршидаги уйга бошлади, дахлизга киргач, ўнг қўлдаги ўймакор эшикка имо килди: «Киравер...»

Қаландар юраги алланечук бўлиб, эшикни очди.

Жаноб Хомуш деворларига қирмизиранг такатуркман гиламлари осилган кенг хонанинг тўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида, парку ёстикларга кўмилиб ён-бошлаб ётарди. Бошида симобий дастор, эгнида қора бахмал тўн устидан кийилган қордай оппоқ ридо, қўлида оғир тасбех, кўзлари юмук, у мудраб қолганга ўхшарди. Лекин Қаландар эшикда тўхтаб салом бериши билан сал тўлиппа бошлаган бакувват қоматини ростлаб ўтирди, оппоқ пахмоқ қошларининг остидан синовчан тикилган кўзларини Қаландардан узмай:

— Кел, оллох гадойи, — деди. — Тортинма, болам, юқори ўт. — Жанобларининг овози нур ёғилиб турган чехрасидай мулойим эди.

Қаландар, қўллари кўксиди, оёқ учида бир-икки қадам босиб, хазратнинг рўнарасига тиз чўкди. Эшик яна очилиб, икки мурид — бири дастурхон, бири катта кумуш баркашда иссиқ нон, асал, мева-чева кўтариб кирди. Хазрат яна кўзини юмиб, муридлар чиқиб кетгунча сукутга толди, сўнг:

— Аҳволинг нечук, дарвеш? — деб сўради. — Арзинг бўлса сўзла.

Қаландар бошини кўтармай бир кимирлаб қўйди.

— Оллога шукур, пирим. Оллох гадойида не арз бўлсин. Устим бут, қорним тўқ, пирим...

— Боракалло, бўтам. Иншооллох, ниятингга етгайсен. Ол, болам, оллонинг нози неъматидан баҳраманд бўл...

Қаландар ташаккур билдириб, бош эгди. Хазрат индамай тасбех ўгиришга киришганини кўриб, ер остида хонани яна бир бор кўздан кечирди. Ҳаммаёқ гул-гул ёнган гилам, деразаларда бир қат шойи устидан бахмал қопланган олтин дарпардалар, нозик бўёқ юритилган гулдор шифтда олтин қандил, ўймакорлик билан ясалган куббасимон тоқчаларда мунаққаш идишлар, олтин баркашлар...

«Вожабо. Барча гадолар пирим, деб юкунган хазратларига бу кўрк, бу ўтар дунё зеб-зийнати не керак? пири муршид бобом Яссавий айтмаганму:

Дунё менинг деганлар,
Жаҳон молин олганлар.
Каргас кушдек бўлубон,
Ул харомга ботмишлар...

— Не деб пичирлайсен, дарвеш?

Жаноб Хомушнинг вазмин овозидан сесканиб кетган Қаландар «оллога такбир туширмоқдамен, пирим», деб юборди-ю, «осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор», деб қўйди.

— Болам, — деди хазрат яна боягидай мулойим товушда. — Сени чакирмоқдин муддао, сенга бир юмуш юкламоқ эрди. Аммо бу юмушни юкламоқдин аввал сенга бир саволим бор, оллох гадоий...

Қаландарнинг юраги увишиб кетди: «Тунов кунги юмушни сўраса, не килурмен?»

— Болам Қаландар. Сен фоний дунё лааззатини тарк этиб савоби азим юмуш килдинг. Даргоҳи илоҳийнинг гадоси — ҳақ-таолонинг суюкли бандаси эрур. Аммо ростингни айт: кўнглингда бу йўлни ихтиёр этиб тўғри қилдимму, йўкму, деган бир иштибоҳ йўкму?..

Қаландар Қарноқий олдидан илон чиккан одамдай юраги шув этди: жаноб мутавалли унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган эди!

— Нечун сукут килурсен, дарвеш?

Қаландар секин бошини кўтарди. Жаноб Хомуш сал олдинга эгилиб, пахмоқ қошларини бир-бирига туташтириб унга қадалиб ўтирар, қип-кизил, хушсурат чехрасида бўлакча бир шиддат, кишини ўзига ром қиладиган бир куч бор эди. Қаландар кўзини олиб кочаркан, бош чайқади:

— Йўк, пирим, кўнглимда шубҳа йўк. Ва лекин...

— Сўзла, — деди жаноб Хомуш.

— Ва лекин зоҳидларнинг кирдикорлари ранжитадур, пирим. Кўплар гадоликни танлабди, аммо гадоликка бош эгмайди, гуноҳдан қўркмай наша чекади, ғийбат қилади, қимор ўйнайди, пирим...

— Инналлохо маассобирин, яъники, олло сабр қилгонлар билан биргадур. Сабр қилгайсен, дарвеш.

Жаноб мутавалли чуқур хўрсиниб, бир тебраниб қўйди:

— Дилингдан бул иштибоҳни хайдаб, истиғфор айлагайсен. Токи, қимки гуноҳ қилса, тонг-ла маҳшарда жазосиз қолмағай. Парвардигори оламга шоҳу гадо ба-

робардур, бўтам. Мана, шох Мирзо Улуғбек. Ас-салотин зиллоллоҳу фил арз. Инчунин, мен худонинг ердаги соя-сидурмен, деб мутакаббирлик қилди. Бобоси Амир Те-мур... — худованди карим ул зоти табаррукни бу дунёда соҳиби тож қилғондек, охиратда ҳам муқарриби даргоҳ қилғай!.. — Бобоси соҳибқирон васиятларидан юз ўғи-риб, содиқ амирларни оёқости қилди. Такаббурлик йўлига ўтиб, фоний дунё лаззатларига шўнғиди. Оқибат, икки дунё гуноҳқордур... Ха, болам, халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини кечмайдур. Токи... Ассавобу би-фазлиҳе вал уқобу биадлиҳе ва ла яджибу алайҳе шайъ-ун... Такаббур шохнинг лашкарлари катлу қирғин бўлиб-дур. Тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдуллатиф қўшин-лари бугун-эрта доруссалтана Самарқандга кириб кела-дур, болам...

Ҳазрат унга қараб гапираётганини, ундан жавоб ку-таётганини билса ҳам, Қаландар бошини кўтармади. У нима дейишини, ҳазратларининг бу гапига қандай жавоб беришини билмас эди. Гарчи у, Мирзо Абдуллатиф лаш-кар тортиб келаётганини эшитган бўлса ҳам, ҳазратнинг айтганлари кўнглини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Не-чун? Ё Мирзо Улуғбекка ачинганидинми? Ўзинг афв эт, парвардигори олам! Ва лекин... осий банда не дейди? Осий бандангнинг қай бири бетавфик, қай бири имони басаломат муслимин, ёлғиз ўзингга аён эмасми, худован-ди карим?..

— Нечун индамайсен, дарвеш?

— Сўзингизни мулоҳаза қилмоқдамен, пирим. Фил-хақиқат, ҳақ таолога шоху гадо баробардур...

— Камоҳува ҳуккуху, — деди ҳазрат. — Иншоол-лох, эндиликда бу гуноҳ ишларга чек қўйилур. Мова-роуннаҳрда тавфик ва адолат камол топадур. Илоҳи омин! — ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, яна Қарноқийга тикилди. — Камина ҳазрат Улуғбекка қарши эмасмен. Аммо бу зот фақирдай кимсаларни кўкрагидан итариб, атрофига шайхулислом Бурхониддин бирла қози Хожа Мискиндай лаганбардор уламоларни, Али Кушчидай но-бакор шогирдларни йиғди. Шу сабабдин мана, Хожа Мискин ҳазратлари ҳалол уламолар берган фатвога қарши чикди.

Қаландарнинг юраги шув этди.

«Не фатво?»

— Эндиликда, — деди жаноб Хомуш овози дўрил-

лаб, — Мирзо Улуғбек тожу тахтни қайта эгаллаш азмида расадхонага уя қўйган шогирдларига махфий топшириқлар берибдур. Боз хабар келдиким, Мирзо Улуғбек бу иш учун бадкирдор Али Қушчига кўп тилла ва бойлик инъом этибдур... Бундан хабаринг йўкму?

Қаландар ялт этиб каради. Хомуш хазратлари олдинга эгилганича унга қадалиб колган эди.

— Йўк, пирим, ўлимдан хабарим бор, аммо биллох, бундан хабарим йўқдур...

Жаноб Хомуш кўзини ундан узиб, бош ирғади.

— Сени чакирмоқдан мурод шулким, бу фариштасиз даргохга ва беимон Али Қушчига кўз-кулоқ бўлиб тургайсен. Зероким, жаннаткамон Амир Темур тиллаларини яширмоққа йўл қўймоқ — гуноҳи азимдур.

Жанобнинг овозида шундай совуқ бир қатъият, важохатида шундай зўр шиддат, ёниб турган кўзларида шундай бир сеҳр бор эдики, Қаландар довдираб:

— Бандаи ожиз не дейман? Пиримнинг амри вожиб эрур, — деб юборди.

Хазратлари бош ирғаб маъқуллади-да, важохатини ўзгартирмай давом этди:

— Бу ишда фаромушлик килиб бўлмайдур. Туну кун расадхона теварагидан кетмагил. Баттол Али Қушчини кўз остингдан қўймагил.

«Ё раб. Қайси гуноҳларим учун фақирнинг бошига бу савдоларни юкладинг? Ҳамду сано ўқиб, хилватда ётмоқ ўрнига айбқочилик қилсам. Мусофирчиликда бошимни силаган устодларимнинг яхшилиғига ёмонлик қайтарсам...»

— Ҳамма юмуш хуфия бўлмоғи лозим, — деди хазрат. — Зероким, шахзодаи валиаҳд Абдуллатиф дорус-салтанани забт этиб, тахтга муқим ўлтирмагунча бул сирасрорни бир кимса билмагай. Сўзимни англадингму?

— Англадим, пирим...

— Оллох сенга мадад бергай, илоҳи омин! — хазрат юзига фотиҳа тортиб, дастурхонга ишора қилди:

— Иссиқ нонлардан қўйнингга сол, дарвеш.

Қаландар итоаткорлик билан дастурхондан иккита патир олиб қўйнига тикди-да, оркаси билан юриб, чароғон хонадан чиқди.

Бояги изғирин пасайган, лекин кун совуқ эди. Ҳаёли чувалашиб кетган Қаландар, кўз олди қоронғилашиб, устунга суяниб қолди.

«Э, дариг. Нечун бу зот унга ёпишиб олди? Нечун бу нопок юмушни унга топширди?»

Бу такаббур мутавалли уни биринчи кўргандаёк шубха остига олганини, шубха остига олганларни эса шу йўл билан синаб кўриш одатлари борлигидан беҳабар Қаландар, ҳислар тўфонидан гандираклаб ховлидан чиқди.

Шу пайт ташқаридан «Ё олло, дўст, ё олло!» деган овозлар эшитилиб, дарвозадан бир гурух зикр тушган дарвешлар кириб келишди. Қаландар четлаб уларга йўл бераркан, олдинда оксокланиб келаётган Қашқир лақаб-ли ғилай дарвешни таниб қолди. Қашқир ҳам уни таниди чоғи, қоронғида қулоҳини ликиллашиб, ишшайиб қўйди.

Қаландар Карнокий ҳамон гандираклаганича дарвозадан чиқди, чиқди-ю, аллақандай ички бир ҳиссиётга бўйсуниб, «Мозори калон» томонга йўл олди.

Зим-зиё қоронғиликда қабристондаги чинорлар, ичлари ковак кекса шотут ва садақайрағочлар аянчли чийиллар, гўё бу ковакларга ажиналар яшириниб, базми жамшид қураётгандай ваҳимали овозлар чиқарар, қулар, йиғлар эди. Кимдир қабристоннинг бир четида кироат билан қуръон ўқир, масжид томондан дарвешларнинг «ху-ху»лари қулоққа чалинарни.

Қаландар мармар сағаналар, унгурдай ўпирилиб қолган қабрлар орасидан қоронғида қокилиб-суриниб бораркан, хаёлан ҳамон қўкка тавалло қиларди: «Гуноҳкор бандангни кечиргайсен, эй парвардигори олам! Фақир бу бебақо дунё лаззатларини тарк этиб, ҳақ йўлини танлаганда тарикат ўрнига бундай нопок юмушлар қиламен деб ўйлаган эдими? Ўз устози, мусофирлик ва йўқчиликда бошини силаган валинсъмати орқасидан айғоқчилик қиламен, деб ўйлаган эдими?.. Мавлоно Али Қушчи бетавфикми ё имони баркамол бандангми — буни бу такаббур шайх қайдин билур, тангрим?

Мулло, муфти бўлгонлар,
Ноҳақ даъво қилгонлар,
Оқни қаро дегонлар,
Ул тамуққа кирмишлар...

Ноҳақ даъво қилгонлар... ҳазратнинг сўзи ҳам ноҳақ даъво эмасму, эй халлоқи олам?..»

Мана, йўлканинг охирида қуриб-қовжираб қолган азим

чинор кўзга чалинди. Чинор тавида устига архар шохи қўйилган юксак дахма қорайиб турарди. Қаландар Қарноқий қабрнинг бош томонига ўтиб, саждага бош эгаркан, ҳаёлан пири Баҳовуддин Нақшбандийга илтижо қилди:

«Бу фақир гадога ўзинг мадад бер, эй валинеъмат бузруквор! У дарвешлик йўлига кирганида фоний дунё юмушлари эмас, туну кун тариқат ва ибодат қилмок ниятида эди... Эй, буткул аҳли жунунлар, мусофир ва мужовирлар, гадолар ва йўқсиллар ҳомийси бобокалон Хожа Баҳовуддин Нақшбандий! Эй, парвардигори олам! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўзинг кечиргайсен, танграм! Ўзинг кечиргайсен!»

Қаландар Қарноқий тиз чўкиб, чўғдай пешанасини дахманинг муздай тошига босди.

9

Мирзо Улуғбек яна кечагидай от ўйнатиб олдинда борарди. Остидаги арабий бедовнинг кенг ўмровидаги ёқут ва лаъл қадалган тилла қалкончаси офтобда кўз қамаштириб чараклар, устидаги заррин ёпинғичи чўғдай гул-гул ёнар, пешанасидаги кокилига тақилган маржон шодалари силкиниб, кумуш эгарнинг олтин ҳалқачалари нафис жаранглар эди. Лекин бу ажиб мусиқа Мирзо Улуғбекнинг қулоғига кирмас, у яна ҳаёллар уммонига чўмган эди.

Кечаси юрагида жўш урган тугён босилган, дилини қандайдир теран бир лоқайдлик чулғаб олган эди. У фақат бир нарсага пушаймон қиларди: тезроқ жанг бўлмади-ю, шахзодани бир кўрмади!..

У кеча жанг қилишни кўнглига туккандан бери негандир ҳаёлидан шу фикр кетмай қолди: жанг-жадал бўлса-ю, шахзода билан юзма-юз тўқнашса, унинг кўзларига тикилса, мудлаосига тушунса, сўнгра майли, унинг қўлида ўлса ҳам армони йўқ!.. У қайси юз, қайси виждон билан ўз падарига қўл кўтармокда? Шуни билса — бас! Кейин майли, нима қиламан деса, шахзоданинг изми ихтиёрида!..

Эвоҳ! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигидан суймади. Ўғлим, деганда юраги сира «жиз» этмади, қалбида бир меҳр уйғонмади... Шахзода туғилибдики, узок Хиротда, волидаи меҳрибони Гавхаршод бегим тар-

биясида бўлди. Гавҳаршод бегим уни ўз қўлида, Хирот саройида тарбия қилди, вояга етказди. Лекин... ҳазар, алҳазар!.. Бобоси Шохрух Мирзо вафотидан сўнг шахзода Алоуддавла билан тожу тахт талашган Абдуллағиф энагаси Гавҳаршод бегимни қўлга тушириб, ҳибс эттирди. Мирзо Улуғбек бунн эшитиб сочлари тикка бўлиб кетган эди. Лекин ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди экан, шахзода Алоуддавла Абдуллатифни асир олиб, Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этганда чидаб туролмади, қўшин тортиб Хуросонга борди... Нечун ўшанда Мирзо Улуғбек унга бўлишди? Нечун Балхни унга инъом қилди?

Мирзо Улуғбек аламли дуд кўксини ўртаб юбораётгандай, уф тортди-да, бошини кўтарди. Кечаги изғирин пасайган, офтоб терак бўйи кўтарилиб қолган эди.

Катта карвон йўлининг икки ёнидаги ясси адирларни черик эгаллаган, ҳаммаёқ эшак, хачир, туяга тўлиб кетган эди. Олдиндаги навкарлар ва ясовуллар от ўйнатиб, йўлдаги черикларни четга сурмоқда, эшак ва хачирларни аёвсиз қамчилаб қувмоқда эди. Қилич ўрнига ойболта, таёк ва чўкмор кўтарган, суворийлар либоси ўрнига бошларига кигиз телпак, эгниларига эски чакмон ва кенг чолвор кийган юпун деҳқонлар шошилмас, ўзларича сўкиниб секин йўл бўшатишар эди...

Чинакам курол ўрнига таёк ва чўкмор кўтарган, умрида жанг-жадал кўрмаган бу беозор деҳқонлар шахзода-нинг салкам эллик минг лашкарига қарши нима қила олади? Буларни ким, нечун йиғди?

Мирзо Улуғбек саройбонни чакириб, черик бошлиқларига деҳқонларни тарқатиш тўғрисида фармон берди-да, бетоқат юлқинган оқ байирига камчи уриб, илгарилаб кетди...

Пешинга яқин олдинда ипакдай майин пуштиранг боғларга қўмилган Димишк кишлоғи кўринди. Димишқдан кейин, то Самаркандга етгунча боғлар бир-бирига туташиб кетар, гўё бутун олам улкан гулхан орасида ловиллаб ёнарди. Димишқдан сал ўтилса, офтобда ажиб бир манзара қасб этган Бибиҳоним макбарасининг ложувард гумбази кўринади. Ундан сал берирокда, ўша ҳарир кирмизи парда орасида, Улуғбек мадрасасининг юксак пештоқлари товланади. Ундан чапроқда эса, осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари нозик жиловланади... Мирзо Улуғбек боғлар ортидан элас-

элас кўринган суюкли шахрига сукланиб тикилар экан, беихтиёр кўзига ёш олди. Нахот киндик кони тўкилган, масъуд болалик йиллари ўтган, обод қиламан, деб умрини бахш этган бу суюкли шахри азим кўлидан кетса? Донғи буткул рубъи маскунга таралган расадхонаси-чи? Фахр-ифтихори бўлмиш мадрасаси-чи? Нахот унинг илм-фан йўлидаги қирк йиллик уринишлари шамолга соврилса? Қирк йил йикқан нодир хазинаси-чи? Шогирдлари-чи? Уларнинг тақдири не бўлади? Қирк йил уруш кўрмаган бу эл-улус, буткул Мовароуннахрнинг ахволи не кечади?

Мирзо Улуғбек юрагини ўт олиб, аргумоғига аччиқ камчи босди. Усиз ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлигини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди. Унинг юрагидаги пўртанадан беҳабар аъёнлар ва боёнлар хайрон бўлишиб, бир-бирларига қараб олишди-да, улар ҳам отларига камчи босишди. Димишкка етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда «Боғи жаҳон» кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боғ ўртасида сутдай оппоқ кошона кўзга чалинди. Бобоси жаннатмакон Амир Темури оғир юришлардан қайтаётиб, Самарқандга киришдан олдин бу бокка албатта кўниб ўтар эди... Олдинда учиб бораётган Мирзо Улуғбек қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, отининг бошини «Боғи жаҳон»га бурди.

Дарвозадан бошланган кенг хиёбонга хазонлардан кирмизи пояндоз тўшалган эди. Дарахт шохларидан чирс-чирс узилиб тушаётган япроқлар ҳавода унсиз сузиб, оёк остига қушдай назокат билан қўнарди. Кошона олдидаги гулзор, гулзор ўртасидаги мрамар ховуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат ток япроқлари ҳали тўкилмаган, баланд сўрилардаги тоқларда ҳар бири отнинг қалласидай чарос бошлари қора марвариддай товланиб турарди...

Мирзо Улуғбек истиқболига чиққан ясовулга аргумоғининг жоловини ушлади-да, орқадагиларни қутмасдан хиёбон бўйлаб кетди. Хиёбоннинг охирида анорзор тепаликнинг шундоқ ёнбағрида тиниқ бир чашма шилдираб оқарди...

Мирзо Улуғбек чашма бўйига тиз чўкиб, муздай сувга ювинди, таҳорат олди ва мовут тўнини булоқ атрофидаги сарғая бошлаган ажриқзорга ёзиб, пешин ўкиди. Сўнг, аллақандай маънос эсдаликларга чўмиб, узок ўтирди. Эсига негадир яна болалик чоғлари тушди.

У хали кичкина бола эди. Бир сафар олис сафардан кайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булоқ бўйига суюкли энагаси Сароймулкхонимнинг хаворанг ипак саропардаси тикилган эди. Унинг атрофига кўк, пушти кизил, нофармонранг кичик чодирлар жойлашган бўлиб, уларда қилиқлари мулойим, харакатлари назокатга тўла ёш канизлар, баковуллар туришарди. Чодирларнинг орқасидаги яшил бедазорга оқ биялар боғланган, биялардан олисроқда кийикчаларга ўхшаган гўзал тойчалар кишнашиб турарди. Энагаси Сароймулкхоним ҳар куни эрталаб Мухаммад Тарағайни шу тойчалар олдига етаклаб борарди. Сароймулкхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисик бир хотин эди. Лекин унинг оппоқ бўлик гавдасида, эғнидаги кимматбаҳо саруполари ва нозик зеби зийнатларида, гапсўзларида бўлакча бир виқор ва маҳобат бор эдиким, ҳамма ундан ҳайиқар, бир гапи икки бўлмас эди. Улуғбекка айниқса унинг майин қўллари, фируза кўзли қўшқўш тилла узуклар тақилган узун оппоқ бармоқлари ёқар, энагаси бу қўллари билан унинг бошини силаб эркалаганида ийиб кетиб, тойчоқдай унинг бағрига отилар эди.

Гоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлик оқ бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуйиб, киёмига келтириб кимиз қилар ва яхдай булоққа ташлаб қўярди. Ахён-ахёнда бу кимизни ичгали хаворанг саропардага бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оқсоқланса ҳам, асо ушламас, новча қаддини йигитлардай тик тутиб, гўё бир ёкка шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон кимматбаҳо заррин тўнлар киймас, ёзги саратонда ҳам туя жунидан тўкилган оқ-сарғиш чакмонини счмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирар эди. Бобоси Амир Темур от юзли, кийғир бурун, чиройли, серсоқол одам эди. Ундан ҳамма ҳайиқар, у калин қошларини чимириб, ўткир кўзлари билан қадалиб караганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётганда ҳар ким турган жойида қўл ковуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо: кичкина Мухаммад Тарағайни кўрганда бобосининг ковоғи очилиб, чехрасидаги шиддат бўлакча бир мулойимлик билан алмашар, ўткир нигоҳида шўх учқунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтказиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, не-

варасининг сабоқларини суриштирар эди. Мударрислар Улуғбекнинг зехнини макташса, бобоси неварасининг кент пешанасидан ўйиб кулар:

— Боракалло сизга! Амир Темур авлодидан ҳам Ҳорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиксин-да! — деб қўяр эди. Аммо бошқа неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб навкарларидан бирига:

— Олиб чиқ! От минсин! Қилич ўйнасин! — деб буюрар эди. Шундай пайтларда бобоси қовоғини солиб, неварасининг машқларини зимдан кузатиб турар, Улуғбек отга чаққон миномаса ё қиличбозликда нўноклик қилса дарғазаб бўлар, беҳашам пўлат филофга солинган қиличини суғуриб оларди-ю, кўзлари ёниб, ёнида ким турса шу билан қиличбозлик қилиб кетарди...

Ёдида бор: бир кун кечаси момосининг бағрига кириб, тўйган кўзичокдай ухлаётган эди, суворийлар келиб, уйғотишди. Маълум бўлишича, жаннатмакон бобоси суюкли неварасини ўз саропардасига чақиртирган экан.

Улуғбек борганида юз кишилиқ улкан саропарда шифтидаги биллур кандилларга қадалган беҳисоб шамлардан кундузгидай чароғон эди. Гир айлана ёзилган кимхоб кўрпачаларда бошларида симобий салла ўраган зарбоф тўнли нуроний кишилар ўтирар эдилар. Бобоси, — Олло унга Равзаи ризвондан жой ато қилгай! — фил суягидан ясалиб, устига йўлбарс териси ёпилган, баланд нақшинкор курсида ўйга толиб ўтирарди.

Улуғбек суюкли бобосини кўрганда кўнгли сув ичгандай равшан тортиди-ю, олдига чопкиллаб борди-да, кўлини кўксига қўйиб:

— Ассалому алайкум, Соҳибқирон хазратлари! — деб хитоб қилди. Сўнг, қўлларини кўтариб, момоси ўргатган дуони ўқиди:

— Э, парвардигори олам! Бобожоним... Фотиҳи Нусрат Амир Темур Кўрагоний жанобларининг умрини узок, толеъларини баланд қилгайсен. Табаррук бошларига қўнган хумо қуши бул зоти шарифни тоабат тарк этмагай.

Улуғбек шундай деди-да; бобосининг оёқларини кучоқлаб, тиззасига бош қўйди. Атрофдан: «Офарин-офарин», деган хуррам хитоблар эшитилди. Бобоси эса аввал унинг пешанасидан чўлп-чўлп ўпди, кейин мийиғида қулиб:

— Бул мунаввар сўзларни қайдан ўргандинг, тайловим? — деб сўради ва ўнг томонида ўтирган хушсурат, корасоқол алломага юзланди.

— Мухтарам мавлоно Али Язди. Факирнинг бошқа зурриётлари жангу жадал бобида баркамол бўлса, бул набирам илму урфон бобида беназир эрмиш. Бу сўзда ҳақиқат борму, мавлоно?

Мавлоно Али Язди қўл қовуштириб таъзим килди:

— Филҳақиқат шундайдур. Набирангиз Муҳаммад Тарағай илми хандаса, илми риёзиёт, алалхусус илми нужум бобида тенгсиз салоҳиятга мушаррафдур. Иншооллох, келғусида юлдузи ёруғ, толеи баланд алломаи жаҳон бўлиб ном чиқарадур.

Жаннатмакон бобоси мамнун жилмайиб:

— Иншооллох, айтганингиз келгай, мавлоно, — деди, — токи Амир Темур Кўрагоний авлодидан ҳам фақат буюк лашкарбошилар эрмас, илму маърифат бобида ҳам баркамол алломалар етишмоғини яратган эгамдан сўраймен. Эҳтимол, саволлар бордур набирам Муҳаммад Тарағайга?

Саккиз яшар Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, савлат тўкиб ўтирган серсоқол, нуроний алломаи киромларга қаради. Аммо алломаларнинг аксари унга хайрихоҳлик билан тикилиб, кўплари жилмайиб ўтиришарди. Биринчи бўлиб энг ёш, хушбичим аллома унга қараб:

— Ўғлим, ижозат берсангиз бир савол берсам! — деб мурожаат килди: — Дейдиларким, фалакда ярқираб турғон беҳисоб ситоралар орасида икки юлдуз мавжуд эмишким, улар яқинлашғонда башарият тақдирини бурмоққа қодир буюк инсонлар дунёга келур эрмишлар. Бу ситораларнинг номи не? Сўнгги икки минг йил давомида улар неча маротаба яқинлашганлар ва бу саодатли дақиқаларда қайси улуғ зотлар таваллуд топмишлар? — у сўзини тугатмаган ҳам эдики, ёнида ўтирган кекса уламо:

— Афв этасиз, иним, — дея ёш алломанинг сўзини бўлди: — Ўйлайманки бу норасидага бериладурғон савол эрмас, бул сўроқ.

Атрофдан:

— Ҳақ сўз, ҳақ сўз! — деган хитоблар эшитилди. Лекин Улуғбек уларнинг хитобларини бўлиб, бобосига юзланди:

— Соҳибкирон ҳазратлари. Ижозат этсалар, мухтарам мавлонининг сўроқларига жавоб берсам?

Амир Темур хушнуд кулиб, яна унинг бошини силади:

— Қани-кани? Ижозат, тойчоғим, ижозат.

Шунда Улуғбек яна боягидай юраги гуп-гуп уриб, жавоб берди:

— Сиз айтгон саодатли ситораларнинг номлари Зухал ва Муштарийдур. Улар ҳар саккиз юз йилда бир маротаба яқинлашадур. Бинобарин, сўнгги икки ярим минг йилда улар уч маротаба яқинлашгандур. Биринчи бор яқинлашганда буюк жаҳонгир Искандар Зулкарнайн таваллуд топмиш. Иккинчи бор яқин келганларида пайғамбаримиз Муҳаммад алайхиссалом дунёни мунаввар қилмиш, учинчи бор яқинлашганларида эрса мани бобом фотиҳи музаффар соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний ҳазратлари дунёга саодат келтирмиш.

Саропардада яна алломаларнинг «Офарин-офарин», деган жўр қийқириклари янгради. Раҳматлик бобоси эса тўсатдан кўзига ёш олиб:

— Иншооллоҳ, менинг бошимга қўнган хумо қуши сенинг ҳам бошинга қўнғай. Э, яратган эгам. Фақирга қилган иноятларингни бул набирамдан ҳам дариг тутма-гайсен! — деб дуо қилди.

Бу эсдаликлардан бир зумгина дили офтоб чиккандай ёришган Мирзо Улуғбек, ҳозирги аҳволидан қўнгли вайрон бўлди-ю, хаёлан бобосига мурожаат қилди:

«Э бобожоним. Меҳри дарё бобожоним. Норасида мавридимда пешанамдан ўпиб, Оллодан саодат тилаган эрдинг. Не гуноҳ қилдимки, қариган чоғимда, билагимдан кучим, белимдан қувватим кетганида бошимга бундай мусибатлар тушди. Гуноҳкор набирангга мадад бергайсен, падари бузрукворим, мадад бергайсен...»

...Мирзо Улуғбек катта йўлдан бир тўп суворийлар от чоптириб ўтганини эшитиб, секин ўрнидан турди, атрофига таажжуб билан тикилди: унга не бўлди? Шундай хатарли пайтда олис болалигини эслаб ўтирса! Тожу тахт ғамини емоқ ўрнига, маҳзун хаёллар гирдобидан чиқол-маса?

Мирзо Улуғбек қирмизи пояндоз тўшалган хиёбондан оҳиста юриб орқага қайтаркан, дарвозанинг ёнида оқ кўпикка чўмилган бир неча отларни кўрди. Кошонадан чиққан шахзода Абдулғазиз билан қўлида мактуб унлаган шайхулислом Бурхониддин шоша-пиша унга томон юришди.

«Тағин нохуш хабар!» — хаёлида деди Мирзо Улуғбек.

— Қайда юрибсиз, хазратим? — деди шайхулислом хансираб. — Амир Искандар барлосдан чопар келибдур.

— Тагин не мужда? — Мирзо Улуғбек тўхтаб номага қўл чўзди. Бир парча сариқ қоғозга палапартиш ёзилган номада амир Искандар шахзода Абдуллатифнинг хировул қўшинлари пистирмадан чиқиб, унинг қалб қўшинларига ҳамла қилганини ёзган эди. Амирнинг хабар беришича, шахзоданинг қўшинида филлар ҳам бор. Бу филлар унинг суворийларига даҳшат солгани боисидан у доруссалтана томон чекинмоқни лозим кўрган...

Мирзо Улуғбек кўзларини номадан узиб, ўғли билан шайхулисломга қаради. У эндигина қошона ёнида турган бир гуруҳ сарой маҳрамларига кўзи тушди. Маҳрамлар орасида жиянлари — шахзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўн ичидан суворий совут, бошларига тилла хошияли дубулға кийган бу икки шахзоданинг ҳам кўзларига тараддуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб турарди.

Мирзо Улуғбек оёқларини кериб тўхтади. Ажабо: суворий совутлар кийиб, сербар камарларига олтин қилич таққан бу саркардалар, қимматбаҳо саруполарга ўранган бу сарой аҳли нечун бунчалик титрайди, недан кўркади? Башарти шахзодадан кўркса нечун амир Султоншоҳ тархонга ўхшаб, унинг тарафига қочиб ўтмайди?..

Мирзо Улуғбек жўртгага овозини кўтариб:

— Шахзода лашкари юриш бошлабдур, — деди. — Лашкарларида филлар бор эрмиш.

Шайхулислом Бурхониддин ранги ўчиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Давлатпанох не фармон бергайлар?

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

— Олло таоло пешанага нени ёзган бўлса шу бўлади, тақсир.

— Иншооллох, пешанангиз ёруғ бўлғай. Ва илло...

— Жанг-жадал қилмоқ!..

Шайхулислом чўққи соқолини ушлаб, бош чайқади ва гўё сарой аҳли эшитишини истамагандай:

— Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онхазратим! — деди секин. — Қалъа мустаҳкам...

Мирзо Улуғбек асабий ҳаракат қилиб:

— Хайхот! — деди. — Шахзодада тош отғувчи арродалар бордур, тақсир! Буткул шаҳар зер-забар бўлади! Буткул шаҳар!

Чол яна асабийлашиб бошини сарак-сарак қилди.

— Валлоҳи аълам биссавоб! Ва лекин шаҳарни ололмас, султоним! Жамнки масжидларга хутба ўқитурмен. Барча фуқаро оёққа турадур, давлатпаноҳ!..

Мирзо Улуғбек жавоб бермади. У шайхулислом Бурхониддиннинг самимийлигига шубҳа қилмас, ҳозир бу оғир вазиятда Самарқандга чекиниб, дарвозаларни беркитиб олишдан бошқа чора йўқлигини тушунар, айни замонда хали озиқ-овқатни ғамлаб олмаган шаҳар катта қўшиннинг узок камалига тоб бера олмаслигига ҳам ақли етар эди. Лекин, энг муҳими, томирларида мудраб ётган бобосининг қони яна қўшира бошлаган, у қилич яланғочлаб, жанг қилгиси, бу сотқин лашкарбошилар олдида Амир Темурнинг набираси эканлигини, жон берса ҳам осонликча бермаслигини бир кўрсатиб қўйгиси, ниҳоят, шахзода билан юзма-юз келгиси, у билан бир оғиз гаплашгиси келарди.

Шахзоданинг хировул қўшинлари довондан чиқиб юриш бошлаган эмиш!.. Бобоси Амир Темур бундай ҳолатларда ғанимнинг хировул қўшинларини олдинга ўтказиб юборар, сўнг баногоҳ жаронғир ва баронғир суворийлари билан қуршаб олиб, қопқонга туширар эди. Агарчи ғаним лашкарларига ёрдам келса аҳтиётда турган чоповул ва шақовул¹ қўшинларини жангга солиб, қатлу қирғин қиларди... У эса... хайҳот! У ҳеч қачон салоҳиятли саркарда бўлган эмас! Ва лекин... йўқ, у ҳам жанг қилади! Жанг-жадалсиз жон бермайди!..

— Давлатпаноҳ...

— Ўйлаб кўрмоқ даркор, таксир! — Мирзо Улуғбек ковоғини уйганича қошона томон юрди. Йўлда турган шахзодалар шоша-пиша йўл беришди. Қошонанинг иккинчи ошёнидаги деворлари фирузаранг сопол парчинлар билан безатилган катта хонага шоҳи кўрпачалар тўшалиб, хонтахталар қўйилган, хонтахталар ёғлиқ патирлар, мева-чева, ковурилган роз ва кабобларга тўла эди.

Мирзо Улуғбек ичида кулиб қўйди: «Ўлим олдидан базми жамшид!»

У тўрга, бир маҳаллар бобоси Амир Темур ўтирган жойга ўтираркан, пойгакда таъзим қилиб турган баковулга юзланиб:

¹ Чоповул ва шақовул — пистирмада турган асосий қўшин.

— Бода келтир! — деб буюрди. Лекин бодани ичиш насиб этмади.

Баковул чикиб, Мирзо Улуғбек жойлашиброқ ўтирмаган ҳам эдики, саройбон кириб, иккинчи келтирган номани тутди. Бу нома суюкли навқари Бобо Ҳусайндан бўлиб, биринчисидан ҳам ваҳимали эди. Шахзоданинг ўнг ва чап қанот лашқари юришни жадаллатиб, амир Султон Жондор билан амир Искандар барлос қўшинларини қопқонга туширмоқ ҳаракатида экан. Лекин энг ёмони — амир Султон Жондор қаёққадир қочган, қўшинда ёлғиз амир Искандар барлос қолган эмиш! Бобо Ҳусайн буни хабар қилиб, Мирзо Улуғбекка Самарқандга чекинишни маслаҳат берган, ўзи эса амир Искандар барлос билан Димишк атрофида жанг қилиб, шахзода лашқарларини тўхтайтиб туриш ниятида эканини ёзган эди.

Номага қараганда, шахзода қўшинлари икки-уч фарсах жойга келиб қолган, Мирзо Улуғбек қандай қарорга келмасин, бу қарорни дарҳол қабул қилмоғи лозим эди! У эса.. У ҳамон жанг қилиш, шахзода билан юзма-юз келиш истаги билан ёнар эди. Лекин Бобо Ҳусайн йўллаган номани ўқиркан, ҳаёлига бир фикр келди: доруссалтанага қайтиб ва унинг дарвозаларини беркитиб олиб, шахзода билан сулҳ-салоҳ тузса не қилади? Йўқ, шахзода унинг тахтда қолишига кўнмас. Лекин Мирзо Улуғбекка минбаъд тожу тахт керак эрмас! Шахзода унинг расадхонасию мадрасаларига тегмаса, маърифат йўлидаги ишларини ман этмаса, у тинчгина илму идрок билан машғул бўлса — бас! Унга шундан бошқа не керак?

Лекин шахзодани бу шартларга қўндириш учун фуқарони сафарбар қилиб бўлса ҳам, мудофаага ўтмоқ даркор.

Мирзо Улуғбек барча иккиланишларга чек қўйиб, тўрда чурқ этмай ўтирган амир Идрис тархонга юзланди.

— Сиз Димишқда қолиб, Искандар барлос суворийларига кўмак бергайсиз, амир! Бошингиз кетса-да, шу бугун шахзода лашқарларини тўхтатгайсиз. Фармони олий аёнми?

— Аён, давлатпаноҳ! — Амир Идрис тархон тўн ичидан кийган совутининг халкачаларини шинғирлатиб, таъзим қилди.

Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қисилган кўзлари ёниб, ўғли Абдулғазизга қаради.

— Сен икки шахзодани олиб, дарҳол доруссалтанага

чопгайсен. Доруға Мироншоҳга амри олийи етказгайсен: барча аёну боёнлар дарҳол Кўксаройга йиғилсин. Машварат қилурмен.

Мирзо Улуғбек шитоб билан ўрнидан турди. Бода тўла косасини бир сипкоришда бўшатди-да, ҳеч кимга қарамай қошонадан чиқди.

* * *

Кун ботган, лекин атроф ҳали ёруғ эди. Тушда пасайган изғирин қайта кучайиб, совук, ёкимсиз довулга айланмоқда эди. Еру кўк чанг-тўзон ва чархпалак ҳазонларга тўлиб кетди. Ҳазонлар худди пўртанада қолган қушлардай ҳавода бетинч чарх урар, юз-кўзларни аёвсиз савалар эди.

Юрагидаги аламли тўфон билан олишиб бораётган Мирзо Улуғбек Димишқдан чиқиши билан сувлиғини чайнаб юлқинган оқ бедовининг бошини кўймоқчи бўлди-ю, унинг бу ҳаракатини ёнидагилар бошқача тушунишларини ўйлаб, отининг жиловини тортди. Димишк билан Самарқанд ораси олис эмас, кўп бўлса икки фарсах келарди. Димишқдан кейин Бағдод, Бағдоддан кейин Коҳира кишлоғи келар, бу кишлоқлар бир-бирига туташиб кетар, ҳаммаси боғ-роғ, узумзор, анорзор эди. Лекин ҳозир боғлари туташиб кетган бу кишлоқлар ҳам ташландиқ гўристондай хувиллаб қолган, одамлар қаёққадир қочган, яширинган, икки томони пахса девор билан тўсилган тор кўчалар, ҳатто гузарлар ҳам кимсасиз эди. Фақат ахён-ахёнда асо ушлаган чоллар, қаровсиз қолган моллар, дайди итлар учрарди.

Қоронғи туша бошлаганидан безовталанган Мирзо Улуғбек отига қамчи урди. Шу пайт олдинда, Қоҳира боғларига кираверинида, от туёқларининг дупури эшитилиб, аллақандай ғалаён кўтарилди, илгарилаб кетган навкарларнинг қаттиқ-қаттиқ товушлари эшитилди. Сўнг бир гурух суворийлар от чоптириб келиб, Мирзо Улуғбекка етмай тўхтади. Мирзо Улуғбек қиличини қинидан суғуриб олди.

— Бу ким?

— Аълоҳазратлари афв этсинлар! Биз доруссалтанга бориб қайтдик!..

Кетма-кет от чоптириб келган шахзода Абдулъазиз билан тунд юзли саройбон арғумоғини никтаб олдинга ўтди.

— Давлатпанох...

— Сўзла!

— Дарвозалар ёпилган. Салоҳдорлар дарвозаларни очмоқдин бош тортадур, хазратим...

— Ёлғон! — Мирзо Улуғбек хаёлида бақириб юборгандай бўлди, лекин унинг овози хириллаб эшитилди-ю, бир зум оғир жимлик чўкди. Қоронғида шайхулислом Бурхониддиннинг: «Ё парвардигор!..» деб пичирлагани ва Мирзо Улуғбекнинг хансираб нафас олгани эшитилди.

— Доруға Мироншоҳ қайда? Дарвозада борму?

— Йўқ, онхазратим? Доруға дарвозага келмоқдин бош тортибди.

— Бўшат йўлни! — Мирзо Улуғбек шундай деб бақирди-да, бетоқат пишқирган оқ бедовига қамчи босди. Аччиқ қамчига ўрганмаган арабий арғумоқ осмонга сакради-ю, шамолдай учиб кетди...

«Доруссалтана дарвозаси ёпик! Унга, салкам қирк йил салтанат тебратган, буткул Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлган тождорга дарвоза ёпилган! У бутун умрини баҳшида қилган, мадрасаю ҳаммомлар, жаҳонда тенгсиз расадхонаю кутубхоналар барпо этиб, оламга машҳур қилган Самарқанд... унга ўз дарвозасини очмайдур! Ё раббий! Не ёзуқлари учун бу хўрлик, бу ажри интикомни раво кўрдинг унга?»

Боғларда шовуллаган совуқ изғирин, гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандай шитоб билан кўксига урилар, чанг-тўзон ва чархпалак хазонлар юз-кўзларни аёвсиз савалар эди!..

«Энг инонган амири Султоншоҳ барлос сотқинлик қилди, амир Жондор қайгадир қочди, суянган тоғим деган доруға Мироншоҳ доруссалтана дарвозасини беркитди... Эвоҳ! Қандай малъунлик бу, қандай каззоблик, қандай сафолат?.. Бу мардуд салтанатда кимга инонмоқ керак, кимга суянмоқ керак, халлоки олам?» — Бу ўйлардан юрагини аланга олган Мирзо Улуғбек, тишини тишига босиб, отига яна қамчи урди. Бўлиқ оқ байир олтин сувликларини чайнаб чинқириб кишнади. Унинг туёқлари остидан отилиб чиққан тош ва кесаклар ҳар томон визиллаб отилар, осмонда учган хазонлар аёвсиз савалар, лекин у ҳеч нарсани сезмас, қалбида туғён урган алам оғриқни босиб кетган эди. Хаёлан у ҳамон кўкка тавалло қилар, осий бандангни кечиргайсен, қариган чоғимда бу хўрликни раво кўрмагайсен, деб илтижо этарди.

Боғлар чекиниб, атроф хиёл ёришди. Сал ўтмай, олдинда осмон билан туташган доруссалтана кўрғони кўзга чалинди. Қоронғида кўрғоннинг кунгурадор девори шундай юксак ва мустаҳкам кўринар эдики, уни ҳеч бир куч забт этолмайдигандай туюларди.

Суви кўкламдаёқ қуриб қолган чуқур хандақ ёнида Мирзо Улуғбекни яна бир гуруҳ навкарлар қарши олди. Улар орасида шаҳзода Абдулҳазиз билан жиянлари Абдулла ва Абу Саид Мирзо ҳам бор эди. Учала шаҳзода ҳам асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёққа от ўйнатиб юришар эди. Мирзо Улуғбек шаҳзодаларга эътибор бермай, чуқур хандақдан от чоптириб ўтиб, дўнгликдаги дарвоза олдида тўхтади.

Бобоси Амир Темур ясаттирган ва «Дарвозаи оҳанин» деб ном олган қуйма темир дарвоза чиндан ҳам тақа-тақ берк эди. Дарвозанинг ёнларидаги соқчилар турадиган икки минорада кимлардир кўринар, девор буржлари ва нишон туйнуқларида ҳам аллақандай қора кўлагалар кўзга чалинар, лекин ҳеч ким рўйирост бошини чиқариб қарамас эди. Кўксида жўш урган алам ва тугён ичида ёниб, от чоптириб келган Мирзо Улуғбек, ёпиқ турган бу залварли дарвозани, осмон билан туташган бу юксак кунгурадор деворни кўрганда юрагидаги тугён тўсатдан сўниб, вужуди бўшашиб кетди. У бирдан ёпирилиб келган бу туйғуни зўрға енгиб, саройбонга «дарвозани қоқ», деб имо қилди. Саройбон отини никтаб бориб, қиличи билан дарвозани «шақ-шақ» урган эди, тепадаги минорадан:

— Бу ким? — деган овоз эшитилди.

— Бу мен! — деди Мирзо Улуғбек, яна қони қайнаб. — Соҳиби тож Мирзо Улуғбек Кўрагоний!

— «Дарвозаи оҳанин» намози асрдан сўнг шоху гадо — барчага ёпиқдир!

— Оч дарвозани, малъун!

Мирзо Улуғбек гўё дарвозани ағдара оладигандек, от солдириб борди, асов оқ бедов осмонга сапчиб, олдинги оёқлари билан темир дарвозани қарсиллатиб урди-ю, орқага тисарилди. Юкорида бир дақиқа жимлик чўккач:

— Аъло ҳазратлари афв этсинлар! — деди бояги овоз. — Доруға Мироншоҳ жаноблари фармон қилмишлар, дарвоза очилмайдур!

— Соҳиби салтанат мен бўлурмен. Барча фармонла-

рим амри вожиб эзур!.. Дарвозани оч ё доруғани чакир, ёхуд бошинг кетади, салоҳдор!

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, девор тепасидаги минорадан қиқирлаб бўғиқ овоз эшитилди:

— Салоҳдорнинг бошини олишга қўлинг калталиқ қиладур! Бунинг боши эмас, ўз бошингга эҳтиёт бўлғил, Мухаммад Тарағай!

Мирзо Улуғбек бир дақиқа тили калимага келмай гаранг бўлиб қолди. Бу ингичка хирилдоқ овознинг эгаси, ҳар бир сўзидан заҳар томчилаб турган бу одам... амир Султон Жондор эди!..

Вожабо! Бу малъун лашкарни ташлаб қочганда... доруссалтанага келган экан-да! Лекин қачон, қайси йўлдан ўтиб келди? Унга дарвозани ким, нечун очди?.. Бу беимон қаззоблар қачон тил бириктирган? Бу диёнатсиз инсонлар, бу амиру умаролар, аркони ҳарб ва аркони давлатлардан ҳазар, алҳазар! Қайга борманг, ҳаммаёқда маккорлик, разолат ва риёкорлик!

Мирзо Улуғбек оёқларини узангига тираб, қаддини ростлади, вужуд-вужудини ларзага солган тугённи зўрға босиб:

— Амир Султон Жондор! — деди. — Ҳумо қуши кимнинг бошига қўнур, буни ёлғиз ҳақ таоло биладур. Ҳумо қуши мени тарк этса — сенинг бахтинг! Ва лекин фалакнинг гардиши билан тожу тахт қўлимда қолса... эсингда бўлсин: оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт қўямен! — Мирзо Улуғбек шундай деди-да, амир Жондорнинг жавобини кутмасдан, отининг бошини орқага бурди.

Мирзо Улуғбек хандақдан от чоптириб ўтиши билан уни шахзодалар ўраб олишди. Хаёли алғов-далғов бўлиб кетган Мирзо Улуғбек шахзодаларнинг хаяжонли сўзларидан фақат бир нарсани, «Шохрухия қалъаси», деган сўзни тушунди-ю, «майли!» деб, қўл силтади. У қаёққа, нима максадда кетаётганини билмас, хаёлини фақат бир фикр — инсонларнинг риёкорлиги, манфурлик ва қаззоблиги банд этган эди. Сал ўтмай, Шохрухия қалъасига от чоптириб кетган шахзода Абдулъазиз қайтиб келди. У оғир хансирар, ғулдираб алланималарни айтар, лекин гапини тушуниш қийин эди.

Мирзо Улуғбек Шохрухия қалъаси ҳам ёпилганини, қалъа бошлиғи туркман беги Иброҳим Пўлат ўғли ҳам соткинлик қилганини унинг ғулдирашларидан аранг ил-

ғаб олди. Акли билан эмас, аллақандай ички туйғу билан илғаб олди-ю, лабини каттиқ тишлаганича ўйланиб қолди. У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди, сўнг арғумоғининг бошини орқага бурди. У Мирзо Абдуллатифга бош эгишга, яхшилик бўлса-да, ёмонлик бўлса-да, ўз зурриётидан кўришга аҳд қилди.

10

Каттиқ ухлаб ётган Али Қушчи эшик оҳиста ячирлаб очилганини сезиб, уйғониб кетди. Расадхона зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари дарров кўрди: пойғакда девқомат бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди.

Али Қушчи беихтиёр ёстиғи остидаги ханжарга қўл югуртирди.

— Ким бу?

Эшикдаги кимсадан сас чиқмади.

— Сўзла. Кимсен, эй бандаи гунг?

— Бу мен, фақирмен...

Али Қушчи ханжарини ушлаганича ўрнидан сакраб турди.

— Қаландар Қарноқий?

— Балли сизга, мавлоно, ёдингиздан чиқармабсиз.

— Жонингда касдинг бўлмаса ўрнингдан жилмагайсен!

— Қўркманг, мавлоно... шамни ёқинг!

— Жилма дедим, жилма! Қайдин келдинг бу даргохга?

— Қаландар Қарноқий бировнинг ихтиёри билан юрмайдур, мавлоно. Олтин кидириб келдим бу даргохга! Шамни ёқинг, мавлоно!

Али Қушчи ханжарини кинидан шартта суғуриб олди. Хаёлидан: «Ёнингда шерикларинг бўлмаса сен билан олишиб кўрамен!» деган фикр ўтди. Ўзини босиб:

— Не деб алжирайсен, Қаландар? — деди. — Илм даргохида олтин не қилур, тентак?

Қаландар қоронғида секин кулди:

— Бу илм даргохида Жахонгир тиллалари кўмилмишдур, мавлоно!

— Амир Темури тиллалари? Тушингни сувга айтгайсен, олло гадойи!

— Дур ва жавохирлари ҳам бордур. Яширмоқдан фойда йўқ, мавлоно.

Али Кушчи нима қилишини билмай бир зум лол бўлиб қолди. «Бу жунунсифат девона тилланинг дарагини қайдин эшитди? Уни бу ерга ким юборди? Ёнида кимлар бор?»

Қаландар қоронғида гумбазга ўхшаган кулоҳлик бошини чайқаб:

— Мавлоно Али Кушчи, — деди истехзо билан. — Ким сизни йўлбарс билан олишган шерюрак Али Кушчи дейди! Шамни ёқинг! Шоир Қаландар бу даргоҳга қораниятда келса, боя пичоқлаб ташлар эди сизни!

Қаландарнинг сўзида жон бор: расадхонага билдирмасдан кирган одам, ғафлат уйқусида ётган мавлононинг бошини танидан жудо қилиши ҳеч гап эмас эди.

Али Кушчи қоронғида пайпаслаб, тоқчага ўтди ва кечаси ўчиб қолган шамни ёқди. Унинг заиф шуъласида кутубхонанинг деворларидаги зарҳал нақшлар, жавонлардаги китобларнинг тиллақори жилдлари ялтиллаб кетди. Қаландар Қарноқий эғнида қурок жанда, бошида учлик эски кулоҳ, девсифат қомати билан ҳамон эшикни тўсиб турарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, устод!

Бу сафар у «мавлоно» ҳам демай, «устод» деди. Анов дарвешлардан ўрганган фирибгарликми бу ё бурунги Қаландар Қарноқийнинг самимийлигими? Али Кушчи қўлидаги шамни баландроқ кўтариб унинг юзига тикилди. Соч-соқоллари ўсиб кетган Қаландар чуқур ботган уйқусиз кўзларини олиб қочмай каттиқ қадалиб турарди. Девдай қомати ва жулдур кийимларига қарамай, Қаландарнинг соқол босган озғин юзида, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида аламли бир дард, қандайдир мажруҳлик бор эди. Унинг бошига тушган савдолар Али Кушчининг эсига тушиб, кўнгли сал юмшади.

— Кел, олло гадойи, ўлтир!

Қаландар тез юриб келиб унинг қўлини олди ва лабига босди.

«Бунга не бўлди? Нечун бундай қилади?»

— Юқори ўт, ўлтир, Қаландар...

Қаландар «рахмат», деган маънода бош ирғаб:

— Кечиргайсиз, устод, — деди. — Сўзни олтиндан бошлаб, сизни хайратга солдум.

— Олтин, олтин!.. Бу сўзни кайдан топдинг, Қаландар?

— Сабр қилгайсиз, устод, аввал сизга бир саволим бор, — Қаландар ғамгин кўзлари билан Али Қушчининг кўзларига тикилди. — Сиздай алломаи замон фақирни ким деб, қандай одам деб билурсиз?

Дархақиқат, бу одам ким ўзи? Олис Яссидан келиб, олдин навкар бўлди, кейин қилични қаламга, суворий совутларини илм аҳлининг камтарин либосларига алмаштириб толиби илм бўлди, сўнгра мадрасани тарк этиб, хилватга кирди. Алхол, бошида эчки терисидан тикилган эски кулох, эғнида жулдур жанда, унинг олдида сажда қилиб турибди...

Али Қушчи елкасини учирди.

— Бир сўз айтмоққа тилим лолдур, олло гадойи...

Қаландар оғир хўрсиниб:

— Фақир бу чаппа дунёдан ҳақиқат излаб тополмаган, адашган бандадурмен, устод! — деб хитоб қилди. — Аввалам соҳиби тож Мирзо Улуғбекдан элимга мадад истаб келиб, мадад топмадим. Юртимдан айрилиб, бсва-тан бир мусофир, кулбасиз бир дайди ит бўлдим. Ҳақиқат деб кирмаган кўчам, бош урмаган эшигим қолмади, ахий-ри аҳли олло гадоларига ихлос қўйдим. Ва лекин... не чора? Гадолар эмас, тилида ҳамду сано, дилида фиски фужур гумроҳларни кўрдим. Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ йўқ, ҳақиқат излаб, тагин даргоҳи илмга келдим, устод!

Қаландар тўсатдан овози дарэ кетиб, жим қолди. Унинг самимийлигига шубҳа қилиш қийин эди. Лекин... Али Қушчи зўраки қулди.

— Сўзингда мантик йўқдур, Қаландар, ҳақиқат қиди-риб келдим, дейсан ва лекин ҳақиқат эмас, олтин қиди-расен!..

— Бунинг боиси шулким, бу олтин бошингизга етиб, ёстиғингизни қуритадур, мавлоно!

— Менда олтин борлиғини кайдан биласен? Айт, дар-веш!

— Йўқ, аввал сиз сўзланг, устод: бу даргоҳга Амир Темур олтинлари кўмилганини бировга айтган эдингиз-му?

Али Қушчи беихтиёр:

— Хожа Салоҳиддин заргар! — деб юборди. — На-хот?..

Қаландар лабини тишлаб, бошини сарак-сарак қилди:

— О, мавлоно, мавлоно! Сиздай етук донишманд бу ишда сабийлик килибдур. У қари тулки бу сир-асрорни хазратларига етказгандур. Олтинни яшириб, дархол қочмоғингиз даркор. Билъакс, олтинни тортиб олиб, ўзингизни йўқ қиладилар, устод!

Ё дариг! Соч-соқоли ўсиб, кўзлари ёниб турган бу мажнунсифат дарвеш чин сўзни айтмоқдами ё қаллоблик билан унинг сир-асрорини билиб олмоқчими? Лекин Салоҳиддин заргар!.. Йўқ, бу дарвеш ёлғон сўзламас!

Унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган Қаландар қовғини солди:

— Фақир ёруғ дунёга келиб икки одамдан ёмонлик кўрмадим. Бири — давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек, бири — сиз, оға! Ҳузурингизга бош эгиб келмоқдин мақсад — яхшиликка яхшилик қилмоқдир. Бу ниятимга шубҳа қилсангиз, дархол орқамга қайтамен, устод!.. — Қаландар бунни қандайдир ўқсиб гапирди-ю, Али Қушчининг кўнглидаги сўнгги шубҳаларини тўзғитиб юборди. У кўзини Қаландарнинг ғамгин кўзларидан узиб, жавондаги китобларга қаради:

— Сен тилла ва жавохирларни айтдинг, Қаландар. Ва лекин тилладан азиз бу бойликни не қиламиз? Камина бош олиб кетсам, бу ноёб хазинанинг тақдирини не бўлади?

Қаландар бошини кўтариб, жавонларга узок тикилди. Жаноб Низомиддин Хомушнинг макруҳ китоблар тўғрисида айтган таҳдидли сўзлари эсига тушди.

— Яширмоқ керак!

— Бу ҳисобсиз хазинани қайга яширамен? Қандай яширамен, Қаландар?

— Сандиқларга солиб, бошқа шаҳарларга олиб кетмоқ даркор!

— Қайси шаҳарга олиб борамен? Мирзо Абдуллатиф тахтга ўлтирса, унинг қўли етмаган шаҳар қолурми?

— Ҳар нечук бу даргоҳдан олиб кетмоқ даркор. — Қаландар бошидаги қулоҳини тўғрилаб, бир дақиқа ўйлашиб турди, сўнг, Али Қушчига қарамай:

— Расадхонадан ташқа чиқадурган лаҳим¹ борми? — деб сўради.

Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач:

— Бор, — деб жавоб берди.

¹ Лаҳим — яширин йўл.

— Олтинларни олиб, мен билан юринг, — деди Каландар буйруқ охангида. — Бир жойга борамиз, устод.

— Қайга?

— Сўраманг. Олтинларни олинг!

Каландарнинг амри Али Қушчининг кўнглига яна гулгула солса ҳам, у таваккал қилиб, жавонга нарвон қўйиб, китоблар орқасига яширган тилла ва жавохирларни ола бошлади.

Каландар пиёладай-пиёладай куйма олтинларни қўлида салмоқлаб қўриб хуржунининг қўзларига жойларкан:

— Бу бойликни яширган хуфия жойингиз шуми? Боракалло сизга, мавлоно! — деб кулиб қўйди. У олтинларни жойлаб бўлиб:

— Лаҳим қайда? Бошланг, мавлоно! — деб амр қилди.

Унинг дағал буйруғи Али Қушчига яна совуқ эшитилса ҳам, энди чекиниш пайти ўтган эди. У қўйнидаги ханжарини тўғрилаб қўйди-да, шамни қўлига олиб эшикни очди.

Тик зиналар қоронғи йўлкадан ер ости йўлига олиб тушар эди.

Биринчи ошёнанинг ён томонида торгина ертўла бўлар, ертўланинг ўртасида тегирмон тошига ўхшаган юмалоқ тош билан ёпилган қудук бор эди. Қудук чуқур эмас, нари борса ўн-ўн беш газ бўлиб, унинг бир томонидан одам аранг сиғадиган туйнук очилган эди. Туйнукка кириб, ер остидаги тор, илон изи лаҳимдан ўтилса... Кўҳак томондаги сойга чиқилар эди. Лаҳимни бутун Мовароуннахрда фақат икки киши — Мирзо Улугбек билан Али Қушчи билар, лекин Али Қушчи ҳам унга умрида бир маротабагина тушган эди.

— Бисмиллохир раҳмонир раҳим!

Оғиз-бурнини шоҳи қийикча билан ўраб олган Али Қушчи белига аркон боғлаб қудукка биринчи бўлиб тушди. Суви тиззадан келадиган қудук зах, муздай совуқ эди. Али Қушчи қудук деворларини пайпаслаб туйнукнинг оғзидаги тошни олиб ташлади. Зимистон унгури кўрганда вужудини қамраб олган нохуш туйғуни аранг енгиб, туйнукка кирди. Қурилибдики, одам боласи бош сукмаган камбар лаҳим ўргимчак уяси билан копланган, зах деворларида қандайдир хашоратлар, калтакесаклар, қирқоёқлар ўрмалаб юрар, қўланса моғор хиди димокка «гуп-гуп» урарди. Али Қушчи, қўлида шам, олдинда

энгашиб бораркан, шамдан кочиб деворларда изғиб колган хашоратларни кўриб ижирганиб кетди... Бир сафар илондай совук, шилимишк бир нарса бўйнига шалоп этиб тушди-ю, тирнокларигача зиркиратиб юборди. Қаландар эса ҳеч нарсани парво қилмай кетма-кет хуржун судраб келар, ўхтин-ўхтин, гўё «жадалланг, мавлоно», дегандай кифти билан Али Қушчини елкасидан туртиб кўярди. Ниҳоят, зимистон тор йўлак тугаб, катта ғадирбудир тош йўлларида кўндаланг бўлди-ю, улар такка тўхташди.

Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни азод кўтарган эди, у оҳиста кўзғалиб, тўсатдан «гурс» этиб ағдарилди-ю, димокка «гуп» этиб мусаффо ҳаво урди...

Лаҳим терак бўйи келадиган жарга чиққан, жар таги тошлок сой эди.

Улар сойга тушиб, икковлашиб катта тошни жойига қўйишди-да, жар ёкалаб кетишди.

Али Қушчи хайрон эди: Қаландар Қарноқий Самарқандга эмас, балъакс, Ургут томонларга йўл олди. Сал ўтмай, ўнгга бурилиб, «Обираҳмат» ариғини ёкалаб кетди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш кийин, оёқ остидаги тошлар ғачир-ғучир қилар, ариқ бўйидаги тол шохлари юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага парво қилмай тобора жадаллаб борарди... Бу телба дарвеш уни қайга етаклади? Нияти покми ўзи? Пок бўлса қайга боришларини нечун пинҳон тутади?.. Ана, олдинда қандайдир боғлар кўринди. Пастда, сой бўйида тегирмон новларидан қуйилган сувнинг бир маромда шовиллаши эшитилди. Улар тегирмонга етмай, катта бир бокка киришди ва аллақандай токзорлардан, хали кўмилмаган анорзорлардан ўтиб, қир ёнбағрида жойлашган кишлокка киришди. Кейин яна ўнгга бурилиб, тор кўча бўйлаб кетишди.

«Ногоратепа!» — хаёлида деди Али Қушчи. Кўчалар шундай тор ва қинғир-қийшиқ эдики, икки туя рўнара келса ўтолмас эди. Кўча юзидаги уйлар, пахса деворлар, қўл чўзса тегадиган болохоналар гўристондай жимжит, ховлилардан тик этган товуш эшитилмас, ахён-ахёндагина паскам дарвозалар орқасида итлар ириллар, қўйларнинг тапир-тупури эшитилиб қоларди-ю, яна жимлик чўкарди.

Улар бораётган тор кўча кичикрок майдончага олиб

чикди. Майдончанинг қибла томонида баландгина тепалик бўлиб, унинг этагида икки туп сада кўзга чалинарди.

Қаландар Қарнокий у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Али Қушчига «юринг» деб имо қилди-да, майдончадан чоп-киллаб ўтиб, садалар остида тўхтади.

Қирнинг олд томони гўё пичок билан кесилгандай тикка чопилган бўлиб, ўртасида унгурдай бир нарсa қорайиб турарди. Қаландар оёқ учида юриб бориб, унгурнинг темир қопланган эшигини уч марта секин қокди-да, ўзини яна сада панасига олди. Сал ўтмай, эшик гичирлаб очилиб, лаҳимнинг туйнугидай зим-зиё туйнук кўринди.

Қаландар Али Қушчини қўлидан ушлаб, икки букилганича қоронғи унгурга шўнғиди.

— Ассалому алайкум, отахон...

Унгурнинг тупқарисидан аллақандай вазмин ва йўғон овоз эшитилди:

— Ваалайкум ассалом!..

Али Қушчи Қаландарнинг орқасидан қоронғи туйнукка кираркан, хаёлидан:

«Бир лаҳимдан чиқиб, бошқа лаҳимга кирдикми? — деган фикр ўтди. — Бу жунунсифат девона қай гўристонга бошлаб келди?»

Улар чиндан ҳам лаҳимга ўхшаган камбаргина зимистон йўлкага кирган эдилар. Йўлканинг охирида милт-милт ёнган шуъла кўринарди. Улар шуълага қараб юрдилар ва узун, тор йўлакдан ўтиб, шифти куббасимон қилиб ясалган катта ғорга кирдилар. Токчадаги мойчи-рокнинг хира шуъласида улкан ғор қандайдир ваҳима-ли туюларди. Олдинда бораётган Қаландар тўхтаб:

— Мана, камина айтган мавлоно Али Қушчи хузурингизга қадамранжида қилдилар, ҳазрати Темур бобо! — деди.

Нимқоронғи ғорнинг бир бурчидан бояги вазмин товуш эшитилди:

— Ассалому алайкум, мавлоно! Фақир кулбамизга хуш келибсен, ўғлим Алоуддин!

Хайратга тушган Али Қушчи қўнгли ғалати бўлиб олдинга ўтди.

— Ваалайкум ассалом, бузруквор!

— Борақалло, мавлоно! Қани, юқори ўт!

Кўзлари қоронғига ўрганган Али Қушчи атрофига кизиқсиниб қаради.

Улар кирган жой — баланд тепаликнинг ёнбағрига ўйиб кирилган катта ғор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикрок унгурлар кўринар эди. Йўлакдан кирган жойдаги унгурдаги темирчилик асбоб-ускуналари, босқон ва сандон, унинг тагида оғир болға ва чўкичлар, узун темир қискичлар, омбурлар ётар, чап томондаги ғорда қозон-товоқ, қумғон, чойдиш, ҳар хил обдасталар ва бошқа рўзғор буюмлари териб қўйилган эди. Катта ғорнинг тўрида, пўстак ёзилган супада, бошига чамбарак кигиз қалпоқ кийган, кўпдан бери қайчи тегмаган қалин соқоли кўксига тушган бир чол, қўлида нааяки, қўй терисидан тикилган кенг пўстинга ўраниб, чордана қуриб ўтирарди.

Чолнинг орқасидаги текис чопилган деворга иккита қилич ва қалқон осилган, қиличларнинг ўртасидаги тоқчада қандайдир эски китоблар кўринарди... Ғорга хайрат билан тикилиб қолган Али Қушчининг эсига... ногаҳон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов қилиб юрганларида кўрган бир ғор тушди. У ҳам худди мана шунга ўхшар, зимистон, камбар лаҳимдан кўркмай ўтиб борилса, худди шундай кенг ғорга кириларди. Ғорнинг деворлари ва куббасимон шифти гўё инсон қўли билан ясалгандай силлиқ, оппоқ мрамор тошлардан барпо бўлган эди. Тўсатдан Али Қушчининг миясида бир нарсa «ярқ» этгандай бўлди: «Хазинани ўша ғорга яширмоқ даркор!»

Унинг хаёлини чолнинг:

— Нечун талмовсираб қолдинг, мавлоно? — деган овоз бўлди. — Қани, ўт буёққа! — Чол ўн томонидаги устига пўстак ташланган катта тўнкани кўрсатди. — Тортинмай ўлтиргайсен, мавлоно. Бу тўнкада осий банданинг адаши, соҳибкирон Амир Темур ўлтириб, мана бу косада... — чол қўлини чўзиб китоб терилган тоқчанинг остидан катта мис косани олди, — мана шул косада факирга бода тутган. Факир эсам унга наша чектирганмен, мавлоно...

Али Қушчи эндигина уста Темур Самаркандий деган машҳур темирчининг ғорида турганини тушунди. Амир Темур лашкарида хизмат қилган бу одам тўғрисида Али Қушчи кўп ғалати хангомалар эшитган, лекин ўзини кўрмаган эди.

Али Қушчи тавозе билан қўл қовуштириб, чол кўрсатган тўнкага ўтирди. Қаландар эса чолнинг ёнига чўнкайди.

— Ха, мавлоно Али Қушчи, — деди чол, — сиз музаффар фотиҳ Амир Темур Кўрагоний ўлтирган тўнка-

да ўлтирибсиз. Амир Темурдан сўнг бул тўнкада унинг фарзанди Хоқони Саид Шохрух Мирзо ўлтирган эди... — Чол сийрак, лекин ўсик қошларини силаб мийиғида кулимсиради. — Ул зоти шариф куйма олтин олиб келибдурким, қиблагоҳ Амир Темурга ясаган қиличдай қилич ясаб берармишмен. Билмайдурларким, қилич ясамасликка онт ичганмен...

Бу тўғрида ҳам Али Кушчининг қулоғига аллақандай миш-мишлар чалинган эди. Гўё Шохрух Мирзо Самарқандга ташриф буюрганида машҳур бир темирчиға қилич буюрган, темирчи эса қилич ясашдан бош тортган. Шохрух Мирзо дарғазаб бўлиб, уни дорға осишға буюрган, лекин Мирзо Улуғбек аралашиб, темирчини ўлимдан олиб қолган...

Али Кушчи чолнинг қора қурум босган серажин юзига, пахмок қошлари остидаги тийрак кўзларига хаяжон билан тикилди. Чолнинг кенг юзи, кўксига тушган оппоқ соколи, куч ёғилиб турган бақувват жуссаси, тиззасига тираб ўтирган коксуяк кўллари худди чўнг қоядан ўйиб ясалганга ўхшар, вужудидан бўлакча бир мардонаворлик, ирода, куч ёғилиб турарди.

— Онт ичмоғингизга не сабаб бўлди, отахон? — деди Али Кушчи.

Чол қурум босган серажин юзини бужмайтириб, кўлини силтади.

— Э-э, бунинг хангомаси узок, иним. Алқисса, камина Амир Темур лашкарида аслахасоз эдим. Уста Темур Самарқандий ясаган қиличларнинг донғи Ямадан Ясангача кетган эди, ўғлим. Бир кун соҳибқирон бир қилич буюрди. Сопи олтиндан, ўзи пўлатдан бўлсин, чопганда тошни кессин, деди. Ясадим. Шундай қилич бўлдиким, Амир Темур кўлида тўнкадай тошни ёғдек кесди. Соҳибқирон хушнуд бўлиб, эғнимга зарбоф тўн ёпди. Аммо фалакнинг гардишини қаранг, мавлоно, сал ўтмай ул шоҳи бешафқат осий банда ясаган шул қилич билан Кўксарой майдонида ёлғиз оғам, бирдан-бир жигаргўшамнинг калласини олди!.. — Чол кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб тиловат қилди ва юзига фотиҳа тортди. — Жигаргўшам сарбадорлар саркардаси эди, мавлоно. Кўкрагида шер юраги бор эди. Факирга ҳаминша айтур эди: иним Темур, қўй шул хунарингни. Ким шоҳларга қилич ясаб берса, гуноҳи азимга қоладур, тонг-ла маҳшарда жазосини тартадур, дер эди раҳматлик. Йўқ,

кўнмаган эдим, ул соҳибкироннинг ширин каломия тортиқларига учган эдим. Аммо бул юмушим парвардигори оламга макбул бўлмаган экан, ахири жазомни тортдим: ўзим ясаган қилич билан ўз жигаргўшамнинг боши олинганини кўрдим. Оғамга қўшиб яна ўттиз икки мард ўғлон... ўттиз икки сарбадорнинг бошини танидин жудо қилди... Ҳа, ўғлим, ўзим ясаган қилич тўккан жигаргўшамнинг қонини кўрдим. Кўрдим-да, бир тунда Амир Темур инъом этган ҳамма саруполарга ўт қўйиб, бошимни олиб тоғларга чиқиб кетдим... Тўрт йил бошимга кулоҳ, устимга жанда кийиб, бу ёғи Бадахшон, бу ёғи Балх, ундан нарисси — Хироту Бағдод, Маккаю мукарама — барини дарбадар кезиб чиқдим. Энди ўз элимни кўрмоқ насиб бўлмас, суяқларим ёт элларда қалхатларга ем бўлур, деб ўйлаган эрдим. Йўк, девонанинг ишини худо ўнғлар экан, болам. Ул бераҳм шох Чину Мочинга юриш қилиб, Ўтрор устида дори фанодин дорилбақога рихлат этибдур деган хабар етди... Осий банда ўз юртининг кадрини мусофирликда билар эркан, ўғлим. Бул хабарни эшитдимۇ белни маҳкам боғлаб, қўлимга асони олиб, йўлга тушдум. Ўн икки ою беш кун деганда кўзимга Мовароуннаҳр сарҳади кўринди. Жайхунга етиб беҳуш йиқилдим, болам!.. — Чол кора-қура йўғон бармоқлари билан кўз ёшларини сидириб ташлаб сукутга чўмди.

Али Қушчи ер остидан Қаландарга қаради. У ҳам соқолини тутамлаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, ўз юртини эслаб, ўксиган бўлса керак, сўник юзида теран бир маҳзушлик акс этарди.

— Мавлоно Али Қушчи, — деди чол, — олло гадойи Қаландар сир-асрорнинг бир четини очди. Фақир илм даргохидан сув ичмаганмен, аммо Хироту Бағдоду Дамашқда кўп мадрасаи олийларда ховли супуриб, кўп донишмандларнинг хизматларини қилганмен, пурхикмат суҳбатларидан баҳраманд бўлганмен. Алқисса, не хизмат даркор бўлса — аямасмен, болам!..

Али Қушчи қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Минг-минг раҳмат сизга, валломат. Сиз шахзода Мирзо Абдуллатиф тахту тож ишқида Морвароуннаҳрга бостириб кирганидан вокифдурсиз?

Чол бош ирғади.

— Ўз падарига қилич кўтарган зурриёт, иншооллох ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқур, мавлоно...

— Иншооллох, дуонгиз мустажоб бўлғай. Аммо дав-

латпанох Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда қирқ йил ҳукм сурганида расадхонадай ҷамиул-улум барпо этиб, кўп пурҳикмат китоблар, кўп ноёб қўлёзмалар, кўп илм дурдоналарини тўплаган эрди. Энди бу нодир ҳазина хавф остида турибдур. Бу илм ҳазинасини жоҳилу гумроҳлардин сакламоқни Мирзо Улуғбек камина зиммасига юклаган эрди...

— Мирзо Улуғбек! — Чол кўзларини юмиб, уф тортди. — Хай аттанг! Шундай зукко одам, кузгун саркардаларига инониб, қариган чоғида кўп панд еди. Кўнглингизга келмасин, мавлоно, аммо уруш баҳона, бу амиру умаро қафангадо қилди биз бечораларни. Жавр бўлганда биздай камбағал ҳунармандларга жавр бўлди, ўғлим.

Али Қушчи кизаринқираб ерга қаради. Не чора, уста ҳақ: бу уруш ёлғиз фуқаро эмас, устоднинг ўз бошига ҳам кўп мусибат солди. Қаландар ўрнида бир қўзғалиб:

— Отахон! — деди. — Ҳозир бу сўздан фойда йўқ. Илм ҳазинаси хавф остида қолгандир.

— Бас! — уста қафтини унинг тиззасига қўйди. — Қанча сандиқ лозим дединг?

— Ўн беш-йигирма сандиқ бўлса кифоя.

— Қачон тайёр бўлмоғи керак?

— Қанчаки тез бўлса нур устига аъло нур! — деди Қаландар ва хуржунга имо қилиб қўшиб қўйди:

— Тиллани аямасмиз, отахон!

«Тилла» сўзини эшитган чол ижирғаниб юзини буриштирди. У ўсиқ қопларини силаб хиёл ўйлангач, Қаландарга юзланиб:

— Эртага шомдан кейин бир хабар олурсен, ўғлим, — деди.

— Раҳмат, бузруквор... Буни не қилурмиз? — Қаландар хуржунни кўрсатиб кулди. — Ичи тўла олтин!

— Кўймоқ даркор, — чол шундай деб, қибла томондаги қоронғи хонага ишора қилди. — Олиб кириб кўмгайсен. Фақирга олтин не, темир не — фарқи йўқдур.

Қаландар хонақоҳдаги темир-терсақларни бир томонга суриб, тиззадан келадиган чуқур қовлади. Тилла ва жавоҳирларни чуқурга хуржуни билан кўмиб, устига тупрок тортди-да, темир-терсақларни уйиб қўйди.

Али Қушчи уста Темур Самарқандий билан хайрлашиб, Қаландар икковлон ёрдан чиқаркан, гўё елкасидан тоғ қулагандай енгил тортди. Ташқарида ҳамон совук бўрон увиллар, кутураб эди. Шамол кучайиб, бу-

лутлар таркаган, осмон ғуж-ғуж юлдузларга тўлиб кетган эди. Тонг яқин бўлса керак, ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар кичкирар, итлар хулар, эшаклар ханграрди.

Улар келган йўлларида орқага қайтишди. Жарликдан чиқиб, расадхона дарвозасига яқинланганларида олдинда бораётган Қаландар Али Кушчини қўлидан «шап» ушлаб, йўл ёқасидаги чинор панасига тортди.

Дарвоза томондан кимдир «Ҳақ дўст, ё олло», деб ғинғиллаб келарди.

Қаландар Али Кушчини панада қолдириб, ўзи дарвешнинг йўлини тўсди.

— Ҳа, Қашқир, бу ёқларда не қилиб тентираб юрибсан?

Қашқир бир нима деб пўнғиллади.

— Билиб қўй, ғилай, сен қашқир бўлсанг, мен йўлбарс бўлурмен. Агар айғокчилик азда юрган бўлсанг, ғилай кўзингни ўйиб олиб, ўзингга ошатурмен. Уқтингму?

Дарвеш жавоб бермай ўзича сўкинди-да, тўтиқушдек сайраганича «Боғи майдон» томонга ўтиб кетди. Қаландар бир лаҳза кутиб турди, сўнг Али Кушчининг ёнига қайтиб:

— Эҳтиёт бўлмоқ керак, мавлоно, — деди. — Шайх ҳазратлари айғокчи устига айғокчи қўйибдур.

11

Мана икки кун ўтди. Мирзо Улуғбек Кўксаройнинг чеккасидаги бир хонада ўз ёнига ўзи қоврилиб ётибди. Эшикдаги ясовул ҳатто таҳоратга ҳам чиқармайди, таҳорат сувини ичкарига беради. Мирзо Улуғбек Кўксаройда ярим аср истиқомат қилиб, бу хонани кўрмаган экан. Хона совуқ ва нимқоронғи. Фақат шифтдаги туйнукчадан бир ховучгина нур тушади. Хонада ғиламу бир-иккита кўрпача. Ўртадаги хонтахтада совиб қолган кабоб ва мева-чева. Бежирим чинни кўзачада — бода. Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек хануз туз тотгани йўқ. Фақат қумғондаги сувдан бир-икки қултум ичди, холос. Мана энди очлик ва уйқусизликдан хаёли чувалиб, шифтдаги туйнукка тикилиб ётибди.

Шу икки кеча-кундузда унинг ўйламаган ўйи, хаёлан қирмаган кўчаси қолмади, бутун умри, маъсум болалик чоғларидан бу машъум дақиқаларгача кўз олдидан бир-бир ўтди.

Мана, ёши эллик бешдан ошибди, шундан салкам кирк йил сохиби тож бўлибди ва лекин бахт не, бу фоний дунёга келиб не рохат кўрдинг, деса тили лол. Вожабо! Шохлар хаёти улар барпо этган махобатли кошоналарга ўхшайди: йироқдан гул-гул ёниб, кўз камаштиради, ичига кирсанг рутубату коронғилигидан этинг жунжикади... Унинг кўнгли таскин топадиган бирдан-бир маскани — мадрасая расадхона эди. Кўксарой деб аталмиш бу фиски фужур уясидан қочиб расадхонанинг осуда хоналарида ўтадиган, устурлоблар ёнида худудсиз коинотни танҳо мушоҳада қиладиган масъуд онлар эди. Халлоқи олам буни ҳам кўп кўрди...

Мирзо Улуғбек ўз тақдири ҳақида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бўлаётган бу ғалаён ҳақида ўйларкан, нечундир яна бобоси эсига тушарди. Ҳа, ал қасосул минал-ҳақ! Тожу тахт учун темурийлар орасида бошланган бу қиёмат-қойим, бу шафқатсиз хунрезлик... бобоси... — руҳи равзаи фирдавсда масрур бўлғай! — бобоси Амир Темурнинг бошқа эл, бошқа улусларда қилган қатлу қирғинлари учун кўк юборган бир жазо эмасму? Бобоси тўккан дарё-дарё қон, у етим қилган норасидалар кўз ёши, фарзандларидан айрилган волидалар фарёди учун қайтган бир қасос эмасму бу?..

Йўқ, унинг виждони қийналадиган ёзуғи йўқ. У кирк йил салтанат тебратиб, бобоси янглиғ жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади, бошқа эл, бошқа юртларга бостириб кириб, боғ-роғларни поймол, фуқарони талон-торож қилмади. Лекин булар... унинг зурриётлари, узок Хиротдаги жиянлари... Булар бобосининг тахтига минса... Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг холи не бўлади? Фуқаронинг холи не кечади? Унинг ўз холи-чи? Бу савдолардан кўра очик жангда душман билан қиличбозлик қилиб ўлса беармон кетарди. Бу қандай бедодлик-ким, ҳаётининг кузагида ўз фарзанди билан олишиб, умрини бунчалар шарафсиз тугатса?

У кеча шахзодага иккита мактуб йўллаб, суҳбатга чақиришни сўради. У тожу тахтдан ўз идроки ва ихтиёри билан воз кечмоққа азм қилганини шахзодага айтмоқчи ва ундан ёлғиз бир нарсани — қолган беш кунлик умрини илм-маърифатга бағишлашига имкон беришини сўрамоқчи эди. Кейин, агар шахзода қулоқ солса, оталик насиҳатини бермоқчи, инсоф ва адолатга чақирмоқчи эди. Йўқ. Ҳар иккала мактуб жавобсиз қолди. Бу оқпа-

дар ўғилнинг муддаоси не? Яна қандай шумликни бошламоқчи? Тахт азмида ҳеч нарсадан тап тортмаган бу кўрнамак ўз падарининг жонига қасд қилмоқ ниятида эмасму? Йўқ, Мирзо Улуғбек ўлимдан кўрмайди! Ўлим ҳақ, парвардигори олам! Ва лекин ёмон бўлса-да, ўз пуштикамаридан яралган бу жохил фарзандининг тақдирини не бўлади? Ўз қиблагоҳининг жонига қасд қилиб, падаркуш деган машъум ном олиб, абадулабад бадном бўлмасму?

Хонага биров кирдими ё эшик ғичирладими?

Мирзо Улуғбек кўзини очди. Остонада пайдо бўлган ясовул орқага чскиниб, таниш семиз баковулга йўл берди. Баковулнинг кўлидаги оғир баркашда қип-қизил пишган иккита патир, бир товоқ ош ва бир чойнак чой бор эди.

Баковул бош эгиб, таъзим қилди-да, баркашни хонтахтага қўйди. Шошилмай совиб қолган кабобларни йиғиб олди, сўнг, индамай орқасига тисариларкан, патирга имо қилиб кўзини қисди. Мирзо Улуғбек унинг имосига тушунолмаб бир патирга, бир баковулга қаради. Лекин баковул индамади, «айғоқчи бор», деган маънода эшикка имлади-да, яна патирга ишора қилиб чиқиб кетди.

Бу қари баковул не демоқчи? Нияти покми? Ё уни бир балога мубтало қилмоқчими?

Боши гир-гир айланган Мирзо Улуғбек патирга қаради, яхши пишган иссиқ патирнинг тотли ҳиди димоғига «гуп» этиб уриб, оғзининг сувини қочирди...

Мирзо Улуғбек патирни олиб ушатди, ушатди-ю, хайрон бўлиб қолди. Патирнинг орасидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқди. Мирзо Улуғбек юраги «шиғ» этиб қоғозни очди. Имзо чекилмаган. Номатлум кимса унга ҳақ таолодан иноят тилаб, доруссалтанада бўлаётган ходисалардан воқиф қилган ва бир маслаҳатни ўртага ташилаган эди.

Унинг ёзишича, шахзодаи валиаҳд доруссалтанани забт этиб, Кўксаройга кириши билан қиёмат-қойим бошланган, кеча масжиди жомеда хутба ўқилиб, Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳр ғаними, деб аталган ва тожу тахтдан жудо қилинган. Хутбада Мовароуннаҳр султони деб шахзода-нинг исми зикр қилинган ва унинг номида пул зарб этилмоққа фатво берилган. Шахзода бу кунларда кўп зоти шарифларни, Мирзо Улуғбекнинг кўп навкарлари ва саркардаларини хибсга олган. Қаршилиқ қилганлар

эса катл этилган. Шахзода уни, Мирзо Улуғбекни, Маккаю мукаррамага хажга юбормокка жазм қилган. Лекин хутбада Сайид Аббос деган бир кимса хонга юкуниб, аълохазратларидан хун довлаган. Зеро Улуғбек хазратлари унинг падари бузрукворини бегунох катл қилдирган эмиш. Бу диёнатсиз кимсанинг сохта довини, қозиюл куззот Хожа Мискин жанобларидан бошқа бир кимса, хатто шахзоданинг ўзи ҳам рад қилмаган. Алқисса, унинг ҳаёти қил устида турибди, шу боис, номаълум кимса унга қочмоқни маслаҳат қилган. Башарти онхазратлари бу маслаҳатни мақбул топса, баковулга ишора қилмоғи лозим. Баковул посбонни дори билан ухлатиб, Мирзо Улуғбекни Қўксарой тагидаги лаҳимдан олиб чиқади.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тугатмасиданок ўрнидан туриб кетди. Унинг қўнглига келган биринчи фикр «тузоқ» бўлди. Ҳа, шахзода унга тузоқ қўймоқда! Қочмокка азм қилса баковулга ишора қилар эрмиш! Баковул посбонга дори бериб, уни Қўксарой остидаги лаҳимдан олиб чиқар эрмиш! Вожабо: бу лаҳимни шахзода билмас эканму? Унга ўз посбонларини қўймаган эканму? Ҳа, бу тузоқ! Шахзода, йўқ, амирлар қўйган азозил тузоғи!..

Мирзо Улуғбек хаяжон ичида хонани бир айланиб чикди. Баногоҳ кўзи ушатишган патирга тушиб, қўнглидан яна ўша фикр ўтди: «Оғу»...

— Ҳа, бу овқат, нон, чинни кўзачадаги бода — ҳаммаси захарланган! Ҳаммасига оғу солинган! Ниятлари уни захарлаб ўлдирмок! — деди Мирзо Улуғбек, дели-ю хаёлига яна бир фикр келиб маъюс жилмайди:

«Алҳол унга барибир эмасму? Киндик кони тўкилган суюкли юртидан жудо бўлиб, ёт элларда, олис мусофир юртида дарбадар кезганидан ёхуд бошини Сайид Аббос қиличи кесганидан оғу ичиб ўлгани мақбул эмасму?»

Мирзо Улуғбек бир пиёла бодани тўлдириб кўтариб юборди-да, бир бурда нон чайнаб, хонани секин айлана бошлади...

Майли! Оғу бўлса бўлсин! Агарчи нобакор фарзанди оғу бериб, уни ўлдирмокка қасд қилган бўлса, ниятига етсин! Ва лекин... бу сирли номани йўллаган, уни қочирмокка жазм қилган ким экан? Суюкли шогирди Али Қушчиму ё мавлоно Мухиддинму? Йўқ, бу хатарли тадбир илм аҳли қўлидан келмас! Бу хатарли ишга жазм қилса Бобо Хусайндай навкарлари жазм қилади! Ва ле-

кин... йўк, у қочмайди! Қочганда қайга боради? Қирк йил ҳокимлик қилган Мовароуннаҳрдан қочиб гадолик қиладиму?.. Унга ҳеч нарсa керак эмас, на тож, на тахт! Барини шахзодага топширади. Олсин! Даври даврон сурсин! Фақат уни тинч қўйса бас!

Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўғилиб, хонанинг ўртасида тўхтади. У эндигина хонага қоронғи тушганини, шифтдаги туйнукчадан қўйилиб турган бир ҳовучгина нур сўниб, кафтдеккина осмонда милт-милт юлдузлар ёнганини кўрди.

— Юлдузлар!.. — Мирзо Улуғбек кўнгли бир хил бўлиб осмонга тикилди. Ё тавба! У юлдузларни яхши танимади. Қоронғи туйнукда милт-милт этган қайси ситора? Дубби акбарми ёки бошқа юлдузми?.. Осмондаги ҳар бир юлдузни номма-ном биладиган мунажжим... унга не бўлди? Кўзининг нури сўниб қолдиму ё зехни хиралашдиму? — Мирзо Улуғбек ҳаёли чувалиб кетаётганини сезиб, жойига бориб ёнбошлади. Ёнбошлаши билан эшик очилиб, бошларида дубулға, қўлларида яланғоч қилич, икки сипоҳ кириб келди. Иккови ҳам от юзли, ўнг қулоқларига исирға таққан балхий сипоҳлардан эди. Сипоҳлардан кейин сурмаранг салла ўраган занжидай коп-қора нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади.

Мирзо Улуғбек занжисифат ясовулнинг бетакаллуж ҳаракати уйғотган ғазабни ичига ютиб, эғнига сувсар пўстинини ташлади...

Ҳовли зимистон. Кунгурадор девор билан ўралган Кўксарой, макбараларга ўхшаш тепаси гумбаз муаззам бинолар, соқчилар турган буржлар ва юксак миноралар, ҳатто жануб томондаги ҳарам қошоналари — ҳаммаси жим-жит ва қоронғи эди. Фақат энг чеккадаги қошона даричасида ожизгина бир шуъла милтираб турарди. Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бўтанинг кўзларидай мўлтираб турадиган Биби Юлдуз тушиб, юраги чўй теккандай «жаз» этди. Бўта кўзли маъюс канизак мавлоно Муҳиддиннинг дарсхонасида таълим олган муслималардан эди. У ҳарамда ҳам ўз хонасидан чиқмай мутолаа қилар, узун қиш кечалари Мирзо Улуғбекнинг рисолаларини оққа қўчирар, бўш вақт топса шеърлар ёзарди. Тирик жон қаҳратон совуқда иссиққа, оловга интилгандай, Мирзо Улуғбек ҳам юраги ғам-андухга тўлиб, ҳеч қаяққа сиймай қолганида маъюс кўзли шу маъсумага

интилар, унинг мулойим табассумини кўриб, уятдан юзлари лов-лов ёниб ўқиган шеърларини тинглаб, кўнгли хиёл таскин топар, овунар эди. Кўзлари маъюс, қалби меҳрга тўла бу қанизак Мирзо Улуғбекка қариган чоғида ҳаёт инъом этган бир офтоб эди. Бу офтобни яна бир кўрмоқ, унинг илик нурига дилпора юрагини тутиб, бир лахзагина ором олмоқ насиб бўлурму, йўкму?

Мирзо Улуғбек қоронғида заиф милтираган шуъладан аранг кўзиши узиб, саломхона томон юрди.

Саломхона чароғон эди. Гир айлантириб қўйилган баланд курсиларда ҳаммаси бирдай — мовуту зарбоф тўн устидан оқ шойи ридо кийган, бошларига симобий оқ салла ўраган уламолар ўтирарди. Эшикда Мирзо Улуғбек кўринганда уламолардан баъзилари шоша-пиша ўринларидан туришди, лекин тўрда, бошқалардан баландроқ курсида тасбеҳ ўгириб ўтирганлар, қилич таккан амирлар ҳазрат Хомушнинг қахрли нигоҳи остида қайта жойларига чўкдилар.

Мирзо Улуғбекнинг ҳаёлидан «Шайхулислом Бурҳониддин қайда? Доруссалтана қозиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари-чи?» — деган фикр ўтди.

Ҳазрат узун, нозик бармоқлари билан гўё ҳар бир толасига жило бергандай ялтиллаган ошпоқ соқолини силаб:

— Бандаи ожиз Мухаммад Тарағай, — деди, «онҳазратлари» сўзини қўшмай. — Доруссалтана уламо ва амирларининг бу даргоҳга йиғилмоғидан муроди оллонинг инояти билан Мовароуннаҳрга султони салотин бўлган шахзодаи валиаҳднинг амри олийлари ва уламоларнинг фатволарини...

Мирзо Улуғбек кинояли кулмоқчи бўлди, лекин кулолмади, юрагини ларзага солган ички тугён унинг иродасидан устун келиб, юзи буришиб кетди.

— Ҳа, ҳазратим. Фатво мубоҳара қилмоқ учун илмдан огоҳ бўлмоқ даркор. Надоматлар бўлғайким, бу мурофаага ақли зукко уламолар эмас, илму маърифатдан йироқ жоҳиллар йиғилибдур... Зероким, ўғил билан ота ўртасига нифок солиб, фарзандни ўз падарига қайраш... гуноҳи кабир¹ эмасму, ҳазратим?

Шифти қуббасимон мухташам хона яна ғалати гувиллаб кетди. «Ҳазар! Алҳазар!» деган хитоблар янгради.

¹ Гуноҳи кабир — зўр гуноҳ.

Тўрдаги тилла қопланган икки тавақали нақшинкор эшикнинг бир тавақаси секин очилиб, қайта ёпилди. Жаноб Хомуш икки ёнига туфлаб:

— Эй бандан мутакаббир! — деб хитоб қилди. — Бобонг Амир Темур арвоҳини шафе келтириб айтамен, — деди, — шукрона билдириб истиғфор айлағайсен.

— Сиз-чи? Сиз нечун истиғфор айламайсиз, хазратим? — Мирзо Улуғбек бир қадам олдинга юрди. — Сиз нечун «Мозори калон»да такбир тушириб, тангрига ҳамду сано ўқиб ётмоқ ўрнига салтанат юмушларига бош тикасиз? Ўзингиз айтган шахди айш ишқида, тахт соҳибдан қудратли бўлмоқ ниятида салтанатда фитна қўзғаб, фиски фужур қиласиз? Бас! Мен сиздай жохиллар билан мубоҳаса қилиб ўлтирмокни ўз шаънимга номуносиб деб биламен!

Ранги ўчган, аллақандай ички бир ғурурдан қўзалари чакнаб кетган Мирзо Улуғбек олдини тўсган уламоларни ёриб ўтиб, тўрдаги эшикка томон юрди. Дағ-дағ қалтираган аълоҳазратларининг вазоҳати шундай қўрқинчли эдики, эшик олдида турган уламолар беихтиёр чекиниб, унга йўл беришди.

Мирзо Улуғбек уларнинг ёнидан ўтиб, четларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикни шитоб билан ўзига тортди. Эшикнинг ўнг тавақаси шарақлаб очилди-ю, деворга тегиб яна ёпилди. Мирзо Улуғбек қайта юлқиб очиб ичкарига кирди.

Шифтдаги олтин қандилга терилган ўнларча шамлар шуъласида шахзоданинг сўник юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совук туюлар, чуқур ботган кўзлари бежо чараклар, қўш-қўш тилла узук тақилган ингичка қорамтир бармоқлари асабий титрарди.

Мирзо Улуғбек аллақандай енгил тортиб, тахт ёнидаги оқ курсига бориб ўтирди. Шахзоданинг ганч ниқобни эслатган юзи, қалтирок қўллари, айниқса бежо жавдирган кўзлари унинг дилида меҳрга ўхшаш бир туйғу уйғотган, факат қандайдир ғурур, темурийларга хос бир ифтихор ган бошлашга қўймас эди.

Хонага аллақандай оғир, кишини эзувчи бир жимлик чўкди. Шифт ва деворлардаги кўзни қамаштириб жилоланган нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ерда ял-ял ёнган шерозий гиламлар, куббасимон шифтдаги олтин қандилга терилган шамлар хиралашгандай, хона сал қоронғилашгандай бўлди. Ё қал-

бидаги тўфон хиёл пасайганидан шундай туюлғаними унга?..

Мирзо Улуғбек ер остидан шахзодага кўз ташлади. Мирзо Абдуллатиф, бошида дур қадалган кундуз телпак, эғнида авраси зарбоф кашкир пўстин, белидаги кумуш камарида қинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, қўллари олтин тахтнинг баланд суянчикларига тираб, бир нуктага тикилиб ўтирарди. Вожабо: бобоси ўтирган бу тахт шахзодага куч-қувват ато қилдими, бошқами, ишқилиб, унинг чехрасидаги бояги тараддуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноқлари туртиб чиққан қорамтир юзида, ичига ботган сал қисик кўзларида одамни чўчитадиған совук бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, у ҳам бобосидай новча, қотма, кийғир бурун эди, фақат кўзлари... сал қисик, аланг-жалаңг кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...

Мирзо Улуғбек кўзини ундан узиб шифтга, шам терилган чамбарак тилла қандилга тикди.

«Ё тавба! Бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса дарҳол ўзгаради? Одабийликни, умри бебако бир факиру ҳакир эканини дарҳол унутади? Бу тожу тахт, бу салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилмаслигини ёдидан чиқаради? Наинки шахзода, бу тахт ҳаттоким амирул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди? Ана, гўё бобоси Амир Темурдай гердаийб ўлтирибди! Билмайдиким... йўқ, тўхта, Мухаммад Тарағай! Нечун сен шахзодадан ранжийсен? Бу вафосиз тожу тахт, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ лаззати ўзингни ҳам акли хушингдан айирмаган эдиму? Шахзода яхши бўлсун, ёмон бўлсун — ўз фарзандинг, ўз пуштикамарингдан бўлган зурриётинг эмасму?.. От тепкисини от кўтарадур. Уни қарғаб, ёмонлик тилагандан яхши сўзингни сўзлаб, насиҳатингни қилганинг мақбул эмасму, эй осий банда?»

Мирзо Улуғбек кўнгли юмшаб, шахзодага юзланди, дилидаги изтироб аралаш ғурурни босиб:

— Шахзодаи жувонбахт! — деди секин. — Тахтнинг валиаҳди сен эдинг. Олло таоло факирни ўз раҳматига чорласа бу тахтга сен ўлтирар эдинг. Оллонинг ишояти билан кўзим тиригида бу тахт сенга насиб бўлибди, мен бунга розимен...

Шахзода қўлларини олтин тахтнинг суянчиқларига тираб, совук кулимсиради:

— Балли сизга, қиблагоҳ! Ва лекин мен бу тахтни сизнинг ихтиёрингиз билан эмас, бирламчи, ҳақ таолонинг инояти, иккиламчи, ўз куч-қудратим ила қўлга киритдим!

Мирзо Улуғбек лабларидан каттиқ қимтиб:

«Бургут! — деди ичида. — Қора бургут!» Унинг кўнглига ёпирилиб келган меҳр изғирин теккан шамдай сўниб, юраги яна музлади.

У аввало шахзодани ўғлим деб, қолаверса, эгилган бошни қилич кесмас деб, ҳамиятини букиб келган эди, бу кузғун эса... Мирзо Улуғбек жисмини қакшатган алам-ли тугённи аранг босиб:

— Куч-қудратингга инониб, — деди, — Мовароуннаҳр сарҳадига қадам қўймай қиёмат-қойим қиласенму?

Шахзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алангадай ялтиллаб кетди.

— Нечун қадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур.

— Эсингда бўлғай, бу тупроқни оёқости қилдим деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг хоки қайда — тирик бир банда билмайди ва лекин бу эл, бу тупроқ абадулабад туражакдур!

Мирзо Абдуллатифнинг юпка лабларига кинояли табассум югурди... О, раҳматли момосидан ўтган бу совук табассум! Момосининг лабларидан шу янглиғ кинояли кулгу аримас эди. Йўқ, момоси эмас, барига тожу тахт айбдор. Тожу тахт кутуртирган буни! О, калтабин фарзанд! Билмайдурким, амир уш-шуаро Умар Хайём хазратлари айтгандай:

Умри жовид йўқдир асло устивор олам аро,
Кетди кўплар, биз кетурмиз, топкусен сен ҳам фано.

— Не деб дуо қилурсиз, валинеъмат? Яхшиликму, ёмонликму?

— Дуом будир, шахзода: бу тожу тахт ҳеч бир кимсага вафо қилғон эмас. Сен тугул бобонг Амир Темурга ҳам вафо қилғон эмасдур...

Мирзо Абдуллатиф ўрнидан туриб кетди, лекин тахтдан тушгиси келмай, жойига қайта ўтирди.

— Сухбатдан муддаонгиз шу бўлса, мен бундай наси-

хатларга мухтож эмасмен! — деди у паст, лекин таҳдид-ли овоз билан. — Бошқа каломингиз бўлса айтинг, йўкса...

«Йўк, бундан шафкат тилаб бўлмас. Бундан шафкат тиламоқ, аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!...»

— Йўкса...

— Тўхта! — деди Мирзо Улуғбек унинг сўзини бўлиб. — Сенга айтадурғон ёлғиз тилагим бор. Сўнгги тилагимдур бу... Ўз падарингни Мовароуннаҳр сархадидан ҳайдамоқни ният қилибсен... Мени бу маскандин ҳайдагандин қатл қилганинг аълодур! Қатл! — Мирзо Улуғбек томоғи гип бўғилганини сезиб, лабини тишлаганича жим қолди.

Мирзо Абдуллатиф ёмон бир нарсадан ижирғангандай юзлари буришиб, ўрнидан туриб кетди. У тескари ўгирилганича бошини эгиб жим қолди. Унинг елкалари силкинар эди. Шахзода кўзига ёш олди деб ўйлаган Мирзо Улуғбек яна кўнгли юмшаб:

— Ўғлим! — деб чақирди. Шахзода жавоб бермади.

«Бир қинга икки қилич сиғмайди, деб кўркадур. О, дўсти нодон. Кошкийди, кўзим кўр бўлса-да, сени кўрма-сам!...»

— Маъзур тутгайсиз, бузруквор! — деди шахзода узоқ сукутдан кейин. — Мен уламоларнинг фатвосига қарши боролмасмен...

— Уламолар йиғилган бўлса, кани улар орасида шайхулислом Бурҳониддин, кани қозиул-қуззо Хожа Мискин хазратлари?

— Илло, фатвои уламо — мухри худодир! — деди шахзода падарининг саволига жавоб бермай.

— Мухри худодур! Ёдингда бўлсин: сохиби тож сўзи бу уламои киромлар учун вожибул имтисолдур!¹ Кўркма! Менга ҳеч нарса керак эмас. Бу тожу тахт, салтанат, шон-шухрат — бари ўзингга буюрғай! Отангга ёлғиз расадхонани инъом этсанг бас! Бир бурда нон, бир қумғон совук сув бўлса етар. Азим — қолган умримни «Зижи Кўрагоний»ни тугатиб, мутолаа билан кун кечирмокдур!..

Шахзода кескин бурилиб каради. Сийрак мўйловининг учлари дикрайиб, лаблари титраб:

— Тағин расадхона! Тағин «Зижи Кўрагоний», —

¹ Вожибул имтисол — бўйсунити лозим бўлган ҳол.

деди бўғилиб. — Мударрис дасторини ураган барча муртадларни канотингиз остига олиб, дин пешволарини оёк ости қилмишсиз! Бул учун ҳақ таолонинг қаҳрига, пайгамбар алайҳиссаломнинг қарғишига учраб, тахту тождан, салтанатдан айрилмишсиз. Аммо истиффор айтмоқни тиламай, тавба-тазарру қилмоқни истамай, тағин расадхонани ўйлайдурсиз! — Шахзода қиблага юзланиб, кўзларини юмди. — Эй, парвардигори олам! Анинг қаломини ўзинг эшитдинг! Гуноҳи азимга ботган бу осий бандангни ўзинг афв этгайсан, халлоқи олам!..

Шахзода бошини афсусланган тебратиб, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек кўзларини катта очганича қотиб қолди... Эвоҳ! У кўпдан бери шахзодадан қўриқиб юргани бежиз эмас экан. У шахзоданинг мутаассиблигидан, Балхда барча илм аҳлини тазйик остига олганидан хабардор эди, лекин уни бунчалик бемехр деб ўйламаганди!..

— Шахзода! — Мирзо Улуғбек юрагини ларзага солган қаҳрни яшириш умидида ерга қаради. — Валлоҳи аълам биссаваб! Ким пайгамбар алайҳиссаломнинг қарғишига йўлиқади, ким йўқ — буни ёлғиз тангри таоло биладур!

— Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул раббул оламин ҳеч бир бандасининг бурнини бегуноҳ қонатмайдур. Ва лекин динул исломга қимқи қилич қўтармасин — ҳоҳ шох бўлсин, гоҳ гадо! — ани жазосиз қолдирмайдур. Қофиру даҳрийлар макони расадхонага ўт қўямен, ўт!.. — Шахзода қуруқшаган лабларини ялади, пешанасини, юзини қоплаган жимир-жимир терларни сидириб ташлаб, кўзларини юмиб, яна алланималарни пичирлай бошлади.

Мирзо Улуғбек аъзойи баданини чулғаб олган совуқ ваҳимадан тирноқларигача музлаб, гаранг бўлиб турар, ҳаёлида эса яна ўша нотинч ва исёнкор ўйлар қуюндай чарх урар эди.

«Водариг! Мовароуннаҳр тахтида бу мутаассиб ўлтирса салтанатнинг холи не кечади? Илм аҳлининг бошига не андуҳ, не кулфатлар тушади? Улардан бурун кўзи қонга тўлган бу нобакорнинг ўз тақдири не бўлади? Ақл-идрок ўрнига қилич бирла иш тутган қайси мустабид ҳокимнинг тақдири яхши бўлибдурки, бул нодоннинг тақдири яхши бўлсин? Бу кун илм аҳлига қайраб солган мутаассиб жохиллар эрта бир кун ушнинг ўзини

чоҳга итармасму?» Мирзо Улуғбекнинг хаёлига келган бу фикр қалбида ловиллаб ёнган оловга сув сепгандай таъсир этди-ю:

— Шахзода! — деди яна ўзини босиб. — Фозилу фузало қоронғида адашиб юрган башариятнинг йўлидаги ёруғ машъалдур! Машъални ўчирмоқни тилаган шох ўзи зулмат қўйнида йўл тополмай қоладур! Мен сенга жоним ачиганидан, сенинг тақдирингни ўйлаган қиблагонинг бўлганимдан буни айтмоқни лозим кўрамен!

Шахзода тоқатсизланиб қўл силтади:

— Балли сиздай падарга! Сизнинг яхшилиқингизни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз — Абдулъазиз...

— Абдулъазиз ўз жигаргўшангдур...

— Қуллук. Ихтиёридин қалъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз, валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош эгдик ва лекин бас! Соҳибқирон Амир Темур олтинларини қайға яширдингиз, соябони марҳамат?

Мирзо Улуғбек сесканиб кетди.

— Қайси тиллаларни айтасен?

Шахзода асабий қулди.

— Қайси тиллалар? Валинеъмат падари бузрукворим ҳеч нарсани билмайдур! Мен бобом Амир Темур Қоҳираю Дамашқдан, Бағдоду Ҳинддан олиб келган жавохирларни, олтин зеби зийнатларни айтамен! Қайда бу бойлик?

Шахзода, кўзлари телбаларча ёниб, Мирзо Улуғбекка яқинлаша бошлади. Мирзо Улуғбек дахшат ичида орқага чекинди. Чекинаркан, оёғи курсига тегиб, курси гумбурлаб ағдарилиб тушди-ю, у бирдан хушёр тортиб тўхтади. Шахзода ҳам тўхтади.

— Хўш, сўзланг: кимга инъом этдингиз? Фарзанди аржумандингизгами ё дини исломиядан юз ўгирган муртад алломаларингизгами? Али Қушчи қайда?

«Ё раббий! Бу нобакор билмаган сир-синоат йўк! Унинг хуфиялари қирмаган тешиқ қолмабди!..»

— Қайдан билай, Али Қушчи қайда юрибди?

— Йўк! Энди ҳеч бир сўзингизга инонмасмен! Лашкар йиғиб, менга қарши отланмоқдин олдин Али Қушчини саройга нечун чақирдингиз? Нелар бердингиз унга?

— Али Кушчини чакирганимни айтган айғокчиларинг нечун унга нелар берганимни айтмабди?

— Айтди. Мен ўз оғзингиздан эшитмоқни тилаймен, суюкли падарим!

«Йўқ, билмайсен! Билсанг сўраб ўлтирмас эдинг! Бас! Бу бефойда мубоҳасага чек қўймоқ даркор!»

Мирзо Улуғбек қаддини ростлаб, шахзоданинг кўзларига тик боқди. Шахзода ҳамон қалт-қалт титраб, отасига қадалиб турарди.

— Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом — оталик насихатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насихати эмас, олтин керак экан!.. — Шахзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл силтаб: «Тўхта!» деб буюрди. — Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йўқми — ихтиёр сенда. Ва лекин сўнгги насихатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл эт, хоҳла Мовароуннахр сарҳадидан хайдаб, дарбадар қил — боз ихтиёр сендадур. Лекин ёлғиз тилагим: илм йўлида отанг қилган ишларга, унинг шогирд ва устодларига тегмагайсен. Тегсанг... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!.. Ота рози — худо рози, эдингда бўлсин: ал қасосул миналҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интиқомсиз¹ қолмайдур! Сенга айтадурғон бошқа сўзим йўқ! Чакир ясовулингни!

Шахзода Абдуллатиф юзи асабий бужмайиб бир нима демоқчи бўлди, лекин демади, тескари ўгирилиб бир зум бошини осилтириб турди, сўнг, бўғик овозда:

— Саройбон! — деб бақирди.

12

Бу пайт эшакка қийшиқ ўтириб олган Али Кушчи тўрт туяни етаклаб Ургут тоғлари этагидаги жилға бўйлаб борарди. «Карвон»нинг кетидан Улуғбек мадрасасининг талабаси — Мирам Чалабий деган ўн олти-ўн етти яшар муллавачча эшакда мудраб борарди.

Улар Самарқанддан кеча тун ярмида чикқан, тонг отгунча йўл юриб, субҳидам шу жилғанинг бошидаги ёнғокзорга келиб қўнишган эди. Одамларнинг кўзига тушмаслик учун кун бўйи ёнғокзорда дам олишиб, намозгарда яна йўлга тушишган. Али Кушчининг мўлжалида тонг отгунча «Аждар ғор»га етиб олишлари керак эди.

¹ Интиқомсиз — жазосиз.

Тўрт туянинг ҳар бирига тўрттадан ўн олти сандик ортилиб, устига қуруқ пичан босилган, кўрган одам уларни чўпон-чўлик деб тушуниши мумкин эди. Эғниларига қора жун чакмон, бошларига чўпонларнинг кигиз калпоқларини бостириб кийиб олган Али Қушчи билан Мирам Чалабийнинг ўзлари ҳам чўпонларга ўхшар эди.

Зарафшон устида бир ҳафта қутурган совуқ бўрон тинган, сокин, осуда бир тун эди. Олдиндаги тоғ чўққилари тепасида бир ҳафталик хилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шуъласида суви қуриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғоқзорлар қаришидаги юксак чўнг тоғлар улуғвор қорайиб кўринар, айна замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди...

Али Қушчининг катта қора хангиси тошларга қоқилиб-сурилиб бўлса ҳам, тинмай жадаллаб борарди. Бу хангиси ҳам, юк ортилган туяларни ҳам Қаландар билан уста Темур Самаркандий топиб келишди. Чолнинг ёридаги учрашувнинг индинига кечаси Қаландар Али Қушчининг олдига яна келди. Келганда ҳам ваҳимали гаплар топиб келди.

Масжиди жомеда доруссалтана уламои киромлари йиғилиб, Мирзо Улуғбекни айблаганлари, унинг барча ишларини ношаръий санаб, фатво ўқилганини айтиб келди. Доруссалтанада қандайдир қора ғавғо бошлангани фатвосиз ҳам аён, бинобарин, фурсатни бой бериб бўлмас эди. Қаландар янаги кечаси ўн-ўн беш сандик билан учтўрт туя топиб келишни ваъда қилиб, хайрлашиб чикиб кетди. Лекин сандикларни расадхонага олиб кириш хавфли, лаҳимга эса сизмас, биттаю битта йўл — китобларни қопларга солиб, тоғ лаҳимдан жарликка олиб чиқиш лозим. Бир ўзи бу ишни удда қилолмаслигига ақли етган Али Қушчи истар-истамас сирни Мирам Чалабийга очди. Биргалашиб китоб танлашга киришдилар. Қайси китобни қўлига олмасин, уни қолдиришга кўзи қиймас, назарида ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма бебаҳо туюлар эди. Али Қушчи қўлидаги асарни варақлай-варақлай, ахири оғир хўрсиниб, жойига қўйишга мажбур бўларди. Лекин навбат Мовароуннаҳр донишларининг асарларига келганда чидаб туrolмади: устод энг мохир хаттотларга қўчиртириб, қўк, қизил, сарик саҳтиёндан жилд ясаттирган бу оғир, нодир китобларни қолдиришга виждони чидамади... Донишлар дониши Абу Райхон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратларининг пушти-

ранг ипак матога ўралган «Ал-Қонунал-Масъудий», «Мезон ул-ҳикмат» ва «Китоб уссайдана» сининг ўзи бир коп бўлди. Шайхур-раис аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг «Китобуш-шифо», «Китобун-нажот» и эса бир копга ҳам сиғмади. Устоднинг ипак қоғозларга чизилган жадваллари билан хаттотлар хали кўчириб битмаган рисолаларини ҳам копга солишнинг иложи бўлмади. Уларни қалин кимхобга ўраб, алоҳида ажратиб қўйди. Китоблар, китоблар, китоблар... Мана, бўлакча ишлов берилиб, қоғоздай майинлаштирилган оху терисига кўчирилган устоднинг суюкли рисоласи «Девону луғотит-турк». Мана, жаннатмакон Қозизода Румий ўз кўли ила битган «Риёзиёт» и, малик-уш-шуаро аталмиш Умар Хайём ҳазратларининг зарҳал жилдлик нозик шеърлар мажмуаси. Унинг ёнида эса алломалар сарбони Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳазратларининг баҳмалга ўралган «Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-мухобала» си...

Устод жонидай суйган, кош-кўзларига суртиб ўқиган бу китобларни қандай ташлаб кетади? Эрта бир кун бу китоблар йўқ бўлса устодга не деб жавоб беради?..

Али Қушчи танлаб олган асарлар кутубхонадаги китоб ва қўлёзмаларнинг ўндан бирича ҳам келмас, лекин шунинг ўзиёқ қирқ копдан ошиб кетди. Улар олдин бу қопларни биринчи ошёнадаги қудукка олиб тушишди, сўнг, қўлларида шам, зимистон камбар лаҳимдан жарликка таший бошладилар. Кечқурун, ғира-шира қоронғиликда бошланган бу иш, тун ярмидан ошганда базўр тугади. Сал ўтмай, сандиқ ортилган туяларни етаклаб Қаландар билан уста Темур Самаркандий келиб қолишди.

Тўртовлашиб китобларни сандиқларга жойлашди. Ҳар бир сандикка икки ярим-уч копдан китоб кетди. Ўн олти сандиқ китобни тўрт туяга ортиб, устига курук пичан босишди. Китобнинг нечоғлик оғир бўлиши ҳам шунда билинди: уч-тўрт ботмон юкни писанд қилмайдиган нортуялар, китоб тўла сандиқлар остида оғир тебраниб, аранг қўзғалди...

Мана, кечадан бери улар йўлда. Бугун, жилға бўйидаги ёнғокзорга туяларни чўктириб қўйиб, дам олишди. Бу ерларда одам сийрак бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши кундуз юришмади. Мовароуннаҳр бошига қора кунлар тушди. Ҳаммаёқда айғокчи, ҳаммаёқда жосус. Эҳтиёт шарт. Яна уч-тўрт фарсах масофани эсон-омон ўтиб,

«Аждар ғор»га сгиб олишса бас, у ёғи, худо хохласа, ишлари ўнгидан келади...

Али Қушчи «Аждар ғор»ни бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам кўрган эди. Илик куз фасли эди. Архар овини яхши кўрган Мирзо Улуғбек, эллик чоғли маҳрамлар билан Ургут тоғларига овга чиққан эди.

Эрта сахар арабий арғумоқларга миниб олган навкарлар югурик тозиларини эргаштириб, тоғларга чикиб кетар ва гала-гала архарларни қуршаб олиб, сойларга ҳайдаб тушар, қўлларида камон, арча панасига яшири-ниб олган беклар ва амирлар пана-панада туриб, хуркак жониворларга ўк узишар, кечкурунлари эса, отиб олинган архар гўшtidан тандир кабоблар пиширилар, кўм-кўк арчазорларга тикилган ипак чодирларда тонг отгунча базм қилишарди...

Тоғҳо камонкашлар ёрдамида «ов» жонига теккан Мирзо Улуғбек, уч-тўртта энг яқин дўстларини эргаштириб тоғларга чикиб кетарди. Бир кун у Али Қушчи билан амир Арслонга отларни эгарлаб, ов анжомларини шайлашни буюрди. Аксига олиб, ўша куни ҳаво бузилган, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин эрталабдан қовоғи очилмай хомуш юрган Мирзо Улуғбек тоққа чиққач, пешанасидаги ажинлари ёзилиб, лабига кулгу югурди. У оккушдай гўзал, оппоқ арабий арғумоғини чоптириб, дам сойларни кечи-б ўтар, дам доволарга чикиб, ипакдай майин товланган ўрикзор ва ёнғокзорларга, ҳамон баҳорги латофатини йўқотмаган ям-яшил яйловларга узоқ-узоқ тикилиб қолар, лекин Алилар етиб бориши билан яна от чоптириб кетар, гўё ов ҳам эсидан чикиб, табиатнинг фусункор гўзаллигига мафтун бўлиб қолганга ўхшарди. Бахтга қарши, сал ўтмай кўкдаги булутлар қуюклашиб, ёмғир савалай бошлади. Бир зумда тоғу тош орасида жилғалар шаркиради. Али Қушчи билан амир Арслон Мирзо Улуғбекни қувиб етиб, қайтишни маслаҳат қилишди. Давлатпанох рози бўлиб, отининг жиловини орқага бурди. Лекин худди шу пайт, сўкмоқ бўйидаги арчазордан иккита қатта архар отилиб чиқди-да, тошларни шарақ-шуруқ қилиб, пастга қараб учиб кетди. Бунн кўрган Мирзо Улуғбек арабий арғумоғига аччиқ қамчи босди... Али Қушчи ўзига келиб: «Тўхтанг, онҳазратим!» дегунча бўлмади, Мирзо Улуғбек арчазорга шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Али Қушчи ҳам отига қамчи босди. У уст-боши ша-

лаббо бўлиб, арчазордан чиққанида Мирзо Улуғбек пастда шаркираб оқаётган сойдан ўтиб, иккинчи кирнинг ёнбағрида от чоптириб борар, ундан анча олдинда иккита архарнинг шохлари кўзга чалинарди... Али Қушчи: «Тўхтаг, устод, сел!» — деб бакирганича жилғаларни кечиб, шаркираб оқаётган сойга қараб от чоптириб кетди. У бир лахзадаёқ лойқаланган сой бўйига етганида орқадан: «Алоуддин! Али!» — деб чақирган товуш келди. Лекин тўхташнинг иложи бўлмади. Баландликдан шамолдай учиб тушган асов от зарб билан ўзини тошқинга урди, аллақандай тош ва харсангларга уриниб, қокилиб-суриниб бўлса ҳам, сойнинг у юзига ўтиб олди. Али Қушчи шундагина орқасига ўгирилиб қаради: амир Арслон тархон сойнинг у юзида от ўйнатиб турар, қора айғирини қамчилаб, бир нима деб қичкирар, лекин зорли кишнаб, осмонга сапчиган арғумоқ хайкириб оқаётган асов селга бетлаёлмас эди...

Амирнинг сўзини эшитишга фурсат йўқ эди. Али Қушчи архарлар йикитиб, йўл солиб ўтган чакалакзордан от чоптириб кетди. Ёмғир тобора кучаймоқда, баланд чўккилардан шаркираб оқиб тушаётган жилғалардаги сув тобора кўпайиб, ҳаммаёқни сел босмоқда эди. Ахён-ахёнда момақалдирок қалдираб, тоғ чўккилари ўпирилиб тушаётгандай бўлар, яшин чакнаб, борлик бир зум ёришарди-ю, яна қоронғилашарди...

Архарлар қор кетмаган тик чўккиларга йўл олган, улар ўтган жойларда синган шох-шабба қийшайиб, ётиб қолган ёш арча ва ирғайлар кўриниб турар, лекин кўпикка тушган арғумоқ тик чўккига қараб чополмас, сал ўтмасданок оқсокланиб қоларди... Ана, олдинда ҳар бири гумбаздай-гумбаздай чўнг қоялар, ғадир-будир харсанг тошлар кўринди. Бир-бирининг устига қалашган бу чўнг қоялар пастга қараб қийшайган, гўё ҳозир ағанаб тушиб, ҳаммаёқни зеру забар қиладигандай туюларди. Архарлар бу қоялар орасидан ўтса ўтгандир, лекин устодчи?

Али Қушчи дир-дир титраб, юролмай қолган отидан тушиб, кўз очирмас ёмғир остида қаршисидаги юксак қояни айланиб ўтди; қоянинг бир томони ўпирилиб тушиб, тубсиз ўпқон ҳосил қилган эди... Али Қушчи хайрон бўлиб тўхтади, тўхтади-ю, унғурда бир нарса кимирлаётгандай туюлиб жонҳолатда:

— Устод! — деб қичкириб юборди. Шу захотиёк

қаердандир яқиндан Мирзо Улуғбекнинг хорғин ва қувончли овози келди:

— Али Қушчи! Азизим!

Овоз пастдаги унғурдан эмас, қаердандир юқоридан келарди. Али Қушчи икки чўнг тош оралиғидан эмакларб ўтиб биринчи қоянинг тепасида, қийшайиб қолган харсангтош остида, тўғрироғи, қандайдир қоронғи унғурнинг оғзида турган устодни кўрди. Унинг бошида қалпоғи йўқ — яланг бош, оқ туянинг жунидан тўкилган чакмони шалаббо, лекин кўзларида бўлакча бир хайрат порларди.

— Ғор! — деди у, нечундир ваҳимали шивирлаб. — Худудсиз бир ғор, Али Қушчи!

— Ўзингиз омонмисиз? Отингиз қайда, устод?

— Йиқилди! — Мирзо Улуғбек пастдаги қоронғи ўпқонга ишора қилди. — Бери юр, Али!

Шу пайт уст-устига яна чакмоқ чакди-ю, зим-зиё ғор бир зумга ёришди. Ғорнинг оғзи тор бўлса ҳам ичи кенг, куббасимон эди.

— Қирамизми? — деди Мирзо Улуғбек. Али Қушчи унинг овозидаги тараддудни сезиб, ғорга биринчи бўлиб қадам қўйди.

Ғордан «парр» этиб учиб чиққан кўк қаптарлар уни бир чўчитиб, питир-питир қилиб осмонга парвоз қилди. Кўзлар қоронғиликка ўргангач, ғорнинг қушлар уя қўйган куббасимон шифти, ерда сочилиб ётган эски уялар, қушлар пати кўринди.

— Қиррали тош топ, Али! Ўт ёкмоқ керак!

Али Қушчи ерни пайпаслаб иккита қиррали тош топди. Мирзо Улуғбек чакмонининг қўлтиғидан озгина тивит юлиб, пилик ясади. Пилик ўт олгач, уни қуруқ чўпларга тутиб, гулхан ёкишди. Гулхан шуъласида ялтироқ кўк-кизғиш тошлардан барпо бўлган ғор жилоланиб, ярқираб кетди.

Ғор чиндан ҳам чексиз, у сирли лаҳимдай унғур бўлиб, тоққа кириб кетар эди. Али Қушчи қўйлагини қиличига боғлаб, машъал ясади-да, унғурга кирди. Илон изидай эгри-бугри бўлиб кетган бу зимистон камбар лаҳим бўйлаб ўн беш-йигирма қадамча юрилгач, йўлда яна бир унғур пайдо бўлиб, пастда бошқа бир ғор кўринди... Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач, белбоғини ечиб, бир учини аълоҳазратларига тутказди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унғурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али

Қушчи кўкрагигача осилиб тушганда оёғи ерга тегди. Бу ғор биринчисидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай силлиқ оппоқ мрамр билан копланган эди. Лекин энг кизиги — бу ғорнинг охирида яна бир қоронғи туйнук кўринар, яна сал юрилса, учинчи ғор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди. Мирзо Улуғбек унамади. Улар бошқа вақт қайтиб келишга ахдлашиб орқага қайтишди. Лекин ўша кечаси Самарқанддан нохуш хабар келди-ю, улар овни ташлаб, доруссалтанага қайтишга мажбур бўлишди...

Бу воқеа содир бўлганига ўн беш йилдан ошди. Лекин тоғ орасидаги бу сирли унгурунинг эсидан чиқмаган эди. Уста Темур Самарқандийнинг ғорсимон кулбасига кириши билан «Аждар ғор» эсига тушгани ҳам шундан. Шак йўқ, бу нодир хазина Самарқанднинг ўзида яширилса ҳам бўларди. Лекин эҳтиёт шарт, буткул жаҳон донишмандларининг ақл-идроки мужассам бўлган бу ноёб асарлар ёмон кўздан йироқроқ тургани маъқул. Эвоҳ! Нодон бидъатчилар қўлида бундай хазиналардан қанчаси зеру забар бўлган. Рум ва Қоҳира, Бейпин ва Бағдод хазиналарида йиғилган не-не китоблар, не-не ақл дурдоналари ўтга ёқилган!..

Ха, бу хазина учун «Аждар ғор»дан яхши жой йўқ! Бу нотинч кунлар ўтсин. Агар ҳақ таоло иноят қилиб, тахтда Мирзо Улуғбек ўзи қолса, нур устига аъло нур. Йўқ, тахтни шахзода муқим эгаллаб, иш таназзулга юз тутса... яхши замонлар келгунча бу китоблар она курсида ётган боладай хотиржам ётади. Ишқилиб, Али Қушчи адашиб қолмағай...

Йўқ, Али Қушчи умрида бир кўрган жойидан адашган эмас!..

Мана, ўша куз Мирзо Улуғбек билан овга чиққанда чодир қуриб бир ҳафта турган яйлов! Атрофи баланд қорли чўққилар билан ўралган кенг яйлов қандайдир бўлакча, илоҳий сукутга чўмган, фақат чигирткалар қириллайди. Юлдузлар акс этган жилғанинг оҳиста шилдираши қулоққа чалинади...

Ха, худди ўша яйлов! Ҳу яна у қир ёнбағрига қатор ипак чодирлар тикилган, пастга, сой этагига соғимли ок биялар боғланган эди...

Али Қушчи ўшанда ипак чодирлар тикилган қир ёнбағридан ўтаркан, нечундир юраги «жиэ» этиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У маҳал билак кучга, юрак кўрга

тўла, илм ва ҳаёт ишқида ёнган масъуд ёшлик чоғлари эди. Эл-улус осойишта эди. Али Қушчи билан Мирзо Улуғбек ҳали кўп улуғ ишлар қилиш, илм бобида кўп нодир асарлар яратиш, кўп кашфиётлар бунёд этиш ниятида эдилар... Йиллар кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ўша илик куз кунлари, сокин, серюлдуз кечалар устод билан мана шу адирларда танҳо айланиб чизган режалари, ёшлик орзуларининг юздан бири ҳам рўёбга чиқмади. Хайхот, шундай шафқатсиз, меҳр-мурувватсиз экан бу тескари дунё...

Али Қушчининг эсига яна Салоҳиддин заргар тушиб, юрагини аламли дуд чулғаб олди. Устоддан шунча яхшилик кўрган бу ота-боланинг бундай куфрона неъматлик қилиши уни ҳар эслаганида бир қийнар, изтиробга соларди. Ёлғиз шу ота-бола бўлса ҳам гўрга. Али Қушчи ўша кунни мавлоно Муҳиддинникидан қайтаётиб, яна бир машъум воқеанинг шоҳиди бўлди... Хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргар билан баҳслашиб бораётган Али Қушчи «Шоҳизинда» қабристониға яқинлашганида, кимсасиз тор кўчаларнинг биридан елкасига хуржун ташлаб, эгниға курук чопон кийиб олган бир гадо чиқиб қолди.

Али Қушчи олдин унга эътибор бермади, лекин гадо шошқалоқлик билан орқаға тисарилганини кўриб, беихтиёр тўхтади. Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл ковуштириб, ғалати ишшайди.

— Э, э, э, мавлоно Али Қушчи... ассалому алайкум! Тасанно! Тасанно...

Али Қушчи ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди: эгниға жулдур чопон, бошиға пиликлари тўзиб, пахтаси чиқиб кетган эски така қийган бу «гадо»... доруссалтанада номи чиккан шоир Мирюсуф Хилватий эди.

— Сизга не бўлди, биродари азиз?

Мирюсуф Хилватий кўзларини аланг-жалаңг қилиб, ён-верига қараб олди.

— Эҳтиёт шарт, мавлоно. Шаҳзодаи валиаҳд ёлғиз Мирзо Улуғбекни эмас, унинг барча муқаррабларини тазйикқа олмоғи мумкин. Каминанинг насихатига кириңг: фақир банда панада. Бу қиёмат-қойим босилгунча шаҳардан чиқиб, ғарибона кун ўтказиб турмоқ даркор, — Мирюсуф Хилватий шундай деди-да, елкасидаги хуржунини тўғрилаб қаршидаги тор кўчаға кириб кетди. Али Қушчи унинг орқасидан анграйиб қараб қоларкан, шу йил баҳорда «Боғи майдон»да берилган бир зиёфат эси-

га тушди. Бутун шаҳар илм ахли, машҳур шоирлар, хонандаю созандалар йиғилган бу базми жамшидда Мир-юсуф Хилватий аълоҳазратларига аталган бир шеърни ўқиб берган эди. Шеърнинг охири ҳамон эсида:

Бобонгиз фатх этиб шуҳрат қозонган жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
Падари покингиз умрин нури раҳматга тўлдирди
Олиб шохиста отига Хоқони Сайид унвони.
Аларнинг шуҳрати шони муяссар ўлмаган гарчи,
Вале бул дам кўрур сизда ҳама Масиху Мусони.
Бокингиз кўкда юлдузлар ҳарам ичра канизлардай,
Хоқоним ишқида ёнғай мунаввар айлаб осмонни!..

Хайхот! Кунни кеча устоднинг оёғини ўпиб, унга шеърлар бағишлаб юрган бу шоир бугун унинг тагидан тахт, қўлидан ҳокимият кетишини сезиб, ўз жонини асрамок пайига тушгандир. Хилватий янглиғ мунофиқлар кўп бўлса керакким, кеча энаси Тиллабиби яна келди, шаҳардаги ваҳималардан сўзлаб, уни бўйнидан кучиб узок йиғлади, уни ҳам шаҳардан чиқиб, бирор жойда яшириниб турмоққа даъват этди, ялиниб-ёлворди... Муш-типар эна! Билмайдики, Али Кушчи Хилватий бўлолмайди. Устоднинг бошига қора кунлар тушганда мавлоно Муҳиддинлар янглиғ ундан юз ўгириб кетолмайди.

Вожабо: фалакнинг гардиши билан Мирзо Улуғбек ўз тахтида қолса бу одамлар не қилур? Ҳеч нарса бўлмагандай яна унга сажда қилурми ё бунга виждонлари йўл бермасми?

Али Кушчи бу ўйлардан юраги ўртаниб, бўғилиб кетаётгандай бўлди-ю, яна ўзидан кулди: «Нечун бу ҳолга ажабланурсен, бу бевафолик бани одамнинг азалий хусусияти эмасму? Бани одам ақл-идрок ва эзгуликка эмас, қилич ва шамширга, бойлик ва тожу тахтга содиқ экани сенга аён эмасму? Бу машъум ҳақиқатни не-не донишлар, шоиру фузалолар куйиниб айтмаганму? Бунга ақлинг етса тагин нечун куйинасен, мавлоно Али?..»

Али Кушчи орқасига қарай-қарай сўлга, ўша ёмғирли куз кунни архар овига чиққан тоғ чўққиларига бурилди. Тонг яқинлашиб қолди, чамаси, қаршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади, гўё артилгандай ялтираб турган бир парча ой устида Нохид юлдузи порлади. Ой хиралашган сайин Нохид юлдузи очилиб, тобора ярки-

раб борарди... Қирлар баландлашган сайин туяларнинг юриши секинлашиб, «бўҳ-бўҳ»лари кўпайди. Хали «Аждар ғор»га яқинлашганда туялар юролмай қолса эхтимол. Унда сандиқларни иккита-иккитадан эшакларга ортиб чиқишга тўғри келади...

Мана, ўшанда ёмғир савалаб, қайтишга аҳд қилган жойлари. Мана, архарлар чиқиб қочган арчазор!.. Ажабо: ўшандаги хушбўй кўм-кўк арчаларнинг биттаси ҳам йиқилмаган, биттаси ҳам қуримаган. Ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмаган!..

Мана, сой ҳам кўринди. Ўшанда амир Арслон тархон от солдириб ўтолмаган, кўпириб, хайқириб оккан сой йўлдаги ўзандай жилдираб қолган эди...

Али Қушчининг тахмини тўғри чиқди: сойдан ўтиб, тик чўққига кўтарилаётганда туялар «бўҳ-бўҳ»лаб юролмай қолди. Али Қушчи тўхтаб, эшакдан тушди. Жимжит. На бир одам, на бир хайвон шарнаси эшитилади. Фақат арча ва ирғайлар ичида аллақандай қушчаларнинг сайраши қулоққа чалинади. Мусаффо ҳаво арча, кизил зирк, шувок ва яна қандайдир тоғ гиёҳларининг нозик, хушбўй хидига тўла.

Али Қушчи Мирам Чалабийга қаради.

— «Аждар ғор»га келдүк, болам. Эшакдан туш, туяларни чўктир!

«Аждар ғор»ни эшитган Мирам Чалабийнинг кўзлари аланг-жалаңг бўлиб атрофига қаради.

Али Қушчи туяларни чўктириб, қора чангалга бовлади, сўнг, тайёрлаб қўйган пиликларни олиб, тўп-тўп ўсган ирғай, арча ва кизил зирклар орасидан тепадаги қат-қат харсангтошлар томон йўл олди. Мирам Чалабий, ҳамон кўзлари аланг-жалаңг, изма-из борарди.

Мана, ўшанда, жала қуйиб турганда унга баҳайбат кўринган чўнг қоятошлар! Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! Ҳар бири гумбаздай-гумбаздай келадиган чўнг қоялар бундан ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турибди! Мана, довулда Мирзо Улуғбекнинг арабий арғумоғи йиқилиб тушган унгур. Унгурнинг тепасидаги қоятош орасида «Аждар ғор!...»

Али Қушчи нечундир юраги гурс-гурс уриб, қояга тирмашди. Мана, қоянинг устида ваҳимали қийшайиб

турган ўша харсангтош. Тошнинг остида таниш зимистон унгур!...

Али Қушчи қоя устига чиқиб билан унгурдан яна ўшандагидай бир гала кўк каптар «парр» этиб чиқди-ю, сесканиб кетган Мирам Чалабий ўпқоннинг четига бориб қолди. Али Қушчи унинг қўлидан «шан» ушлаб кулим-сиради.

— Қўркма, болам, номи «Аждар ғор» бўлса-да, аж-дари йўқ бунинг!

Али Қушчи қўлидаги таёққа ўралган машъални ёкиб, ғорга биринчи бўлиб кирди. Ўша-ўша манзара: деворла-ри ялтироқ кўк-кизил тошлардан иборат катта ғорнинг ковакларига қушлар уя қўйган, ерда тўзғиган патлар, қулаб тушган уялар, тухум синиқлари. Ҳатто улар ёққан кичик гулхан куллари ва қиррали тошларгача ўз ўрнида ётарди!...

Али Қушчи қўлидаги машъални боши узра кўтариб ғорнинг тупкарасига юрди. Мана, зимистон лаҳим чапга бурилиб, пастда қора туйнук кўринди... Туйнукка сан-диқ сиғадими, йўқми? Сиғади! Фақат туртиб чиққан тош қирраларини сал чопиш керакдур...

Али Қушчи қўлини Мирам Чабалийга бериб, пастда-ги унгурга тушди.

Хитой чиннисидай силлиқ оқ мармардан барпо бўлган катта ғор ҳам ўзгармаган, ўн беш йил мукаддам қандай бўлса шундай турарди... Ҳа, сандиқларни шу ерга жой-лаштириб, туйнукларни харсангтош билан ёпиб ташлаш керак...

Али Қушчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тор-ти. Улар ғордан қайтиб чиққанда водий куз офтобига фарқ бўлган, кизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда оловдай лангиллаб ёнар, ям-яшил арчалар худди чўмил-гандай яшнаб кетган эди. Пастда, харсангтошлар ораси-даги чакалакзорда чўкиб ётган туялар тепадан худди ғалати қояларга ўхшарди.

Мирам Чалабий қўзларини катта очиб, улуғвор тоғ-ларга, тоғ ёнбағрида ипакдай майин товланган оч-сарик ўрикзорларга, гўё ёнғинга учрагандай ловиллаган кизил зирк ва қорақанд чакалакзорларига хайрат билан тики-либ қолди.

Али Қушчи унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Иним! — деди хаяжонланиб. — Бу ғаройиб ун-гурни Мовароуннахрда ёлғиз уч киши билади. Бир

Мирзо Улуғбек, бири факир, бири сен... Ахли ирфон сарвари Мирзо Улуғбек буткул рубъи маскундин йиғдирган энг подир хазинасини ушбу ерга яширамыз. Бу хазина бизга насиб этмаса, бўлғуси авлодларимизга насиб этгай. Шу матлабда яхши замонлар келгунча бу ғорулуғ сир тутилгай. Бу сирни наинки дўсту ақробонг, падари бузрукворинг ҳам билмағай, иним. Бу сўзимга ёлғиз олло таоло шохиддур. Дилингда ҳақ таолога таважжух айлаб, касамёд қил, иним.

Мирам Чалабий қиблага қараганича кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб қасамёд ўқиди.

13

Каландар Қарноқий Али Қушчи билан Мирам Чалабийни кузатиб қўйиб, ўзан ёқалаб орқага қайтарди. Тун ярмидан оққан, олис қирлар ортидан кўтарилган заифгина хилол шуъласида борлиқ сокин, осуда уйкуга чўмган.

Каландар қирни айланиб ўтиб, расадхона дарвозасига яқинлашганда, «Боти майдон» томондан эшагини хих-хихлаб келаётган одам қораси кўринди. Каландар ўзини четга олмоқчи бўлган эди, йўловчи эшагини тўхтатиб:

— Ҳей, факир, бу сенму? — деб сўради.

Бу — уста Темур Самарқандий эди.

— Ҳа, мен, отахон. Нечун қайтмадингиз?

Чол унинг саволига жавоб бермай, яқинроқ келиб шивирлади:

— Эҳтиёт бўлғайсен, болам, боядан бери бу айланада бир кора қўлага изғиб юрибди. Сергак бўл. Уқдингми?

— Уқдим, отахон...

Уста Темур Самарқандий бошқа ҳеч нарса демай, эшагини хих-хихлаб ўтиб кетди.

«Бу не қўлага? Тағин айғоқчимиз?»

Каландар атрофига диққат билан разм солди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, бирор шарпа эшитилмас эди.

Каландар бир-бир босиб расадхона томон бораркан, шу йил кўкламда бу ғаройиб чол билан учрашгани эсига тушиб, мийиғида кулимсираб қўйди.

Каландар мадрасани тарк этган бўлса ҳам зоҳидлар хонақоҳидаги фиски фасодлар, уриш-жанжалларга ўрганомай, кўнгли ғаш бўлиб юрган пайтлар эди. Бир кун кечқурун у хонақоҳга боргиси келмай, шаҳардан чиқиб, Обираҳмат бўйидаги кишлоқларни оралаб кетди. У эрта-

сига ҳам шаҳарга кайтмай қишлоқма-қишлоқ кезиб юраркан, бир маҳал баланд тепа ёнбағридаги ёр оғзида ўтирган ғалати бир одамга кўзи тушди. Чиройли кетмон соқоли дуд ва тутундан сарғайиб кетган, бошига ағдарма телпак кийган, пешанасидаги қат-қат ажинларини қора курум босган, лекин қадди-коматидан аллақандай салохият ва куч ёғилиб турган бу чол, қўлида темир болғача, ёр оғзида қумғон ва чойдишларни тузатиб ўтирарди. Ёнидаги ўчоқда қора қозон биқирлаб қайнардди.

Қаландар чолнинг ишига бир лахза разм солиб тургач, қамоли эхтиром билан салом бериб, бир пиёла сув сўради. Чол бошини кўтариб, унга бошдан-оёқ разм солди, кейин қора қумғондан бир пиёла сув қуйиб узатаркан:

— Шу бўй-бастинг билан гадолик қилиб юрибсенси-ми? — деди кўрс овозда. — Борақалло сендай баҳодирга!

Чолдан бу кўрсликни кутмаган Қаландар сувни бир кўтаришда сипкариб, ўрнидан турди. Лекин чол бароқ қошларини силаганича кўзини ундан узмай:

— Самарқанд фарзандига ўхшамайсен, — деди. — Қай юртдан адашиб келмишсен, дарвеш?

Қаландар истар-истамас, Яссидан, Сайхун бўйларидан келганини айтган эди, чолнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чехраси очилиб кетди.

— Эй, дариг! Сабаб, гулдай Яссини тарк этиб, бизнинг юртда мусофир бўлиб юрибсен? Бошингга не ғам-андух тушди, сўзла, мусофир.

Қаландар кўнгли эриб, бошидан ўтган воқеаларни хикоя қилиб берди. Чол унинг махзун хангомасини кўзини юмиб, бошини охишта тебратиб эшитди. Кўнглига тасалли берди. Сўнг, ёшлигида қарвонга қўшилиб Яссига борганини, равишлари пок, нафаслари оташноқ Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиб, сағанасини тавоф қилганини сўзлаб берди. Суюниб кетган Қаландар, эски хикматлардан ўкиб берган эди, чол ҳам ийиб кетиб, уни ёрига олиб кирди, қўйиб юбормай бир кеча меҳмон қилди. Шу-шу, Қаландар устанинг олдига тез-тез келадиган бўлди, ҳар келганида кўнгли тоғдай ўсиб, гўё ўз юртига бориб келгандай бўлар эди... Мавлоно Али Қушчига қўмаклашиш керак бўлганида Қаландар ҳеч тортинмай тўппа-тўғри устанинг олдига бошлаб боришининг боиси ҳам шунда эди. Бошлаб бориб тўғри қилган экан, саксон яшар уста ҳамма гапга дарҳол тушунди.

Шогирдларидан уч-тўрт йигитни йиғиб, ғорда иш бошлаб юборди. Қаландар ҳам кечалари, теварак-атроф салтинчиганда ғорга бориб, усталарга ёрдам берди: кулоҳи билан жандасини ечиб, ярим яланғочланиб олиб, дам урди, отанинг бир пудлик оғир болғаси билан тобланган темирларни мумдай эгиб, мириқиб ишлади. Унга отанинг шогирдлари шундай ёкиб қолдики, тун бўйи ишласа ҳам эрталаб кетгиси келмай қоларди. Айниқса, Босқонбек билан Қалқонбек деган ака-ука темирчилар жуда хуш келди. Иккиси ҳам ёш, шўх, ширинзабон, қўли гул йигитлар эди. Улар чарчок нималигини билмас, иш пайтида ҳам лабларидан кулги, қўшиқ, аския аримас эди. Нихоят, сандиқлар тайёр бўлгач, уста Зарафшон соҳилидаги қишлоқларга чикиб кетиб, тўртта туя топиб келди...

...Қаландар расадхона дарвозасининг рўпарасидаги чинор тагида тўхтади. Чинорнинг остида катта супа бўлиб, Қаландар бир ҳафтадан бери шу супада тунар, кундузлари чордана қуриб кимир этмай ўтирар, лекин кўзини расадхонадан олмас эди... У чинор ковагига яшириб қўйган эски намати олиб, супага ёзди, хуржунини бошига қўйиб, чўзилмокчи бўлди. Лекин шу пайт дарвоза томонда «лип» этган сояга кўзи тушди.

— Хей, худонинг махлуки! Кимсан!

Соя дарахтларни паналаганича «Боғи майдон» томон йўналди.

— Жопингдан умидинг бўлса, тўхта, хей ғаламис!

Қора кўлага тўхташ у ёқда турсин, бир оёғини судраб босганича чопкиллаб кетди.

«Қашқир! Бу қаззоб не қилиб юрибди?» — Қаландар қоронғида туртина-туртина, сояни қувиб кетди. Дарахтларни паналаб кетаётган кўлага бир-икки марта «лип-лип» этди-ю, «Боғи майдон» дарвозасига етганда гўё ер ютгандай йўқ бўлди-қолди...

Қаландар орқага қайтиб, супада хаёлга толиб, узок ўтирди. «Бу қора кўлага ким? Қашқирми ё бошқа бир айғокчими? Кўрган бўлса не бўлур?..»

Гўё кишда ковакдан хувиллаб кирган изғириндай совуқ бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зиркиратиб юборди. Бу туйғу қоронғи тундай тобора қуюқлашиб борарди. Қаландар буни сезиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб қўлини бир силтади-да, жандасини бошига буркаб, йиртиқ наматга чўзилди...

Эртасига Қаландар кун бўйи супадан жилмади. У чордана қуриб, бошини тебратиб ҳамду сано ўкиб ўтирар, лекин ярим юмук кўзларини расадхона дарвозасидан узмас эди. Кечаси кўрган қора кўлага ҳаёлидан кетмас, назарида, айёқчилар пана-панада уни кузатиб тургандай туюларди...

Дарвоза берк, тош қўрғон билан ўралган расадхона жимжит. Унинг муаззам пештоқларидаги сиркор безаклар, меҳробга ўхшаш даричаларининг хошиясидаги по-зик нақшлар, деворларига тилла суви билан битилган ҳикматли сўзлар куз офтобида гўё мўъжаз камалакдай жилоланиб, ҳавойи бир гўзаллик касб этган эди.

Осмонга бўй чўзган бу мухташам бино, илик куз офтобида ял-ял ёнган бу фируза гумбаз, юксак минораларнинг зарҳал жилоси Қаландарга бошқа даврларни, масъуд талабалик чоғларини эслатиб, кўнглидаги сўнмас дардни яна кўзғади. У чоғларда Улуғбек мадрасасининг талабалари ҳафтада бир марта расадхонага келиб, кечалари фалакиёт ва риёзиёт илмидан дарс олишарди. Дарсларни аксарият Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ўқир, лекин гоҳо аълоҳазратлари ўзлари ҳам сабоқ берар эдилар. Аълоҳазратлари келган кунлари расадхонага Самарқанддаги барча мударрислар, барча аҳли ирфон, машҳур фозиллар ва алломалар, баъзида эса ҳатто хорижий давлат элчилари ҳам ташриф буюришар, иккинчи ошёнадаги муаззам кутубхонага одам сифмай қоларди. Бошига учлик қора духоба тақя, эгнига зарбоф тўн устидан оқ шоҳи ридо кийган аълоҳазратлари, кўзлари аллақандай порлаб, ёноқлари туртиб чиққан узунчоқ юзи ловиллаб, товуши хаяжонидан титраб, коинотнинг мураккаб сирларидан сўзлар, кўкда ғуж-ғуж ёнган юлдузларни номма-ном санаб, уларнинг самодаги ўрнини тушунтирар эди. Мирзо Улуғбек ўқиган фалакиёт сирларини, хусусан, риёзиёт фанининг мураккаб қонунларини биров тушунса, биров тушунмас, лекин унинг ранго-ранг оҳанглар касб этган овози, илҳом билан порлаган кўзларининг сеҳрига илинмаган, хаяжонга тушмаган бир кимса бўлмас эди! Аксарият, Мирзо Улуғбек ҳазратлари билан бирга баковуллар келишиб ош дамлашар, дарсдан сўнг барча аллома ва талабаларга зиёфат бериларди.

Қаландар кўзларини юмиб, чуқур тин олди... «Нечун бу улуғ донишмандлар даргоҳини масту аласт ҳасадгўйлар уясига, улуғ истеъдод ва зако соҳибларини фис-

ки фуҷур дарвешларга, оппоқ мударрислик дасторини бидъатчи гумроҳларнинг кир-чир кулоҳига алмаштирди? Нечун?» — деди у ўзидан ранжиб, лекин эсига яна Хуршида бону тушиб, ўрнидан туриб кетди...

Қаландар бонунинг тўйидан кейин гўшанишинликни ихтиёр этиб, гадолик қилиб юрган чоғлари эди. Бир кун кечкурун, Қаландар, бошида кулоҳ, эгнида хирка, елкасида эски хуржун, «Мозори калон»дан қайтаётиб, серхашам бир дарвоза олдида тўхтади. Унинг «ё олло, дўст, ё олло»сига дарвозани очган қоровул чол, сопол косада қатиклик гўжа билан битта зоғора тўқач олиб чиқди. Қаландар, корни оч эди, дарвозанинг супасига ўтириб, овқатга киришди. У гўжани ичиб, энди фотиҳага қўл кўтарган эди ҳам муюлишдан эгнига зарбоф тўн, бошига сувсар бўрк кийган хушқомат бир суворий от ўйнатиб чиқиб келди. Кетма-кет қандайдир қўнғироқчаларнинг жангур-жунгури эшитилиб, муюлишда устига қизил кимхоб соябон тutilган кобулий арава кўринди...

Хушсурат суворий дарвоза олдида отидан сакраб тушиб, арғумоғининг жиловини қоровул чолга тутказаркан:

— Хей! — деди Қаландарга юзланиб. — Қорнинг тўйими бу даргоҳда? Тўйган бўлсанг йўлингга равона бўл, дарвеш!

Суворийнинг сўзлари каттик тегса ҳам, Қаландар қўнғлига олмаган бўлиб, дуо қилди-да, йўлга тушди. Лекин бир-икки кадам юрмаган ҳам эдики, аравадан:

— Мирзам! — деган овоз эшитилиб, беихтиёр тўхтади: «Бону!» Чексиз мунг тўла бу товуш Қаландарни чорладими ё зарбоф тўнга ўранган хушқомат суворийними?

Қаландар хуржунини кўтарганича кўча ўртасида гаранг бўлиб қотиб қолди. Кимхоб соябон ичига яшириниб олган бону эса, кўз ёши аралаш энтика-энтика давом этди:

— Мирзам! Бу кун ёмон туш кўриб, Хожа Баховуддин ҳазратларига етти танга атаган эдим. Акчангиз бўлса шу гадога етти танга инъом қилинг...

Қаландар хушига келиб, арава томон бурилиб қаради. Топасига ипак попилдириклар тақилган кимхоб соябоннинг пардалари туширилган, ҳеч ким кўринмас, фақат парда четини ушлаган заифанинг оппоқ қўли кўринар, зумрад кўзли қўш узук тақилган нозик бармоқлар гўё ниманидир тимирскилагандай титрар эди...

Хушсурат суворий аравакашга қараб: «Хайда!» деган маънода бетоқат ишора қилди, ўзи эса, қовоғини солганича чўнтагини кавлаштириб, ниманидир олди-да, ҳамон гангиб турган Қаландарга қараб отди. Тош йўлга тушган олтин танганинг мусаффо жаранги арава ғилдиракларининг тарақ-туруғига қўшилиб кетди. Дарвоза тақа-так ёпилиб, кимхоб соябонли кобулий арава кўздан ғойиб бўлди...

Ногахон рўй берган бу учрашув, тош йўлдан юмалаб кетган бу олтин не ўзи? Бону қилган линхоний бир ишорами ё чиндан ҳам унга ачиниб берилган садаками, ёхуд қандай бадавлат, шоҳона даргоҳга тушганини пеш қилмоқчи бўлганими? Лекин ундай деса... чексиз мунг тўла бу товуш, бу зорли фарёд тамом бошқа нарсадан далолат берарди...

Ўша куни Қаландар, гўё азиз бир нарсасини йўқотгандай қора шомгача дарвоза теварагида дайдиб юрди, кейин боши оққан томонга кетди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса... «Шоҳизинда» қабристонида ўтирибди. Лекин қулоғи остида ҳамон бонунинг фарёдига ўхшаш зорли овози турар, хаёлидан эса, нечундир унинг шеъри чиқмас эди:

Тилим лолдур, дилим розин баён этмоқдин ожизмен,
Висолнинг орзусинда хастадур кўнғил, билмассен...

Сал ўтмай, доруссалтанада машъум хабар таркалди-ю, Қаландарнинг кўзига олам яна ҳам қоронғирок кўринди: гўё шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини катл қилдириб, унинг ҳуснда тенгсиз қаллиғини ўз ҳарамига олганмиш!..

Қаландар эсдалиқлар туғғени билан олишиб, расадхонани бир айланиб чиқди. Яна жойига қайтиб ўтираркан, от туёқларининг дупурини эшитиб қолди.

Шаҳар томондан от чоптириб келган тўрт нафар суворий чинорга етмай, расадхонага бурилишди. Қаландар беихтиёр сесканиб кетди: от чоптириб ўтган сиоҳлар орасида... амир Султон Жондор ҳам бор эди!.. Қаландар Қарнокий сохт-сумбати келишган бу калонди-моғ амирни аълоҳазратларининг даврасида кўп кўрган, Мирзо Улуғбек амир Жондорни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрар эди.

«Тавба! Мирзо Улуғбекнинг энг яқин муқарраби, инонган тоғи ҳисобланган бу амир расадхонада не қилади?»

Дарвоза олдида отдан тушган суворийлардан бири камчисининг дастаси билан дарвозани шак-шак урди.

— Али Кушчи қайда? Оч дарвозангни!

Расадхона қоровули Али Кушчини йўқ деди чамаси, суворийлар амир Султон Жондор билан алланимани маслаҳатлашиб, яна дарвозани қоқишди. Дарвоза очилгач, амир Жондор билан яна бир суворий отларни қолдириб расадхонага кириб кетишди, икки суворий ташқарида қолди. Кўп ўтмай, расадхонага кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқди ва ёнидаги ҳамроҳлари билан келган йўлларидан шаҳарга қараб от чоптириб кетди.

Каландар суворийларнинг орқасидан тикилганича қарахт бўлиб ўтириб қолди. Унинг юраги нечундир гурс-гурс тепар, хаёли қуюндай чарх урар эди.

Ё тавба! Наҳот Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли ва энг содиқ амири ҳисобланган Султон Жондор бу разолатга борса? Мирзо Улуғбек тахтдан йиқилмасдан туриб, унинг ғанимлари хизматига ўтса. Энг яқин амири бундай тубанлик қилса устоднинг тақдири не бўлади? Али Кушчининг холи не кечади?

Каландар бу ташвишли ўйлар билан бўлиб, тун ярмидан ошганича мижжа қоқмай ўтирди. У расадхонани ташлаб кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмас эди. Ташлаб кетай деса Али Кушчини ўйлар, кетмай супада ётиб қолай деса, назарида, жаноб Низомиддин Хомушнинг айғокчилари келиб, банди қилиб олиб кетадигандай туюларди...

Каландар бу ўйлардан боши ғовлаб, кўзи илинган экан, яна оёқ шарпасини эшитиб уйғониб кетди... Худди кечагидай бир қора кўлага кўчанинг у юзидан дарахтларни паналаб расадхона томон ўтиб борарди. Каландар секин ўрнидан туриб кўчанинг у юзига ўтди ва дарахтларни паналаб, кўлаганинг орқасидан юрди. Дарвозага етган кўлага у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнг дарвозанинг оғир мис халқаларини секин шақиллатди. Ичкаридан қоровул чолнинг таниш хириллок овози эшитилди.

— Бу ким, тун ярмида дайдиб юрган?

— Бу мен! — кўркибгина жавоб берди кўлага.

— Ким бўласен? Расадхонага кирмокка ижозат йўқдур!

Кўлага бир лахза сукут сақлагач, яна боягидай кўркинқираб шивирлади:

— Каминани Мирзо Улуғбек ҳазратлари юбормиш. Мавлоно Али Қушчини сўрайдур...

— Али Қуши йўқ! Қайга кетди — билмаймен!..

Қўлага нима қилишини билмай хийла турди, кейин, бир-бир босиб орқага қайтди. У чинорга яқинлашиб қолганида Қаландар дарахтлар панасидан чикиб йўлини тўсди:

— Али Қушчида не юмушинг бор? Камина етказурмен унга.

Қўлага — паканагина одам, кўркқанидан тили калимага келмай, серрайиб турарди.

— Кўркма! Мен Али Қушчининг шогирди Қаландар Карнокий бўлурмен. Айт — не юмушинг бор Али Қушчида?

— Али... — деди қўлага ғудраниб. — Али Қушчини Мирзо Улуғбек ҳазратлари кўрмокни тилайдур...

Қаландар бир лаҳза иккиланиб турган:

— Мирзо Улуғбек қайда? — деди. — Олиб бор мени. Али Қушчи қайда — ўзим айтамен давлатпаноҳга!

14

Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат ва ирода билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини.

Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрдан қувилиш хабарини илк бор эшитганда юраги қон бўлиб кетса ҳам, кейин идрок билан ўзига ўзи тасалли бериб, йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

У ҳамон Кўксаройнинг бир бурчагидаги совук хонада истиқомат қиларди. Шахзода билан учрашган куни эртасига унинг олдига бошига сурмаранг салла ўраган балхлик янги саройбон кирди. Саройбон унга йўл ҳозирлигини кўришни ва бу ишда ниманики даркор топса, ҳаммасини мухайё қилишини айтди.

Мирзо Улуғбек ортиқча ҳеч нарса сўрамади. Фақат иссиқроқ кийим-кечак билан уч-тўрт кунлик озиқ-овқату яхши от-улов бўлса бас, бошқа ҳеч нарса лозим эмас, деди. Рост, бир оз пул ё тилла бўлса зарар қилмас эди, лекин тиллани ёлғиз шахзода инъом этиши мумкин. Мирзо Улуғбек эса ўша кунги суҳбатдан кейин шахзодадан ҳеч нарса тиламасликка онт ичди. Зотан, ҳажга отлан-

ган осий бандага асъасаю дабдаба не даркор? Бошга тушганини кўз кўрар. Тақдирга тан бермок керак.

Мирзо Улуғбек кечаси тонг отгунча мижжа кокмай минг хил режалар тузиб чикди. Эсон-омон Маккаи мукаррамага етиб, хаж қарзини ўтаса, Дамашкка ё Қохиратулга боради. Бирор-бир мадрасада фаррошлик килиб, ер супуриб ўтса ҳам, илм ахли билан бирга бўлади, қолган беш кунлик умрини таълиму тарикатга бағишлайди. Унинг номини Дамашкда ҳам, Мисрда ҳам, «Байтул хикма» аталмиш Бағдодда ҳам билишади. Қаерга бормасин, иншооллоҳ хор бўлмас. Факат... киндик қони тўкилган бобо юрти Мовароуннахрдан, суюкли Самаркандидан, болалик йиллари ўтган Зарафшон сохилларидан кетмок, яхши кунига ҳам, ёмонига ҳам шохид бўлган бу маскандан айрилиб, ёт элларда мусофир бўлмок... уни факат шу хаёл эзар, шу хаёл қийнар эди. У ҳар хил юмушлар билан ўзини овунтирмокчи бўлар, тақдирга тан бермок керак, деган ўй билан қўнглини кўтаришга уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш ҳақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, юраги чўғ тесккандай ачишиб кетарди.

Тушдан кейин саройбон элликларга борган, чуваккина, ниҳоятда мулойим бир одамни бошлаб келди. Мирзо Улуғбек уни дарҳол таниди — бу одам Шохизинда хожаларидан Мухаммад Хисрав эди. Соқолига битта-яримта оқ оралаган, лабларидан мулойим табассум аримаган бу нимжон одам Мирзо Улуғбекка жуда ёқди, Мухаммад Хисрав унга йўлдош бўлишини эшитиб, суюниб кетди. Саройбон шахзоданинг амри олийсини баён қилди: Мирзо Улуғбек билан Мухаммад Хисрав шу бу кун, намози асрдан кейин Қўксаройдан чикиб, «Боғи майдон»га бориб тунамоклари, эртага субҳидам эса узоқ сафарга отланмоклари лозим.

«Фуқаро кўрмасин дейдур!» — Мирзо Улуғбек юртида кўтарилган аламли туғённи ичига ютиб, Мухаммад Хисравнинг уст-бошига разм солди. Хожа эғнида эскироқ қора чакмон, оёғида қизил чармдан эскироқ махси, бошида одми салла эди.

— Кийимингиз олис йўлга юпун эмасму, хожам?

Хожа Мухаммад Хисрав мулойим кулимсиради.

— Ҳажга отланган бир фақирга шохона кийим не даркор, онҳазратим?

Мухаммад Хисравнинг бу гапи ҳам Мирзо Улуғбекка

маъкул тушди. Лекин у: «Шохона кийим бўлмаса-да, олис сафарга иссиқ кийим даркор, кунлар совиб қолди», деб, саройбондан унга бош-оёқ саруно олиб берди.

Улар шом намозидан кейин кўзғалишди. Кўксарой одатдагидай теран сукутга чўмган, хаммаёқ, зим-зиё, фирузаранг юксак гумбазлар совук дахмалардай мудҳиш қорайиб турарди. Факат мрамор сарҳовузнинг четларидаги тош фонуслар заифгина шуъла сочар, кумуш фавворалардан қуйилган сувнинг сокин шовиллаши қулоққа чалинарди, ҳолос.

Мирзо Улуғбек аллақандай совук бўлса ҳам, бутун умри ўтган бу кўҳна сарой билан абадулабад видолашаётгани эсига тушиб беихтиёр тўхтади. Тўхтади-ю, дилидаги аламли хисга бўйсуниб, қибла томондаги ҳарамхонага қаради. Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронғиликка чўмган, факат энг чеккадаги дарича худди тунон кунгидай олис юлдуз каби милтираб турарди. Наҳот кўзлари маънос ўша қанзак бўлса? Қариган чоғида унинг аламли қалбини куз офтобидай илиқ нурга йўғирган ўша дилрабо маъсума бўлса? У нечун ухламайди? Нечун ҳамма даричалар қоронғи, ёлғиз унинг даричаси ёруғ? Мутолаа билан машғулми, ё... ё шахзода уни...

Мирзо Улуғбек кўнглига ёпирилиб келган мудҳиш шубҳадан кўз олди қоронғилашиб, деворга суяниб қолди. Назарида, юрагига заҳарли наштар санчилгандай туюлиб, бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин саройбоннинг йўталини эшитиб, зўр ирода билан хисларини жиловлади-да, дарвозага томон юрди.

Дарвозадан чиққан жойда уларни тўрт нафар суворий қарши олди.

Мирзо Улуғбек кечаси бўлса ҳам Самарқандни бир айланмоқ, таниш кўчалар, даҳалардан ўтиб, доруссалтана билан видолашмоқ, Гўри Амирга бирров кириб, бобоси билан падари бузрукворининг сағаналарини тавоф қилмоқ, кейин йўлга тушмоқ ниятида эди. Лекин отга миниб-ларин билан уларни қуршаб олган суворийлар пастга, Регистон томонга йўл олишди.

«Не қилай? Бу аёвсиз шахзода қабринга сажда қилмоққа ҳам ижозат бермади. Ўзинг афн этгайсен, жаннат-макон!» — Мирзо Улуғбек, Гўри Амир томонга қарай-қарай, ичида тиловат ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, отига қамчи босди. Силлиқ тош ётқизилган жимжит кўчалар така қоқилган от туёқларидан қарсиллаб кетди... Кўча-

нинг икки юзидаги пахса девор билан ўралган ховлилардан, тимли паскам расталардан тик этган товуш эшитилмайди... Ҳар йили бу маҳалда шаҳарда тўй-томоша авжга чиқар, кечаси билан ноғоралар тараклаб, карнайлар наъра тортар, соябон араваларга минган заифалар, хонанда ва созандаларнинг қўшиқ ва лапарлари, от ўйнатган йигитларнинг қийкириғи доруссалтанани титратар эди. Мана энди ҳаммаёқ жимжит, гўё ташландик гўристондай ҳувиллаб қолган. Фақат Улуғбек мадрасаси рўпарсидаги хонақоҳдан ҳамду сано ўқиган дарвешларнинг «ху-ху»лари эшитилади.

Регистон майдонига етганда, Мирзо Улуғбек чидай олмади. Отини жиловидан тортиб тўхтатди. У бир лаҳза мадрасага кирмоқчи, унинг осуда хужраларини бир-бир айланиб чикмоқчи, шогирдларидан бирортаси билан бўлса ҳам видолашмоқчи эди. Лекин олдинда бораётган суворийнинг таҳдидли овози эшитилди:

— Чух денг, пуштипанох! Тўхтамоқка ижозат йўк!

Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокимиятдан жудо бўлган шох, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир эканини хис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртдан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача буни ақл билан идрок этса, энди, суворийнинг бетакаллуф амридан кейин, дил-дилидан хис этди, хис этди-ю, вужуд-вужудигача зиркираб кетди... «Ўзинг сабр ато қилгайсен, раббано! Наҳот энди у чиндан ҳам бу сокин кўчалардан юрмаса? Ўзи бунёд этган, чорак аср мударрислик қилган, энг масъуд дамлари ўтган бу мадрасаи муаззамни қайта кўрмаса? Ундаги суюкли талабалари билан сўнгбор видолаша олмаса? Наҳот жума намози кунлари масжиди жоменинг тилла меҳроби олдида саждага бош қўйиб, руҳан ва ақлан ўзингга тавалло қилмоқ бахтидан умрбод маҳрум бўлса, худованди қарим? Нечун, қайси ёзуклари учун уни бу кўргиликка маҳкум этдинг, халлоқи олам?...»

Тимли, қоронғи расталардан ўтилгач, чап қўлда масжиди жоменинг ложувард гумбази яркираб кетди. Юлдузлар акс этган тилларанг пештоқлар қоронғида ғалати жиолоанар, гирих нақшли гулдор безаклар орасига дур ва инжу сочилгандай кўк, кизғиш, сурмаранг шуъла тартиб, ял-ял ёнарди.

Нахот суворийлар бир дақиқа тўхтамаса? Лоақал бир зум тўхтаб, тиловат қилишга ижозат бермаса?.. Йўқ олдиндаги икки суворий отларини чоптирганларича ўтиб кетишди... Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай оркасига қарай-қарай борди... Мана, «Шохизинда» кабристони ҳам орқада қолиб, расадхонага олиб борадиган катта тош йўлга тушиб олишди. Лекин «Боғи майдон» дарвозаси расадхонадан хийла берида, Сиёбдан ўтиб, тепага чиққан жойда. Нахот у расадхонани ҳам кўролмаса? Али Қушчи билан видолашолмаса? Кутубхона тақдири не бўлганини билолмай кетса? Йўқ! Мирзо Улуғбек Али Қушчини кўрмай, суюкли кутубхонасининг тақдирини, гўё денгиздан жавохир қидирган ғаввосдай қирқ йил не машаққатлар билан кидириб топган ноёб китобларининг тақдирини билмай бу маскандан кетолмайди!

«Боғи майдон» дарвозасидан уларни яна тўрт нафар сипох қарши олди. Кузатиб келган сипохлар Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравни уларга топшириб, қайтиб кетишди.

«Боғи майдон» сипохлари Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравнинг отларини олиб қолиб, ўзларини ичкарига таклиф қилишди. Боғнинг қоқ ўртасида деворлари хитой қошинлари билан безатилган «Чил устун» қошонаси бўлар, тепаликка қурилган қошонанинг иккинчи ошёнидан расадхона рўйирост кўринар, агар қошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди.

Қошонанинг олдида уларни соқоли кўксига тушган букри чол қарши олиб, ичкарига бошлади. Ҳам букри, ҳам туғма гунг бу чол «Боғи майдон»да соҳибқирон ҳаёт вақтидан бери маҳрамлик қилар, Мирзо Улуғбекка ҳам мулозимлик қилган эди. Мирзо Улуғбек қошонага кирмай, чолдан бир қумғон сув сўраб олди-да, дарахтлар орасига шўнғиди.

Япроқлари сийраклашиб қолган ярим яланғоч боғ дарёдай сокин шовиллар, чирс-чирс узилган ҳазонлар ҳавода пир-пир учиб оёқ остидаги «гилам» устига унсизгина қўнар эди.

Мирзо Улуғбек икки ёнига арча ўтказилган кенг хиёбондан юриб, расадхона томонга бурилганида орқадан шип-шип оёқ товуши эшитилди. «Нахот букри чол сезиб қолган бўлса?»

Мирзо Улуғбек ялт этиб орқасига каради, каради-ю, анграйиб колди: уни таъкиб қилиб келаётган на букри, на сипоҳ, балки... фариштадай мулойим кўринган... Муҳаммад Хисрав эди!..

— Бу ким? Хожа Муҳаммад Хисрав ҳазратлари... сизму? Ниятингиз ҳажга бормоқму ё каминага айёқчилик қилмоқму?

Муҳаммад Хисрав ҳансираб тўхтади.

— Маъзур тутгайсиз, давлатпаноҳ. Айёқчиликдан худо асрасин. Лекин букри безовта бўлиб, сизни ахтариб юрибди...

Мирзо Улуғбек нима қилишини билмай бир лахза иккиланиб тургач, мақсадини айтди.

— Расадхонага камина бориб келурмен, — деди Муҳаммад Хисрав катъий. — Мавлоно Али Қушчини топсам бошлаб келурмен. Сиз қайтмасангиз, букри сипоҳларга хабар берадур.

— Сиз-чи?

— Улар сиздан шубҳа қилурлар, камина билан ишлари йўқ.

Мирзо Улуғбек кўнглида бу мўъмин одамдан миннатдор бўлиб, унга йўл кўрсатиб қўйди-да, орқага қайтди. Букри чиндан ҳам қошона атрофида айланиб юарди. Мирзо Улуғбекни кўриб, суюниб кетган букри, имо-ишоралар билан қошонага таклиф қилди. Қошонанинг иккинчи ошёнидаги олди айвон ҳайхотдай хонага шамлар ёқилиб, шоҳи кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўла эди.

Букри бир чойнак чой олиб кириб, хонтахтага қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Мирзо Улуғбек секин юриб айвонга чикди.

Олис уфқдан, Ургут тоғлари ортидан кўтарилган ҳилол осмонда бир парча муздай ялтираб турарди. Япроқлари тўкилиб, хувиллаб қолган боғ ой шуъласида яна ҳам ғариброқ, яланғочроқ туюлар, фақат баҳмалдай тиник осмонни тўлдирган ғуж-ғуж юлдузлар ҳеч ўзгармаган, илгаригидай ўзига чорлар, чакнаб чараклар эди... «Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан пастроқда, гўё сочилган зардай ялт-ялт этган Сомон йўли, Сомон йўлининг тагида, бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ҳовуч чўғ — Хулкар милтирайди...

О, юлдузлар, сеҳрли юлдузлар! У қирқ йил сенлар-

нинг сирларингни билмоқ ниятида яшади, саноксиз тунларни бедор ўтказди. Коинот сирларини билсам, ҳаёт ва башарият сирларини билурмен, деб умид қилди. Йўқ, ҳамма орзулари ҳаёт довулларида тўзғиб, қариган чоғида ғариб бир инсон, чорасиз бир банди бўлиб ўлтирибди... У бандиликнинг гурбатини ҳам мана энди, ўзи кишансиз банди бўлганидагина тушунди. Ким билади, у ҳокими мутлақ чоғида қанча мўъмин-мусулмонлар жабру жафо чеккандур? У ҳозир ўз фарзандидан зор йиғлаганидай, жабру жафо чеккан у бечоралар ҳам ҳақ таолога тавалло қилиб, унга интиқом тилагандур? Ким билади, қирқ йил тахтда ўлтирганида қанча адолатсизлик қилди, қанча гуноҳсиз бандаларнинг кўз ёшини тўкди? Вожабо, нечун шундай? Нечун осий банда бошига гурбат тушгандагина бошқаларни ўйлайди? Дардларига ҳамдард бўлади? Биль-акс, инсоф ва адолатни ҳаёлига келтирмайди? Энг қабих туйғулар — ўзи янглиғ бандалар устидан ҳукм сурмоқ, барчани ўз иродасига бўйсундирмоқ, шон-шухрат орттирмоқ нияти кўзини кўр қилиб, ақл-идрокини ўғирлайди? Бу ғаддор дунёнинг бебақолигини унутиб, мислсиз ман-фурликлар қилади?»

Мирзо Улуғбек, ҳаёлини қора тумандай чулғаб олган маҳзун ўйлардан қутулмоқчи бўлиб, олисларга, сокин шовиллаган боғ ортидаги расадхона томонларга қаради. Шу пайт, айвоннинг эшиги оҳиста очилиб Муҳаммад Хисравнинг боши кўринди.

— Соябони марҳамат!

Мирзо Улуғбек оёк учида юриб эшикка яқинлашди.

— Хўш?

— Мавлоно Али Кушчини топмадим. Бир дарвеш қайдалигини ўзим айтамен, деб бирга келди.

— Қай дарвеш?

— Девсифат бир дарвеш. Онхазратимга олиб борасен, деб, ёпишиб олди... Букри пинакка кетибди. Дарвешни чақир десангиз, чақириб келамен...

— Хай, чақиринг!

«Девсифат дарвеш... Дарвеш не қилади расадхонада? Мударрислар, талабалар қайда?»

Мирзо Улуғбек ўйчан одимлаб дастурхон ёзилган хо-нага кираркан, пастки хонадан бошида эски кулоҳ, эгни-да жулдур жанда, қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди.

— Ассалому алайкум, устод!

«Устод?» — Мирзо Улуғбек эшикда тўхтаб, жулдур кийимли дарвешга қадалиб қаради, қаради-ю, хайратга тушиб:

— Қаландар Қарноқий?! — деб хитоб қилди.

Қаландарнинг совукда қорайган шиддатли юзида мулойим табассум жилва қилди:

— Танидингиз, устод!..

Мирзо Улуғбек ўрнидан жилмай ҳамон Қаландарга тикилиб турарди.

— Сени... мадрасани тарк этиб, зоҳидлик йўлига кирган, деб эшитган эдим... Расадхонада не қилиб юрибсен?

Қаландар қалин жингалак соқолини силаб, мийиғида кулимсиради:

— Расадхонада... айғоқчилик қилиб юрибмен, устод...

— Бу не сўз? Ҳазилму?

Қаландарнинг лабларидаги кулги сўниб, қовоғи солинди.

— Йўқ, чин сўз бу, устод. Жаноб Низомиддин Хомушнинг фармони ила расадхонада айғоқчилик қиламен. Токи расадхонага қўмилган тилла ва жавохирларни, маъжусийлар ва бединлар битган куфр китобларни дахрий шогирдларингиз ўғирлаб кетмасин!

— Расадхонага жавохирот қайдан келур?

Қаландар бошини кўтариб Мирзо Улуғбекнинг кўзларига тик қаради:

— Бобонгиз Амир Темур тиллалари қайда? Уларни мавлоно Али Қушчига ким бергандур?

«Вожабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? Бу сирни қайдан билади? Бу ерга келишдан муроиди не?»

— Мақсадинг расадхонадаги тиллаларни асрамоқ экан, нечун уни ташлаб, салтанатдан жудо бўлган шохни йўқлаб келдинг? Муддаонг недур, дарвеш?

— Муддаом... Илм ахлига яхшилик қилмоқдур, устод...

Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли табассум кўнди.

— Балли, дарвеш! Ва лекин илм даргохидан юз ўғириб, гадоликни тилаган зоҳид нечун қайта илм ахлига яхшилик қилмоққа жазм этгандур?

Қаландар кўзини Мирзо Улуғбекнинг кўзидан узиб, ерга қаради, овози бирдан ўзгариб:

— Валинеъмат, устод, — деди секин. — Бандаи ожиздан кулмасангиз, дардимни айтамен...

Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги истехзо хайрат билан, хайрат аллакандай илик меҳр билан алмашди.

— Афв эт, дарвеш. Дардинг бўлса сўзла, ўғлим.

— Дардим шуки, — Каландар энтикиб чукур тин олди-ю, овози бўлакча бир самимият касб этди. — Дардим шуки, илм даргоҳини зоҳидлар гўшасига алмашиб қаттиқ янглишибмен, устод. Шу сабаб, яхшилик килмок ниятини дилимга жо қилиб, илм аҳлига қайта юкуниб келдим, устод!..

Басавлат гавдаси билан ярим қоронғи хонанинг эшигини тўсиб турган сахройи дарвеш кулоҳлик бошини эгиб жим қолди. Унинг кўнгли гирён эканини сезган Мирзо Улуғбек, юраги яна оталик меҳрига тўлиб ёнига борди.

— Боракалло, дарвеш. Машойих Абубакир Тохир Абҳарийдин сўрамишлар: ҳақиқат недур? Дедиким: илм-дур. Дедилар: илм недур? Дедиким: ҳақиқатдур! Кўнглимдаги ҳамма шубҳаларни совурдинг, раҳмат сенга, Каландар. Кўп улўф ният қилибсен, ниятингга офарин. Буни Али Қушчи билурми?

— Биладур, устод, биладур, — Қаландарнинг чехраси ёришиб кетди. — Кўнглингиз тўқ бўлсин, устод. Мавлонога топширган тилла ва жавохирларингизни ишончли ерга яширдик. Ғанимларингиз минг йил қидириб тополмайдур!..

— Али Қушчи ўзи қайда?

— Китобларингизни туяга ортиб, яширгали олиб кетди...

«Воажаб! Гуноҳсиз норасидадай оккўнгил, кўзлари мусаффо бу гадони қайдан етказдинг?..»

Баногох унинг эсига суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодирнинг бир сўзи тушди: «Фуқаро сизга содик. Черик йиғайлик, онҳазратим!..» Нечун ўшанда Баҳодирнинг насихатига кирмади? Нечун фуқарога мурожаат қилмади?..

— Китобларни қайга олиб кетди, дединг?

— Биллох, бундан беҳабармен, устод. Бироқ кўнглингиз тўқ бўлсин: барча нодир китобларни йиғиб, ўн олти сандикка жойлаб, тўрт туяга ортиб, кеча тунда олиб кетди. Ургут тоғларига қараб кетганини билурмен, устод...

Мирзо Улуғбек ниманидир санаётгандай кўзларини юмиб:

— Тўрт туя китоб, — деди. — Ўн олти сандиқ... — у ўрта бармоғидаги ёқут кўзали тилла узугини ўйнаганича ўйланиб қолди.

— Бу сандиқлар қайға яширилди, билмоғим керак, дарвеш, — деди у ниҳоят.

— Мавлоно эртан қайтади, устод...

— Эрта тонг йўлда бўлурмен, дарвеш, — деди Мирзо Улуғбек. — Доруссалтанадин кетурмен... Олисларга кетурмен...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмганча секин уф тортди, пешанасидаги ажинлари қуюклашиб, сўлғин чехрасида бўлакча бир ғамгинлик акс этди.

— Мавлонога бу сўзингизни етказаман, — деди Қаландар. — Сиз билан учрашмоқ йўлини ахтарамиз, устод...

— Йўқ! — Мирзо Улуғбек секин бош чайқади. — Али Қушчи яширинмоғи лозим. Уни қидирмишлар. Ва лекин... китоблар қайда? Мен буни билмоғим даркор. Токи... Мусофир юртига кетмоқдамен. Ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўкму — буни ёлғиз ҳақ таоло биладур, дарвеш...

Қаландар юраги «шиғ» этиб:

— Иншооллоҳ, насиб бўлур, — деди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай қалин қошларини чимириб бир зум тикилиб турди. Қаландарнинг киртайган кўзлари, бошидаги қулоҳи билан эғнидаги эски хирқаси нечундир ҳарамда кўрган нозанинни эсига солди. Бир зум дарпарда орқасида нигоронгина бош эгиб турган бону, унинг ёйилиб кетиб, тақимиға тушган майин сочлари, хаёлий гўзал хусни кўз олдига келди. Икки ошиқ-маъшукнинг мунгли достони ёдига тушиб, нозаниннинг тақдирини сўрагиси ҳам келди. Лекин Қаландарнинг кўнглига озор беришдан кўркиб:

— Кечиргайсен, дарвеш, — деди. — Сенинг олдинда гуноҳқормен. Суюкли юртинг, мукаддас Яссини бадхох Бароқхон зулмидан қутқара олмадим. Сен ғурбат чекдинг, ўғлим... — Мирзо Улуғбек кўзига ёш олиб қучоғини ёзди. — Бу яхшилигинг мандин қайтмаса, худодин қайттай, ўғлим...

Қаландар Қарноқий ҳам култ этиб ютинди.

— Сиз фақирни эмас, ўз тақдирингиз ҳақида ўйланг,

устоз. Самарқанддан кетиш олдида тарин қандай тилагингиз бор? Шундан сўзланг, давлатпаноҳ.

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб бир дақиқа сукутга толди, кейин: — Менинг энг сўнгги тилагим, — деди Қаландарга болаларча ожиз бир илтижо билан, — эшитшимча, Биби Юлдуз... яхши кунларда ўзинг тахсил берган Биби Юлдуз расадхонада эрмиш. Мени у шўрлик ила видоланишдан маҳрум қилдилар... Магар илож топсанг... — Улуғбек яна бир зум нима ҳақидадир ўйланиб турди-да, бармоғидаги улкан олтин узукни олиб Қарноқийга узатди. — Мана шул узукни унга бериб қўйгил. Айтгилки, камина уни никоҳимга олғонимда бахтли қилурмен, деб ўйлагон эрдим. Надоматлар бўлғайким, ниятимга етолмадим. Унга ёлғиз тилагимни стказгил: факирни кечирсин. Мен эрсам... Мен эрсам ундан тобад розимен.

Қаландар бетокат бош чайқаб: — Сиз уни кўрурсиз, — деб хитоб қилди. — Бу сўзларни Бибингизга ўзингиз айтурсиз, устоз!

Мирзо Улуғбек ўз қулоқларига инонмай:

— Мен Бибини кўрурмен? — деб сўради.

— Кўрурсиз, устод, кўрурсиз, — Қаландар шундай деди-да, хуржунидан эски қулоҳ ва эски жанда олиб Улуғбекнинг оёқлари тагига ташлади: — Бул либослардан ҳазар қилмай кийинг-да, ортимдан юринг, — деди буйруқ оҳангида.

...Улар расадхонага дарвозадан эмас, лаҳим оркали кирдилар. Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, тик зиналардан иккинчи ошёндаги кутубхонага кўтарилар экан, атрофига ҳайрат ва ҳаяжон билан тикилди. Унинг назарида, ҳаммаёқ ағдар-тўнтар, ҳамма нарса остин-устун бўлмоғи лозим эди. Йўқ, расадхона саранжом-саришта, осуда, чуқур сукутда эди. Фақат олдинда бораётган Қаландар кутубхона тоқчаларидаги шамларни ёққанидагина кўрди: жавонлар деярли бўм-бўш. Деворларга осилган жадваллар ҳам йўқ, аммо тоқча ва хонтахталардаги устурлоблар жой-жойида.

Улуғбек ялт этиб Қарноқийга қаради.

— Жадваллар қайда?

Қаландар хотиржам бўлинг, деган маънода кулимсираб бош ирғади.

— Мавлоно Али Қушчи расадхонада неки кадрли китоблар бўлса, неки асарлар бўлса, жумладан, жад-

валларингизни ҳам — барчасини олиб кетмиш. Хотир-
жам бўлиб бу либосингизни ечинг, токи Биби Юлдуз
кўриб кўркиб кетмасун, олампаҳох, — у ҳамон кулимси-
раб елкасидаги хуржунидан либосларни олиб берди-да,
хонадан чиқди.

Улуғбек либосларини киймай хонтахтадан узун дур-
бин шаклидаги устурлобни олиб, шифтдаги туйнукдан
кўриниб турган тубсиз фалакка тикилди: осмонга гўё
беҳисоб тилла тангачалар сочилган. Улуғбек шоша-пиша
устурлобни пастдаги судси фахрига бурди. Судси фахри
сатхида ҳам ғуж-ғуж юлдузлар чараклади. Улуғбек улар-
дан кўзини узолмай ўз-ўзига пичирлади: сулувлар сулу-
ви Муштарий, гўзаллар гўзали Зухал дубби акбар, Ол-
тин қозик... Ҳаммаси жойларидан жилибдур. Машрик-
дан мағриб томон жилибдур. Фалакдаги ҳолатлари ўзга-
рибдур. Жадвалларимизда акс этган ҳамма тахминла-
рим, барча ўлчовларим тўғри. Ё раб... Жаннатмакон
Беруний ҳазратлари ҳақ: Оллонинг ҳукми ила курраи
замин бетиним айланур. Ҳазодаги барча жисмлар хола-
ти тинимсиз ўзгарур, бинобарин, инсон қисмати ҳам,
сенинг қисматинг ҳам бетиним ўзгариб турмоғи табиий-
дур. Фигон қилмай Оллога шукрона айт, Мирзо Улуғ-
бек!

Улуғбек устурлобни жойига қўйди-да, деворга суя-
ниб кўзини юмди. Шунда ҳар эслаганда дилини офтоб-
дай ёритадиган ажиб бир манзара нигоҳи олдида қайта
жонланди-ю, маънос жилмайиб:

«Йўқ, у кечирган умридан арз қилса, тақдири азал-
дан нолиса гуноҳи азим бўлур эрди. Минг қатла шукр,
осий банданга не-не саодатли дамларни инъом этдинг,
яратган эгам. Фиёсиддин Қоший ва Қозизода Румий ян-
глиғ донолар бирла улуғ зиж яратмоқ ва унинг жаҳон
узра доврўғини эшитмоқ бахтига муяссар қилдинг. Сен-
га минг бор ҳамдлар айтамен, парвардигори олам.

Улуғбекнинг ҳаёлини Биби Юлдузнинг журъатсизги-
на овози бўлди:

— Мана, ижозатингиз ила келдум, устоз.

Улуғбек кўзини очди. Остонада Биби Юлдуз турар-
ди. Эғнида тўпигигача тушган тилларанг ипак қўйлак ва
хипчабел заррин нимча. Юзида ҳарир парда.

— Биби Юлдуз!

Биби Юлдуз устод деб хитоб қилди-ю, Улуғбекнинг
кучоғига отилди.

Мирзо Улуғбек қизнинг пешонасидан, кўзларидан ўпди.

— Йиғлама, азизам, — деди у, ўпкасини аранг босиб. — Умримнинг поёнида топган энг ёруғ юлдузим, кўркам чўлпоним, йиғлама. Мен ғарибнинг юрагини тиглама.

Биби Юлдуз кўз ёшларини базўр тийиб:

— Сизга не бўлди, устод? — деб сўради. — Мовароуннаҳр султони... Бошингизда кулоҳ, устингизда жанда, ғариб бир дарвеш қиёфасига кирибсиз... Сизга не бўлди? Майли, буткул Мовароуннаҳр сизни султон демасун, қилган барча яхшиликларингизни унутсун, бироқ мен учун сиз султонсиз. У дунё-бу дунё оллоҳ қўшган ёримсиз. Нечун бу ҳол? Нечун бу жанда? Бу кулоҳ?

Улуғбек қизнинг майин сочларини силаб, энтикиб-энтикиб:

— Йиғлама, азизам, — деб ёлворди. — Яратган эгамнинг хоҳиши шулдур. Тақдири азалнинг пешонамга ёзгани шулдур. Осий банда, гуноҳларимни ювмоқ матлабиди, мусулмонлик фарзимни бажо келтирмоқ азмида хажга отландим.

Биби Юлдуз бошини кўтариб унга термулди.

— Султон Улуғбек номингизга муносиб улуғ ният қилибсиз, илоё ниятингизга етинг. Ёлғиз илтижом: мен бахтиқарони ҳам бирга олиб кетинг.

Улуғбек аста бошини чайқади:

— Йўк, юлдузим, бунинг иложи йўқдур.

— Нечун иложи бўлмас? — деди Биби Юлдуз яна кўзига ёш олиб.

— Манзил йироқ, Юлдузим. Йўл мушкул, хатарли.

Биби Юлдуз юзини кафтлари орасига яшириб:

— Майли, мушкул бўлсин, — деб ёлворди. — Сиз тўк бўлсангиз тўк бўлай, оч бўлсангиз оч бўлай. Отда юрсангиз отда, яёв юрсангиз яёв юрай, ялангоёқ тикон кечсангиз, тикон кечай, факат ташлаб кетманг, устод!

Улуғбек юраги дарз кетгандай секин инграб, аста гапирди:

— Мени қийнамай, сўзимни эшит, азизам. Магар ниятимга етсам, албатта қайтурмен. Магар Самарқандга, бўлмаса Хиротга, Хирот бўлмаса Истамбулни макон қилурмен. Шунда сени ҳам йўқлаб олурмен.

Биби Юлдуз унинг гапини охиригача эшитмай:

— Йўк-йўк! — деб фарёд чекди. — Ташлаб кетманг,

устод. Мен кўркамен. Ўзим учун эмас, сиз учун кўркамен. Ёмон тушлар кўрдим.

— Ёмон тушларингни яхшиликка йўйғил, — деди Улуғбек ҳам ёлвориб. — Сенинг олдинда гунохкормен, мени кечиргил, мен сендан тоабад розимен. Сен билан ўтган сўнгги бир-икки йил умримнинг энг саодатли йиллари бўлди. «Зиж»имга тушган минг ўттиз юлдуз бир бўлди, сен бир бўлдинг, умрим поёнида топган ёруғ юлдузим, беназир чўлпоним.

Шу пайт эшик тақиллаб, Қаландарнинг овози эшитилди:

— Тонг яқин, олампадох. Соқчилар уйғониб қолмагай.

Улуғбек сўнгбор ҳамон дир-дир титраб йиғлаётган Бибининг пешонасидан ўпиб:

— Мен сендан розимен, Оллога топширдим сени, — дея олди.

— Мен сиздан розимен, устод, тоабад розимен, — кўзёти аралаш пичирлади Биби Юлдуз. — Мен ҳам сизни Оллога топширдим. Яратган эгам ўзи паноҳ бўлғай сизга.

Биби Юлдуз сирғалиб Мирзо Улуғбекнинг кучоғидан чиқди-да, оёқлари остига тиз чўкмоқчи бўлди. Лекин Улуғбек уни кўтариб ўрнидан турғизди-ю, эшик томон юрди. Чароғон кутубхона унинг учун зимистон, у ҳеч нарсани кўрмас эди.

15

Али Қушчи эртасига чошгоҳ пайтида қайтди. У эшагини йўрттириб олдинда келар, тўрт туяни етаклаб олган Мирам Чалабий эса хийла орқада қолган эди.

Қаландар уларни Кўҳак тоғи этагида — бурноғи кун кечаси узатиб қўйган ўзан бўйида кутиб олди.

Кечаси Мирзо Улуғбек билан бўлган учрашув, устоднинг гаплари, кўзига ёш олиб, кучоклаб видолашгани уни титратиб юборди. Айниқса аълоҳазратларининг мусофирлик тўғрисида айтганлари, «Мусофир юртига кетмоқдамен, ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўкму — билмаймен, шу сабаб — китоблар қайға яширилган — билмоғим даркор, дарвеш», деган гаплари унинг кўнглини вайрон қилди. У ўша ердаёқ, Мирзо Улуғбек билан кучоклашиб видолашаётгандаёқ, устоднинг бу сўнгги ти-

лаги, сўнгги васиятини ўринлатишга касам ичиб қўйди. «Боғи майдон»дан расадхонага ўтиб, бомдодгача айланиб юрди-да, шубҳали бир кимса йўқлигига қўзи етгач, хуржунини елкасига ташлаб, сойга тушди.

Али Қушчилар кетган кечаси кимсасиз ўзанда бу кун бири ёш, бири кекса, икки йилқичи йилқи ёйиб, гулхан ёкиб ўтиришарди. Елкасига хуржун ташлаб олган дарвешни кўрган йилқичилар ийиб кетиб, уни кимиз ва яхна гўшт билан меҳмон қилишди. Лекин Қаландарга на гўшт татиди, на кимиз! Тонг отиб, офтоб чикқач, у бир жойда ўтиролмай қолди. Дам Кўҳак теңасига чиқиб, олис-олисларга, харир туман билан ўралган Ургут тоғларига тикилар, дам йилқичилар олдига қайтиб тушар, лекин кўп ўтиролмай, яна қирга чиқиб кетар эди. Ниҳоят, тоғларни чуллаган кўкимтир туман сал тарқагач, олисдаги кир ёнбағрида катор тизилган туялар кўринди. Қаландар йилқичи чолнинг отига яйдок миниб, туяларга қараб чопди.

Эски кулоҳини бостириб кийиб, отини аёвсиз камчилаб келаётган Қаландарни кўрган Али Қушчи, эшагини тўхтатиб, сой бўйига чиқиб турди.

— Ҳа, Қаландар, не бўлди? Осойишталикму?

— Иншооллоҳ, осойишталик, устод...

Эгардан сакраб тушган Қаландар шоша-пиша кечаси бўлган учрашувни айтиб берди. Али Қушчи сабрсизланиб:

— Қайси йўлдан кетганини биласенму? — деб сўради.

— Кеш йўлидан...

— Отингни менга бер! — деди Али Қушчи буйруқ оҳангида.

— Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина ўзим бориб келур...

— Отингни бер ё пиёда кетамен!..

Қаландар тунда амир Жондор бошлик бир гурух сипоҳлар уни қидириб келганини айтмоқчи бўлди-ю, кўнглини гаш қилгиси келмади.

— Устод!..

Али Қушчи ғамгин бош тебратиб:

— Устод! — деб такрорлади. — Фақир ҳам ўз устодимни кўргим келади, иним! Ким билур, букун кўрма-сам, юз кўришмоқ насиб бўлурму, йўқму? Отингни бер, Қаландар!

— Тўхтанг, устод. Бўлмаса бирга бўламен. Сизни ёлғиз юборолмаймен, давлатпаноҳ сизни эҳтиёт қилмоқни каминага топширгандур, устод.

Қаландар Мирам Чалабий етаклаб келаётган туяларни гаровга бериб, йилкичилардан яна бир от олди. Жандаси билан кулоҳини ечиб, ёш йилкичининг чакмони ва ағдарма телпагини кийди.

Улар икки отда сой ёқалаб кирга чикқанларида офтоб терак бўйи кўтарилган эди... Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қахридан тушган, юмшаган, майинлашган. Офтоб ҳам куз офтобига ўхшамас, кўкламдагидай илиқ, мулойим. Тиниқ осмонда сўфитўрғайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо хавода ипакдай майин, оппоқ мезонлар унсизгина сузиб юради.

Али Қушчи билан Қаландар Самарқанд деворлари яқинидан ўтадиган катта йўлдан юрмай, қир ва адирларга от солдириб кетишди. Қирларда қўй галалари чумолидай ўрмалаб юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпон-чўлиқлар учрар, хазон тўшалган кирмизиранг боғларда киз-жувонларнинг гулдор рўмоллари ҳилпираб қолар, болаларнинг кий-чуви қулоққа чалинар эди. Улар пасткамга тушганда кунгурадор девор билан ўралган улкан шаҳар боғлар ортида қолар, лекин кирга чикқанларида, худди кафтдай кўринар эди. Турнақатор уйлар, ховличалар, олисдан баркашдеккина кўринган майдонлар устида осмонга бўй чўзган улуғвор масжид ва мақбараларнинг ложувард ва тилларанг гумбазлари офтобда ял-ял ёниб, шаҳарга бўлакча бир гўзаллик ва маҳобат бахш этар эди. Тўйган қўзичоқдай мудраган бу қирларга, офтобда эркаланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюларди...

«Водариг! Нечун шундай? Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шон-шукрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирига шунчалар нобакорлик қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?»

Али Қушчи Қаландарга билдирмай оғир хўрсиниб қўйди. Қаландар топиб келган хабар уни ҳам титратиб юборди. Устод уни Кўксаройга чақириб, кўнглидаги дарду аламларини айтганидан бери, Али Қушчи устодининг так-

дири оғир бўлишини, унинг бошига кўп савдолар тушишини кутиб юрар эди. Лекин бунчалик бўлишини, «Зижи Кўрагоний»ни яратган алломалар сарвари ўз юртидан, ўзи барпо этган даргоҳдан бардарга қилиниб, гўё ялангоёк бир гадодай она юртидан қувилишини кутмаган эди. Шахриёри фалак-иктидор ҳисобланмиш устоднинг тақдири бунчалик ғариб бўлса, бошқа маърифат аҳлининг тақдири не бўлади? Унинг ўз тақдири-чи?

Али Қушчи яна ўша эски, совуқ туйғу ёпирилиб келаётганини пайкаб қолиб, ўзидан ижирғаниб кетди.

Меҳрибон устод! Ўз бошида шунча савдолар туриб, уни, Али Қушчини ўйлабди. Қочсин, шахзода одамларининг кўзига тушмасин дебди! Нечун бундай дедингиз, устод! Нахот Али Қушчи ғанимлар қўлига тушишдан кўркиб, сизни сўнгбор кўриш, сўнгги васиятингизни эшитиш бахтидан бенасиб бўлса?.. Йўқ, Али Қушчи ундай нонкўр эмас. Бошига қилич келса ҳам сизнинг яхшилингизни эсидан чиқармас, устод!

Улар боғ ва экинзорлардан ўтиб, ўрилган буғдойзорлар, қир ва адирлар оша, Кеш йўлига чиқиб олишди. Лекин қарвон йўлидан юрмай яна қир бағирлаб, ўрилган буғдойзорларни оралаб кетишди. Зеро катта йўлда гоҳ Кешга, гоҳ Кешдан Самарқандга қараб от чоптириб ўтаётган суворийлар кўриниб қолар, шундай пайтларда, Али Қушчи билан Қаландар қирни паналаб, катта йўлдан узоклашиб кетардилар... Мана, Димишқ қишлоғи ҳам ортда қолди. Ана, офтоб ҳам ғарбга ёнбошлаб, ҳаво совий деди, қаршидаги тоғлардан салқин шабада эсиб, осмонни қора-қўнғир булутлар қоплай бошлади...

Кўзлари аланг-жаланг бўлиб ён-верига қараб бораётган Қаландар орқадаги Димишқ боғлари орасидан чиққан тўрт нафар суворийни кўриб қолди. Катта йўлда отларини секин елдириб кетаётган суворийлар ҳам негадир тўхтадилар.

— Сипоҳлар, устод! — деди Қаландар. — Чопинг!

У отининг бошини пасткамга бурди, лекин катта йўлга тикилиб қолган Али Қушчи жойидан жилмади. Тўртта суворийнинг иккови йўлда қолиб, иккови улар томон от солдириб келарди.

— Устод! — Али Қушчи шундай деб хитоб қилди-да, отига қамчи босди. Лекин сурмаранг салласининг печини ҳавода хилпиратиб, унга томон от елдириб келаётган Мирзо Улуғбек ҳазратлари «тўхта», деган маънода қўлини

силкитди. Али Қушчи тиззадан келадиган шувокқа сакраб тушиб, етиб келган устодига пешвоз чикди, отининг жиловидан олиб, узангисини ушлади. Мирзо Улуғбекнинг мижжаларида ёш томчилари милтиради.

— Мавлоно Али... ўғлим! Ҳақ таоло шукурким, сени кўрдим... — у лаблари титраб, кучоғини очди. Али Қушчи ҳам юраги зиркираб юзини устоднинг юзига босди...

Кўксаройдаги учрашувдан кейин ўтган бир ҳафта ичида устод ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешанаси, юзи, лабларининг четидаги ажинлари қуюқлашган, лунжлари ичига ботиб, қийғир бурни сўррайиб қолган, фақат кўзлари... теран мунг чўккан кўзларида ҳам қандайдир аламли дард, ҳам кишини ўзига тортувчи бир меҳр бор эди. Али Қушчи уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринди. Эғнида қора жун чакмон, бошида сурма-ранг оддий салла, оёғида қора сахтиён этик, устод узок сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди.

Устод билан шогирд кўришиб бўлгунча олисроқда ийманиб турган Қаландар билан Мухаммад Хисрав ҳам яқинроқ келиб салом беришди. Мирзо Улуғбек улардан хижолат чеккандай салласининг учи билан кўзларини артиб, маъюс жилмайди. Жилмайганда кўзларининг теграсидаги ажинлари баттар қуюқлашиб, юрагидаги дард сўлғин юзига яна қалқиб чикди. Али Қушчи унинг маҳзун чехрасидан кўзини олиб қочаркан, нима дейишини билмай:

— Савоби азим юмушни ният қилибсиз, устод, — деди. — Ҳақ таоло ниятингизга етказгай.

Мирзо Улуғбек маъюс кулимсираб қўйди-да, Али Қушчини қўлтиқлаб пастқамга бошлади.

— Не бўлди? Юмушни ўринлатдингму?

— Ўринлатдим, устод! Энг нодир китоблар, энг қимматли қўлёзмаларни танлаб бир жойга яширдим. Шундай жойга яширдимким, бу жоҳил уламолар минг йил ахтариб тополмайдур.

— Қайга?

— Эсингизда борму, устод? Бундан ўн беш йил муқаддам, йилки йили кузда, архар овига чиқиб, тоғда селда қолган эдик...

Мирзо Улуғбекнинг пешанасидаги ажинлари тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

— «Аждар ғор!» — деди шивирлаб.

— Хотирангизга тасанно, устод!
— Боракалло, Али! Бу ўй кайдин келди хаёлингга?
— Бир табаррук зот сабаб бўлди, устод.
— Хазинани «Аждар гор»га кўмганингни мендан бош-ка ким биладур?

— Шогирдингиз Мирам Чалабий... Энди билса иним Қаландар биладур...

— Мавлоно Мухиддин кўмак бермадиму?

— Йўқ... — Али Қушчи четга қараб секин бош чайқади. У мавлоно Мухиддиннинг уйида бўлган суҳбатни айтгиси келди-ю, уни ёмонлашга тили бормади. У ҳам бир бандан ожиз. Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, йигирма йил бир мадрасада таҳсил кўришди, мударрислик қилишди.

Мирзо Улуғбек «ҳмм...» деб қўйди. У мўйловининг учини лаблари билан химариб, кўзларини юмиб, бир лахза хаёлга толди, сўнг ҳушини йиғиб:

— Ўғлим Али! — деди. — Кўриб турибсен, факир ўз улусим, суюкли юртим Мовароуннахрдан бадарға қилиниб, мусофирликка маҳкум этилмишмен. Ва лекин оллонинг хифзи ҳимоятига инонамен. Дилимда умидим сўнгани йўқ. Тирик бўлсам... она юртимга, бу эл, бу тупрокка қайтурмен... — Мирзо Улуғбек ғам-андух тўла кўзлари билан теvarак-атрофига, орқада қолган Димишк боғларига, булут билан копланган олисдаги Ургут тоғларига қаради, гўё энг азиз жигарбандлари билан видолашаётгандай узок тикилиб турди. — Йўқ, агарчи қайтмоқ насиб этмаса, агарчи пешанамга тоабад дарбадарлик битилган бўлса... муродим Истамбул ё Қоҳира мадрасаларидан бирининг тупроғини ялаб ўтмоқдур. Қолган беш кунлик умримни таҳсилу тафаккурга бахш этмоқдур. Насиб қилса бошлаб қўйган рисоаларимни ёзиб тамом қилурмен!.. — Мирзо Улуғбекнинг чехрасидаги маҳзунлик гарқаб, сўник юзига қизиллик югурди, кўзлари илҳом билан порлаб кетди. — Ва лекин, бу ниятимга етиб, оёйишта ишламоқ насиб қилса, бу хазинадаги кўп китобларга мухтож бўламен. Шунда ўзим келмасам-да, тайинли одам топиб юборамсн! Англадингми, Али?

— Англадим, устод! Лекин тилла...

— Тилладан сўзлама! — деди Мирзо Улуғбек, қовғини уйиб. — Сенинг бошинг омон бўлса, шунинг ўзи улкан ганждур, Али! У жавохиротни сенга инъом этганмен... Ишқилиб эҳтиёт бўл. Алҳол Самарканддан кетиб бир жойга яшириниб турганинг маъқулдур.

Али Кушчи охиста бош чайқади.

— Камина расадхонани, кутубхонани ташлаб, қайга кетамен, устод? Кетганда қайга борамен?.. Умрим шу илм даргоҳида, расадхонада ўтди. Сиз кетганда унда лоақал мен бўлай. Майдонга тушган алп манглайини қаппайдур. Бошга тушганини кўрамен, устод.

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари яна жикқа ёшга тўлди.

— Худога шукурлар бўлғайким, оқибатли фарзанд ато қилмаса-да, сендай ўғил ато қилди! Илойим бошинг тошдан бўлғай. Мовароуннаҳр бахтига, илм-маърифат ва аҳли ирфон бахтига умринг боқий бўлғай, ўғлим!.. — Мирзо Улуғбек кўз ёшларини артиб, кучоғини очди. Устод билан шогирд, гўё абадулабад дийдор кўришмасликларини сезгандай, унсиз йиғлашиб узоқ видолашишди.

16

Али Қушчилар билан хайр-маъзур қилиб, Кеш йўлига чиқиб олган Мирзо Улуғбек гўё ҳаммомга тушган одамдай енгил тортди. Назарида, гўё эрталаб оламини қоплаган қора булут тарқаб, борлик чарақлаб кетган эди.

Ха, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янглишмасин, илм-маърифат йўлида қирк йил қилган меҳнати зое кетмабди. Али Кушчидай шогирдлари бор экан, унинг асарлари изсиз йўқолмайди. Факат ипакдай майин мезонлар сузиб юрган бу маъсум далалар, хазон тўшалган ярим яланғоч боғлар, шувоқ ва ёвшан билан қопланган бу қўшғир қирлар, харир туман қўйнидаги юксак тоғлар... булардан жудо бўлмок... Ё раб! Яна ўша ўй, ўша ғам-андух! Ўзинг сабот ато қилгайсен, халлоқи олам!..

Унинг хаёлини от туёқларининг дупури бўлди. Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай учиб келар, адир тепасида эса, учинчи отлик кўринар, у ҳам сипоҳми, йўқми, билиб бўлмас эди.

Мирзо Улуғбек нечундир юраги увишиб, отининг жилловини тортди. Қуюндай учиб келган суворийлар кўпикка чўмилган арғумокларини аранг тўхтатишди. Бўлиқ қорабайир минган, кўзлари қисик мўғулбашара суворий камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб, салом берди. Иккинчи сипоҳ ҳам қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Аълоҳазратлари яхши ниятларига етиб, ҳажлари қабул бўлғай! Ҳақ таоло умрларини боқий қилғай!

Ясовулнинг ишшайиб, узун дуо қилишларида аллақандай сирли ва совуқ бир нарса бор эди. Мирзо Улугбек юрагидаги шубҳани қувишга уриниб, илжайган бўлди.

— Дуои жонларинг мустажоб қабул, ўғлонлар! Хўш, сўзланг. Ё дуо қилмоқ ниятида Самарқанддан от чоптириб келдингларму?

Мўғулбашара ясовул яна тавозе билан бош эгди.

— Дуо бирла шахзодаи жувонбахтнинг сиздай падари бузрукворига йўллаган саломини келтирдим...

— Хўш?

— Шахзодаи жувонбахтнинг тилаги шуким, сиздай зоти олий қаблаҳоҳини ўз номига ярашук иззат-икром ила қузатмоқдур!

Мирзо Улугбек ясовулнинг кийик кўзларига тик боқди.

— Шахзодаи жувонбахтга бориб айтгайсен: Муҳаммад Тарагай тахтга ўлтирмоққа эмас, Маккаи мукаррамага йўл тутгандур. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга отланган осий бандага шон-шавкат даркор эрмасдур, ўғлон!

— Боракалло сизга, валинеъмат! Ва лекин шахзодаи жувонбахт сиздай зоти олийнинг фақир бир гадодай Мовароуннахр сарҳадидан чиқиб кетмоғини тахт ва салтанат шаънига нолойик деб биладурлар. Ул сохиби тож сизга уч туя озиқ-овқат ва саруполар инъом этдиларким, бу қарвон субҳидам етиб келадур. Ўшал дақиқагача мана шу қишлоққа... — Ясовул қамчиси билан чап томондаги қир бағрига жойлашган кичик бир қишлоқни кўрсатди. — Тунамоғингизни лутфан илтимос этадурлар...

Мирзо Улугбекнинг кўзи яна орқадаги қирда от ўйнаиб турган одамга тушди. Нечундир у амир Султон Жондорга ўхшаб кетди-ю, кўнглига яна қора шубҳа ёпирилиб келди.

— Анов ким? Амир Жондор эмасму?

— Амир Жондор? — кулди мўғулбашара суворий. — Амир Жондор не қилади катта йўлда.

Ясовул ундан розилик сўраб турмай, отининг бошини қишлоқ томонга бурди.

«Водариг! Бошимга тагин не савдолар бор?... Шахзо-

дага не керак? Мовароуннахрдан хайдади. Тожу тахт, салтанат — барини олди. Алхол ўз холимга қўйса бўлмасму?...» Мирзо Улуғбек бошини кўтариб узок тоғларга каради, каради-ю, хаёлига яна бояги ўйлар келди:

«Нечун бунчалар титрайсен, эй Мухаммад Тарағай? Бундан ёмон не бўлур? Бошинг кетурми? Она юртинг, суюкли элингдан айрилиб, ёт элларда дарбадар бўлиб ўлгунча, ўз тушроғингда ўлганинг аёло эмасму? Нечун қалтирайсен, Мирзо Улуғбек?» У одатдагидай ўзидан киноя қилиб кулган бўлди. Лекин юрагига қуйилиб келаётган аллақандай қора шубҳа гўё осмонни қоплаётган қора булутдай тобора қуюқлашиб борарди. Факат қишлоққа яқинлашиб, ҳовлилар устида сузган ҳарир кўкимтир тутунни кўрганида, кечки подадан қайтган сигирларнинг бўкириши, болаларнинг йиғиси, қўйларнинг маъраши қулоғига кирганда, димоғига эса тандирдан узилган иссиқ нон хиди «гуп» этиб ургандагина, миясини чулғаб олган қора хаёллар сал тарқаб, фикри равшанлашгандай бўлди...

От чоптириб илгарилаб кетган суворийлар уларни қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида кутиб олиб, ичкарига бошлашди. Ҳовли ички-ташқи бўлиб, ички ҳовлининг тўрида олди айвон пастқамгина уй бор эди. Суворийлар хонадонни ҳайдаб чиқишганми, бошқами, ишқилиб, ҳовли ҳам, уй ҳам бўм-бўш, ҳаммаёк сув қуйгандек жимжит эди. Суворийлар Мирзо Улуғбек билан хожанинг юқларини ички ҳовлига олиб кириб бердилар-да, отларни етаклаб қаёққадир чиқиб кетдилар. Мирзо Улуғбекнинг ҳамроҳлари ташқи ҳовлига жойлашган, улар инларига кириб кетган каламушлардай жимиб қолган, у ердан тик этган товуш эшитилмас эди. Бу жимлик ва кимсасизликда аллақандай мудҳиш бир нарсa бор эди. Боя сал таркаган қора шубҳа қайта ёпирилиб келаётганини сезган Мирзо Улуғбек, майда-чуйда юмуш билан овунишга тутинди. Хуржунларини қоронғи хонага олиб кирди, тоқчадаги мойчирокни ёқди. Сўнг, оппоқ олтой пўстинини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди. Ҳовлининг бир четида қуруқ шох-шабба уқулиб ётар эди. Мирзо Улуғбек ичкарида қуйманиб юрган хожани чақирди.

— Қани хожам ҳаж йўлида заҳмат чекмок савоб бўлур. Гулхан ёкиб исинайлик.

Улар уйга бир кучок қуруқ шох-шабба олиб кириб,

танча ўрнига гулхан ёкишди. Курук буталар гувиллаб ёниб, хонага сал файз киргандай бўлди.

Намозгар пайти яқинлашмоқда эди. Мирзо Улуғбек тахорат олгани турди-ю, ховли эшиги шарақлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Зум ўтмай уй эшиги ҳам шарақлаб очилиб, остонада эгнига узун қора чакмон, бошига катта қора телпак кийган, яғриндор бир одам пайдо бўлди. Гулхан шуъласида унинг бурни пучук тунд юзи, қора телпакли катта боши қора қушғундай ваҳимали кўринди. Мирзо Улуғбек уни қаердадир учратган эди.

«Сайид Аббос!» — Мирзо Улуғбек уни таниб ўридан сакраб турди. У бор кучини йиғиб, Аббоснинг кўксига зарб билан мушт урди. Лекин Сайид Аббос тебраниб кетса ҳам ўзини тутиб, Мирзо Улуғбекнинг ёқасидан гип бўғди. Шу пайт эшик яна шарақлаб очилиб, уйга мўғулбашара суворий отилиб кирди-да, аълоҳазратларига ташланди...

«Хожа қайда? Бу малъунларнинг муддаоси не?» — Мирзо Улуғбекнинг кўзи ярим қоронғи хонанинг бурчагига текилиб олган хожага тушди. Хожа бошини чакмонига буркаб, ғужанак бўлиб ётар, бўлаётган олишувга қарамас эди. Сайид Аббос билан мўғулбашара суворий Мирзо Улуғбекнинг қўлларини орқасига қайириб, ховлига судраб чиқишди.

Поймол бўлган ғурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага тушган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб юборди. «Ё парвардигори олам! Худди қурбонлик қўйдай судрайдилар. Қайси ёзуқларим учун бу надомат, бу хўрлик?.. Қайдасен, ўғлим Али? — Али Қушчини эслаши билан кўзига яна ёш келди. — Аттанг! Боя нечун уни орқага қайтарди? Бу нобакор шахзоданинг қўл остидан чиққунча бирга бўл деса бўлмасмиди?»

Мирзо Улуғбек яқинлашаётган оёқ товушини эшитиб кўзини очди, очди-ю, тубсиз осмон қаърида, тез учиб ўтаётган қора булутлар орасида милт-милт ёнган юлдузларни кўрди. Миясида нимадир ярқ этиб, кенг даштда, бобосининг қароргоҳида ўтган илик бир оқшом эсига тушди. Кўз олдида тепаси очиқ ипак чодир ёнида бошини силаб ўтирган момоси Сароймулк хоним келди. Момосининг қўш-қўш олтин узук тақилган оппоқ нозик бармоқлари қуш парларидай майин, қулоғи остида янграган овози ариқ жилдирашидай ёқимли эди: «Уйқунг келмаса юлдузларни томоша қилгайсен, қулуним. Юлдузлар —

осмонда учиб юрган худонинг фаришталаридур! Фаришталар меҳрибон бўладур. Уйқунг келмаса юлдузларга қарайсен, тойчоғим...»

Мирзо Улуғбек ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлади, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг қора қузғун важоҳатини, боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю, ижирғаниб кўзларини юмаркан: «Алвидо, Али! Умидим ёлғиз сендан! Илоҳим менинг бошимга тушган бу савдолар сенинг бошингга тушмагай!.. Ё раб, ёзуғим недур маним?» деб пичирлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мавлоно Мухиддин қандайдир нохуш ўйлардан кўнгли ғаш бўлиб, хуфтондан кейин тўшак ёздириб ётиб қолган эди. Бир маҳал меҳмонхонанинг эшиги каттик тақиллади. Мавлоно апил-тапил ўрнидан туриб, шамдондаги шамни ёқди ва яна ёпирилиб келган совуқ туйғулардан юрагини ховучлаб эшикни очди. Бўсағада отаси Салоҳиддин заргар турарди. Қўлида шам, бошида духоба дўппи устидан ўралган оппоқ салла, эғнида маъракаларда киядиган зарбоф тўн, Салоҳиддин заргар қаёққадир кетаётганга ўхшарди. У қўлидаги шамни «пуф» деб ўчириб, меҳмонхонага кирди, ўғлига «эшикни ёп!» деб имо қилди-да, тўрга ўтди. Лекин ўтирмай ўғлини кутиб турди. Эшикнинг зулфинчасини солиб ўгирилиб қараган мавлоно Мухиддин отасининг совуқ нигоҳига кўзи тушиб, эти увишиб кетди...

— Суюкли устодинг... Мухаммад Тарағай ибн Шохрух — Мирзо Улуғбек оламдан ўтибди!

Мавлононинг қўлидаги кумуш шамдон учиб кетиб, ипак гиламга тушди. Салоҳиддин заргар югуриб бориб шамни олди ва кўзлари ёниб ўғлига қаради.

— Қачон? — деди мавлоно Мухиддин шивирлаб.

— Шу букун... боши танасидан жудо қилинибдур.

— Ким жудо қилади?

— Ким бўлар эди? — Салоҳиддин заргар захарханда билан кулди. — Ўз пуштикамаридан бўлган зурриёти, шахзода Абдуллатиф!

— Ё раб!

— Энди киргин бошланур! — деди Салоҳиддин заргар, ўғлининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай. — Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсту шогирдлари шахзоданинг қахрига йўликадур, таъқиб остида қоладур...

— Нечун?

— Нечун? — Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди. — Шунгаям ақлингиз етмайдими? Ҳамма давр,

хамма замонда шундай бўлган, ўғлим! Эски тўн янги хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қирғинга учрай-дур, кўплар, раҳматлик Мирзо Улуғбек янглиғ, калласидан жудо бўладур!

Мавлоно Мухиддин қизларникидай серкиприк кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб юзига фотиҳа тортди. У оёғида зўрға турар, агар ёнида дарғазаб отаси бўлмаса, ҳозир йиқилиб тушар эди.

Салоҳиддин заргар буни пайқади чамаси, сал юмшаб:

— Ҳақ таолога шукурким, буни билгандай Низомиддин Хомуш ҳазратларига пирим деб қўл берган эканмен, — деди. — Сенинг такаббур шохингга инониб ўлтира берганда, билмам, ҳолимиз не кечар экан... Мен пирим хузурига кетдим. Ҳазратим сени ҳам чақиртирадилар. Борасен! Беайб парвардигор, гуноҳимни афв этгайсиз, деб оёғига йиқиласен. Шайтон йўлдан оздирганини айтиб, йиғлайсен. Сўзим аёнму? Нечун гунгдай безрайиб турибсен?

— Аён, валинеъмат...

— Фоний дунё юмушларидан юз ўгирганимга кўп бўлган. Ва лекин буни айтмоққа такаббур шохдан кўрқар эдим, дерсан.

— Валинеъмат!.. Жаннатмакон устоддан кўп яхшилик кўрган эдик...

— Яхшиликлар кўрган бўлсанг... сўзла! Масжиди жоменинг минбарига чикиб жар сол! — Қалтироқ босган Салоҳиддин заргар, худди ўғлини урадигандай, муштларини тугиб, унинг ёнига келди. — Яхшилик эмиш! Улардан кўрган жабру жафо ёдингдан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдулғазиз не қилди? Оллодан тилаб олган кизинг Хуршида, кўзимнинг нури, гулузорим гунчаси не бўлди?!

Мавлоно Мухиддин кўзини отасининг чўғдай ёнган кўзларидан олиб қочди, оқариб кетган лабларини зўрға кимирлатиб:

— Устод шаҳзодачининг бу машъум қилмишидан беҳабар бўлган, — деди.

— Беҳабар эмиш! — Салоҳиддин заргар ғалати хихилаб кулди. — Боракалло сендай коинот сирларини билган алломаи мунажжимга! Аллома эмас, бесавод авом сендан яхшидур! Билиб қўй, ҳей, муаллим-ул аввал Арас-ту! Эрта бир кун қирғин бўлганда ҳаммадан бурун се-

нинг бошинг кетадур. Хамма алломалар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг қиличдан ўтадур. Сенинг уйингга ўт қўйиладур. Сенинг!.. — Салоҳиддин заргар ўғлининг мушт еган одамдай чайқалиб кетганини кўриб, бирдан ҳушёр тортди. Уни қўлтиклаб олиб, дарча олдидаги курсига ўтказди, тоқчадаги чойнакдан чой қуйиб, қўлига тутди. Мавлоно Муҳиддин, тишлари пиёлага шақ-шақ тегиб, бир-икки ҳўплам чой ичди... Салоҳиддин заргар ўғлига тикилганича унинг тепасида бир лаҳза турди, сўнг, тахтидан тушиб:

— Афв эт, ўғлим, — деди охиста. — Мен қаттиқ сўзласам... сенинг тақдирингни, хонадонимизнинг тақдирини ўйлаб сўзлаймен. Хонадонимиз тепасида қора булутлар айланиб юрибди. Биз Амир Темур... — олло таоло аларга боғи ризвонни макон қилгай! — Амир Темур авлодидан яхшилик кўрган бўлсак, ёмонлик ҳам кўрдик. Ва лекин, шахзода Абдуллатиф устодининг шогирдларини кидирганда ҳаммадан бурун бизга ишора қиладиган ғанимлар бордур, болам. Сен сабийлик ёшидан чиққансен. Буни англамоғинг керак, ўғлим...

Мавлоно Муҳиддиндан сас чиқмади. У бошини осилтирганича бир нуқтага тикилиб ўтирар, ёлғиз шамнинг заиф шуъласида унинг сўник юзи мурдадай жонсиз ва аллақандай кўрқинчли туюларди. Салоҳиддин заргар ковоғини солиб:

— Пирим ҳузурига кетдим, — деди. — Чақиртирса борарсен, бояги сўзларимни айтарсен! Билиб қўй: бошқа чора йўқдур, болам! — У бир-бир босиб хонадан чиқди.

Отаси чиқиши билан мавлоно ҳолсизланиб тўшакка чўзилди. Лекин ухлай олмади. Кўзини юмса нигоҳи олдида қиличдан қочиб, бошини қўллари орасига яширган устод келар, танасидан ажралиб, қон аралаш тупроқда юмалаб ётган калласи хаёлидан чиқмас, юраги ўйнаб, ўрнидан туриб кетарди. У тонг отгунча ўзи билан ўзи олишиб чиқди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, субҳидам Салоҳиддин заргар айтгандек, ҳазрат Низомиддин Хомушдан одам келганида, мавлоно Муҳиддин ҳатто бир оз енгил тортди.

* * *

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, эски наматиға ўраниб сунага чўзилган Қаландар биров қаттиқ туртганини сезиб, кўзини очди. Тепасида эски қулоҳини бостириб ки-

йиб олган Қашқир лакабли ғилай қаландар ишшайиб турарди.

— Сенга не керак, Қашқир?

— Олтин! — деди Қашқир бошини ликиллашиб. — Аммо Хомуш хазратларига олтин эмас, сен керак экан-сен. Хуржун-пуржунингни йиғиштир, дарвеш!

«Эй, дариг! Тағин не фалокатни топиб келди қашқир терисидаги бу тулки?»

Қаландар Қарнокий совукда қақшаб қолган оёқларини укалай-укалай ўрнидан турди.

Кечаси кўтарилган шамол тинган ҳисоб, севалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво салқин, мусаффо эди. Оқара бошлаган тиниқ осмондаги битта-яримта юлдузлар гўё совқотаётгандай ҳолсизгина милтирарди.

Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўкда сузиб юрган қора таҳлика ҳамон тарқамаган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар қулф. Фақат «Мозори калон»га борадиган тор кўчада бириккита дўкон — чилангарлар, темирчи ва тунукасозлар устахонаси очилган, у ердан темирларнинг тарақ-туруки эшитиларди.

Хазрат муридлари Қаландар Қарнокийни дарвозада кутиб олишди, чинор тагидаги ўчоқларга дошқозонлар осилган ташқари ҳовлидан олиб ўтиб, тўғри ичкарига бошлашди. Уч томони маҳобатли қошоналар билан ўралган ичкари ҳовлининг ўртасида таниш мармар ҳовуз. Ҳовузнинг қумуш фаввораларидан отилган сув тагига гулдор сопол парчинлар ётқизилган ариқчаларга қуйилиб, жилдираб оқмоқда... Олдинда бораётган мурид, деворлари оч фируза рангга бўялган дахлиздан ўтиб чап қўлдаги ўймакор эшикни очди ва Қаландарга йўл берди... Қаландар бир зум тўхтаб, нафасини ростлади-да, салом бериб ичкарига кирди, кирди-ю, нечундир юраги «шиғ» этиб, пойгакда тўхтади. Ери ва деворлари така-туркман ғиламларидан гул-гул ёнган танобий хонанинг тўрида, жаноб Низомиддин Хомушнинг чап ёнида, қатқат шоҳи қўрпачалар устида... Хожа Салоҳиддин заргар ўтирарди...

Бошида опшоқ салла, эғнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлага шарбат қуймоқда эди. Қаландар Қарнокий қўл қовуштириб салом бериб кирганида, у ялт этиб қаради, лекин танимадими ё таниса ҳам ўзини танимаганликка олдими, индамай

бош ирғади-да, қўлидаги мунаққаш пиёлани хазратга узатди. Хазрат унинг қўлидан пиёлани олиб шарбат хўпларкан:

— Ўтир, дарвеш! — деб буюрди.

Қаландар камоли эхтиром билан қўл ковуштирганича остонага тиз чўкди. Низомиддин Хомуш ўсиқ барок қошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтирарди.

— Хўш? Ул даргоҳи куфрийётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

Қаландар ўтирган жойида бир тебраниб кўйди.

— Осойишталик, пирим...

— Хм... Хўш, ул даргоҳга кўмилган Амир Темур тиллаларидан хабар топдингму?

— Ўлимдан хабарим бор ва лекин тилладан хабарим йўқдур, пирим.

— Бошингни кўтар, дарвеш! Кўзимга қараб сўзла!

Қаландар бошини кўтариб, хазратнинг чўқдай ёниб турган кўзларига тик қаради.

— Биллоҳи азим, пирим! Осий банда пуштипанох пиримнинг амрини вожиб билиб, бир ҳафта расадхона дарвозасидан жилмадим. Келган-кетганларни туну кун назорат қилдим хазратим...

— Хўш?

— Бирда-бир муртад қадам босганини кўрмадим, пирим.

— Бурноғи кун хуфтонда қайда эрдинг?

Қаландарнинг миясида «билади!» деган сўз яшиндай «ярқ» этди.

— Бурноғи кун хуфтонда... кун совук бўлди, пирим... Фақир исинмок ниятида сойда от бокиб юрган йилкичиларга тушдим. Исиниб, корнимни тўйдириб қайтдим, пирим...

— Хм... — Хазрат оппоқ симобий салласининг узун печини жаҳл билан орқага силтади: — Хорижий эллардан келган бединлар китоби, макрух рисоалар, куфр ёзувлар, шарми ҳаёсиз суратлар жойида турибдурму?

«Йўқ, билмайди. Али Қушчининг ишларидан беҳабар...»

— Жойида бўлмоғи даркор, пирим. Ул даргоҳга пашша ҳам кириб чиқмаса, китоблар қасн кетур, хазратим?

— Хўш, ул бепарҳез шоҳ... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборақ номи ёдимдан кўтарилмиш...

— Али Кушчи... — деди Салоҳиддин заргар. — Мавлоно Али Кушчи...

— Али Кушчи қайда?

«Ё раббий! Билиб сўрайдими бу ё билмай сўрайдими?»

— Бир ҳафта дарвозада ўлтириб, ул зотни кўрмадим, пирим...

— Боракалло, дарвеш! Тилла жойида, бединалар битган китоблар жойида. Нобакор шоҳнинг бетавфиқ шогирди жойида, ҳаммаси жойида... — Жаноб Низомиддин Хомуш заҳарханда билан ёстиғининг остига қўл югуртириб урчукдеккина шақилдоғини олиб шақиллатди. Остонада таниш мурид пайдо бўлди.

— Мавлоно Мухиддин келдиму? Келса айт — киргай!

Қаландар Қарнокий ялт этиб Салоҳиддин заргарга қаради. Заргарнинг юпка лабларида совук табассум жилва қилди.

Мавлоно Мухиддин эшикни товушсизгина очиб кирди, лаблари пичирлаб товушсизгина салом берди-да, оёк учида юриб, кўрсатган жойга жимгина чўккалади.

Қаландар Қарнокий юраги гурс-гурс уриб бошини осилтириб ўтирар, беш-олти йил таҳсил кўрган устозининг юзига қарашга журъат этолмас, гўё ҳозир мудҳиш бир нарса рўй беришидан кўрққандай калтирар эди.

— Мавлоно Мухиддин! Алҳол сиз бул дарвеш бирла шаккоклар уяси бўлмиш... — ҳазрат киноямуз кулиб қўйди. — Сизга яхши маълум бўлган шарорат уясига борурсиз...

Қаландар кизиксиниб ер остидан устозига кўз тапалади. Мавлоно Мухиддин, бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эғнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксида, кўзларини ерга тикиб ўтирар, унинг ўтиришида, бутун вужудида қандайдир бўлакча бир мутелик бор эди.

— Нечун индамайсиз, мавлоно?

Мавлоно Мухиддин аллақандай питирлаб:

— Сизнинг сўзингиз барча аҳли мўъминга ҳукми жорийдир, пирим, — деди ғудраниб.

— Ёдингизда бўлсин, мавлоно: сиз бандаи ғофил ҳам ул дарғоҳи куфрийётда залолатга юз тутган эрдингиз. Ва лекин... алмаъмуриин маъзуриин... Сиз ул шоҳи шарир хизматида эрдингиз. Алҳамдулиллоҳ, бул савоб юмуш-

лар ила гунохингизни ювгайсиз. Алқисса, ул даргохга йиғилган бединалар китобининг бириси ҳам йўқолмаслиги даркор. Сиз бул китобларни билурсиз, мавлоно. Бас, манов дарвеш бирла бориб, кўриб келгайсиз: ул китоблар жойида турибдурму ё шох шарирнинг беимон шогирдлари яширмоққа юз тутмишму? Каломим аёнму, мавлоно?

Мавлоно Мухиддин лаблари билинар-билинемас кимирлаб:

— Аён, пирим! — деди.

— Камина яна бир сирдан вокифдурмен, — деди жаноб Низомиддин. — Муртад шох Мирзо Улуғбек ул фотиhi музаффар... — покиза рухлари равзаи ризвонда масрур бўлғай! — Амир Темур жавоҳиротини шул даргохга яширгандур. Диёнатсиз шогирди Али Қушчининг қўлига топширгандур. Аҳбобингиз Али Қушчига айтинг... — «аҳбобингиз» деганда ҳазратлари Салоҳиддин заргарга қараб яна бир кулимсираб қўйди. — Қайсарлик қилмасин. Уқдингму, болам?

— Уқдим, пирим...

— Али Қушчига еткаринг, жаннатмакон Амир Темур ганжини яширмоқ гуноҳи азимдур. Яна еткаринг: шахзодаи валиаҳд ҳам воқифи асрордур¹.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб оқ фотиҳа берди. Сўнг нечундир: «Қўрқманг, мавлоно, ёнингизда сипоҳлар ҳам бўладур», деб қўшиб қўйди.

Мавлоно Мухиддин шошқалоқлик билан ўрнидан турди. Тураётиб кўзи беихтиёр Қаландар Қарноқийнинг кўзига тушди-ю, озғин, заҳил юзига қон тепиб, салласи тагидан чиқиб турган катта қулоқлари ловиллаб кетди. «Уялдими ё қўрқдими?» — деди Қаландар ҳаёлида. У мавлонони кутиб турмасдан орқаси билан юриб хонадан чиқди.

2

Мавлоно Мухиддин жаноб Хомушнинг ҳузурига ташриф буюраркан, кўнглининг бир четида унинг нималар дейишини тусмоллар эди. Лекин бу даргоҳда Қаландар Қарноқийга дуч келаман, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Хайрият, у ҳам бу фоний дунёдан юз

¹ Воқифи асрор — сирлардан хабардор.

ўғириб зохидликни ихтиёр этибди. Билъакс, кирмаган кўчаси, кўрмаган балоси қолмаган бу Қаландарнинг олдида нима қилар эди, ҳазратларининг саволларига нима деб жавоб берар эди?.. Уни энди фақат бир ўй — бир ҳаёл ташвишга солар эди: Али Қушчи уни қандай қарши олади? Нима дейди? У ўзи Али Қушчининг кўзига қандай қарайди? Унга нима дейди?

Бу ўй, бу ташвиш ҳатто дарвозада кутиб турган уч нафар суворийни кўрганда ҳам ҳаёлидан кўтарилмади. Мавлоно Муҳиддин Али Қушчини яхши билар, унинг бир сўзли одам эканини, айтганидан қайтмайдиган бир қайсар эканини кўрган эди. Ё у ҳам Мирзо Улуғбекнинг фожиали тақдирини эшитиб, ўйланиб қолдимикин? Шояд шундай бўлса! Шояд! — Мавлоно Муҳиддин, дилида туғён, кўз олдида қандайдир туман, гўё калима келтирётгандай «шояд» сўзини такрорлай-такрорлай, расадхонага етганини ҳам билмай қолди. Фақат куз офтоби чарақлаб турган расадхонанинг юксак пештоқларини кўргандагина ҳушига келди, келди-ю, гўё йигирма йил умри ўтган расадхонага эмас, мудҳиш бир чоҳга яқинлашаётгандай, от устида ғужанак бўлиб олди.

Аксига олиб, дарвозани Али Қушчи ўзи очди. Эғнида узун қора чакмон, бошида мударрислар қиядиган учлик қора тақя, совуқ бўлишига қарамай кўкси очик, Али Қушчи ҳар нарсани кутса ҳам, мавлоно Муҳиддинни кутмаган эди, кўзларини катта очиб, бир Қаландарга, бир отда ғужанак бўлиб ўтирган мавлонога қаради. Ниҳоят, кутилмаган «меҳмонлар»нинг мақсадига тушунди чамаси, лабида билинар-билинемас кулгу билан мавлоно Муҳиддинга қараб таъзим қилди.

— Ҳуш келибсиз, биродари азиз!

Мавлоно Муҳиддин қизларникидай катта, тимқора кўзлари жавдираб, бир қизариб, бир оқариб ғудранди:

— Ҳазрат Низомиддин Хомуш расадхонадаги китобларни кўздан ўтказиб, сон-саногини билмокни тиладилар...

Али Қушчининг лабларидаги кинояли табассум сўниб, кўзлари қисилди:

— Мавлоно қачон ҳазратларига юқунмишлар?

Отдан тушган мавлоно тили ғулдираб бир нима деди, лекин унинг сўзини англаб бўлмас эди.

— Ҳўп. Сиз китобларни кўздан ўтказар экансиз, навкарларнинг муддаоси недур?

Бошига дубулға кийган чўтир сипох ковоғини уйиб:

— Биз эндиликда расадхонани кўриқлаб турамиз, — деб жавоб берди.

Али Кушчи ер остидан Қаландар Карнокийга қаради.

— Сипохлар расадхонани кўриқлар экан... Сизнинг муддаонгиз недур, дарвеш?

Қаландар тўсатдан кўзларини ўйнатиб:

— Бу саволга мавлоно Мухиддин жавоб бергай! — деди.

«Боракалло, Қаландар!» — Али Кушчи ичида унга таҳсин айтиб, мавлоно Мухиддинга юзланди, рангидан қони қочиб:

— Балли, мавлоно! — деди. — Салкам чорак аср таҳсил кўриб, бошқаларга таълим берган бу табаррук даргоҳга сипохларни бошлаб келибсиз. Истанг ўт кўйинг, истанг зеру забар қилинг. Ихтиёр сиздадур, биродари азиз!

Чўзиқ юзи ганчдан ясалгандай оппоқ оқариб кетган мавлоно Мухиддин новча, озғин қадди икки букилиб, кўзларини юмиб бир нафас турди, кейин текис ерда қокилиб-суриниб расадхона томон йўналди. Лекин ён-ёқдан ясалган икки тавақали эшикнинг қуйма ҳалқаларига қўл чўзаркан, яна тўхтаб, лаблари пичирлаб юзига фотиҳа тортиди.

Ха, мавлоно Али Кушчи ҳақ, унинг салкам чорак аср умри мана шу мухташам бинода, қишин-ёзин бирдай салқин, бирдай осойишта, нимқоронғи хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлоблар ёнида, китоблар билан лик тўла жавонлар олдида ўтган эди. Ажабо: у ҳозир мәрмар зинадан туриб, пастга қараб кетган мис олатнинг силлиқ ялтироқ сатҳини ва бу ноёб олатга рўбарў қилиб очилган куббали шифт ўртасидаги тўйнуқларни кўрганда негадир бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди. Ха, мавлоно Мухиддин расадхонанинг энг пастки ошёнасида ўтириб, бу фаройиб олат ва устурлоблар ёрдамида кўкка тикилганда фоний дунё ташвишлари ҳаёлидан бутунлай кўтарилар, дили бўлакча бир завқ ва хайратга тўлар, назарида, ҳудудсиз қоинот билан, аллақандай илоҳий кучлар билан, милт-милт ёнган сирли ситоралар билан узоқ ва осуда суҳбат қилар эди... Э, парвардигори олам! Нечун у масъуд дамлардан, илҳом парисининг меҳрибон қанотлари остида ўтган у ёруғ кун-

лардан махрум килдинг? Нечун унинг гарданига мавлоно номига номуносиб бу тубан ишни юкладинг, бошига бу ташвиш, кўнглига бу ғам-андухни солдинг?..

Бу ўй, дилини чулғаб олган бу тиник мунг кутубхонага кирганида яна ҳам авжига чиқди: кутубхона устод даврида қандай бўлса шундай турар, тоқчалардаги қумуш шамдонларда шамлар ёнар, қатор курсилар олдидаги хонтахталарга даста-даста китоблар тахланган, бурчакдаги Мирзо Улуғбекнинг йўлбарс териси ёпилган баланд курсисида унинг зарбоф тўни билан қора духоба тақяси ётарди. Гўё Мирзо Улуғбек ҳаёт, гўё у ҳозир кириб келиб ўз жойига ўтиради ва сал бўғиқ, вазмин овозда фалакиёт сирлари тўғрисида суҳбат бошлайди...

Али Қушчи қўлларини кўксига қовуштирганича эшикдан кирган жойда деворга суяниб турарди. Мавлоно Мухиддин эса бу сокин ва муаззам илм қошонасида ҳоким бўлган аллақандай сирли ва илохий руҳдан аъзойи бадани жимир-жимир қилиб, жавонлар ёнидан бир-бир босиб тўрға ўтди. У китобларга қўл теккизмади, кўк, сариқ, яшил ва пуштиранг чармдан қилинган қалин қўлёзмаларни ушлаб кўрмади, ипак ва мовутга ўралган рисоаларга тегмади, лекин шифтга тақалган жавонларга кўз тикиб, тўрға ўтаётгандаёқ билди: энг нодир асарлар, эҳтиёткорлик билан сақланиб келаётган кўп қўлёзмалар йўқ эди! Хусусан тўрда, бўлакча эътибор ва эҳтиёткорлик билан сақланадиган Мовароуннахр фозиллари ва алломаларининг қалин-қалин китоблари, ипак матоларга ўралган қўлёзмалари кўринмас, уларнинг ўрнида бошқа китоблар турар эди. Ҳа, мавлоно Мухиддин бу ердаги ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма, ҳар бир рисола билар, топиб бер, деса кўзини юмиб топиб бера олар эди... Мана бу ерда, ҳарир ипак парда билан тўсилган алоҳида жавонда устоднинг қўлёзмалари ва рисоалари сақланарди. Бу ерда унинг қора чарм муқовага солинган тўрт жилдлик «Тўрт улус тарихи» деган китоби турар, ипакдай майин оқ қоғозга битилган «Зижи Қўрагоний» жадваллари ҳам шу ерда сақланар, жадвалларнинг ёнидан шарҳловчи рисоалар жой олган, юқориқдаги тоқчаларга эса икки устод — жаннатмакон Қозизода Румий билан Ғиёсиддин Жамшид китоблари терилган эди.

«Бу нодир қўлёзмалар, ҳар бири бир қадок тилла баҳосидаги ул китоблар қайда? Уларни ким олди? Али

Қушчими? Китобларни яширган бўлса, тиллалар не бўлди? Яширса ҳам қайга яширади? Бу хатарли юмуш бир ўзининг қўлидан келарми? Келса нечун тунов куни ёрдам сўраб борди?...»

Лекин китоблар йўк, энг ноёб қўлёзмалар гумдон килингани шак-шубҳасиз эди!..

Мавлоно Мухиддин орқасида Али Қушчи турганини сезар эди. У Алининг одатини, аҳдидан қайтмайдиган ўжар одам эканини билар, ҳатто шу топда пойгакда ғазабдан қалтираб турганини ҳам хис этар эди... Йўк, Алига ҳеч нарса демайди, жаноб Низомиддин Хомушнинг сўзларини унга айтмайди...

Хаёли қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетган мавлоно Мухиддин, нима қилишини билмай, тўрга борган жойида узок турди, кейин кўрқибгина эшик томон юрди. У Али Қушчига лом-мим демай чиқиб кетмоқчи эди, лекин Али Қушчи гавдаси билан эшикни тўсди.

— Хўш, биродари азиз, барча куфр китоблар жойида эканми?

— Ҳа, ҳа, — деди мавлоно Мухиддин шошиб. — Жойида, жойида...

— Бу сўзни Хомуш хазратларига ҳам айтадиларму?

— А? — Мавлоно Мухиддин ялт этиб Али Қушчига қаради. Али Қушчи кўзлари қисилиб, қийғир бурнининг катаклари ғазабли пирпираб, унга қадалиб турар, рангидан қони қочган, лаблари қаттиқ қисилган эди.

— Ҳа, ҳа, айтамен, — деди мавлоно Мухиддин довдираб, — айтамен...

— Сенга бир саволим бор, мавлоно, — деди Али Қушчи. Унинг овози тўсатдан ўзгариб, бўғиқ эшитилди. — Шу бу кун тунда... аълохазратлари... устод Мирзо Улуғбек қатл килинганидан хабаринг борму?

«Ё сарвари коинот! Ўзинг мадад қилгайсен!» — деди мавлоно Мухиддин ичида. У гўё Али Қушчининг тарсаки туширишидан кўрққандай, ғужанак бўлиб деворга суяниб турарди.

— Ҳа, бу кун барча илм аҳли қора мотам тутмишдур! Токи барча аҳли урфон устои, маърифатпарвар инсон Мирзо Улуғбек жохил маллоҳлар қўлида қатл бўлди. Нечун индамайсен? Сукут — аломати ризо! Барини билурсен. Билиб туриб, эгнингга қора қийиб мотам тутмоқ ўрнига, унинг муқаддас даргоҳини тинтмоқ ва таламоқ ниятида келибсен!..

— Биродарим Али! — деди мавлоно Мухиддин йигламсираб. — Не килай, мен бир ногирон бандаи ожиз бўлсам...

— Йўк, бандаи ожиз эмас, бандаи нобакорсен! Бор, ўша қотиллар бирла қотил шахзоданга айт: бу табаррук даргоҳдаги барча китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт қўймок керак де! Ва лекин бир нарса ёдингда бўлсин: тепаида шахид ўлган оллонинг бегуноҳ бандаси, арвоҳи турибдур!

Мавлоно Мухиддин тўсатдан турган жойида чайқалиб кетиб, деворни ушлаб қолди.

— Мавлоно Али, — деди аллақандай дардли овозда. — Нечун бу ҳақорат, нечун бу таъна-маломат? Бу кўргулик ҳақ таолодан бўлса мен бечора не килай? — У оппоқ нозик бармоқлари билан кўз ёшларини артиб, Али Қушчига қаради. — Парвардигори олам шохид, бу машъум хабарни эшитиб, юрагим қон бўлди. Лекин не килай, синган кўзани тузатиб бўлмайдур, мавлоно. Фақир эсам... Фақир эсам... — Мавлоно Мухиддин ўзига, ўзининг ҳозирги аянчли ҳолатига раҳми келиб, ўпкаси тўлиб йиглаб юборди... Али Қушчи юзи буришиб, тескари бурилди. У ҳаммадан кўра мавлоно Мухиддиннинг кўз ёшидан қўрқарди. Чунки бу одам ҳамиша шундай қилар, бошига мушқул тушиб, иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб кутулиб кетарди... Али Қушчи алам ва ғазаб устида қўнглига келган энг аччиқ, энг аёвсиз сўзларини ичига ютиб, қўлини силтади:

— Камина қўнглимда бор сўзни айтдим, қолгани виждонингга ҳавола, мавлоно. Сенга айтадурғон бошқа сўзим йўк! — у шундай деб, эшикни бир тепиб очди. Мавлоно Мухиддин кетиш-кетмаслигини билмагандай бир лаҳза каловланиб турди, кейин енгининг учи билан кўз ёшларини артиб, тик пиллапояларни бир-бир босганича пастга тушиб кетди. Али Қушчи вужудида қаттиқ ҳолсизлик сезиб, ўзини курсига ташлади-да, кўзини юмди...

Ҳа, у тунов кунги учрашувдан кейин мавлоно Мухиддиндан яхшилик кутмаган эди. Лекин қўлини ювиб қўлтиғига урмаган ҳам эди. Қўнглининг бир четида заифгина бир нур, бир умид милтираб турар эди, энди бу нур ҳам сўнди. Энди ҳамма оғирлик, ҳамма синов ёлғиз унинг зиммасига тушади. У барча синов, барча оғирликқа бардош бермоғи керак бўлади...

Али Қушчи кимдир елкасига кўлини қўйганини сезиб, кўзини очди.

Ёнида Қаландар Қарноқий билан Мирам Чалабий турарди.

— Мавлоно Мухиддин кетдиму?

— Кетди, — деди Қаландар.

— Сипоҳлар-чи?

— Икки сипоҳ дарвозани кўриқлаб қолди. Бирови мавлоно билан кетди...

— Сен нечук кетмайсен?

— Мен... — Қаландар Мирам Чалабийга қараб кўзини қисди. — Фақир беғам, беташвиш бир гадо эдим. Энди бу масъуд кунлар ўтиб кетди. Мавлоно Мухиддин Хомуш хазратларига бориб сирни очса... уйим куяди, устод...

Али Қушчининг лабларига кулги югурди.

— Уйинг бўлмаса ниманг куядур? Қўрқма. Айрилсанг, эски кулоҳинг билан йиртиқ жандангдан айриласен. Энди қайға кетмоқчисен, иним?

— Энди... — Қаландар катта кулоҳини бошига ишқаё елкасини учирди. — Энди... лаҳимни очиб берсангиз... Уста Темурбек Самарқандийнинг ғорига бориб турамен. Сиз не қилурсиз, устод?

Али Қушчи маъюс бош чайқаё, жавондаги китобларга тикилди.

— Камина ҳеч қайға кетолмасмен, дарвеш.

— Эҳтиёт бўлмоқ даркор, устод.

— Биламен. Ва лекин... Йўқ, ҳеч қайға бормаймен. Қирк йил қирғин бўлса, ажали етган ўладур, дарвеш. Кетсанг, мана, Мирам Чалабийни ҳам олиб кетгайсен.

Кўм-кўк кўзлари жавдираё турган Мирам Чалабий ковоғини солиб бошини чайқади.

— Йўқ, устод. Сиз қайда бўлсангиз, мен ҳам ёнингизда бўламен...

Али Қушчи уни елкасидан меҳр билан кучди-да, бегидаги калитлар орасидан бирини танлаё олиб, тик зиналардан пастга, лаҳимга олиб тушадиган қоронғи йўлкага туша бошлади.

3

Шаҳзода Абдуллатиф кечаси тун яримдан ошгунча, то Мирзо Улуғбек орқасидан кетган амир Султон Жондор у кутган хабарни келтирмагунча мижжа қоқмади.

Хабар келгандан кейин эса, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб, ўзини Амир Темурнинг олтин курсисига ташлади-ю, ухлаб қолди. У қанча ухлади — билмайди. Бир маҳал, худди тепасида биров тургандай, чўчиб уйғонди.

Шифтдаги жимжимадор қандилга терилган шамлар нечундир ўчиб қолган, фақат эшик устидаги токчада биттагина шам милтираб турар, унинг заифгина шуъласи пойгакнигина ёритар, улкан хонанинг қолган бурчаклари нимқоронғи эди!..

Шахзода юраги гурс-гурс уриб, ўрнидан секин турди. Назарида ўрдадай кенг, шохона хонанинг қоронғи бурчакларида, чир айлана саф тортган олтин курсилар тагида, тўрга осилган оғир дарпарда орқасида кимлардир яшириниб олгану, ундан кўзларини узмай хатти-харакатларини кузатишар эди!

«Ё худованди қарим! Ўз паноҳингда саклагайсен!..»

Шахзода хонани чулғаб олган мудхиш жимликка қулок солиб, тирноқларигача жимирлаб бир лазҳа турди, кейин гўё бурчак-бурчакдаги сояларни чўчитиб юборишдан қўрққандай, оёқ учида юриб, токчалардаги шамларни ёқди... Қоронғи хона ёришиб, тилла суви юритилган нозик безаклар гўё жон киргандай ярқираб кетди... Шахзода аъзойи бадани бўшашиб, ўзини яна тилла курсига ташлади-ю, бошини қўллари орасига олди...

«Унга не бўлди? Нечун юраги тузокқа тушган кушдай питирлайди? Нечун кўнглини бу мудхиш кўрқув чулғаб олди? Недан қўрқади? Алхол барча хавф-хатарга чек қўйилмадими? Эндиликда бутун Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлмадими? Халлоки олам уни саховат қилиб, явми саодатга еткармадими? Ё амир Султон Жондор келтирган шумхабар уни қўрқитиб юбордими?..»

Йўқ, у кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади. Ҳар сафар эшик тақиллаб, бўсағада балхий саройбон кўринганда юраги бир хаприқиб, ўрнидан туриб кетар, ундан «амир Жондор!» деган сўзни кутар, бошқа бир кимса ташриф буюрганини эшитганида эса, хафсаласи пир бўлиб, жойига ўтириб қолар эди. Ниҳоят, тун ярмидан оққанда эшик тўсатдан шитоб билан очилиб, амир Султон Жондор кириб келди.

Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, шахт билан кириб келди-да, пойгакка тиз чўкиб, сажда қилди. Шахзода юраги

томоғига келиб тиқилгандай туюлиб, лабларини зўрға кимирлата олди: «Сўзла!...»

Соҳт-сумбати келишган амир Султон Жондор, бар-васта қаддини ростлаб, кафтининг қирраси билан томоғини ишкалади: «Бошини танидан жудо қилдик!»

Шахзода, аъзойи баданини совук тер босиб: «Қайда?» деб шивирлади. Амир Жондор елкасидаги хуржунни «гурс» этиб ерга ташлади-да, уни кавлай бошлади. Шахзода юраги музлаб орқага тисариларкан: «Йўқ, йўқ! Кўрсатма!» деган маънода қўл силтади. Амир Жондор ғалати кулимсираб хуржуннинг оғзини ёпаркан: «Қайга дафн этурмиз?» деб сўради.

Шахзода бу машъум хабарни қанчалик сабрсизланиб кутмасин, нечундир дафн тўғрисида ўйламаган эди. Нима дейишини билмай тили лол бўлиб қолди.

— Гўри Миргами? — деди амир Жондор шивирлаб, шахзода яна саросима ичида бош чайқади: «Йўқ, йўқ! Асло!»

— Балли сизга, давлатпаноҳ! — деди амир Жондор. — Дини Мухаммадийга қилич кўтарган бу дажжолни фотиҳи музаффар макбарасига дафн қилсак гуноҳи азимга қолурмиз. Уни бединлар уяси бўлмиш ўз мадрасасига ерламоқ даркор...

Шахзода ижирғаниб, қўл силтади.

— Бас! Не қилсанг-да, тезроқ қил. Лекин тирик бир жон билмасин!

Амир Жондор кўзини қисди.

— Туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ, пушти-паноҳ!

Амир ғалати ишшайганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шахзода эса устидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, ўзини олтин тахтга ташлади.

— Оллога шукур. Мана энди...

Ногаҳон қибла томондаги деворга тутилган ипак парда орқасида бир нима ғичирлагандай бўлди... Шахзода шитоб билан ўгирилиб каради. Ҳа, парда чиндан ҳам кимирлар эди!..

Шахзода кўзлари ола-кула бўлиб, жонҳолатда қиличини кинидан суғуриб олди-ю, бир сакрашда тўрга ўтиб, парда кимирлаётган жойни қулочкашлаб чопди... Махфий эшикнинг кулфига теккан қилич, юлдуз сачратиб, шарақлаб кетди. Парда кесилган жойда қуйма пўлат эшик қорайиб кўринди: ҳеч ким йўқ эди!..

Шахзода пешанасидан шиғиллаб окқан совук терни сидириб ташлаб, ўзини яна курсига отди.

«Воажабо! Унга не бўлди? Нечун титрайди? Нечун изтироб чекади? Падари бузруквор аталмиш бетаффик шох қатл бўлса, шахзоданинг гуноҳи не? Уни қатл қилган ўз ғаними Сайид Аббос эмасму? Ким унга дини исломга муковамат қилиб, барча уламоийи забардастлар, сайидлар, барча уммати мустафони ҳақорат қил деди?.. Парвардигори оламнинг қахридан қўркмай, арши аъло ҳисобланмиш коинот сирларини очмоққа жазм этган экан, ўз жазосини олди. Зотан, шахзода ундан, қиблагаҳ деб аталмиш бу бемехр мутақаббир шохдан не яхшилик, не меҳр-саховат кўрибдики, унга куйинади? Падар бўлиб, бир маротаба бағрига босмади, ўғлим деб бошини силамади! Бор меҳр-саховатини, бор ширин сўзини фарзанди аржуманди шахзода Абдулъазизга бахш этди. Уни суйди, бағрига босди. Абдуллатифни эса, бемехр, бағри-тош энагаси Гавхаршод бегимнинг тарбиясига топширди. Кўхлик бўлса ҳам чехраси совуқ, юпка лабларига табас-сум қўнмайдиган бу шаддод хотин эса, уни нечундир болалигиданок ёмон кўриб қолди. Гавхаршод бегим барча набиралари орасида ёлғиз Мирзо Бойсункорнинг арзанда фарзанди хомсемиз Алоуддаврани суяр, ёлғиз уни эркалар, сирдош тутар эди. Абдуллатиф эса бобоси Шохрух Мирзонинг дабдабали муаззам саройида тирик етимча бўлиб, кўнгли ўксиб ўсди... Болалиги ҳам майли, йигит бўлганида не иноят, не яхшилик кўрди бу отадан? Бузруквор ҳисобланмиш бу зот уни ҳамиша камситиб, ҳамиша таҳқирлаб, суюқлиси Абдулъазизни улуғлашга ҳаракат қилди. Билъакс, Абдуллатифнинг Тарноб жангида кўрсатган жонбозлигини, унинг Алоуддавла устидан қозонган фатҳи нусратини Абдулъазизнинг ғалабаси, деб фатво берармиди? Башарти ўшанда, Тарноб қирларида Мирзо Абдуллатиф ўз суворийлари билан сурон солиб келиб, падарига ёрдам қўлини чўзмаганда аҳволи не бўлур эди унинг? У ҳам майли, Алоуддаврани тормор этиб, Хиротни забт этганда не қилди? Абдуллатифнинг Ихтиёриддин қалъасига яшириб қўйган тилла ва жавоҳирларини тортиб олмадими? Ҳазинага тилла керак, деган бахонада, унинг барча бойлигини, бобоси Шохрух Мирзо инъом этган қимматбаҳо буюмларини, барча зеб-зийнатларини, Амир Темурдан қолган олтин маъбудаларни — барини тортиб олиб, Самарқандга жўнатма-

дими? Униси ҳам майли, сал ўтмай, куч тўплаб келган Алоуддавла Хиротни қамал қилганда, падар бўлмиш бу зот унга ёрдам қўлини чўзди? Йўқ, ёрдам қайда? Алоуддавла Хиротни забт этгач, унинг — Абдуллатифнинг кўнглини кўтарган бўлиб, Балхни берди-да, ўзи шу шон-шавкати, шу маҳобати билан Мовароуннаҳрга бикиниб олди. Унга арзимаган Балхни бериб, гўзал дорус-салтанани фарзанди муниси Абдулғазиз тасарруфига топширди...

Шахзода бўлиб ўтган низо-нифокларни эслаган сайин, томир-томирларида кони жўш уриб, ўрнидан туриб кетди. У кечадан бери шу ўйлар билан ўзини тинимсиз камчилар, кўнглига туккан ҳамма кек, ҳамма адоватни эслашга тиришар эди. Шундай қилмаса қалбини аллақандай шубҳа кемира бошлар, бу шубҳалар кўнглининг бир четида мудраб ётган илиқ эсдаликларини кўзгаб, пушаймонга айланишидан қўрқар эди.

«Ҳа, падари пок аталмиш бу зот унга бирон-бир яхшилик қилмади! Билъакс, унинг шон-шавкатига, довуғи ва лашкарбошилиқ салоҳиятига рахна солди, холос... Охирги учрашувда эса шукрона билдириб, унга оқ фотиҳа бермоқ ўрнига ёмонликни башорат қилди. Ўз қиблагохига қилич кўтарган зурриёт абадулабад барака топмас, деди. Унинг қилич кўтарганини бу бетавфик ота қайдан билди? Бу сирни унга ким очди? Буқун тунда содир бўлган бу ишни эрта Самарканд аҳли эшитса не дейди? Бу мунофиқ Сайид Аббос билан бадхоҳ амир Жондорга инонса бўлурму? Боя амир нечун кўзини қисиб ишшайди?...»

Шахзода, тўсатдан хаёлига келган мудҳиш шубҳадан қарахт бўлиб, турган жойида қотиб қолди:

«Ҳа, ҳа, бу қаттол амирнинг ишшайиши бежиз эмас. Унинг совуқ башарасида, қисик кўзларида, қалин пўрсилдок лабларида ёмон бир ифода бор. У гўё ҳамма сирасрорингдан вокифман, энди қўлимда бир ўйинчоқ бўлурсен, дегандай қилмадими? Тўхта! Бу сирни кимлар билади? Сайид Аббос, амир Султон Жондор, уч-тўрт навар ва яна кимлар! Ҳа, дарвоқе, хожа Муҳаммад Хисрав бор! Лекин хожани қўрқитиб қўйилса бас, олтишдан ошган тақводор чол, тилини тийиб гунг бўлур. Лекин қолган бадхоҳлар... — Шахзода тўсатдан хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб, тахт атрофини гир айланиб чиқди. Лекин ўз ихтиёрига қарши кўнглининг бир

четида туғилган бу мудхиш ният тобора ойдинлашиб, катъий карорга айланди: — Ха, бу кун тунда рўй берган воқеани сир тутишнинг ёлғизгина йўли бор: бу воқеанинг шохиди бўлган, Мирзо Улуғбекни қатл қилишда иштирок этган кимки бор, барчасининг боши олинмоғи, барчаси маҳв этилмоғи даркор. Бу ишни олдин амир Султон Жондорга топширмақ керак, кейин унинг ўзини гумдон этмоқ даркор...»

Шахзода шитоб билан юриб бориб эшикни очди.

— Ким бор?

Курсида ғужанак бўлиб ухлаб қолган балхлик саройбон апил-тапил ўрнидан туриб таъзим қилди.

— Маъзур кўргайлар, кўзим илиниб...

— Амир Султон Жондор тархонга чопар йўлланг! Дархол етиб келсин!

Саройбон бошини қуйи эгди.

— Давлатпаноҳ ижозат этсалар, бомдод намозини ўқиб олсам...

«Тонг отибди-да, ўзингга шукур, парвардигори олам!» — Мирзо Абдуллатиф енгил тортиб бош ирғади:

— Махрамларга айтинг: оби таҳорат келтирсин!

Шахзода махфийхонага ўтди ва мармар обрез ёнига чўнкайиб таҳорат олди, кейин худди жанг-жадал пайтидагидай зарбоф тўнини кибла томондаги бурчакка ёзиб, саждага бош қўйди. Намоздан кейин кўзларини юмиб ва хаёлан кўкка тавалло қилиб, хифзи ҳимоят тилаб узок ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиёл таскин топиб, энди ўрнидан кўзғалган эди, қўшни хонада икки кишининг тапир-тупур олишаётгани эшитилди. Мирзо Абдуллатиф зарбоф тўнини йиғиштириб апил-тапил ўрнидан турди. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, остонада... шахзода Абдулъазиз пайдо бўлди.

Яланг бош, яланг оёк, тиззасига тушган кўк шойи кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган Абдулъазиз, кўрқув ва ғазабдан ола-кула бўлиб кетган кўзларини Абдуллатифга қадаганича, эшикдан кирган жойда тўхтади.

Унинг ияги қандайдир осилиб қолган, тишлари бири-бирига тегмай шак-шак қилар, дир-дир титраган ногирон, қоқсуяк вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва аянчли эдики, Мирзо Абдуллатиф қиличини маҳкам ушлаганича, беихтиёр оркага тисарилди.

«Ё раб! Бунга не бўлди! Ақлидан озиб, телбаланиб

қолдиму? Хибсдан қандай чиқди бу телба? Қандай кирди бу ерга? Ким киритди?

Абдулъазиз дир-дир титраган қўли билан жундор кўкрагини силаганича бир кадам олдинга юрди, ияги қалтираб:

— Ппадари буз...бузрукворимни не қилдинг? — деди. — Сен... ққотил!

«Эшитган! Қайдан эшитган? Ким айтган бунга?»

Абдуллатиф қиличини қинидан суғуриб, овозининг бориचा:

— Ким бор? Саройбон! — деб бакирди.

— Ўз қиблагохига қилич кўтарган сендай рразил ххунрезни нечук ер ютмайди? Нечук осмон ағдарилиб ббошингга ттушмайди? — Абдулъазиз, такир боши сарак-сарак қилиб, кўзлари совук чакнаб, яқинлашиб келарди. Абдуллатиф деворга суянганича қиличини кўтарди, лекин Абдулъазиз тўхтамади, у ҳамон ияги қалтираб, тишлари шақиллаб яқинлашиб келарди. — Ммехрибон, ббузрукворим!.. Не қилдинг уни? Не қилдинг, малъун ппадаркуш?.. — Абдулъазизнинг кўзларидан тирқираб оккан ёш томчилари қорайиб кетган сўлгин юзини селдай ювиб, таралмай патак бўлиб кетган соқолига қуйларди.

«Ҳозир чопамен! Чопиб ташлаймен!» — ўйлади Мирзо Абдуллатиф, қўрқув аралаш совук журъат билан. У деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан, эшикда пайдо бўлган балхлик саройбон билан ясовулбошини кўриб, овозининг бориचा бакирди:

— Ушла бу телбани! Ушланглар!

Боя шахзода Абдулъазиз билан олишганда бахмал тўнининг ёкаси тилка-пора бўлган саройбон билан ясовулбоши югуриб келиб, Абдулъазизга тирмашишди. Абдулъазиз уларнинг қўлидан чиқишга уриниб, талпинаркан:

— Ххазар! Алхазар, ссендай ппадаркушдан! — деди хириллаб. — Барча авлиё ва анбиёларни шафе келтириб, қасамёд қиламен: ббошингни олиб, оёғингдан ддорга осамен. Мен осмасам, иншооллоҳ, оллонинг кахрига йўлиқасен! Ер ютар сени! Ер!

— Олиб кет бу телбани! Олиб кет ё ҳозир чолиб ташлаймен!

— Чоп! Ўз қиблагоҳини чопган қаттол, мени ҳам чоп! — Ғазаб ва аламдан кўзлари қонга тўлган Абдуль-

азиз, жон талвасасида, эшикка тарманди, лекин балхлик барзанги ясовул уни бир юлқимда эшикдан узиб, судраб олиб чиқиб кетди. Шахзоданинг кўз ёши аралаш бўғик овози қўшни хонадан хириллаб эшитилди:

-- Малъун ппадаркуш! Арвоҳлар ққарғишига йўли-касен! Ер ютадур сендай окпадарни! Ер ютадур!..

Мирзо Абдуллатиф ловиллаб ёнган пешанасини олтин тахтнинг муздай суянчигига қўйди.

«Эй дариғ! Акддан озган бу телба кайдан эшитди? Ким айтди унга? Қай тешиқдан таралди бу машъум хабар? Уни ҳибсда ётган бу телбага етказган азозил буткул доруссалтанага, буткул Мовароуннахрга таратмасму? Бу малъун ғанимларнинг рақобат ва адоватларидан ўзинг асрагайсен, ўзинг бадном қилмагайсен, худованди карим! Буткул сарой каззоб, бадхоҳларга тўла! Хар кадамда риёкор фосиқлар қўлагаси! Кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор бу машъум салтанатда?..»

Шахзода чўғдай кизиган пешанасини олтин тахтнинг совуқ суянчигига тираганича узоқ ўтирди. Кўзлари юмук, юрагида мудҳиш кўркув, истиғфор айтар, кўкка тавалло қилар, хаёлан ялиниб-ёлворар, лекин кулоқлари тагидан шахзода Абдулъазизнинг хириллоқ овози кетмас эди: «Малъун ппадаркуш! Иншооллох, худонинг қаҳрига йўликурсен. Ер ютадур сени! Ер!..»

Мирзо Абдуллатиф хонада оёқ товушларини эшитиб, зилдай бошини кўтарди. Тепасида амир Султон Жондор турарди... Шахзода унинг қандайдир бесаранжом кўзларини, нечундир ғалати ишшайган дўрдоқ лабларини кўрди-ю, ёқасидан ушлаб, силкиди.

-- Сенинг қабих кирдикорларингни буткул доруссалтана, буткул Мовароуннахр биладур! Кимдан чиқди бу шумхабар! Ким таратди уни?

Амир Султон Жондор ранги ўчиб, бошини ликиллатди.

— Мехрибони бошафкат! Ўлимдан хабарим бор ва лекин...

— Ва лекин бундан хабаринг йўқдур! Ул диёнатсиз шохни сен катл киласену, мен бадном бўламен, иблиси лаин!

Амир Жондор оғир хансиради.

— Сўзимда бир ёлғон бўлса тепамда ҳақ таоло турибдур, шахзодам!

— Йўқол кўзимдан, иблис! -- Мирзо Абдуллатиф

юзи бужмайиб, амирнинг кўкрагига мушт урди. Амир Жондор оркаси билан тисарилиб бориб, деворни ушлаб қолди.

Мирзо Абдуллатиф қўлини оркасига қилиб, кенг хонани бир айланиб чиқди. Тахтнинг ёнидан ўтаётиб деворга тутилган хаворанг илақ парданинг боғичини силтаб тортди. Парда очилиб, юқоридаги дарчадан ерга бир жом нур қуйилди-да, хонанинг фирузаранг шифти, деворларидаги нозик бўёқлар, тепадаги олтин қандил яляя ёниб, чараклаб кетди, ерга тўшалган шерозий гиламлар қирмизиранг товланиб, кўзни қамаштирди. Мирзо Абдуллатиф беихтиёр тўхтаб, дарчадан кўринган бир парчагина мовий осмонга, осмонда дўмбалок ошиб учган иккита қаптарга тикилиб қолди. Нахот ғурбатга тўла бу оламда шундай тиниқ осмон, шундай мўъжаз қаптарлар, шундай чараклаб турган офтоб бўлса?..

Мирзо Абдуллатифнинг дилида хасадга ўхшаган бир нарсa милт этди. Лекин бурчақда турган амирга кўзи тушди-ю, юмшаган юраги яна музлаб кетди. Амир Жондор, гарчи бошини осилтириб турса ҳам, унинг важоҳатида қандайдир совуқ, каттиқ таҳқирланган одамларда бўладиган бўлакча бир виқор бор эди.

«Суянган тоғим ёлғиз шу амир... эҳтиёт шарт!»

Шахзода бирдан шахтидан тушиб:

— Хўш, амирим, сўзланг, — деди «сиз»лаб. — Не бўлди?

Амир Жондор ковоғи очилмай:

— Дафн этдик! — деди. — Бир бандани мўъмин кўрмасин деб, мадраса ховлисининг бир бурчига ерлатдим, пуштипанох...

— Кимлар бор эди маросимда?

— Кимлар?.. Сайид Аббос билан тўрт нафар навкар...

— Хм... — Мирзо Абдуллатиф сийрак муртини силаб, амир Султон Жондорга синовчан тикилди. У бир дақиқагина иккиланиб турди-да, сўнг бир-бир босиб амир Жондорнинг ёнига борди.

— Сўзимга қулоқ солгайсиз, амир Жондор! Кимки... — Шахзода «қатл» дейишга тили бормаи, сўз қидириб пешанасини тириштирди. — Кимки бу юмушнинг тепасида турган бўлса... барининг боши кетмоғи даркор...

Амир Жондорнинг мўйлови диккайиб, кўзларида хадиксираш аломати кўринди.

— Бари... барининг боши кетмоғи даркор?..

— Қўрқманг, сиз эмас, бошқаларни айтамен... Сиз менинг энг ишонган амирим, суянган тоғим, ўнг қўлим бўлурсиз. Шу сабабдан бу юмушни сизга топширамен. Нечун индамайсиз? Бошқа чора йўқ, амир! Зеро бу ҳодисадан бир кимарса бохабар бўлса икковимиз ҳам бадном бўламиз...

— Давлатпаноҳ... Такаббур шохни қатл қилган сиз эмас, Сайид Аббос! У ўз қиблагихи учун хун олмок азда қилгандур бу ишни!

— Бас! Биз ҳам уни қатл қилмоғимиз керак!.. Сайид Аббос қайда?

— Пуштипаноҳимга юкунмоқ ниятида дарвозада ер ўпиб ўлтирибди...

— Дархол ҳибсга олгайсиз! Шерикларига қўшиб шу бу кун... — шаҳзода «бошини ол!» деган маънода кафтининг қиррасини томоғига ишқади. — Шу бу кун. Англадингму?

Амир Жондор ранги ўчиб бош ирғади.

— Тождоримнинг амри вожибдур!

— Балли, амирим! Доруссалтанада не сўз, не хабар бор? Ҳар кун етказиб турғайсиз. Каломим аёнму?

— Аён, пуштипаноҳ... — Амир Жондор бошини кўтариб шаҳзодага қаради ва яна боягидай ғалати кулимсираб қўйди. — Доруссалтанада не сўз, не хабар бор — Низомиддин Хомуш ҳазратларидан сўрамоқ даркор. Зеро ул табаррук зотнинг муридлари билмаган сўз, кирмаган тешиги йўқдур.

Мирзо Абдуллатиф «маъкул» деган маънода бош ирғади.

— Шаҳзода Абдулла билан Мирзо Абу Сайидга эҳтиёт бўлғайсиз!

— Оёқ-қўлларини кишанлаб, зиндон қилганмиз, давлатпаноҳ, — деди амир Жондор.

— Саройбонга айтинг — кирсин!

Бу унинг «кетавер», дегани эди. Амир Жондор қўл ковуштирганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Кетмакет бўсағада саройбон пайдо бўлди.

— Ул телба шаҳзода... нечук унга саломхонага кирмокка ижозат бердинг?..

Балхлик занжисифат саройбон кимхоб тўнининг йиртилган ёқасига ишора қилди.

— Пуштипаноҳ!..

— Ясовуллар кайда эди?

— Ясовуллар шахзоданинг йўлини тўсмокка журъат қилмайдур, давлатпаноҳ...

— Ҳм... баковулларга айт... овқат ва шароб келтирсин!

Саройбон қўл ковуштирганича саломхонадан чиқди.

«Телба шахзоданинг сўзларини бу ҳам эшитди. Ясовулбоши ҳам эшитди... Буларни ҳам йўқ қилмоқ даркор...»

Мирзо Абдуллатиф кўнглига келган бу мудҳиш фикрдан ўзи ҳам чўчигандай, бўшашиб курсига ўтирди...

4

Бир ҳафта ўтди. Бир ҳафтагача шахзода саройдан чикмади, тахтдан бир қадам жилмади, ҳеч кимни қабул қилмади, фақат амир Султон Жондор билан Балхдан келган энг якин маҳрамлари ва лашкарбошиларидан бир неча кишинигина ҳузурига киритар, шулар билан маслаҳатлашар, бошқа бирор кимсани йўлатмас эди.

Иккинчи кун тун ярмида амир Жондор яна қора хуржун кўтариб кириб келди. Хуржунда Сайид Аббоснинг оқ латтага ўралган боши бор эди.

Мирзо Абдуллатиф «кўрсат», деб ишора қилди. Лекин амир Жондор қовоғини солганича қонга бўялган юм-юмалоқ тақир бошни патак соқолидан ушлаб, хуржуннинг кўзидан суғуриб олганида тирноқларигача музлаб: «Йўқот! Йўқот!» деб бақириб юборди.

Амир Жондорнинг уddaбурунлиги ва шафқатсизлиги шахзодани ҳам хайратга солди, ҳам қандайдир ҳадиксиратиб қўйди. Лекин амирнинг содиқлигини ҳисобга олиб, олдинги режасидан, уни ҳам пинҳоний йўқ қилиш ниятидан қайтди. Амирни «муқаррабус султонлар»¹ катори саройда қолдириб, Абдулғазизни ҳам унинг қўли билан катл эттиришни кўнглига тугиб қўйди.

Шахзода Мирзо Улуғбекнинг ўлими ҳақида гап тарқатиши мумкин бўлган Сайид Аббосдан қутулсам кўнглим таскин топар, деган умидда эди. Лекин амир Жондор хуржунни кўтариб чиқиб кетиши билан яна ўша машғум васваса ёпирилиб келиб, иродасини қарахт қилувчи бир қўркув юрагини чулғаб олди. У қанча ҳаракат қилма-

¹ *Муқаррабус султон* — энг якин маҳрам.

син, нигоҳи олдидан патак соколи қонга бўялган, юм-юмалоқ тақир бош кетмас, бир лаҳза кўзи илинса гўё тепасида биров тургандай бўлиб чўчиб уйғонар, бурчак-бурчакларда қора кўлагалар яшириниб тургандай, салгина шарпага юраги ўйнаб кетарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай озиб кетди. Лекин дардини бировга айтишдан, кечалари ёнига одам чакиришдан чўчир, бу оғир, муд-хиш дардга учраганини бошқалар билиб қолишидан, сарой ва доруссалтанада ёвуз гап тарқатилишидан ҳадиксирар эди... Гоҳо шахзода вужуд-вужудини қақшатган бу васвасадан қутулиш умидида кечалари коса-коса шароб ичар, лекин шароб ҳам ёрдам бермас, билъакс, бир лаҳза енгил тортгандан кейин, ҳаёлини аввалгидан ҳам зимистон, куз булутидай совуқ ўйлар чулғаб оларди...

Бу кун кечқурун яна ўша бадбин совуқ васваса ёпирилиб келаётганини сезган шахзода, ҳарамдан канизлар чакиртиришга аҳд қилди. У отасининг ҳарамиди гўзал канизлар кам эканини билар, лекин шахзода Абдулъазиз хуснда бекиёс бир оҳуни қўлга туширганини эшитган эди. Шахзода шу оҳуни чакиртирмоқчи бўлиб турган эди, эшик очилиб, балхлик саройбон кириб таъзим қилди:

— Жаноб Хомуш ҳазратлари ташриф буюрмишлар...

Шахзода негадир юраги «шиғ» этиб, саройбонга зимдан кўз ташлади, у ҳазратнинг хайрихоҳлигини билса ҳам, бир ҳафтадан бери муршиди муктадо, деб қўл берган пири билан кўришмаган эди. Ҳазратлари доруссалтанадаги ҳамма воқсалардан вокиф бўлмоғи керак, ҳозир нима дер экан, намозшомдан кейин ташриф буюришдан муддаоси не?

— Айтинг, марҳамат қилсинлар...

Шахзода ҳазратларининг истиқболига чиқиб қамоли эҳтиром билан салом берди ва олтин курсига таклиф қилди. Лекин жаноб Хомуш ҳамон ўтқир кўзларини ундан узмай қадалиб турар, оппоқ, хушсурат чехрасида, калин қошларининг чимирилишида аллақандай қаҳр, йўқ, қатъият бор эди. Шахзода совқотгандай эти жунжикиб кетди. Ниҳоят, ҳазрат қаҳрабо тасбех ушлаган қўллари-ни кўтариб, кўзларини юмиб, узун дуо қилди:

— Илоҳим шаҳнатун нажаф, ҳумоюн олийларининг имонини басаломат қилгайсен, балонг юкини кўтармоққа

кувват ва мухаббатинг меҳнати тортмоққа сабот бергайсен... Илоҳи омин!..

Ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, юмшок курсига ўтираркан:

— Сенга не бўлди, саломатлигинг бахайрму, шахзодаи жувонбахт? — деб сўради. Унинг овози паст, лекин ўқтам эди.

— Алҳамдиллоҳ, бахайр, пирим...

— Ё бир дардга чалиндингму, тождори мусулмонон?

Шахзода бирдан энгил тортиб, чуқур тин олди.

— Ҳа, бош оғриғи қийнайду, пирим...

— Бош оғрийдурму ё азозил дилингга васвас солибдурму, шахнатун нажаф?

«Ё, худованди карим, кўнглимдагини қайдан биласан?»

— Агарчи шайтон васвас қилса, лайлу наҳор¹ оллога мадҳу сано ўқиб, арзи ихлосни адо қилиб, бари андуҳни кўнглингдан ҳайдагайсен, шахзода. Валлоҳи аълам бис-савоб.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш шахзодага синовчан тикилиб бир зум жим қолди, сўнг, тўсатдан:

— Сайид Аббосни хибсга олибсен, деб эшитдим, нечун? — деб сўради.

«Қалласи олинганини эшитмабди! Эшитса не дейди?»

— Сабаби... бандаи ожиз шаънига ҳар хил фиски фасод сўзлар тарқатибдур...

— Сенинг шаънингга фиски фасод сўз тарқатган Сайид Аббос эрмас, падарингнинг бетавфик шогирдларидур, ўғлим!

Шахзода ялт этиб қаради, ҳазрат қўлидаги музайян тасбеҳини битта-битта ўгириб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, оппоқ, хушсурат чехрасида, ярим юмук кўзларида, бутун вазоҳатида бўлакча бир қатъият, қуч, ирода бор эди.

Жаноб Хомуш ер остидан шахзодага бир қараб олди. Шахзода қўлларини тиззаларига қўйиб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, унинг озиб, қорайиб кетган юзидан қони қочган, лаблари қисилган эди.

— Шахзодаи навжувон... Мирзо Улуғбекнинг суюқли шогирди бўлмиш Али Қушчи деган баттолни танирасан?

¹ Лайлу наҳор — кечаю кундуз.

Шахзода бош ирғади: «Таниймен».

— Мухаммад Тарағайни йўлдан оздирган бул иблис расадхонада ўлтириб, хануз уммати мустафони йўлдан оздирур, шахзода. Бандаи ожиз бир сўз эшитдим: бул муртад аллома расадхонадаги барча китоблар ила қўлёзмаларни олиб чиқиб яширган эмиш...

— Қайға яширадур?

— Қайға яширганини сендай султони соҳибқирон билмаса, фақир қайдан билурмен? — Жаноб биринчи марта мийиғида кулимсираб, шахзодага каради. У жўрттага «султони соҳибқирон», деди ва бу гапи шахзодага ёққанини сезиб, давом этди:

— Тағин бир хабар бор, шахзода. Хазинадан бобонг амирулмўъминин... — тангри таоло аларга фирдавси аъло-ни макон қилгай! — бобонг Амир Темур жавоҳироти йўқолган эрмиш... Бул сўз муҳаққакму?

Шахзода бош ирғади: «Ҳақиқат».

— Балли. Отанг шох бул жавоҳиротни яширмоқ ниятида шогирди Али Қушчига берган эрмиш. Ул диёнатсиз баттол эрса, бул ганжни ҳам куфр китобларга қўшиб яширган эрмиш. Бу ишдан воқифи асрор икки кимса бордур. Бири — Мирзо Улуғбекнинг шогирди бўлмиш мавлоно Муҳиддин. Беайб парвардигор. Ул зот ўз гуноҳларига иқроор бўлиб, ҳақ йўлга қайтгандур. Сўнгра олло гадойи Довулбекдурким, маъкул кўрсанг уни саройга йўллаймен. Ясовул қилиб олсанг, қобили бедод¹ кулинг бўлур.

— Бош устига, пирим...

Жаноб Низомиддин Хомуш қўлларини олтин курсининг суянчигига тираб, ўрнидан турди. Унинг чехрасидаги бояғи қатъият ва норозилик оталарча бир мулойимлик билан алмашган, зеро, хазрат бу суҳбатдан бениҳоят мамнун эди. Дарҳақиқат, хазратлари Мирзо Улуғбек билан мана шундай сўзлаша олармиди? Унга мана шундай шафқатсиз гапларни айтишга журъат эта олармиди? Журъат этганда ҳам у такаббур шох шахзодадай мутелик билан бош эгиб, сукут саклаб ўтирармиди? Мутелик қайда? Билъакс, дарҳол мувоҳасага ўтар, илми каломдан ваъз ўқиб, ақл ўргатар эди. Шахзода эса... Хомуш хазратлари у билан бир йилдан бери муҳобарада² бўлиб

¹ Қобили бедод — жафоларга қўнувчи, муте.

² Муҳобара — ёзишма.

ўз измига тушириб олган бўлса-да, уни бунчалик муло-
йим бўлади, деб ўйламаган эди. Хар қалай, бошда, тахт-
ни олишда тавозе билан қўл ковуштириб турса-да, тахт-
га ўтиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб ўйла-
ган эди. Йўк, шахзода нечундир васвасага тушиб, ипак-
дай майин бўлиб қолибди. Шундай бўлгани ҳам маъкул.
Мирзо Улуғбекка ўхшаб такаббур бўлса борми?

— Шахзодаи жувонбахт, — деди хазрат Низомиддин
Хомуш, боягидан ҳам мулойимроқ товушда. — Башарти
лозим кўрсанг тагин бир насихатим бордур.

— Бош устига, пирим. Фақир сизнинг насихатингиз-
га ҳаминша мусалламдурмен'...

— Сен фақир эрмас... Ас салотин зиллоллоху фил
арз, инчунин, худованди каримнинг ердаги соясидурсен,
шахзода. Мана, динул ислом йўлида, пайғамбаримиз Му-
хаммад алайҳиссалом йўлида устивор турганинг сабаб,
иншооллох, тангри таолонинг иноятига мушарраф
бўлдинг, явми саодатга етиб, фирдавсмонанд бул элга
султонун салотин бўлдинг, эндиликда кўнглингдаги бул
кўҳи ғам², бул иштибоҳни ҳайдагайсен, болам, зеро, бут-
кул Мовароуннаҳр аҳли мўъминлари ҳақ таолодан ино-
ят тилаб, сенга дуо қиладурларким, уммати мустафолар
дуоси, иншооллох, мустажоб бўлғай!..

Жаноб Хомуш юз сийпаб, фотиҳа қилди-да, новча,
келишган сумбатини аста тебратиб, эшикка томон юрди.
Шахзода уни кузатиб қўймоқчи бўлган эди, хазрат «ке-
раги йўк» деган маънода қўлини кўтарди.

Шахзода ўзини олтин тахтга ташлаб, кўзини юмди.
У чарчаган эди, лекин бу чарчок бояги дармонни қури-
тувчи холсизликдан бошқача эди. Мирзо Абдуллатиф
аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса таралаётгандай
бўлиб, мастона сузилган кўзларини очди, очди-ю, ҳай-
рон бўлиб қолди. Назарида, бу жаноб келишидан ол-
дин аллақандай совук туюлган бу музайян хона гўё оф-
тоб чикқандай чараклаб кетган, баланд куббасимон шифт-
нинг фируза бўёқлари, девордаги нафис безаклар, тилла
суви юритилган нозик нақшлар, ердаги шерозий гилам-
лар, гир айлана терилган олтин курсилар, ҳаммаси ал-
лақандай шўх жило сочиб, яркираб кетган эди.

Дарҳақиқат, шахзода бу муаззам кошона, бу тожу
тахт, бу салтанат учун курашган бўлса... барча бепархез

¹ Мусаллам — итоат қилмоқ.

² Кўҳи ғам — ғам тоғи.

диёнатсизлар, кофирликка юз тутган барча илм аҳлини қатли ом қилмоқ ниятида курашди. Шафқатсизлик қилса, шарияти мустафо буни тақозо этди. Недан қўрқади?

Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди ва эшиқда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, қатъий имо қилди:

— Девонбегига айт: дарҳол фармон битиб амир Султон Жондорга чопар юборсин: Шу букун расадхонага бориб, Али Қушчи билан унинг шогирдларини ҳибсга олсин!

5

Қаландар Қарнокий бир ҳафтагача уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чиқмай ётди.

У кундуз устага қарашар, дамни босар, чўғда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товок, чойдиш ва қумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди.

Тоҳо устанинг ғорига ҳамсоя ҳунарманд ва қосиблар, темирчилар, чилангарлар, мисгарлар, суяктарош ва сангтарошлар, сандикчи ва бешиқсозлар, михчи ва тақачилар, этикдўз ва гиламдўзлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларни қўлтиқлашиб, оғанин Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон бикирлаб, суҳбат қизир, доруссалтанадаги барча янгиликлар ўртага ташланар эди. Шаҳарда аҳвол оғир, хусусан, қосиб ва ҳунармандларнинг иши қасод, дўконлар ҳамон берк, нархнаво эса, кундан-кунга ошиб борарди. Ахир пиروвардида гап айланиб яна Мирзо Улуғбек давридаги осойишта замонларга бориб тақалар, шундай пайтларда ёш усталар, айниқса оғанин Қалқонбек билан Босқонбек кизишиб кетиб:

— Аттанг! Пошшо ҳазратлари биздай камбағалларни ёрдамга қорламади-да! — деб қолишарди. — Барча дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, бу нобакор шахзодани шаҳарга йўлатмас эдик!

Қўпчилик бу гапларни маъқуллар, Қаландар эса, устоднинг кўз ёши аралаш айтган сўнгги васияти эсига тушиб, ўрнидан туриб кетарди-ю, бир четга чиқиб, уф тортиб ётиб оларди. Ёлғиз уста бошидаги кигиз қалпоғини тўғрилаб:

— Хей, хом сут эмган бандалар! — деб кулиб кўярди. — Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деганлар. Шаҳар камал бўлса кимга кийин? Боз сизу биздай йўксилларга кийин. Камал бўлиб, аёну боёнлар чўзилса, биздай йиртик чопонлар узилади. Камалдан сўзламанг, болам!

Бу суҳбатлар билан кун ўтгани билинмас, лекин узун киш кечалари уйқуси қочиб, тонг отгунча тўлганиб чиқар эди. Аста-секин ҳудудсиз кенгликларга ўрганиб қолган дашт фарзандига бошда ғаройиб кўринган устанинг ғори ҳам қоронғи гўрдай туюлиб, юраги сиқиладиган бўлиб қолди. Гоҳо у тўлиб кетиб, ғордан чиққиси, тева-рак-атрофдаги қишлоқларни айланиб қайтгиси келарди. Лекин биринчи куни кечасиёқ Мирам Чалабий келиб, Али Қушчининг саломини топширди: «Эхтиёт бўлсин, шаҳарга чиқмасин!»

Қаландар видолашиб кетган куни кечасиёқ расадхонага Қашқир бошлиқ бир гуруҳ дарвешлар келиб, уни роса қидиришган, «топиб берасен», деб Али Қушчига зуғум қилишган эмиш. Қаландар Қарнокий буни Али Қушчи айтмаса ҳам билар, чунки ғойиб бўлганини эшитган ҳазратнинг вазоҳатини тасаввур қила олар, кечаю кундуз изғиб юрган дарвешларнинг «Ё олло, дўст, ё олло»си ҳам уни ер-кўкдан қидиришаётганларидан далолат берарди.

Сўнгги кунларда, айникса кечалари, Қаландар ўз эли, суюкли Қарнокни, болалик чоғлари ўтган кир ва адирларни, балиқ тутиб, чўмилиб юрган тиник сойларни, баҳор пайтлари кўйнини довуччага тўлдириб ўйнаб ўсган ўрикзор боғларни кўп ўйлайдиган бўлди. Буни ўйлаганида негадир қипчоқлар олиб қочиб кетган суюкли синглисини кўп эслар эди. Баъзан, назарида, синглиси Қарнокқа қайтиб келгандай, қайтиб келиб, Қоровултепа ёнбағридаги улкан гўристонда, ота-энасининг қабри тепасида йиғлаб ўтиргандай туюларди. Гўё синглиси ҳам гўристонда ўтириб уни ўйлаётгандай, хаёлан унга илтижо қилиб:

«Қайда қолдингиз, қайларда юрибсиз, оғажоним? — деб бўзлаётгандай бўларди. — Киндик қонингиз тўкилган элингизни ташлаб қайларда тентираб юрибсиз? Ота-энамизнинг қабрига сиз чироқ ёқмасангиз, ким ёқади, ёлғизим?»

Шу-шу, тонг отгунча миужа қокмас эди. Кўз олди-

дан икки сой ўртасидаги тепаликка жойлашган кўхна калъа кетмай қоларди. Қалъа баланд кунгурадор пахса девор билан ўралиб, айланасидан чуқур хандак ўтарди. Қалъа катта эмас, ундаги хамма уйлар, тор кўчалар бир-бирига туташиб кетар, томда ўйнаган болалар бир зумда бутун қалъани айланиб чиқишар эди. Эрта кўкламда уйларнинг ясси томлари ям-яшил майса билан копланар, баъзи томларда хатто лолакизгалдоқлар очилар, шундай пайтларда том устлари варрак учирган болалар, копток ўйнаган киз-кслинчакларга тўлиб, калъа аллақандай яшнаб кетарди... Кейин сойнинг у юзидаги Қоровултепага посбонлар қўйилиб, эркаклар, ёшу қари баб-баравар қўшга чиқишар, адирларга арпа-бугдой сочишар, боғларда, токзорларда ишлашар эди. Нихоят, боғлардаги ўриклар довучча тукканда кишлоқ аёллари, барча киз-жувон, ёш-яланглар сайилга чиқишарди. Тор қалъада қамалиб ўтган узун киш кунларидан кейин бу сайил ажиб бир шодиёнага айланарди. Ёв бостириб келиб, Қаландарнинг суюкли синглисини олиб қочиб кетган ўша машъум кун хам худди шундай яхши бошланган эди...

Уларнинг боғи сойнинг у юзида, «Қоровултепа»нинг шундай тагида, қалин қайрағочлар билан ўралган кишлоқ кабристонининг ёнида эди.

У маҳалда Қаландар энди ўн олтига кириб, айни кучга тўлган, кўшни кизларнинг дилига чўғ солиб юрган хушкомат, норғул йигит эди. Отаси ўша куни туякашлар билан Ясси бозорига майда-чуйда олиб кетган эди. Қаландар қора кашка йўрғасини четан араваларига қўшиб, онаси, сингlisi ва яна бир гурух кўшни кизларни боғларига ўзи олиб чикди. Кўйлагининг енгларини билагигача шимариб, қора тепчима дўпписини чаккасига кўндириб олган Қаландар, очик кўксини шабадага тутиб, тол хипчинини ўйнатиб бораркан, назарида гўё аравада эмас, қанот боғлаб осмонда учиб кетаётгандай туюларди. Чунки аравада, синглисини қуршаб олган дугоналари орасида, кўпдан бери унинг юрагига чўғ солиб юрган ўн олти яшар бир киз хам бор эди... Бошига гулдор қизил дурра ўраган, эғнига бўздан бўлса хам, ўзига ярашган қизил кўйлак кийган бу киз, Қаландар қараганда, катта-катта хуркак кўзларини каёкка яширишни билмай, «лов» этиб ёниб кетар, ёнидаги дугоналари эса кийкириб кулишиб, бечорани уялтиришар эди.

Аравалар боғларга етиши билан киз-кслинчаклар са-

дафдай сочилиб кетишди... Қалин ўрикзор ва шафтоли-зорлар орасида қизларнинг кўк, қизил, сарик рўмоллари лип-лип учарди. Қаландарнинг назарида булар қизлар эмас, кўкатлар орасига сочилган лолақизғалдоқлар, дарахт шоҳларида учиб-қўниб юрган митти капалаклар эди... У кун бўйи гўё туш кўраётгандай хаёлий бир ҳолатда юрди. У гоҳ қиз-келинчақларга ўчоқ қуриб берар, гоҳ сув ташир, гоҳ ўрикка чиқиб, довучча отаркан, қиз-келинчақлар орасида фақат қўшни қизни кўрар, улкан боғда ундан бошқа ҳеч ким йўқдай туюлар эди. Қиз ҳам дам-бадам унга мурожаат қилар, гоҳ ўтин ёриб беришини, гоҳ сойдан сув келтиришини илтимос қилар, гоҳ нозланиб, ўрик шоҳларини эгиб беришини сўрар, лекин Қаландар сал дадилроқ ҳаракат қилса, ўзини чакалақзорларга уриб, кийикдай тутқич бермас эди...

Қискагина баҳор кунини гўё ширин тушдай бир лаҳзада ўтди-кетди. Кечқурун товоқларига ялпиз сомса, рўмолчаларига довучча тугиб, қулоқларига бинафша ранг нохатак, чучмўма ва бўтақўзлар тақиб олган қиз-келинчақлар яна араваларга чиқишди. Қир ёнбағрида кўклам шабадасидай ёкимтой лапарлар, хазин ёр-ёрлар янгради. Лекин аравалар биринчи боғлардан чиқиб, хали сойга етмаган ҳам эдики, орқадаги «Қоровултепа» томондан «Қоч, ҳа, қоч! Ёв келди, ёв!» деган қичқириқлар эшитилди-ю, кўп ўтмай, ер-кўкни от туёқларининг дупури тутди.

Қаландар қора кашка йўрғасини аёвсиз қамчилаб, аравани тарақлатиб бораркан, бир зум ўтирилиб қаради. «Қоровултепа»да кўринган юз чоғлиқ отлиқлар қилич ва чўқморларини бошлари узра ўйнатиб, аллақандай совуқ қийқириқ билан қора бўрондай бостириб келарди. У ер-бу ерда ёвга қарши от чоптириб бораётган қишлоқ йигитлари кўринар, лекин улар жуда оз эди. Қир бағрини хотин-халажнинг фарёди, ёш болаларнинг йиғиси тутди...

Қаландар жонҳолатда атрофига аланглади. Соё бўйига арқонлаб қўйилган ва жанг нафасини сезиб, ер депсиниб қишнаётган қимнингдир арғумоғини кўрди-да, йўрғанинг жиловини сингласига тутқазиб, аравадан сакраб тушди. Бетоқат юлқинган арғумокни нўхталаб сапчиб минди, аравани гир айланиб, чўқморини олди ва энасининг фарёдига қулоқ солмай орқага — ёв томонга от солдириб кетди.

— Боғлар орасидан шўнғиб чиққан, устларига қора жун чакмон, бошларига қора кигиз телпак кийган ўн чоғлик саҳройи, «Ёв қочди, хо, ёв қочди!» деган қийқирик билан тўғри унга томон бостириб келарди...

Қаландар зорли кишнаган арғумоғини ёв тўдасига соларкан, рапидадай кенг юзи ваҳимали бужмайган, оғзи қийқириқдан бир томонга қийшайиб кетган биринчи отликни мўлжалга олди. Отлар тўқнашиб осмонга сапчиганда қўлидаги чўкморини даст кўтариб ялпок юзли саҳройининг бошига зарб билан туширди-ю, эгардан қалпоқдай учириб юборди. Қаландар кетма-кет етиб келган иккинчи отликни ҳам чапақайлаб уриб йиқитди, лекин куюндай ёпирилиб келган ўн чоғлик суворий унинг арғумоғини суриб кетди, ўзи эса бошига тушган сўйилнинг зарбидан кўзларидан юлдузлар чакнаб, ағдарилиб тушди. Отдан йиқилаётганда сўнгбор кўргани сингисининг катта очилган кўзлари-ю, қўшни қизни отига улоқдай ўнгариб олган қора чакмонли қалмоқ башара саҳройи бўлди... У қандай омон қолганини билмайди. Чамаси, эгардан учиб кетганида ёв уни ўлдига чиқариб, устидан от чоптириб ўтиб кетди... Водариг! Нечун ўша машъум жангда омон қолди? Бу дарбадарлик, бу кўргиликлардан эзилиб, мусофирликда хор бўлиб юргунча ўша жангжадалда ўлиб кетса бўлмасмиди?

Бу қирғиндан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас, сал ўзига келган Қаландар юз чоғлик кишлок ёш-яланглари билан ёв устига отланди. Яссидан куйирокда, даштда беомон жанг бўлди. Қарноқ йигитлари арслондай олишди, лекин ғанимлар кўплик қилди. Гўё бутун саҳро қарноқликларга қарши отлангандай, тўп-тўп бўлиб ёпирилиб келаверди. Бу жангда Қаландарнинг қиблагоҳи ҳалок бўлди. Унинг ўзи ҳам биқинидан ўқ еди. Йигитлар уни қонга беланган ҳолда, жанг майдонидан беҳуш олиб чиқибди... Шу-шу, мадад сўраб бу ёққа келди-ю, дарбадар бир мусофир бўлиб қолди. Энди уни бу элда ушлаб турадиган не қолди? Бирдан-бир умиди Хуршида бону бўлса... ҳақ таоло ундан ҳам айирди, умрининг охирида милт этган бу нур, бу бевафо дунёда ялт этган ўша ёлғиз юлдузни ҳам кўп кўрди. Ҳа, у энди кетмоғи лозим. На ўзига, на элга нафи тегди, энди ақалли қиблагоҳи билан волидаи меҳрибонининг қабрига шам ёқсин, тирикликларида фарзандлик бурчини ўтай олмади, лоақал ўлганларида рухларини шод этсин...

Эрталаб нонушта маҳалда Қаландар устага ёрилди, кўнглидаги бор дардини айтди.

Уста Темур Самарқандий қўй терисидан тикилган ағдарма телпагини тўғрилаб, узок наядан сарғайиб кетган соқол-мўйловларини тутамлаб, узок сукутга толди. Тепадаги туйнукдан қуйилиб турган бир ховучгина шуълада унинг кора қурум босган серажин юзи, жимир-жимир терлаган ялтироқ пешанаси, қимтилган лабларида теран бир маҳзунлик акс этарди.

— Болам Қаландар, — деди уста ниҳоят. — Сен бу ғариб кулбамга кириб келганингда, фақир теримга сиймай суюнган эдим. Ўғлим йўқ эди, худо мен ғариби нотавонга ҳам фарзанд ато қилди, ўлсам қабримга шам ёкиб, қуръон ўқийдурган бир зурриёт инъом этди, деб суюнган эдим. Не дейман, зорим бор, зўрим йўқ, ўғлим.

Устанинг чехрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштаддек санчилди. У нима дейшини билмай:

— Отахон, — деди ер чизиб. — Иншооллох, қабрингиз шамсиз, рухингиз дуосиз қолмас. Доруссалтананда сизни билмаган, сиз табарруқ зотни иззату икром қилмаган бир бандаи мўъмин йўқдур. Бир ёқда қосиблар, бир ёқда шогирдларингиз Қалқонбек билан Босқонбек, бир ёқда мавлоно Али Қушчи...

— Оллога шуқур, ўғлим, — деди уста унинг оғзидан сўзини олиб. — Бу гапни айтишдан мурод — сени ниятингдан қайтармоқ эмас, меҳрим-мурувватимни изҳор қилмоқ эди, холос. Уста Темур Самарқандий мусофирлик нелигини билади, болам... Бировнинг юртида султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл, дерлар. Қаъда қаримайду. Ўз элигга бориб ота-энанг мазорини тавоф қилиб, руҳларини шод этмоқни ният қилибсен, илоҳим ниятингга ет, ўғлим. Лекин йўлинг олис, сафаринг хатарли, болам. Не керак? Бу ғариб кулбада не бор — тилаганингни ол, болам! Мавлоно Али Қушчига айт — тилладан берсин...

— Йўқ, отахон, мендай бир гадога тилла не керак? Ўзингиз айтар эдингиз: девонанинг ишини худо ўнглари деб. Бир-икки қунлик нон-туз бўлса бас, йўлда не қўп, эл қўп, юрт қўп... Мавлоно Али Қушчи билан албатта видолашамен, аммо тилла керак эмасдур, отахон...

Уста Темур Самарқандий катта қоксуяк кафтини унинг тиззасига қўйиб, маънос қулди.

— Эвоҳ, ёшлик қиласен, болам, сен кўп дилинг цок йигитсен, биламен. Ва лекин бу осий бандалар шу иблис маъданни деб, бир-бирининг бошини еса, фиски фасод қилиб, бир-бирига чоҳ қавласа не чора? Бу сарик маъдан бирда кишига офат келтирса, бирда иззату икром келтиради. Қари билганни пари билмас, сўзимга инон, болам: йигит кишига гоҳо бойлик ҳам керак бўлади... Бас! Сен уялсанг, ўзим айтамен Алига.

Қаландар кун бўйи йўл хозирлигини кўрди. Уста Темур Самарқандий қаёққадир кетиб, қўй жунидан тўқилган иссиқ чакмон билан қўй терисидан тикилган ўзиникидай қора телпак топиб келди, ўзи ясаган пўлат ханжарини инъом қилди. Қаландар Қарноқий хуржуннинг бир кўзига нон, туз, қалампир, талқон, иккинчи кўзига кийим-кечак ва оғир йўлда керак бўладиган майда-чуйда буюмлар — қумғон, пиёла, қошиқ, товоқ солиб тахт қилиб қўйди.

Маслахат билан у тунда, ёр теварагида ивирсиб юрган турки таровати совуқ ғаламислар йўқолиб, кўчалар тинчиганда ёрдан чиқиб, расадхонага борадиган бўлди. Лаҳим орқали расадхонага кириб Али Қушчи билан вилолашадиган, сўнг Қалқонбек билан Босқонбек шай қилиб турадиган отга миниб, йўлга чиқадиган бўлди. Лекин негадир алламаҳалгача ёр теварагида қаламғи-қасанғиларнинг шарпаси тинмади. Ниҳоят, вақт тун ярмидан ошганда тинчигандай бўлди-ю, Қаландар чакмонини кийиб, белини боғлади.

Мойчирок шуъласида уста Темур Самарқандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ён олиб хайрлашди, пешанасидан ўпиб, оқ йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай кафтларини очиб оқ фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди. Қаландар дархол ўзини панага тортди. Уста эса қўлига мойчирок олиб, эшик томон кетди.

— Ким бу, қора тунда уйку бермай, дайдиб юрган?

Ташқаридан ингичка, хаяжонли овоз эшитилди:

— Маъзур кўргайсиз, уста, бу — мен, Мирам Чалабиймен...

— Не дединг? Қайси Мирам?

Қаландар елкасидаги хуржунини ерга ташлаб, устанинг орқасидан қоронғи йўлкага шўнғиди.

— Отаҳон! Мавлононинг шогирди бу! Ижозат беринг — эшикни очай!

Мирам Чалабий форга кирди-ю, юришга чамаси келмагандай, деворга суяниб колди. Мойчирокнинг хира шуъласида яланг оёк, яланг бош Мирам мажнунсифат бир девонага ўхшар, ўзиям совуқданми, кўркувданми дир-дир титрар, тиши-тишига тегмай шақиллар эди.

— Не бўлди? Сўзла, иним! — деди Қаландар юраги мудҳиш бир туйғудан музлаб.

— Устод... устодни зиндонга солдилар.

— Қачон?

— Кеча хуфтонда. Шоми ғарибонда беш-олти нафар ясовул расадхонага бостириб кирди, ҳаммаёкни остин-устун қилиб, ахийри олдиларига солиб олиб кетди...

— Кеча олиб кетса... нечук тунда келмадинг? Нечук дархол хабар бермадинг?

— Сабаби... — Мирам Чалабий гапиролмай курукшаган лабларини ялади. — Сабаби момом...Тиллабиби бор эдилар. У киши йиғлайвериб эсимни олдилар.

— О, бечора! — деди уста. — Қайси зиндонга солмишлар? Хабар топдингму?

— Топдим. Кўксарой зиндони!..

— Ё раббий! — устанинг қўлидаги мойчирок қалтираб кетди.

Қаландар Қарнокий забардаст комати билан тор йўлкани қоядай тўсиб турар, унинг хуши бошидан учиб, хаёллари тўзғиб кетган, фақат кўнглининг бир четида бир ҳафтадан бери тузган режалари, уйқусиз тунларда қилган орзу-умидлари — ҳаммаси ипи узилган маржондай сочилиб кетганини, энди ҳеч қаякка кетолмаслигини, то устоднинг тақдири бир ёкли бўлмагунча, бу юртдан жилолмаслигини тушунди, назарида, сўнгги пайтларда кўн элаган синглиси ҳам ўз энаси эмас, гўё Тиллабиби тўғрисида қайғуриб йиғлагандай туюлди.

— Ясовулларнинг кидиргани не? Китобларму?

— Китоблар, — деди Мирам Чалабий. — Тағин олтин қидирмишлар. Расадхонада олтин бор эмиш. Астаф-фирулло!..

«Мавлоно Мухиддин! — деди Қаландар кўнглида. — Мавлоно Мухиддин сирни очган! Мавлоно эмас, малъун айғокчи! Аллома эмас, риёкор жосус!..»

У кўзини юмиб деворга суянди: «Не қилмоқ керак? Бу ерда қолганда унинг қўлидан не келади? Устодга ёрдам бера оладими, йўқми? Аммо... ёрдам беролмайман, деб устодни, қаноти қайрилган қушчадай эшиқда

қалтираб турган бу ёш талабани, лол бўлиб қолган бу кекса устани аросатда қолдириб кетмоқ виждондан бўлурму? Одамийликка кирурми?»

— Болам Қаландар, — деди уста. — Муллавачча совукда дилдираб қолибди, бир пиёла иссиқ сув бер бунга, болам!..

«Мавлоно Мухиддиннинг уйига бормоқ керак! Бориб ёқасидан гип бўғмоқ керак! Ё сўзидан қайтсин, ё...»

— Ха, ха, тўрга ўтинг, мулла, — деди Қаландар. У тисарилиб Мирам Чалабийга йўл берди. Чўғдай қизиган миясида эса хаёллар қуюндай чарх урар, бир-биридан дадил, мардона режалар қуйилиб келмоқда эди: «Бог томонда эшик бор! Сўнгги марта Хуршида бону билан учрашишга ахдлашганида Қаландар боққа кириб, бону ётадиган уйнинг кичкинагина даричасини қоққанда, ул гулрухсор шу эшикдан чиқиб келган эди. Бог томондаги шу эшикдан кира олса бас — мавлононинг меҳмонхонасига ўтиб олиш осон. Меҳмонхонага кириб, мавлонога юзма-юз келса бас — унга не дейишини ўзи билади. Ха, дархол бормоқ керак, фурсатни бой бермай, мавлонони гиппа бўғмоқ, уни бу йўлдан қайтармоқ лозим, билъакс, устоднинг ҳаёти...»

6

Уйнинг тўрида қизил Самарқанд бахмалига зар тикиб ўтирган Хуршида бону ховлида шип-шип оёқ товушини эшитиб, бошини кўтарди. Йўқ, бу даласининг заифгина одимлашига ўхшамас, кавушнинг асабий «дук-дук»ига асонинг «так-так»и қўшилар, бу — бобоси Салоҳиддин заргар эди. Боя хуфтонда тўрт нафар отлик навкар келиб отасини олиб кетгандан бери бобоси бир лахза ўтирмади. Асоси билан ерни қаттиқ тақиллатиб, кавушини дук-дук босиб қўчага чиқади-киради, чиқади-киради... Бобоси ҳар чиқиб-кирганида бонунинг юраги увишиб, игна тутган нозик бармоқлари титраб кетади; боя қоронғида тўфондай ёпирилиб кирган ясовуллар кўз олдига келиб, ўтирган жойида қарахт бўлиб қолади. Ҳар сафар ясовулларнинг дағал овозларини, нағал қоқилган этикларнинг бетақаллуф гурсиллашини, айниқса қўрқувдан икки букилиб, титраб-қакшаб қолган отасининг дир-дир титрашини эсласа, ёдига шу йил кўкламда содир бўлган бошқа бир мудҳиш воқеа тушиб, юраги ўйнаб кетади...

Тўй бўлганига уч ойдан ошган, Қаландардан тамом

умидини узган Хуршида бону, тақдирга тан бериб, ўз мирзасига ўргана бошлаган пайтлар эди. Бир кун кеч-курун Кўксарой девонида хизмат қилган ёш мирза уйга ранги ўчиб, алланимадан васвасага тушиб кириб келди. Хуршида бону худди шу бугунгидай ўз хонасида зар тикиб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Эшикда қалтироқ босиб турган мирзани кўриб, юраги музлаб кетди. Мирза секин юриб келиб уни кўлидан ушлаб ўрнидан тургазди-да, юзига узок тикилди. Мирзанинг бежо кўзларида ҳам кўркув, ҳам унсиз изтироб, ҳам аллақандай шафқатсиз бир нарсаси бор эди. Уни биринчи бор бу ҳолатда кўрган Хуршида бону беихтиёр орқасига тисарилиб: «Сизга не бўлди, мирзам?» — деди. Мирза жавоб бермай, уни нозик белидан кучиб ўзига тортди-ю, лабларидан, юзидан, кўзларидан ўпа бошлади. Унинг бўсасида эхтирос эмас, кишини чўчитадиغان телбаларча бир нарсаси бор эди. Ниҳоят у ўпишдан тўхтаб:

— Дархол кийим-кечагингни йиғиштир! — деди калтираб. — Зеб-зийнатларингни қутига сол! Иссиғроқ кийин! Ҳозир узок сафарга чикурмиз. Тезроқ бўл! Тезроқ! — Мирза шундай деди-да, югурганича хонадан чиқиб кетди.

Хуршида бону юрагини чулғаб олган совук шубҳа ва кўркувдан гарангсиз, дам зеб-зийнатлар тўла қутичаларига, дам кийим-кечаклар солинган сандикларга югурди. Ниҳоят, ҳисл хушини йиғиб, ичидан олмахон мўйнаси қопланган қора мовут камзулини, оёғига кобулий этикчасини кийди, бошига оқ туянинг жунидан тўкилган иссик рўмолини ўради, зеб-зийнатларини тилла қутичага солиб, дарича ёнига борди.

Ховлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиклар шарақ-шуруқ очилиб-ёпилар эди. Қош қорайиб қолган, яқиндаги масжиддан азон айтган муаззиннинг мунгли нидога ўхшаш овози қулоққа чалинар, лекин ховли ва уйлар зим-зиё, ҳеч қасрда милт этган чирок йўқ, фақат кашта тикиш учун шам ёққан Хуршида бонунинг хонасигина ёруғ эди.

Сал ўтмай мирза қайтиб кирди. У бошига тулки тумоқ, эғнига пўстин кийиб, белидаги кумуш камарига қилич тақиб олган эди. У Хуршида бонунинг янги либосда кўриб, яна боягидай бир дақиқа тикилиб қолди.

Кейин яна боягидай юзларидан, кўзларидан телбаларча ўпаркан:

— Нечук олло сенга бу жамолни бермиш? — деди аламли дард билан. — Нечун мен гарибни сеҳрингга банди қилмиш? Йиғиштирилиб бўлдингму? Зеб-зийнатларни олдингму? Юр, отлар тайёр... — мирза гапини тугатмай, тўсатдан қулоғини динг қилганича қотиб қолди. Ташқи ҳовлида қандайдир тўполон бошланган, от туёқларининг дупури, қиличларнинг шарақ-шуруғи эшитилар эди. Меҳмонхонада кимдир дод солиб уввос тортди, заифалар қий-чув қўтарди... Бу қий-чувдан хушёр тортган мирза эшикка отилди, ўзига бўйсунмаган қалтирок қўллар билан зулфинларни солишга уринди. Лекин шу маҳал, ҳовлида нағал қоқилган этикларнинг сескантирувчи гурсиллаши эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни шитоб билан тепди. Узилиб кетган эшик зулфини беҳуш турган Хуршида бонунинг қулоғи остидан ўтиб, тоқчага бориб тушди-ю, кумуш барқашларни даранглатиб юборди.

Мирза жонҳолатда қилични яланғочлаб қора тўфондай ёпирилиб кириб келаётган навқарларга ташланди. Лекин ёпирилиб кирган навқарларнинг бир қисми уни чалиб қулатиб, устига чикиб олишди, бир қисми Хуршида бонуга ташланишди. Кимдир унинг бошига қора мато ташлаб, бўғиб олди, кимдир даст қўтарди... Хуршида бону навқарлар қўлида қушдай питирлаб, бошидаги қора матони юклилаб очаркан, ерда бўғизланган қўйдай талпинаётган мирзани кўрди. Навқарлардан бири уни аёвсиз тепкилар, яна бири қўлларини орқасига қайириб, чилвир билан боғлар эди...

Хуршида бону Кўксаройда ҳушига келди. У шифти куббасимон чароғон хонада, қалин ипак кўрпалар устида ётар, бўйинлари ва қўлларидаги кат-кат зеб-зийнатларини нафис жаранглатиб югуришиб юрган ёш қанизлар унинг бурнига биллур шишачаларни тутишиб, аллақандай ўтқир ва хушбўй дориларни хидлатишар, пешанасига, ёнокларига атиргул сувларини суртишарди. Сал ўтмай, ҳарам бекаси кириб зўрлаб оғзига қуйгандай қилиб бир пиёла шароб ичирди-да, ҳаммомга олиб кетди. Кейин олдига шахзода кирди...

Хуршида бонунинг эсига шахзоданинг сарак-сарак қилган боши, шахват билан ёнган кўзлари, негадир дирдир титраган узун нимжон гавдаси тушди-ю, тирноқларигача зиркираб кетди...

«Ажаб! Бокқа қараган дарича тикирлагандай бўлди-ми?» — Хуршида бону кўйлагининг ёқасини ушлаганича

бўйи бараваридаги тош панжарали даричага тикилиб қолди. Аксига олиб, энагаси ҳам ухлаб қолган эди. Бечора кампир, дадасининг қайтишини пойлай-пойлай хозиргина боши ёстиққа теккан эди, дарҳол пинакка кетди... Бону ёш боладай ғужанак бўлиб ётган энагасига қўркибгина кўз ташлади... Хў, қўрққанга қўша кўринур дегандек, унга дарича тикирлагандай туюлгандир... Йўқ, яна тикирлади. Тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади... «Ё парвардигор! Ёлғиз у, шоир Қаландар Қарноқий мана шундай тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлатар эди!» Хуршида бону хаяжондан қимир этолмай, кўзларини катта очганича даричага тикилиб ўтирарди... Нахот олло гадойи Қаландар бўлса? Уми? Бошқами? Қаландар не қилади келиб? Муддаоси не?... Хайрият, жимиб қолди. Шамолга ўхшайди... Бону ўша машъум воқеадан бир ҳафта олдин Қаландарни дарвозалари ёнида кўргани эсига тушиб, беихтиёр кўзига ёш олди...

Унинг тўйидан кейин Қаландар таркидунёликка юз тутганини бону эшитган эди. Лекин уни бу ахволда кўрамен деб, бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, сочсоқоли ўсиб кетган бир девона киёфасида кўраман деб, ўйламаган эди. Шунинг учунми, «мирзам!» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Хайрият, кўрган туши эсига тушиб, мирзадан девонага хайри эҳсон беришини сўради-ю, бек ҳеч нарсани сезмади, олтин тангани Қаландарнинг оёқлари остига даранглатиб ташлади-да, ховлига кириб кетди...

Ўша кечаси мирзанинг бетоқат бўсалари, эхтиросли кучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди бонуга. Ўзиям, мирза ухлагач, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Бир зум кўзини юмса нигоҳи олдида Қаландарнинг киёфаси, «мирзам», деганида чараклаб кетган кўзлари намоён бўларди-ю, эсига бурунги шоир Қаландар тушар, шу уй, шу меҳмонхонада бир-бирларига шеърлар ўқиб ўтган мастуд дамлар хаёлида жонланиб, тинган кўз ёшлари қайта тиркираб оқарди... Ё раб! Дарича яна тақирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади!...

Хуршида бону юраги гурс-гурс уриб, энагасига қаради... Шоир Қаландар Қарноқий унга ошиқ бўлиб, дарича чертиб келиб юрган маҳалда аввал ҳамиша энагаси чиқиб хабар олар, шундан кейингина бону чиқарди... Ана, яна чертди! Тўхтаб-тўхтаб уч марта чертди...

Хуршида бону шоша-пиша ўрнидан турди, бошига

иссиқ тивит рўмолини ўради, мовут камзулини ёпиниб, оёғига бежирим кобулий кавушини илди-да, оёк учида юриб хонадан чикди. У ер-бу ерида тош фонуслар мил-тираган ўрдадай ховлидан ўтиб, боғ эшикнинг олдида борганда Хуршида бону нафаси оёғига тикилиб, яна тўхтади... Шоир Қаландарми, бошқами? Қаландар! Ундан бошқа ким бўлади? Сарой сипохлари боғдан келиб, дарица чертиб юрмайди! Бирок у бўлса... Нечун келди? Муддаоси не?.. Э, парвардигор, ўзинг мадад бергайсен!

Хуршида бону хира шуъла тушиб турган бобосининг даричасига бир караб кўйди-да, эшик занжирини оҳистагина олди. Япроқлари тўкилиб, хувиллаб қолган боғ устида, ариқ бўйида кулоч ёзган кекса ёнғок тепасида, гўё масжид гумбазига қадалган кумуш хилолдай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғариб туюлар, яланғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди.

Даричанинг тагида ҳеч ким кўринмади. Хуршида бону дук-дук урган юрагини ховучлаганича ёнғок томонга юрди. У ерда бир нима чирс этиб сингандай бўлди. Хуршида бону тўхтаб, қоронғига тикилди. Ёнғок шоҳлари орасида бошига кулоҳ кийган барваста бир одамнинг қораси кўринди... Ўша! Шоир Қарноқий!..

Хуршида бону дармонсизланиб ариқ бўйидаги толга суянди. Ёнғок тагидаги қора кўлага калин шоҳлар орасидан мўралаб, секин шивирлади:

— Энагажон! Қўрқманг, бу — мен, девона Қаландар...

— «Қаландар!...» — Хуршида бону нечундир ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди-ю, тол тагидан чикди.

— Хуршида бону?... Сиз... Сизму?

— Ҳа, мен... — Қаландар Қарноқийнинг товушидаги қўрқув ва хаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. У оҳиста юриб, ёнғокқа яқинлашди. У ерда осилиб ётган шоҳларни журъатсизгина суриб, Қаландарнинг юзига қиё боқди. Қаландар осмондаги ойга тескари тургани учунми, унинг жанда кийган барваста гавдаси, сокол босган юзи қоп-қора ва аллақандай ваҳимали кўринарди. Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдай ювош, қизлардай тортинчок кўринар, чехраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди. Фақат синовчан қадалган кўзлари қоронғида аллақандай чакнаб турарди...

— Афв этгайсиз, бону, — деди Қаландар, — киблагохингиз... мавлонога бир оғиз сўзим бор. Иложи бўлса йўқлаб берсангиз...

Қаландарнинг товуши нотаниш, бўғик эди.

— У киши, уйда йўқдур... — Хуршида бону яна ўпкаси тўлиб, энтикиб-энтикиб гапирди. — Сипоҳлар келиб, у кишини Кўксаройга олиб кетмишлар...

— Қачон?

— Боя хуфтонда. Тўрт нафар сипоҳ уйимизга бостириб кириб, олиб кетмишлар...

— Эй дариг! — Қаландар беихтиёр бонуга томон бир қадам ташлади.

Ёнғоқ шоҳлари орасидан қуйилиб турган ой шуъласида бонунинг чехраси ҳеч ўзгармагандай туюлди унга. Ўша, иягига томон ингичкаланиб кетадиган узунчоқ мулойим юз, кенг, силлиқ пешана, гўё уста санъаткор чизгандай коп-кора қошлар тагида маъсум мўлтираб турган серкиприк кўзлар, ўша, хиёл химарилиб турадиган, учларида чуқурчалари бор латиф лаблар... Фақат жуда озгану, бурунгидан ҳам хипчароқ, нозикрок кўринади.

Хуршида бону унинг тикилиб қараганини кўриб, кўзларини олиб кочди, беихтиёр қуйилиб келаётган кўз ёшларини яширишга тиришиб, бошини эгди...

«Топиб ёлғиз, дилим розин баён этмокка ожизмен,
Узун тунлар хаёлингга ўтур бедор, билмайсен...»

Қаландарнинг юрагини маъюс қуйдай тиник бир хис чулғаб олди. У илгари, мавлоно Мухиддиннинг таълим-хонасида бону билан ёлғиз учрашган маҳалларида шундай бўлар, иягини қафтларига қўйиб, унинг шеърларига жимгина қулоқ солиб ўтирадиган бу маъсума Қаландарнинг дилида қайноқ эхтиросдан ҳам нашъали, чексиз бир меҳр уйғотарди... Қаландар кўнгли бир хил бўлиб:

— Қўрқманг, бону, — деди. — Падарингизга шикаст етмас.

— Иншооллоҳ, айтганингиз келсин, — деди Хуршида бону пичирлаб. — Мана, тун яримдан ошди, хануз дарақ йўқ...

— Қўрқманг, бурни ҳам қонамайди падарингизнинг!

Қаландарнинг овозидаги кинояни сезган бону бошини кўтарди.

— Сиз қайдан биласиз?

— Биламен, бону. Токи... — Каландар ойдинда жавдираб турган маъсум кўзларга кўзи тушиб, тилини тишлади. Хаёлидан: «Нега бу бечорага кахримни сочамен, унинг гунохи не?» деган фикр ўтди. Бечора бону! У худди шу ерда, шу ёнғоқ остида мана шундай осуда тунда юрак ютиб унинг ёнига чиққан эмасмиди? Шу нозик қадди-қомати, ёшлиги, маъсумлиги холида у билан қочишга журъат қилган эмасмиди? Умрида йўқчилик ва қийинчилик нималигини билмаган киз, суюкли хонадонини тарк этиб, у билан дарбадар ҳаёт кечиришга, йўқчилик ва қахатчиликларга бардош беришга бел боғлаган эмасмиди? Шунда Каландар шу маъсума тенги бўлмай, унинг иродасини букиб, аҳдидан қайтарган эмасмиди? Энди нега унга зарда қилади? Нега отасининг гуноҳини унинг юзига солиб юрагини тиглайди?

Хуршида бону сабрсизланиб:

— Нечун индамайси? — деб сўради.

— Сабаби... бу сир-асрорни сиз билмаганингиз яхшидур, бону.

— Нега? — Бонунинг овозидаги тараддуд, чехрасидаги тортинчоқ мулојимлик совук бир қатъият билан алмашди.

— Негаким, бу сирни айтсам дилингиз оғрийди, бону...

— Дилимни оғритишдан кўрксангиз нечун сўз очдингиз? Сўз очиб яна нечун яширасиз? Сўзланг! — Хуршида бону иссик қўлини Каландарнинг қўлига қўйди. — Бошимда қилич турса ҳам сўзланг!

Унинг овози нафрат аралаш бўлакча бир алам билан янграб кетди-ю, бунинг сабабига тушунган Каландар беихтиёр бошини эгди.

— Кечиргайсиз, бону, факир сизнинг олдингизда гуноҳкормен...

— Қўйинг! — деди бону пичирлаб. — Барини оллодан кўрдим.

— Биллох, чин сўзим шу! Айб сизда эмас, мавлонода ҳам эмас, каминададур...

— Не чора?..

— Не чора! — Каландар жандасининг ёқасини юлқиб очди, нафаси етмай бўйинини, жундор кўкрагини ишқади. — Ўша пайтда нечук сўзингизга кирмадим, нечук сиз билан бирга элимга қочмадим, нечук сахрода ғанимлар қўлида ўлиб кетмадим? Мана, неча ой бўлди-ким, шуни ўйлаймен, шу дард юрагимни тиглайди, бону!

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб жимгина турарди. Унинг кўнглидаги бояги аламли туғён сўниб, кўзига яна ёш келди. Ўша ёз оқшони, Қаландарни илк бор девона қиёфасида кўрганида ҳам худди шундай бўлган, дилидаги барча адоват, барча гина-қудуратлари эсидан чиқиб, кечаси билан йиғлаб чиққан эди... Мана энди, унинг дардларини ўз оғзидан эшитиб, яна кўнгли вайрон бўлди, негадир унинг бир маҳаллар инъом этган шеърдан бир байт эсига тушди:

«Дарди ҳолимдин санам ғофил агар огоҳ эсанг,
Хеч ғамим йўқ, сен менга гар дилбару дилхоҳ эсанг...»

«Ё раб! Гадолик йўлини ихтиёр этган бу дарвеш эски дардни кўзгаб не қилади? Нечун келди? Муддаоси не унинг?»

Хуршида бону узуклари ялт-ялт қилган бармоқлари билан киприкларидаги ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

— Мендан бир сирни яширмоқка уринасиз?!

— Бону...

— Сўзлан! Бошга тушганини кўз кўрар. Қўркманг!

«Ўзидан хавфсирайди. Энди сўламасам кўнглига ёмон шубҳа тушади...» Қаландар кўкрагини тўлдириб нафас олди, сўнг:

— Сўнг устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабарингиз борму? — деб сўради.

— Ё раб! Қачон?!

— Бир ҳафта бўлди... Не чора, ўз фарзанди шахзода Абдуллатиф қатл қилмиш...

— Ё парвардигор! — Хуршида бону кўзларини юмиб лабларини секин пичирлатди. Унинг нигоҳи олдига Қўксарой харамининг серхашам хонаси, хонага кириб, харир ипак парда орқасида тўхтаган аълоҳазратлари келди, қулоқлари остида унинг аллақандай ғамгин товуши эшитилгандай бўлди: «Бону! Шахзода сизни қаттиқ хўрлабдур. Мен уни қаттиқ қойидим. Лекин не чора? Бўлар иш бўлибдур. Энди не қиласиз? Ҳарамда қоласизму ё ўз хонадонингизга кетасизму?»

— Аълоҳазратлари ижозат этсалар, кетар эдим...

— Тилагингиз вожиб бўлур. Саройбонга айтамен, шу букун элтиб қўядур. Отангиз билан бобонгизга дуои саломимни етказгайсиз. Онҳазрат шахзоданинг бу тубан

юмуши учун уз сўрайдур, дегайсиз. Ёшсиз. Олло таоло эмди сизга саодат ато қилғай, кизим!..

Хуршида бону қурукшаган лабларидан ялаб:

— Ё парвардигор! -- деб такрорлади. — Фарзанд ўз бузрукворини қатл қилса! Қай кунларга қолдик? Не сафолат, не қабохат бу?..

— Ҳа, тенгсиз сафолат, тенгсиз қабохат! — деди Қаландар бўғилиб. — Лекин зурриётлари қанчалар разил бўлса, устод шундай пок эди. Фарзандлари бир зулмат бўлса, ул зоти олий мисоли бир офтоб эди. Бу офтобнинг зиёсидин ёлғиз биздай муслимлар эмас, сиздай муслималар ҳам баҳраманд эдингиз...

Хуршида бону «ҳақ сўз» дегандай охиста бош ирғади. Қаландар ой шуъласида бош эгиб турган бу маъсум санамга тикилганича бир зум жим қолди. У яна бояғидай сирни очиш-очмаслигини ўйлаб қийналар, очай деса, унинг юрагини қон қилишдан қўрқар, очмай деса... Бону бутун вужуди қулоқ бўлиб кутиб турарди.

— Устод Мирзо Улугбек қирк йил шоҳлик қилиб орттирган хазинасини асраб қолмоқ ниятида, бу фожиадан бир ҳафта муқаддам, мавлоно Али Қушчини чақириб, хазинани унга топширган эди...

— Хазина?!

— Илм хазинасини айтамен. Расадхонадаги барча нодир китобларни, барча ноёб қўлёзмаларни айтамен. Бу китоблардан баъзиларини кўргандурсиз, бону?

— Ҳа, ҳа, кўрганмен. — Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди. Аълоҳазратларининг олис тарих ходисаларини ҳикоя қилувчи бу рисоласини бону саргузашт қиссадай қизиқиб ўқиб чиккан, шунинг учун ҳам уни бўлакча бир меҳр билан оққа кўчириб берган эди!..

— Сўзлай беринг! — деди бону шивирлаб.

— Устод бу хазинанинг тақдирини мавлоно Али Қушчига топширган эди. Мавлоно Али Қушчи устоднинг васиятига амал қилиб, эҳтиёт чораларини кўрган эди. Буткул доруссалтанада бу сирдан бор-йўғи уч киши воқиф эди...

— Шулардан бири... кибагоҳимдур?

— Балли!

— Сиз бу сирни отам ошкор қилмоғидан қўрқасиз?

— Не чора, шубҳа қилмоққа сабаб бордур.

— Йўқ! — Хуршида бону қоронғида кўзлари чарақ-

лаб, Қаландарга тик боқди. — Бузрукворим бу тубанликка бормаиди!

— Иншооллох, айтганингиз келсин. Ва лекин... — Қаландар бонунинг порлаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди. — Ҳар қалай, мавлоно билан бир суҳбатлашмоқ ниятида келдим, бону.

Хуршида бону чуқур тин олиб:

— Сабр қилғайсиз, — деди. — Отахоним билан ўзим сўзлашамен! Агар-чи, сиз айтгандай Кўксаройдан бешикаст қайтса ўзим сўзлашамен.

— Фақир эрта-бурускун келамен, — деди Қаландар ва жавоб кутиб бонуга қаради. Лекин Хуршида бону индамади. У бошидаги оппоқ тивит рўмолининг учини бармоқларига ўраб, кўкдаги ойга тикилиб қолган, лаблари химарилган, мулойим чехрасида, бўтанинг кўзларидай катта-катта кўзларида чексиз бир мунг акс этиб турарди...

— Келмасам бўлмас. Сабаби... жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ноёб хазинасигина эмас, мавлоно Али Қушчидай илм офтобининг тақдири ҳам бузрукворингизнинг қўлидадур, бону...

— Мен сўзлашамен, — деди Хуршида бону. Лекин унинг овозидаги бояги катъият сўнган, бу катъият теран бир ўйчанлик билан алмашган эди.

— Ташаккур, бону, — деди Қаландар.

Гап тугаган эди. Лекин Қаландар Қарноқий кетгиси келмас, бошини ҳам қилиб чуқур ўйга чўмиб қолган бу нозик санамга тикилиб, унинг қўлларида ушлаб узок тургиси, бағрига босиб юпатгиси, нечундир оёғига тиз чўкиб қайта-қайта кечирим сўрагиси келарди. Лекин уэр айтиш ҳам ортиқча, бошқа сўзга ҳам хожат қолмаган эди. Буни бону ҳам тушунди чамаси:

— Хайр сизга, — деди эшитилар-эшитилмас. — Омон бўлғайсиз...

— Хайр, бону... — Қаландар оғир хўрсиниб, ёнғок тагидан чикди-да, оёқ остидаги хазонларни шатирлатиб, боғ охиридаги жарликка тушиб кетди. Хуршида бону бир-бир босиб орқага қайтди. Боғ эшикка етганда бутун вужуди бўшашиб, эшикка суяниб қолди. Сўнг, негадир бирдан ўпкаси тўлиб, иссиқ пешанасини муздай пахсага қўйиб юм-юм йиғлади...

Йўк, бу Али Қушчи ўйлаган қудукдай чуқур, муд-
хиш зиндон эмас, узунига уч-тўрт, энига икки-икки ярим
қадам келадиган зимистон бир унгур эди. Кечаси Али
Қушчини олиб келиб қамаганларида, бу зим-зиё хона
унга чин зиндондай мудхиш туюлиб, тирноқларигача зир-
кираб кетган эди. Аста-секин ҳушини йиғиб, қамоқхона-
ни бир айланиб чиқди. Али Қушчи умрида бир-биридан
вахимали қўн гаплар эшитган эди. Ҳар қалай, бу хибс-
хонага шуқур қилса бўларди. Ёлғиз бир нарсa ёмон,
хибсхона сарой отхоналарига ёндош бўлса керак, димоғ-
ни ёриб юборгудай қўланса бир хид келар, ғадир-будир
тош деворлар офтоб ўтказмагани учун жуда совуқ ва
зах эди. Лекин не чора? Уни Қўксаройга, илгаригидай
Мирзо Улуғбекнинг гулгун зиёфатларига, шоирлар ва
фозиллар даврасида ўтадиган дилкаш суҳбатларга эмас,
тамом бошқа жойга, бошқа муддаода олиб келмишлар...
Бу мудхиш, камбар хибсхонадан унинг қачон чиқиши-
ни, зотан тирик чиқадими, йўқми — буни ёлғиз парвар-
дигори олам билади, холос. Бундан буён унга ёлғиз нар-
са — сабот керакдур, сабот!.. — Али Қушчи ўзини бо-
сишга қанча уринмасин, гўё қафасга тушган шердай бе-
тоқат бўлиб, хибсхонада гир айланар, қоронғида турти-
ниб ғадир-будир деворларни, темир қопланган оғир
эшикни қайта-қайта пайпаслаб кўрарди, гўё нафас етма-
ётгандай туюлиб бўғилар, тўлғанар эди, Гоҳо-гоҳо ҳушига
келиб, қадамини секинлаштирар, тор хибсхонани оҳиста
айланаркан, унинг учун энди биттаю битта чора қолга-
нини, у ҳам бўлса сабру тоқат эканини қайта-қайта
қўнглидан кечирар, лекин сал ўтмай бу аҳди эсидан
чиқиб яна тоқатсизлана бошлар эди. Ниҳоят, холдан
тойди чамаси, кўз олди қоронғилашиб, бурчакдаги эски
бўйрага чордана қуриб ўтирди, ўтиргани ҳамон нечун-
дир эсига энаси тушди.

Кеча кечқурун энаси Тиллабиби яна келган эди. Муш-
типар кампир! У Оксаройдан расадхонага нўхат солин-
ган бир лаган палов кўтариб келибди. Али Қушчи, гар-
чи кампирнинг таомларини яхши кўрса ҳам, унинг тез-
тез келишини, келиб ўғлининг дунёдан сўққабош ўтаёт-
ганидан нолиб, кўз ёши қилишларини ёқтирмас эди. Ле-
кин бу сафар эрталабдан нечундир қўнгли ғаш бўлиб,
ўзини ноҳушроқ сезиб ётгани учунми, энасини кўриб

суюниб кетди. Мирам Чалабийга айтиб, танчанинг кўри-ни янгилашиб, кампирга жой солиб берди. Сўнг, учовлон танча атрофига ўтириб, дастурхонни очишди. Зираворлар солиниб, Али Кушчи суйган қора мурч сепилган иссиқ паловнинг хушбўй хиди тор хужрани тўлдириб юборди. Лекин улар ҳали паловга қўл урмаган ҳам эдиларки, ташқарида аллақандай ғала-ғовур кўтарилиб, хонага уч-тўрт нафар навкар ёпирилиб кирди.

Навкарларни кўрган Али Кушчи билан Мирам Чалабий ўринларидан сакраб туришди. Тиллабиби эса, аввал ўтирган жойида бош сараклаб, беҳуш серрайиб қолди, кейин Али Кушчини олиб чиқиб кетаётганларини кўриб, апил-тапил ўрнидан турди-да, пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан кучоқлаб олди...

Энасининг унсиз йиғиси, сўник кўзларидан тиркираб оққан ёш томчилари эсига тушган Али Кушчи вужуд-вужудигача қақшаб, секин инграб юборди. У кўзларини юмиб, тишини-тишига босиб узок ўтирди, сўнг, аста-секин ҳушини йиғиб, ўзини қойишга тутинди: «Нечук тўлғанасен, нечук ёш боладай бесабр-бетоқат бўласен, сенга не бўлди, Али? Ҳақ таолонинг синовларидан, бу мудҳиш хибсу зиндонлардан қўрксанг, нечук устоднинг тилагига ризолик бердинг? Бошда, устод Кўксаройга чакириб, гарданингга бу хатарли юмушни юклаганида... нечук хўп дединг, нечук бир баҳона топиб ўзингни чеккага олмадинг? Ё шахзода Абдуллатиф ҳазрат Низомиддин Хомуш янглиғ бидъат ва хурофот маддоҳларининг қўлидаги бир қора чўқмор эканини билмас эдингму? Ўз падари покига қилич кўтарган бу мустабид ҳеч бир кимсага шафқат қилмаслигини, меҳру оқибатдан маҳрум бир махлук эканини билмас эдингму? Йўқ, билар эдинг! Устоднинг бошида турган қилич сенинг бошингда ҳам ярқираб турганига, устод тожу тахтдан жудо бўлса, сенинг бошингга ҳам кўп савдолар тушишига ақлинг етар эди. Ақлинг етиб туриб, бу хатарли юмушга бел боғлаган эдинг. Илм-маърифат йўлида, бўлғуси авлодларга Улуғбек зиёсидан бир нур қолдирмоқ ниятида бу юмушга ризолик берган эдинг! Бас! Бошда ҳаммасига ақлинг етиб туриб, бу хатарли ишга бел боғлабсен, алҳол нечун титрайсен? Нечун телбаланиб, ўзингни у ёқдан-бу ёққа отасен? Сабру тоқат ўрнига бошингни деворга уриб, фарёд қиласен? — Али Кушчи яна бояғидай истехзоли кулиб қўйди. — Билиб қўй, эй, алломаи замон! Бу хибсхона,

бу мислсиз синов сен учун хали бир халводир! Олло билади, бошингда хали не савдолар, не синовлар бор? Эҳтимол, устоднинг қутлуғ бошини кесган машъум қилич сенинг бошингни ҳам танангдан жудо қилур? Эҳтимол, қолган умринг шу тор, зах, зимистон гўрда ўтиб кетар! Эҳтимол, энди ҳеч қачон ўзинг суйган чексиз коинотни, тунларда милт-милт ёнган сирли юлдузларни кўрмассен? Уларнинг унсиз розини эшитмассен?.. Қариндош-уруғ, ёр-биродарларинг, волидаи меҳрибонинг билан абадул-абад дийдор кўришмассен? Сенку бошингга тупганини кўрарсен, етмишдан ошган муштипар энангнинг холи не кечади?»

Али Қушчи суяк-суякларигача зиркираб, изтироб ичида ўрнидан туриб кетмокчи бўлди-ю, яна ўзини босиб, маънос бош тебратди: «Сабот қилгайсен, биродари азиз! Ҳибсга тушганингга бир кун ўтмай бундай бетоқат бўлсанг, кейин не қиласен? Бошингга бундан қаттиқ мушибат, бундан ёмон савдолар тушганда холинг не бўлади, азизим? Ё парвардигор! Осий бандангни бу ёлғон дунёдан ўз раҳматингга чорлагайсен ва лекин юлдузлар тўла коинотни кўрмок ва мушоҳада қилмок, фалак сирларини идрок этмок саодатидан махрум қилмагайсен!»

Расадхонани эслаши билан Али Қушчининг кўзи олдига яна устод келиб, қўнгли хиёл равишан тортди.

Устод салтанат юмушларидан безган ё қўнгли аллақандай ғам-андухга тўлган маҳалда ҳамиша расадхонага келар, қўлига олатларни олиб, фалакка кўз тикиб, тонг оттирар эди. Гоҳида, юлдузларни кузатиб чарчаган ёхуд мутолаадан толиққан пайтларида қўлига суюкли танбурини оларди...

Устод танбур чертишда бсназир эди. Шаҳодат бармоғига олтин ноҳин тақиб, кўзларини юмиб, танбурни охиста чертганида, кишининг дилини аллақандай тиниқ, куз офтобидай майин бир мунг чулғаб олар, киши нечундир йиғлагиси келар, лекин кўздан оққан бу ёш юракни эзмас, аксинча, бутун андух, бутун лард, бутун ғуборни юмиб кетарди... Ноҳин тақилган бармок тагидан оқиб чикаётган бу хазин куй, тасвир этиш қийин бўлган бу теран мунг кишини қандайдир софрок, яхширок, меҳрибонрок бўлишга ундарди...

Устод ўзи ҳам, танбурни чертиб бўлиб, киприкларидан милтираган кўз ёшларини артаркан: «Ғалат нарсда-да бу куй! — деб қўярди. — Гоҳо бу фоний оламга келга-

нимдан пушаймон бўламен. Умар Хайём хазратлари айтганидек, бу дунёга нечун келдим, нечун кетдим, деган хаёлларга бориб, тўлиб кетамен. Ва лекин бир маротаба «Чоргоҳ»ни эшитсам, барча кўхи ғамдан қутулиб, кеча туғилган гўдакдай мусаффо бўламен. Филҳақиқат, бу дунёга келиб, инсон фарзанди яратган бу бир куйни эшитиб кетмоқ ўзи бир саодат эмасму, ўғлим Али?..»

Не чора? Тенгсиз салоҳият эгаси бўлмиш шундай инсон бу бахти қаро элнинг пешанасига сифмади! Не чора?..

Али Қушчи тагидаги бўйрадан маҳсисининг ичига қандайдир хашаротлар ғивирлаб кирганини ва дарҳол оёқлари жизиллаб кетганини сезиб, ўрнидан туриб кетди... Ҳибсхонанинг қўланса ҳиди, захлиги ва совуқлиги етмас эдими? Энди бургаю канага ем бўлиш қолдими?

Али Қушчи бир ўйи тонг отди чамалаб, бир ўйи ўзини овутиш умидида, таҳоратга сув сўраб, эшикни қокди, ҳеч ким жавоб бермагач, қўлларини тупрокқа суртиб, таяммум қилган бўлди-да, чакмонини ёзиб намоз ўқиди. Намоздан кейин яна хаёл денгизига шўнғиди. Қанча фурсат ўтди? Тонг отдими ё унга шундай туюлдими? Башарти тонг оттириш шундай қийин бўлса, бир умр хибсга маҳкум қилинган мазлумлар қандай бардош қилар экан?..

Вакт ўтмоқдами ё тўхтаб қолдими, билиб бўлмас эди, дақиқалар шундай секин ўтар эдики, назарида табиатнинг азалий қонуни бузилган, кун чиқиб ботиши, қоронғи тун ёруғ кун, зулмат зиё билан алмашиши тўхтаган, бутун мавжудот ҳаракатсиз жой-жойида қотиб қолган эди. Тун билан куннинг фарқини у фақат бир нарсадан билар, кечаси девор қавакларидан чиқадиган кана ва бургалар кўпаяр, кундузлари негадир камаяр эди. Ҳар куни икки маҳал темир тасмалар қоқилган оғир эшикнинг кафтдеккина даричаси очилиб, коровул пиёланинг юзидеккина арпа кулча билан бир чети кемтик сопол косада совуқ сув берарди. Али Қушчи бу сувнинг ярминини ичиб, ярми билан юз-қўлларини ювган бўлар, арпа кулчани учга бўлиб, бир култум сув билан уч маҳал тановул қиларди.

Ҳибсга тушганининг учинчи ёки тўртинчи куни тун ярмидан ошган эди чамаси, канаю бургалар билан олиша-олиша энди кўзи илинган Али Қушчи эшик зулфинларининг шалдир-шулдирини эшитиб, чўчиб уйғонди. Те-

мир қопланган оғир эшик ёвланмаган гилдиракдай зорли ғичирлаб очилди-да, кўлларида машғал ушлаган одамлар кўринди.

Бир неча кундан бери ёруғ кўрмаган Али Қушчи машғалга тоб беролмай кўзини юмди. Кўзини қайта очганида эса, беихтиёр юраги ҳаприкиб кетди. Бўсағада... лабини қилич кесиб, тиртиқ бўлиб қолган, бир кўзи ғилай кўса ясовул билан (Али Қушчи уни каердадир кўрган эди) амир Султон Жондор тархон турар, уларнинг оркасида манғал ушлаган икки нафар ясовул кўринарди.

Оёғига қизил сахтиён этик, устига кўк мовут чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаган, бошига эса кундуз телпак кийиб, учига қизил попилтирик такиб олган (бу попилтирик амирлик аломати эди) амир Султон Жондор тархон ичкарига кирмоқчи бўлиб бир қадам босди-да, иккиланиб тўхтади. Унинг калин қошлари остига яширинган сал қисик кўзлари Али Қушчига синовчан тикилган, гўё унинг иродаси букилганми, йўқми, билмоқчи эди. Ниҳоят, у барваста қаддини оғир тебратиб:

— Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи ҳазратлари саломат бўлсинлар! — деб хитоб қилди.

«Киноя қилмоқчи! — хаёлида деди Али Қушчи. Беихтиёр устодга хиёнат қилган лашкарбошилар тўғрисидаги миш-мишлар эсига тушди. — Бундан чиқди, Мирзо Абдуллатиф билан тил бириктириб, устодга чоҳ қазиган амирлардан бири шу қаззоб Султон Жондор экан-да! Минг хийлаю найранглар билан устоднинг қамоли ишончини қозониб, амирлик лавозимига кўтарилган, қатта давлат орттириб, ном чиқарган бу иблис алҳол уни мазах қилармишми?» — Али Қушчи шу топда ажал билан ўйнашаётганини билса ҳам, пичингдан ўзини тутолмади:

— Шаҳриёри фалак-иктидор Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли бўлмиш амир Султон Жондор тархон жаноблари бу гулшани фирдавсга хуш кептилар!

Амир Жондорнинг кўзларидаги синовчан ифода сўниб, пешанаси тиришди. У ер остидан ғилай ясовулга бир караб қўйди. Сўнг, бир хатлаб ичкарига кирди-да, норғул гавдаси билан эшикни тўсиб, қиличининг бандини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Мавлоно Али, — деди у қовоғини солиб. — Камина илм-фандан йирок, кўрс бир навкар эдим. Аммо

сиз... сизни ақли зукко аллома деб эҳтиром килар эдим. Таассуфлар бўлғайким, каттик янглишибмен.

— Ҳайхот! Фикримиз бир ердан чиққандур!

— Не фикр?

— Бандаи ғофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилик кўрган, унинг энг содик амирларидан бири деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлғайким, факир ҳам каттик янглишибмен!

Амир Султон Жондор бир кадам олдинга юрди. Унинг уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида ҳайратга ўхшаш бир нарса милт этди, лекин иккинчи дақиқада бу ҳайрат сўниб, киличини ярмигача суғуриб олди, кейин негадир қайта «шақ» этиб қинига солди, тақасимон чиройли мўйловининг учлари ғалати дикрайиб, ғилай ясовулга юзланди: «Олиб чик!»

У шундай деб бош ирғади-да, шитоб билан юриб хибсхонадан чиқди. Ғилай ясовулнинг ишораси билан унинг кетидан Али Қушчи ҳам чиқди.

8

Мирзо Абдуллатиф Али Қушчини хибсга олишга фармон берган кунгек усиз ҳам ёпилган расадхона билан Уллубек мадрасасининг дарвозаларига қулф уриб, ҳамма толиби илмларни тарқатиб юборишга, илм аҳли устидан эса назорат олиб боришга ҳукм чиқарди. Шаҳзода бу фармонга имзо чекиб, муҳр босаркан, кўли калтирамади ҳам, зотан, ҳазрат Низомиддин Хомуш келиб кетганидан кейин унинг кўнгли хийла тинчиди. Доруссалтана ва Қўксаройдаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлади. Ҳар субҳидам унга юқуниб, арзи эҳтиром қилгани барча зоти шарифлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, бек ва бекзодалар Қўксаройга тапприф буюришадиган бўлди. Эғнилариға лаъл ва дур қадалган зарбоф тўн, авраси кимхоб, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қимматбаҳо қундуз телпақ, тулки тумоқ ва олтин ранг сувсар бўрк кийган бу кибру ҳаво асилзодалар, Мирзо Абдуллатифнинг чиқишини кутиб, саломхонада лашкардай саф тортиб туришадиган, шаҳзода кўринганда эса гўё Мирзо Абдуллатиф эмас, соҳибқирон Амир Темура Қўрагоний тирилиб келгандай, икки букилиб саждага бош эғадиган бўлишди. Улар шаҳзоданинг ҳар бир сўзини жон қулоқлари билан эшитишар, ҳар бир гапи-

ни фармони ҳумоюн деб билишар эди. Кеча эрталаб доруссалтана савдогарлари номидан элчи бўлиб, бир гурух савдогарлар юкуниб келишди. Улар қуруқ келишмаган, ўн икки нортаюга той-той шойи ва ишак, мовут ва кимхоб матолар, хинд чойи ва Чин мамлакатининг биллур идишларини ҳадя қилиб олиб келинган эди. Савдогарлар Абдуллатифга сихат-саломатлик, улуғ бахт ва шон-шавкат тилаб чиқиб кетишди. Улар чиқиши билан саройбон кириб, таъзим қилди:

— Шоир Мирюсуф Хилватий давлатпаноҳимга изхори ихлос ниятида ташриф буюрмишлар!

— Шоир Мирюсуф Хилватий?..

Шахзода бу шоирнинг номини қасрдадир эшитган, ҳатто унинг девонига ҳам кўзи тушган эди, у масжиди жомега шошаётган бўлса ҳам, негадир суюниб кетиб, шоирни таклиф қилди.

Эшикдан бошига гуллик гилам дўппи, эгнига узун банорас тўн кийган юмалоқкина бир одам кириб, пой-гакка тиз чўқди-да, кафтларини гиламга теккизиб, лабларига, қош-қўзларига суртди.

Шоирнинг бу хатти-харакаги шундай тез ва қулгили чиқдики, шахзода беихтиёр илжайиб, уни курсига таклиф қилди. Лекин Мирюсуф Хилватий кўзларини юмганича лаби-лабига тегмай бидирлай кетди:

— Фақир ҳақир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурри гавҳари, назм илмининг маликул каломи¹ шаънига бир шеър битган эдим, сиздай таъби назм лозим топсангиз ўқиб берсам...

Шахзода яна ўзини қулгидан туюлмади:

— Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен? — деди. — Бош устига. Ўрнингиздан туринг, азизим!

Мирюсуф Хилватий банорас тўнининг кенг этаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрнидан турди, қўлтиғидан ишак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва анордай қип-қизил, юм-юмалоқ юзи илҳомдан лов-лов ёниб, овози хаяжондан титраб, ўқий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шухрат қозонди жумла дунёни,

Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.

Падари покингиз умрин нури раҳматга тўлдирди,

Олиб шохиста отига Хокони Саид унвони.

¹ Маликул калом — сўз подшоҳи.

Фалак асрорига илкин кўтариб нораво султон,
Фалак қаҳрига учраб ўз бошига солди ғавғони.
Амирул мўъминин тахти узукка мос лаъл янглиғ,
Ярашгай, қутлуг ўлғун, мулки ислом аҳли сарбони...

Охирги мисраларга етганда Хилватийнинг овози хаяжондан титраб кетди-ю, кўзларини китобдан узиб, шаҳзодага қўрқибгина каради. Унинг илҳомдан гул-гул ёнган юмалоқ юзида, қўрқув чўккан кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, шаҳзода беихтиёр:

— Тасанно сизга, азизим, тасанно! — деб юборди.

Бўш вақтларида ўзи ҳам шеър машқ қилган ва бутун бир девон битган Мирзо Абдуллатифга Мирюсуф Хилватийнинг шеъри унча маъкул бўлмади. Гарчи сўнгги байти лабида табассум уйғотса ҳам, шаҳзода бундай яланғоч назмни эмас, маъноси пардалироқ нозик шеърларни хуш кўрарди. Лекин... саройга машҳур шоирлар ва фозилларни йиғиб, асъасая дабдабали ҳаёт кечириб ишқиде ёнган Мирзо Абдуллатиф учун бу... биринчи калдирғоч эди. У саройбонни чакириб, Хилватийнинг эғнига зарбоф тўн ёпишни буюрди ва уни ўзи билан масжиди жомега таклиф қилди.

Бугун Мирзо Абдуллатиф ҳазрат Низомиддин Хомушнинг тилаги билан Бибиҳоним масжидига лутфан ташриф буюриб, хутба ўқиши лозим эди. Шаҳзода Кўксаройдан биринчи бор чиқиши эди. Шунинг учунми бошда кўнгли негадир ғаш бўлиб, саройбонга кўпроқ сипоҳ тайин қилишни буюрди. Саройбон эллик нафар суворий тайинлаган экан, бунга сарой маҳрамлари ва девон аҳли кўшилиб, Самарқанд кўчаларидан от чоштириб ўтишганда, гўё катта кўшин бостириб келаётгандай, ҳаммаёк тасир-тусир бўлиб кетди. Кўчаларда ҳамон одам сийрак эди. Кўксаройдан Бибиҳоним масжидига борадиган катта кўчанинг икки юзидаги дўконларнинг аксарияти берк, фақат кулоллар ва сангтарошлар растасида ғур-ғур ва тарак-турук овозлар эшитилар, ҳатто гузар ва чорраҳалар ҳам илгаригидай ғавжум эмас эди. Бу ҳолат негадир шаҳзоданинг кўнглини хижил қилди, у шаҳар доғуғаси Мироншоҳга айтиб, барча савдогар ва дўкондорларга дўконларини очдирмокни дилига туғиб қўйди. Регистон майдонидан ўтаётганида ҳам шундай бўлди. Аллақандай хувиллаб қолган Мирзо Улугбек мадрасасининг бўм-бўш сахнига кўзи тушганида, катл кечаси хур-

жун кўтариб кирган амир Султон Жондорнинг сирли ишшайиши эсига тушиб эти увишиб кетди... Бу мудхиш туйғу факат масжиди жомега яқинлашгандагина хиёл таркади...

Бибиҳоним масжидининг қўш тавақали залварли дарвозаси олдида уни ҳазрат Низомиддин Хомуш бошлиқ буткул доруссалтана уламои забардастлари, шаҳар доруғаси Мироншоҳ бошлиқ аён ва боёнлари қарши олди.

Ҳазрат Низомиддин Хомуш хутбаи давлат ўқиб,¹ барча уммати мустафоларнинг пуштипаноҳи, салтанатнинг қиблагоҳи, шаҳзода ҳақиға узок дуо қилди. Яна ўн минг намозхоннинг барнарақай «илоҳи омин»идан юксак пештоқлардаги қаптарлар «дув» кўтарилиб, масжиди жоме ларзага келди.

Бу намоздан кейин шаҳзоданинг дилидаги шубҳалар тўзғиб, қўнгли яна ҳам равшан тортди. Рост, Балхдан келган хуфиялар нохуш хабар келтиришди. Хирот ҳокими, амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Улуғбек қатл қилинганини эшитиб, Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келмоқчи бўлган эмиш. Лекин, бирламчи, Мирзо Абдуллатиф унга сулҳ-салоҳ таклиф этиб, дарҳол бошқа элчи юборди, иккиламчи, Султон Муҳаммад қиш фаслида юриш қила олмаслигига қўзи етар эди. Хуллас, бу жиҳатдан ҳам тинчиди. Фақат бир нарсa уни ҳамон қийнаб, кечалари ёпирилиб келадиган мудхиш ваҳимадан қутула олмас эди. Қўзи бир зум илинса бас, гўё хонага биров киргандай: шамширини яланғочлаб тепасида тургандай туюлиб, уйғониб кетарди. Уйғонгандан кейин эса ҳар бир шарпадан юраги ўйнаб, тонг отгунча миҳжа қокмай юриб чиқарди. Шундай пайтларда ҳаёлини бири биридан совуқ, бири биридан мудхиш ўй-фикрлар чулғаб олар, доруссалтанада унга қарши фитна уюштирилаётгандай, бу фитнанинг тепасида ўз жигарбандлари Мирзо Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлар, назарида, фитначилар бу икки шаҳзодани ҳибсдан озод қилиб қочириб юборгандай бўларди-ю, кечалари улар ётган зиндон ва ертўлаларни айланиб келгиси келар, фақат саройдан чиқишга журъат этолмас эди. Эрталаб эса, саломга келган амирларнинг қўзларига қадалиб-қадалиб қарар, қимқи қўзини олиб қочса, унга нисбатан қўнглида ёмон бир шубҳа уйғонарди. Сарой маҳрамлари, ҳатто балх-

¹ *Хутбаи давлат ўқиш* — ҳукмронликни эълон қилмоқ.

лик мулозимларидан икки киши хилватда суҳбатлашиб турганини кўrsa юраги орқасига тортиб кетар, назарида, уларнинг шивир-шивирлари бежиз эмасдай, гўё унга карши иғво килишаётгандай бўларди.

Аксига олиб, боя намози жумадан қайтаётганларида ҳазрат Хомуш яна мавлоно Али Қушчидан сўз очиб, хиёл тинчиган кўнглига қайта қайғу солди: бир канча алломаи бетаҳоратларнинг номи ва хорижий бединлар юртидан келтирилган китоблар рўйхатини тутқазиб, эҳтиёт бўлмок кераклигини, зеро салтанат осойишталигини бузадиганлар шу бетавфиклар эканини уқтирди, фитна ҳам, мўъмин-мусулмонларни йўлдан урувчи риндона кайфиятлар ҳам шулардан келишини қайта-қайта таъкидлади.

«Фитна» сўзини эшитган шахзода титраб кетди. У саройга қайтган заҳотиёқ Али Қушчини чақиртириб сўроққа тутмокчи бўлди-ю, тунда келадиган уйқусизлик балосини ўйлаб, бу юмушини кечасига қолдирди. Мана ҳозир девонбеги келтирган барча мухобараи дигарларга¹ имзо чекиб бўлиб, унга ижозат берди-да, амир Султон Жондорни Али Қушчига юборди. Ўзи эса тахтга ўтириб хаёлга толди.

Ажабо: бу учрашув уни негадир қаттиқ хаяжонлантирар, ҳатто чўчитар эди.

Мирзо Абдуллатиф мавлоно Али Қушчини бир неча бор кўрган эди. Хиротдан Мовароуннаҳрга келиб, отаси Мирзо Улуғбек билан овга чиққан пайтларида, Кўксарой ва «Боғи майдон»да берилган зиёфатлар чоғида кўрган, ҳатто отаси иккисининг фалакиёт сирлари тўғрисида қилган суҳбатларини ҳам эшитган эди. Эсида бор, бу учрашувларда шахзодани бир нарса хайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чехрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, котма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешанаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчок юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.

Шахзода бу одамга қизиқиб қолиб, ўша маҳалдаёқ унинг қоинот сирларига, илми риёзиёт ва хандасанинг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини топириб ўқиб чиққан, ўқиб чиқиб, унинг дақиқ фанлар

¹ *Мухобараи дигар* -- кечки ёзишмалар.

борасидаги заковатига, илмининг ўткирлигига, салоҳиятига дилида таҳсинлар айтган эди. Ҳа, ҳазратнинг сўзида жон бор, Мирзо Улуғбек ўз бисотидаги бойлиги ва йиққан қуфр китобларини яширмоққа жазм этган экан, Али Қушчидан ишончлироқ бир кимсани тополмас эди.

Шаҳзода ҳозир Мовароуннаҳрдан Хуросонгача донғи кетган, Мирзо Улуғбекнинг ўнг қўли ҳисобланган бу одам билан юзма-юз келади, юлдузлар сирини, демак-ким, осий бандалар муқаддаротини¹ билган алломаи мунажжим билан мунозара қилади. Йўқ, мунозара эмас, уни сўроққа тутмоғи, йўқолган тиллаларни, макрух китобларни топтирмоғи керак... Шаҳзода бунини ўйлаганда яна Али Қушчининг шиддатли чехраси, қаҳр билан чақнаб турган ўтли нигоҳи, мардонавор қиёфаси эсига тушди-ю, бир ўйида амир Жондорни қайтаргиси, мавлонони сўроқ қилишни унинг ўзига юклагиси келди. Лекин ажабо: ҳазратлари Али Қушчи тўғрисида сўзлагандан бери бу одам унинг ҳаёлидан чиқмай қолди, уни кўргиси, у билан баҳс қилгиси, унинг ўйларини билгиси келар эди. Мана ҳозир ҳам, ҳаёлига ғалати бир фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Башарти Али Қушчи яхшилик билан ўз гуноҳига иқроор бўлиб, олтин ва жавоҳирларни қайтарса, қуфр китоблар яширинган жойини кўрсатса, уни девонга олса бўлмасми? Мағрибдан машриккача донғ чиқарган бу мунажжим саройда, шаҳзоданинг ёнида бўлса ёмон бўладими? Мирзо Улуғбекнинг энг салоҳиятли шогирди ва маслаҳатгўйи ҳисобланмиш бу алломаи замон Кўксаройда, шаҳзоданинг муқарраблари қаторида қўл ковуштириб турса... шу билан барча фисқи фасод гаплар, қабиҳ мишмишларга чек қўйилмасми?.. Али Қушчи келса, Мирзо Улуғбекнинг бошқа шогирдлари, машхур шоирлар, муаррихлар, барча илм аҳли саройга келмасми?.. Букун шоирлардан бири ўз изми ихтиёри билан кириб келди, лекин шаҳзода Мирюсуф Хилватийдай сертақаллуф, аммо тўпори шоирларни эмас, Али Қушчидай донғи оламга кетган алломаи давронларни тиз чўктиргиси келарди...

Қўшни хонада оёқ товушлари эшитилди. Шаҳзода негадир юраги ўйнаб, шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташлади-да, унинг силлиқ суянчиқларини маҳкам ушлаб олди. Раҳларига тилла тасмалар қоқилиб

¹ *Муқаддарот* — тақдир.

зийнатланган оғир эшик секин очилиб, амир Султон Жондор кўринди.

— Бандини келтирдим, давлатпаноҳ...

Шахзода «Кирсин!» деган маънода бош ирғади.

Амир Жондор орқага чекиниб, унинг ўрнига Али Қушчи кирди, кирди-ю, билинар-билинемас бош ирғаб салом берган бўлди-да, мадори қуригандай кўзларини юмиб, деворга суянди.

Мирзо Абдуллатиф қаҳри келиб: «Тиз чўк, эй нобакор!» деб бақиргиси келди, лекин дилида уйғонган қизиқсиниш устун келиб, ҳайрат билан тикилиб қолди. Бошига дарвешларнинг қулоҳига ўхшаган мўрисимон қалпоқ, эгнига қора жун чакмон кийган бу новча, қоксуяк одам, гўё ҳеч ўзгармаган эди. Қорамағиздан келган узунчок озғин юзида, лабларини қимтиб, очиқ кўксини керинкираб, гўё шахзодани кўрмагандай кўзларини юмиб туришида биринчи кўришидаёқ шахзодани ҳайратга солган ўша шуур, ўша қатъият бор, факат қисқагина чўкки соқолига битта-яримта оқ тушган... «Устози қандай такаббур бўлса, бу ҳам шундай такаббур!» — ҳаёлидан ўтди шахзоданинг.

Али Қушчи, гўё унинг фикрига тушунгандай кўзини очди-ю, қандилдаги шамларнинг чароғон шуъласига тоб беролмай, қайта юмди...

Хайхот! Атиги бир ҳафта-ўн кун аввал бу чароғон хонада, бу олтин тахтда жаннатмакон устод ўлтирган эди! Худди шу олтин курсида ўтириб, унга, Али Қушчига кўнглидаги дардларини изҳор этган, сўнгги васиятларини, тилақларини айтган эди. Энди бу курсида... ўз пуштипаноҳини қатл қилган бу риёкор қотил, падарқуш ўтирибди.. Ҳа, унинг риёкор бир қотил, хунхўр бир падарқуш экани чехрасидан, сийрак мўйловининг совуқ дикрайишидан, бежо ёнган кўзларидан кўриниб турибди. Кўкимтир тусга кирган заҳил юзида ёмон бир хасталикнинг нишонаси, кўзларида аллақандай қўрқув, йўқ, қўрқув эмас, телбалик бор!..

«Кўзларини очмайди. Мендай соҳиби тождан хайиқмайди!»

Шахзода қўлларини олтин курсининг суянчигига тираб, шитоб билан ўрнидан турди.

— Мавлоно Али! — деди у киноя билан. — Бу даргоҳга ухлагани келмагандурсиз? Очинг кўзингизни!

Али Қушчи кафти билан кўзларини шуъладан тўсиб, бошини кўтарди.

— Афв этгайсиз шахзода. Зулматга ўрганган кўзим бу шуълага чидамайдур...

— Зулматдан кутулмоқ мавлононинг ўз изми ихтиёридадур! — деди шахзода маънодор кулимсираб.

«Камина сени қиличидан қон томган бир қаттол десам, тулкиликни ҳам биласенми?...»

— Сўзингизни англамадим, шахзодам?..

Мирзо Абдуллатиф ял-ял ёнган шерозий гиламларни товушсизгина босиб, эшикка яқинроқ келди. Унинг қўқимтир, касалманд чехрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзун чехрасига ўхшаб кетди.

— Мавлоно Али, мен сиздай донойи давронни беҳад ҳурмат қиламен. Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни ким деб биласиз? — шахзоданинг овози фавқулодда ғамгин эшитилди.

«Ё дариг! Бу нобакор не дейди? Муддаоси не? Қўнглимни эритмоқми? Қўнглимни эритиб ўзига тобе қилмоқми?»

Али Қушчи шахзоданинг ғамгин нигохидан кўзини узиб, бир нуктага тикилиб қолди.

— Нечун индамайсиз, мавлоно? — деди шахзода аллақандай ўқиб. — Менга аён: сиз мени... ўз валинеъмати... ўз қиблагохи билан тожу тахт талашган бир нобакор зурриёт, эл-улус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ғаними бўлмиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!.. Ва лекин!.. — Шахзода кўзига ёш келган одамдай тўсатдан култ-култ ютиниб, индамай қолди.

Али Қушчи унинг ғамгин кўзларига кўзи тушишидан қўрқиб, ҳамон ерга қараб турар, хаёлидан эса бояги фикр чикмас, шахзоданинг мақсадига тушунолмай қийналарди. Дарҳақиқат: ўз падари поки билан салтанат талашган, тожу тахт деб уни қатл қилган, ҳокимлик жиловни қўлига теккан ҳамон барча маърифат даргоҳларига кулф осдириб, барча илм аҳлини, тумтаракай қилган бу ҳокими мутлақ нечун унинг олдида, хибсда ётган бир банди олдида ўзини окламоқка уринади, нечун кўз ёши тўкади?

— Ва лекин... — деди шахзода ўзини босиб олиб. — Осий банда ўз падаримни тахтдан сарнигун қилган бўлсам... бу юмушни мулки ислом йўлида қилганмен, мавлоно! Менга аён: сиз ул зотни устод деб биласиз. Ва лекин, не қилай, ул зот ҳадисни ҳукми ом билмай, шариасти мутафо-

ни дастуриламал тутмай, бетавфиқлик қилса не чора? — деди шахзода ва гўё Али Қушчи эътироз билдиришидан кўрккандай, бир ютиниб давом этди: — Йўқ, менинг илми фунунга қаршилиқ қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно. Фақат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...

Али Қушчи юрагида уйғонган туғённи зўрға босиб:

— Беайб парвардигор, шахзода! — деди секин. — Ул бандани покни ҳақ таоло бу фано даргохидан ўз оромгоҳига чорламишдур. Худованди карим даргоҳига парвоз этган осий бандани ёмонламоқ, унинг қилмишларини сўзламоқ гуноҳи азимдур, шахзода.

Али Қушчи шахзоданинг юзига қарамади, лекин унинг гап тополмай дами ичига тушиб кетганини сизди. Анча сукутдан кейин шахзода:

— Не чора? — деди уф тортиб. — Бир-икки малъун хунхўрлар бу машъум ишни қилгандир. Парвардигори олам шохид, мавлоно. Эшитиб қон йиғладум. Бу машъум юмушга бош қўшган барча қотилларни туттириб, барининг қалласини олдирдим, мавлоно!..

Али Қушчи юраги музлаб, шахзодага ялт этиб қаради. Мирзо Абдуллатиф олтин курсига суяниб, қалқайиб турар, унинг ранги ўчган, қилич бандини қангаллаб олган қўли дир-дир титрар эди.

Али Қушчи яна кўзини олиб қочди.

«Бас! Бу мислсиз тубанлик, бу риёкорликка чек қўймоқ даркор!»

— Шахзода! Каминага бу сўзни сўзламоқдан муродингиз не?

— Муродим, — деди шахзода. — Муродим... Сиздай илм аҳлига ҳақиқатни етказмоқдур!

«Ҳақиқатни айтмоқми ё уни яширмоқми?..»

Шахзода Али Қушчидан жавоб кутиб сукут сақларди. Лекин Али Қушчидан сас чикмас, у ҳамон ерга тикилиб, ковоғини солиб турар, унинг бу туришида қандайдир исёнкор бир нарсаси бор эди. Шахзода қалбида уйғонаётган ғазаб билан олишиб:

— Мен биламен! — деди. — Барча илм аҳлининг дилида не борлигини биламен! Мақсадлари не? Барини биламен, мавлоно!..

— Шахзода! — деди Али Қушчи. — Сиз ҳақиқатдан сўз очдингиз. Агарчи сиз айтган сўзлар ҳақиқат бўлса, илм аҳли не дейди — бундан кўркмағайсиз. Зеро банда-

си не демасин, хакикат-хакикатлигича қоладур. Башарти мударригиз шу бўлса...

Мударриом — бу хакикатни барча аҳли муъминга етказмоқдур. Фақир бу ишда сиздай фозилларнинг ёрдамига мухтожмен, мавлоно!

«Ё тавба! Қачондан бери бу падаркуш фақир бўлмиш?»

Шахзода Али Қушчининг сукутини ўзича тушунди чамаси:

— Маъзур тутгайсиз, мавлоно, — деди яна овози мулоимлашиб. — Нобакор амирлар сиздай алломалар сарбонини берухсат хибсга олибдилар. Бас! Алхол мартабангиз бурунгидан ҳам юксакроқ бўладур!

Али Қушчининг эсига совук, зим-зиё хибсхона тушди, кана ва бургалар бижғиб юрган ғадир-будир деворлар кўз олдига келиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди.

— Тиласангиз девонга оламиз, девонбеги бўласиз, тиласангиз саройда муаррихлик¹ қиласиз... Ёнингизга ўзингиз истаган фузало ва шуарони олиб, салтанат юмушларини қаламга олиб ўлтирасиз...

«Ха, ёнимга истаган шоирлар ва фозилларни олиб, сендай падаркушнинг разил юмушларинини яшириб китоб битамен, бўлғуси авлодлардан қатлу қирғинларинини беркитиб, мадху сано ўқиймен, шон-шуҳратининг улуғлаб рисолаю қасидалар ёзамен... Ё раббий! Ўзинг мадад бер! Устоднинг покиза руҳини шод этмоқ ўрнига, унга қилич кўтарган у падаркушни мадхлаб тонгла маҳшарда ул бандаи покнинг кўзига қай кўз билан қараймен?»

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган тумандан қутулмоқчи бўлгандай бошини қаттиқ силкиб, кўзини очди. Шахзода унинг рўпарасида турар, унинг киртайган кўзларида сохта табассум жилва қиларди.

— Кечиргайсиз, шахзода. Камина муаррих эмасман-ким, сарой юмушларини китобга битсам...

— Ўзингиз битмасангиз, бош донишларга бош бўласиз! Тиласангиз Хиротдан машҳур муаррихлар чакиртирамыз...

— Афъ этгайсиз. Ул зукко муаррихлар бандаи ожизнинг раҳнаомлиғига мухтож эмасдурлар...

Шахзоданинг юпка лабларидаги сохта табассум оҳиста сўниб, кўзлари қисила бошлади.

— Муаррихлик қилмасангиз, саройда мунажжимлик қиласиз.

¹ Муаррих — тарихчи.

— Бу ишда ҳам маъфудурмен¹, шахзода. Камина илми
нужумдан беҳабармен...

— Бас! — Мирзо Абдуллатифнинг қисилган кўзла-
рида совуқ учқунлар чакнади. — Мен сенинг муродинг-
ни биламен, бетавфик! Сен... сен қиблагохимни йўлдан
урган, оллоҳнинг қудратига шак келтирган кофирсен!
Сен барча алломаларни қалғитган муртадсен, муртад!..

Али Қушчи унинг нигоҳида худди қутурган итнинг
кўзларида бўладиган мудҳиш бир ифодани кўриб кўзи-
ни юмди...

«Ё тавба! Наҳот барча илм аҳлининг тақдири, бут-
кул Мовароуннаҳр тақдири ақли ҳушидан айрилган шу
телбанинг қўлига тушса?»

— Тилла қайда? — тўсатдан сўради шахзода.

— Қайси тилла?

— Ул диёнатсиз шох бобом Амир Темур хазинаси-
дан ўғирлаб, сенга топширган қуйма тиллаларни айта-
мен! Диёнатсиз шох топширган хорижий бединлар бит-
ган китобларни айтамен!

— Шахзода! Ўз падари покингизни диёнатсиз шох
демок...

— Бас! Сўзла, иблиси лаин! Бединлар битган қуфр
китобларни яширмоқдан муддаонг не? Барча банди
мўъминларни йўлдан урмоқму? Ҳақ йўлидан қайтариб,
кофирлар динига киритмоқму? Айт, иблис! — Шахзода,
лабининг четлари кўпириб, Али Қушчини ёқасидан уш-
лади. — Олтин ва жавохирларни яширмоқдин мақса-
динг не, фитна кўзғаб, мени сарнигун қилмоқму?

Али Қушчи юзига сачраган тупукдан ижирганиб кет-
ди. Унинг дилида уйғонган ва бир зум аъзойи баданини
караҳт қилиб қўйган мудҳиш кўркув тўсатдан зўр ички
туғён билан алмашди.

У шахзодани силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тўсатдан
негадир ҳужрада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби эсига
тушиб, бир дақиқа иккиланиб турди, сўнг, қалбидаги
туғён устун келиб, қаддини ростлади.

Қалтироқ бостан шахзода ҳамон унинг ёқасига ёпи-
шиб силкир, қўлиқ сачратиб такрорлар эди:

— Топ тиллаларни! Ё дарҳол топасен, ё...

Али Қушчи омбурдай метин панжалари билан уни
билакларидан ушлаб қаттиқ сиқди.

— Торт қўлингни, шахзода! — деди хансираб. —

¹ Маъфу — уэрли.

Тиласанг шамширингни олиб чопиб ташларсен, тиласанг зиндонингда чиритарсен! Аммо қўлинггни торт ёкамдин! — У шахзоданинг қўлларини ёқасидан узиб, кўкрагидан итариб юборди. Мирзо Абдуллатиф гандираклаб бориб тахт олдиға, зинаға қоқилиб кетди-ю, олтин курсини ушлаб қолди. У нима бўлганини тушунолмай, бир зум талмовсираб турди, кейин овозининг борича:

— Саройбон! Амир Жондор! Ким бор? — деб бакирди.

Эшикда бир-бирини туртган амир Жондор билан бошиға сурмаранг салла ўраган занжисифат саройбон кўринди.

— Олиб чик, бу азозилни! Олиб чиқиб кишанла! Эндиликда умри зиндонда ўтсин! — Шахзода саройбонға қараб шундай деди-да, хансираб амир Жондорға юзланди. — Мавлоно... ким эди... мавлоно Мухиддин қайда?

— Мавлоно Мухиддин дарвозахонада... Давлатпаноҳимға арзи ихлос билдирмоққа мунтазирдур...

— Айт кирсин!

Хонадан чиқаётган Али Қушчи мавлоно Мухиддиннинг исмини эшитиб тўхтади. Балхлик саройбон билан амир Жондор унинг қўлларига ёпишди. Лекин Али Қушчи уларни силтаб ташлаб, шахзодаға ўгирилиб қаради. Кўзларининг косаси ўйнаган Мирзо Абдуллатиф бир нуктаға тикилганича хонанинг ўртасида оёқларини кериб турар, у гўё ҳамма нарсани унутган, аллақандай мудҳиш ўйлар билан банд эди.

— Шахзода! — Али Қушчи эшик кесакисига оёқларини тираб тўхтади. — Эҳтимолким, бошқа кўришмасмиз. Шу боисдан сўнгги сўзимни айтамен: сен устоддай донои давроннинг илм дурдоналарини йўқ қилмоқни ният қилибсен. Падари покинг арвоҳини ўртаға солиб, башорат қиламен: ё бу тубан ниятингдан қайтасен, ё икки дунё хор бўласен!

— Иншооллоҳ, мен эмас, сендай ношаръий ишлар қилган бединлар хор бўлур! — Шахзода яна боягидай оғзидан кўпик сачратиб, яқинлаша бошлади. — Халлоки олам ўз бандаси учун хамвор¹ қилиб яратган рўйи заминни курраи арз² деган, кавокиби собиталарни³ эса фа-

¹ *Хамвор* — текис.

² *Курраи арз* — Ер шари.

³ *Кавокиби собита* — ҳаракатсиз юлдузлар.

лакда чарх уриб айланур деб, Куръони мажидга шак келтирган сендай бетавфиклар дучор бўлур оллонинг газабига!

Аламли туғенда ёнган Али Қушчи кулмокчи бўлди-ю, кулолмади:

— Вожабо! — деди у бўғилиб. — Устод яратган фалак илмига шубха қилсанг, нечук боя факирни мунажжим қилмоқ истагини билдирдинг? Нечук...

Шахзода бетокат қўл силтаб:

— Олиб чиқ уни! — деб бақирди.

— Даф бўл, амир. Ўзим чиқамен! — Али Қушчи амир Жондорни силтаб ташлаб, эшикни бир тегиб очди-да, саломхонадан ўзи юриб чикди.

9

Мавлоно Муҳиддин дарвозахонанинг тагидаги ертўлада ўтирар, тўғрироғи, дам ўтирар, дам оёк остида ивирсиб ётган темир-терсак, эски қурол-аслаха, эгар-жабдуқлар орасида туртиниб-суртиниб, бестокат айланар эди. Ертўла зиндондай зим-зиё, умрида зиндон кўрмаган мавлоно Муҳиддин зиндонга тушганига амин эди.

Уйдан чиқишда мавлоно уни Кўксаройга сўрокка чакирганларига, сўроқдан кейин қўйиб юборишларига амин эди. Қиблагоҳи Салоҳиддин заргар ҳам қулоғига шундай деб шивирлаган эди. Шунинг учунми, бошқами, иш-килиб, йўлда келаётганларида мавлоно сўроқ хақида эмас, кўпроқ Али Қушчи билан бўладиган юзлашиш тўғрисида ўйлаган, чунки уни ўйлаши билан расадхонадаги тўкнашув эсига тушган эди. Бу учрашув сира хаёлидан чикмас, ҳар эслаганда Алининг: «Ёдингда бўлғай, мавлоно Муҳиддин! Тепангда устоднинг арвоҳи бордур!» деган сўзлари қулоқлари остида янграгандай бўларди. Кўксаройга етиб отдан тушаётганларида ҳам гўё ҳозир Али Қушчи кутиб оладигандай юраги орқасига тортиб кетди. Лекин уни Али Қушчи эмас, турки тароватлари совук, кўрс ясовуллар қарши олишди, дарвозахонадан олиб ўтишгач, худди қудукка тушаётгандай тик зиналардан юриб, қандайдир ертўлага бошлаб тушишди-да, шу зим-зиё зиндонга итариб юбориб, эшикни занжирлашди. Хамиша Кўксаройга чакирилганида сержило, чарогон хоналарда, шоҳи ва кимхоб кўрпачаларда ўтириб, устоднинг гулгун суҳбатларини тинглашга ўрганган мавлоно Му-

хиддин, эс-хушидан айрилгандай, каерга келиб колганини тушунолмай узок турди. Уни оёқлари остида изғиб юрган каламушлар хушига келтирди. У сочлари тикка бўлиб, ўзини эшикка отди. Жон талвасасида нимжон мушtlари билан эшикни дўппослади, оғир мис халқаларидан ушлаб юлкиди. Лекин темир билан қопланган зилдай эшик кимирламади ҳам, кўркув ва дахшатдан совук тер босган мавлоно, эшикни кўллари қонагунича дўппослади, кейин уни очишга ожиз экани, бу совук қабрга тириклай кўмилганини ўйлади-ю, ерга тиз чўкиб, ёш боладай хўнграб юборди...

«Ё парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен!»

У кўзларидан тиркираб оққан ёш томчиларини кўллари билан артиб, юм-юм йиғларкан, бу жаҳаннамга тириклай кўмилгани бежиз эмаслигини, ҳақ таоло олдида кечирилмас гуноҳ қилганини ўйлаб, ўзидан койинишга тутинди. Ҳа, у кечаю кундуз тоат-ибодат қилиб, хилватда истиғфор айтиб ўтириш ўрнига, дахрий шохга шогирд тушиб, дахрий илмлар ила шуғулланди. Ул сарвари коинотнинг даргоҳи илоҳийсига кўз тикди, оллодан кўркмай фалакиёт сирларини очмоққа жазм қилди. Шайтоннинг измига кириб, кўп ношаръий ишлар қилди. Энди ҳақ таолодан кўркмоқ ўрнига унинг ношукур бандаси Али Қушчидан кўркиб ўтирибди...

Эгар-жабдуқ ва темир-терсақлар орасида изғиб юрган каламушлар яна оёғидан торткилади. Мавлоно ўридан сакраб турди. Яна боягидай сочи тикка бўлиб, ўзини эшикка отди-ю, бутун вужуди кулоққа айланиб қотиб қолди: тик пиллапоялардан тушиб келаётган дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди:

«Ё парвардигор! Ўз ҳифзи ҳимоятингга олгайсен!...»

Дукур-дукур оёқ товушлари яқинлашиб, кулф-калитларнинг шарақ-шуруғи эшитилди. Оғир эшик ғирчиллаб очилиб, тор йўлакда машъал ушлаган икки ясовул кўринди.

— Мавлоно Мухиддин!..

— Мен! Камина! — Мавлоно Мухиддин ўзини машъалга отди.

Машъал ушлаган ғилай сипоҳ уни елкасидан ушлаб, қаттиқ силкиди.

— Тўхта! Ақлингдан озибсен, мавлоно! Орқамдан юр!..

Мавлоно Мухиддин тор йўлканинг совук деворлари-

ни пайпаслаб тик зинанинг поғоналаридан апил-тапил хатлаб, юкори кўтариларкан, яна ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

«Водариф! Нахот тагин бу ёруғ дунёни кўрмоқ насиб бўлур?»

Зимистон йўлакдан ўтгач, олдинда бораётган ясовуллар уни қандайдир бостирмалар, отлар кишнаган отхоналар, гурс-гурс боскон урилиб, темир-терсақлар тарақтурук килган ертўлалар ёнидан олиб ўтишди. Ховлига чиққанлари ҳамон мавлононинг кўзи осмон тўла юлдузларга, Кўксарой гумбазининг устида осилиб қолган ва гўё соф тилладан ясалгандай тиниқ ялтиллаган ярим ойга тушди, тушди-ю, дархол кўзини олиб қочди. Назарида, кўкда милт-милт ёнган юлдузларга қараш шаккоклик бўладигандай туюлиб: «Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен, танграм!» деб қўйди.

У қаёққадир шошар, лекин нега шошаётганини ўзи ҳам билмас, ҳамма нарса тушида бўлаётгандай туюлар эди. Қудукдай чуқур, мудхиш ертўладан кейин улар кирган чароғон хоналар, олтин шамдонларда ёнган юзларча шамлар, куббасимон ложувард шифтларда товланган тилла қандиллар, оёқ остига тўшалган майин ипак гиламлар — уни ғалати ҳолатга солиб қўйди. У гўё бу музайян серхашам хоналардан тушида ўтиб бораётгандай бўлар, бояги мудхиш гўр ҳам, бу чароғон хоналар ҳам, ҳаммаси туш бўлиб чиқишини тилар эди. У фақат четларига дур ва инжу қадалган ўймакор эшик олдида тўхтаб, кўк кимхоб тўн кийган серсавлат одамни кўрган дагина ҳушига келди. Бу одамни у қаердадир учратган эди. Ҳа, уни қудаси амир Иброҳим тархоннинг уйида кўрган эди. Исми шарифи амир Султон Жондор тархон эди, чамаси...

Амир Жондорнинг кип-қизил серсоқол юзида ачиниш ифодаси жилва қилди. У ковоғини уйиб:

— Тугмаларингизни солинг, саллангизни тузатинг, мавлоно! — деди. — Ҳозир давлатпаноҳга қуллукка кирасиз...

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша мовут чакмонининг тугмаларини солди, ихтиёрига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан салласини тузатган бўлди. Ичкарига кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқиб, имо килди:

— Киринг!

Мавлоно Муҳиддин яна туш кўраётгандай бўлиб, ич-

карига кирди, кирди-ю, одатда устод Мирзо Улуғбек ўтирадиган олтин тахт ёнида ковоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дикрайган захил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўкди.

Кўлларини кўксида ковуштириб, тахт ёнида оёқларини кериб турган Мирзо Абдуллатиф ер остидан амир Жондорга кўз ташлади: «Мавлоно Мухиддин шуми?»

— Шу! — бош ирғади амир Жондор.

— Хмм... — шахзода истехзоли жилмайиб лабини тишлади. У мавлоно Мухиддинни биринчи кўриши эди. Лекин доғи Али Қушчидан кам бўлмаган бу одамнинг рисолаларини ҳам мутолаа қилган эди. Мутолаа қилган пайтларида машхур рисолаларнинг муаллифи унга нечундир тамом бошқача, нигоҳи ўткир, соқоли кўксига тушган, қалондимоғ бир аллома бўлиб туюлган эди. Шахзода бу одамнинг — ўз эътиқодидан воз кечиб, бош эгиб келган бу алломанинг Али Қушчидан ҳам забардаст ва шиддатлироқ бўлишини истар эди. Бу ерда эса... қорамовут чакмони озғин танасида қопдай шалвираган, нимжонгина бир кимса оёқлари остида юмалаб ётарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-бир босиб, унинг тепасига борди.

— Ўрнингиздан туринг, мавлоно!..

Мавлоно Мухиддин шоша-пиша ўрнидан туриб, шахзодага кўз қирини ташлади-да, синган таёқдай икки букилганича қотиб қолди. Шахзодани унинг кўзлари хайратга солди. Мавлононинг кўрқувдан катта очилган кўзлари худди гўзал нозанинларнинг кўзларидай серкиприк ва аллақандай маъсум эди. Шу сабаб бўлдики, негадир шахтидан тушиб:

— Нечун қалтирайсиз, мавлоно? — деди. — Юқори ўтинг, ўлтиринг...

Мавлоно Мухиддиннинг жавдираб турган маъсум кўзларида кўрқув аралаш таажжуб акс этди. У худди уйқудан уйғонган одамдай талмонсираб:

— Куллуқ, валинеъмат... — деб ғудранди. — Камини оёғингизга юкунмоқ тилагида келдим...

— Юқори ўтинг, ўлтиринг, мавлоно! — шахзода кулиб, устига ипак кўрпача ёпилган курсини кўрсатди. Шахзоданинг кулганини кўриб, амир Жондор ҳам кулимсиради.

— Ўтинг, мавлоно, ўтинг...

Мавлоно Мухиддин, гўё бу кутилмаган такаллуфга

инонмагандай, журъатсизгина юриб бориб, шахзода кўрсатган курсига омонатгина ўтирди. Шахзода қўллари кўксида ковуштирганича унга яқинроқ келиб тўхтади.

— Мавлоно Муҳиддин! Мен сизнинг илми риёзиёт ва фалакиёт бобида битган рисоаларингизни мутолаа қилган эдим...

У сўзини тугатмаган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин апил-тапил ўрнидан туриб, таъзим қилди.

— Давлатпаноҳ афв этгайлар! Бандаи ғофилни шайтон йўлдан оздирган эди...

Мирзо Абдуллатиф ижирғаниб юзини бужмайтирди. У мавлоно Муҳиддиндан бу гапни кутмаган, билъакс, мавлоно ўз эътиқодларини химоя қилишини истар, чунки Али Қушчи билан бўлган тўқнашувдан кейин у негандир илми фалакиёт бобида баҳс қилишни, донғи оламга кетган бу алломага ўз илми, ақл-идрокининг ўткирлигини кўрсатиб, сўнг уни ҳақ йўлга қайтаришни тилар эди. Мавлоно бўлса...

— Ҳмм... Шайтон йўлдан оздирган денг, мавлоно?..

— Шундай, валинеъмат. Шайтон!

— Демакким, ўзингиз битган рисоаларга эмди ўзингиз инонмайсиз?

— Инонмаймен, давлатпаноҳ!

Шахзода кинояли кулимсираб, ер остидан амир Жондорга каради. Амир эса «мавлоно яхши одам», деган маънодо илжайди. Шахзода ундан юз ўгириб яна қовғини солди. Қизик. Унинг иродасига сўзсиз бўйин эгишга тайёр турган бу нимжон мавлоно нечундир шахзоданинг ғашини келтирмоқда эди. У ҳозир нима истайди — ўзи ҳам билмас эди. Агар мавлоно Муҳиддин Али Қушчига ўхшаб, ўз сўзи, ўз эътиқодида қаттиқ турганида шахзода аҳтимол боягидан ҳам дарғазаб бўлар, балки уни жаллодга топширишдан ҳам тоймас эди. Лекин ажабо: даҳрий шохнинг суюкли шогирди ҳисобланган, донғи мағрибдан машриққача кетган бу фозилнинг субутсизлиги ҳам унга нечундир ёқмади. У кўнглининг бир четида Али Қушчига қарши чиққан аллома Али Қушчидан ҳам иктидорлироқ бўлишини истарди. Мавлоно эса...

Мирзо Абдуллатифнинг дилидаги қизиқиш бирдан сўнди-қолди. У амир Жондорга «олиб кет уни!» деб буюрмоқчи бўлди-ю, китоблар эсига тушиб, мавлонога юзланди.

— Расадхонадаги китоблар сонини билурсиз, мавлоно?..

Мавлоно Мухиддин кўзлари яна садоқат билан милтираб, бош ирғади:

— Ўн беш-ўн олти минг жилд, эҳтимолким ундан ҳам кўпроқдир, пуштипанох.

— Қайси китоб, қайси қўлёзмалар йўқолганини яхши биласизму?

— Билмок қийин эмасдур, давлатпанох.

— Хўш?

— Мирзо Улуғбек ҳазратлари барча нодир китобларни...

— Куфр китобларни денг!

— Авф этинг, давлатпанох! Барча куфр китобларни ажратиб, алоҳида сақлар эди. Булар орасида Рум ва Чиндан, Миср ва Фарангистондан, Ҳинд ва Истамбулдан келган китоблар, ноёб қўлёзмалар бўлар эдиким, бари йўқолгандур. Мовароуннаҳр ва Хуросон донишларининг асарлари алоҳида сақланар эдиким, булар ҳам бир неча минг жилддан ортик эди...

— Бу китобларни Али Қушчи яширганини қайдан биласиз?

Мавлоно култ этиб ютинди.

— Мавлоно Али Қушчи ўз оғзи билан иқрор бўлган эди, давлатпанох.

— Олтин ва жавоҳирларни яширганига ҳам ўз оғзи билан иқрор бўлганму?

— Ўз оғзи... — Мавлоно Мухиддин гапиролмай дудуғланиб қолди.

— Хўш? — Шаҳзода бир хатлашда унинг ёнига келди ва ўрнидан турмоқчи бўлган мавлонони елкасидан босиб ўтказди. — Сўзланг, мавлоно!..

— Устод... Мирзо Улуғбек ҳазратлари... — Мавлоно Мухиддин ранги ўчиб жим қолди.

— Хўш? — бакириб юборди шаҳзода.

— Падари бузрукворингиз... тожу тахтдан жудо бўлишдан бир ҳафта муқаддам Мавлоно Али Қушчини чакириб, бу гуноҳ юмушни унга юклаган эканким, ул зот каминани бу сир-синоатдан вокиф қилган эди...

— Не мақсадда сизни вокиф қилгандур?

— Мақсади... бу гуноҳи азим юмушга каминани ҳам тортмок эди...

— Сиз бош қўшмадингиз?

— Асло, давлатпанох. Фақирни бу гуноҳ юмушдан ҳақ таоло ўзи асрамиш...

— Ҳмм... — Шаҳзода ер остидан яна амир Жондорга қаради. Бўшашиб турган амир Жондор кўкрагини керди, қаддини ростлаб:

— Чақирайми? — деди. — Мавлоно Али Қушчинини... олиб кирайликми?

Али Қушчининг исмини эшитган мавлоно Мухиддин ялт этиб амир Жондорга қаради, жавдираган серкиприк кўзларида қўрқув аралаш бир илтижо жилва килди.

Амир Жондор ранги ўчиб:

— Мавлонода айб йўк! — деди ёлворган товушда. — Имонсиз Али Қушчи...

Шаҳзода сийрак мўйлови ғалати дикрайиб:

— Йўк! — деди қатъий. — Мавлонони ул муртаднинг ёнига элтинг! Икковини бир зиндонга ташланг! Мавлоно бу сўзларни ул бетавфиқнинг бўйнига қўйсин. Сўнгра бирга олиб келасиз!..

Мавлоно Мухиддин курсидан ҳолсизгина сидирилиб тушиб, шаҳзоданинг оёқлари остига йиқилди:

— Шафқат килгайсиз, давлатпанох!

— Олиб кет буни! — Шаҳзода кўзлари ёниб, бакириб юборди. Рангида кони қолмаган амир Жондор нимжонгина мавлонони қўлтиғидан олди.

— Сабр қилинг, мавлоно...

Мавлоно Мухиддин амирнинг сўзларига қулоқ солмай унинг қўлида ёш боладай талпинар, кўз ёшларини юзига суртиб, юм-юм йиғлар эди. Шаҳзода афти буришиб, тескари бурилди.

10

Салоҳиддин заргар ўғлини кутиб, тонг отгунча миҳжа қокмади. Тик этган товуш эшитилса юраги ўйнаб, эшикка тикилиб тонг орттирди. Мавлоно Мухиддиндан дарак бўлмади. Уни Кўксаройда олиб қолганларига энди шубҳа қолмади. Кўксаройда олиб қолишнинг маъносини яхши тушунган, сарой тагидаги зиндон ва ертўлалар тўғрисида бир-биридан мудҳиш гаплар эшитган Салоҳиддин заргар, ваҳима босиб, ўзини қаерга қўйишни билмай қолди. Умри бино бўлиб, хасталиқдан чиқмаган, қиздай нимжон ва ногирон фарзанди бу зах хибсхоналарга, қана ва бургаларга тўла машъум зиндонларга туш-

са... не бўлади? Холи не кечади? Неча кунга бардош бера олади? Нахот у қариган чоғида ёлғиз ўғлидан, кўзининг гавҳаридан айрилиб қолса? Ўзинг мадад бергайсен, парвардигори олам!.. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганида у қайга боради? Додини кимга айтади? Арз қилиб борадиган бирдан-бир одам жаноб Хомуш бўлса... Заргар унинг айтганини қиламан деб, бу уқубатга гирифтор бўлди. Лекин ҳазратдан бошқа кимга боради? Ким унинг жонига оро қиради?

Салоҳиддин заргар ўйлай-ўйлай яна ҳазратнинг оёғига бош уришга аҳд қилди. У бомдод намозини ўқиб бўлгач, эғнига туя жунидан тўқилган илиқ чакмонини, бошига гуллик олача тақясини кийиб, устидан оқ шойи салласини ўради. Токчадаги пўлат қутичаларнинг бирини очиб, нафис товланган зеб-зийнатлар орасидан бири фируза, бири ёқут кўзли иккита тилла узук олди. Одатда у ҳазратни йўқлаб борганида битта қимматбаҳо зийнат инъом қилар эди, бугун нечундир унинг ёнига яна биттасини қўшди, сўнг, бандига дур қадалган серҳашам асосини қўлига олиб, уйдан чиқди.

Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин хали офтоб чикмаган эди. Салоҳиддин заргар ховлидаги тоқларнинг тагидан ўтиб, дарвозага бориб қолганида, оркадан:

— Бува... буважон! — деган овоз эшитилди.

Енгилгина кийинган Хуршида бону, юзига ташлаб олган харир дуррасини ҳилпиратиб, чопкиллаб келди... Ранги ўчган, уйқусиз кўзларида мунгли изтироб, лаблари йиғлашга тайёр гўдакнинг лабларидай пирпираб учарди:

— Буважон, қайга?.. Бизни ташлаб қайга борасиз?

Салоҳиддин заргар суюкли набирасининг кўзлари жикка ёшга тўлганини кўриб, ўзи ҳам култ этиб ютинди:

— Кўркма, болам. Тезда қайтамен. Дадангдан... хабар олиб қайтамен.

— Кўксаройга борасизму? — деди бону шивирлаб. — Кўксарой... Кўксаройга борманг, буважон!

Чол секин бош чайқади.

— Йўқ, Кўксаройга эмас, бошқа бир жойга бориб келамен... Дадангдан хабар топомок даркор, болам...

— Дадам... — Хуршида бону гапиролмай кафтларини юзга босиб, йиғлаб юборди. — Дадам бечорага кийин бўлур, буважон, мен биламен, кийин бўлур...

Салоҳиддин заргар сергакланди. Оппоқ кошлари бирига туташиб:

— Нени биласен? — деб сўради.

— Буважон! Мавлоно Али Қушчи зиндонга тушган эмиш. Шаҳзода барча илм аҳлларини кирғин қилмок ниятида эмиш...

— Ким айтди? Қайдан эшитдинг бу сўзни? — Салоҳиддин заргарнинг чўққи соколи диккайиб, кўзлари олакула бўлиб кетди. Хуршида бону айтмайдиган гапни айтиб қўйганини сезиб, бошини эгди.

— Эшитдим... эшитиб, кўрқиб кетдим, буважон...

Салоҳиддин заргар ковоғини солди.

— Қўркма, болам. Шаҳзода илм аҳлини эмас, даҳрийларни, дини исломияга қилич кўтарган диёнатсиз кофирларни қувғин қилур. Сенинг даданг эса, ҳақ таолони тилидан ҳам, дилидан ҳам қўймаган бир фақиру хакирдур. Иншооллоҳ, тангри таоло уни ўз паноҳида саклар... Бор, юмушингни қил, болам! — Салоҳиддин заргар набирасининг пешанасидан ўпди-да, дарвоза томон йўналди.

«Ё раббим! Бу машъум хабарни, мавлоно Али Қушчи зиндонга тушганини қайдан эшитмиш?»

Бостирманинг тагида челаққа ўт ёқиб, исиниб ўтирган қоровул Салоҳиддин заргарни кўриб, ўрнидан сакраб турди. Белбоғидаги калитлар орасидан биттасини олиб, дарвозага қараб чопган эди, заргар тўхтатди.

— Тунда ҳовлига бирда-ярим одам келмадими?

— Йўқ, хожам, одам тугул, пашшани ҳам йўлатмадим!

— Ҳм... сергак бўл... Каминадан берухсат бир одам кирса каллангни оламен! — Салоҳиддин заргар қўлидаги асоси билан ерни дўқ-дўқ уриб, дарвозадан чиқди. Лекин Хуршида бонунинг айтганлари-ю, бу сўзларни қайдан эшитди, деган фикр «Мозори калон»га етиб боргунча кўнглидан чиқмади.

«Мозори калон»га ёндош хазратнинг ҳовлиси олдидаги очик майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида каландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, гулхан ёқиб исиниб ўтиришар, масжид рўпарасидаги хонақоҳнинг олдида бошқа бир гуруҳ дарвешлар қозон қайнатишарди.

Салоҳиддин заргар ташқари ҳовлидаги чинор тагида ўтириб хазратнинг чақиришини кута бошлади. Одатда у камдан-кам кутар, заргар келиши билан хазрат дархол

чакиртириб оларди. Бу сафар ҳазрат ҳузурида мўътабар бир зот бўлса керак, ички ва ташқи ҳовлидаги муридлар оёқ учида юришар, бир-бирларининг кулокларига шивирлашиб сўзлашар, турнакатор бўлишиб, ошхонадан ичкарига кумуш баркашларда овқат ташишар эди... Ахён-ахёнда аллақандай қаландарлар, тунд юзли ясовуллар от чоптириб келишар, уларни ҳеч ким қуттирмас, келишлари билан ичкари ҳовлига олиб кириб кетишар эди. Ниҳоят, қиздай нозик ёш мурид келиб, заргарни ичкарига таклиф қилди...

Салоҳиддин заргар ёш муриднинг кетидан ички ҳовлига томон юраркан, гўё ҳозир ҳазратдан нохуш гап эшитадигандай, юраги увишиб кетди. Салоҳиддин заргар пойгакка тиз чўкиб камоли эҳтиром билан салом берди. Жаноб Хомуш тиз чўкиб, камоли эҳтиром билан салом берган Салоҳиддин заргарга ер остидан бир караб қўйди-да, бошини ҳам қилиб, тасбеҳ ўгиришда давом этди.

— Не арзи ихлосинг бор, хожа Салоҳиддин, — деди. — Фурсат зик.

Салоҳиддин заргар ўтирган жойида тавозе билан таъзим қилди.

— Оллога шукрим, соҳибназар пуштипаноҳимнинг муборак қўлларини олмоққа мушарраф этмишдур...

— Сўзла, заргар. Доруссалтанада не сўз бор? Ахли тижорат орасинда не хабар бор?

Салоҳиддин заргар юраги увишиб:

— Пирим, — деди овози қалтираб. — Шу кеча Кўксаройдан сипоҳлар келиб, ёлғиз фарзандим... мавлоно Мухиддинни олиб кетган эдилар. Қайтиб келмади, пирим...

Ҳазратнинг лабларига билинар-билинимас кулгу югурди.

— Қайтмаса... зурриётингиз мавлоно Мухиддин шахзодага ёқиб қолгандур?..

— Пирим...

— Ёхуд, билъакс, мутаралдид¹ фарзандингиз ўз биродари Али Қушчи билан юзлашганда бу даргоҳи табаррукда қилган аҳду иқрорини тардид² қилгандур?

Салоҳиддин заргар тили калимага келмай ғулдираб қолди:

— Беайб парвардигор... осий банда... гуноҳини афв этгайсиз, пирим!

¹ Мутаралдид — беқарор.

² Тардид қилмоқ — рад этмоқ.

— Осий банда, — деди хазрат соколини серкилла-тиб. — Сени яхши биламен, заргар. Ул такаббур шоҳни пуштипанох айлаб, унинг меҳри муруввати ила бойлик орттириб, энди тавба-тазарру қиласен!

— Пирим. Садоқати зоҳир қулингиз...

Салоҳиддин заргар икки букилганича пешанасини ги-ламга қўйиб, жим қолди. Мудҳиш қўркув уни гангитиб қўйган, ҳаёлида фақат: «Ё раббано. Ўзинг шафе бўлғай-сен!» деган фикр такрорланар, лекин тили калимага келмас эди.

— Инналлоҳо маассобирин. Сабр қилинг, заргар... — Ҳазрат Хомуш ёстиғи остидан шақилдоғини олиб, ша-қиллатди. Эшикда дарҳол ёш мурид пайдо бўлди.

— Девона Довулбек келдими?

— Келмиш, пирим.

— Айт, кирсин.

Салоҳиддин заргар кимдир ёнига «гурс» этиб чўкка-лаганини эшитиб, қўркибгина кўз қирини ташлади. Унинг ёнида жулдур кийимли дарвеш эмас, белига ойсимон эгри қилич таққан, бошига дубулға кийган бир кўзи ғилай сипоҳ чўккалаб ўтирарди.

— Хўш, қочоқдан хабар топдингми, дарвеш?

— Йўқ, пирим...

— Бир қочоқ Қарноқийни тополмасанг... нечун сени қаландарбоши қилдим? Нечун уddaбурон деб, Қўксарой-га ясовулбоши қилдим, Қашқир?

— Гуноҳкормен, пирим. Не чора, доруссалтанада тит-маган жойим, кирмаган тешигим қолмади...

Қаландар Қарноқийнинг номини эшитган Салоҳид-дин заргар бошини сал кўтариб, кулоқ солди. Нечундир набирасининг бояги сўзлари эсига тушиб, юраги шиг-этди.

Қашқир ўтирган жойида питирлаб:

— Иншооллоҳ, топамиз, пирим, — бидирлади. — Ер-ютса-да, топамиз у бадбахтни.

Жаноб Хомуш кўнгилсиз гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

— Хўш, — деди. — Бу одамни танийсенми, дарвеш?

Қашқир Салоҳиддин заргарга қиё бокиб, ишшайди.

— Бу зоти шарифни танимайдурғон кимса буткул Мовароуннаҳрда йўқдур, пирим.

— Бул зотнинг зурриёти мавлоно Мухиддин хибсга олинган эмиш, хабаринг борму?

Қашқирнинг лабидаги табассум сохта ғамгинлик билан алмашди.

— Надоматлар бўлвайким, бу нохуш юмуш фақирга юкланган эди, пирим.

— Хўш? Сўзла...

— Мавлоно Муҳиддин хибсда, бетавфик Али Қушчи билан бир жойда ётибди, пирим.

— Нечун? Ё сўрок қилинмадиму?

— Йўқ, сўрок қилингандур. Мавлонога тасанноким, пиримга қилган аҳди икроридин қайтмабдур.

— Бўлмаса... сабаб хибсга соладур?

Қашқир елкасини учирди.

— Давлатпанох буни лозим топса, бандаси не қилсин, пирим? Давлатпанох айтмишким, сўзлаган сўзинг ҳақиқат бўлса, бу сўзни Али Қушчининг бўйнига қўясен. Бўйнига қўйиб, ул палидни инсофга келтирасен, сўнг, хибсдин озод қиламен...

— Пирим! — Салоҳиддин заргар инграб юборди. У ўзини ҳазратнинг оёқлари остига ташламоқчи эди, лекин жаноб Хомушнинг: «Бас! Фармони ҳумоюн амри вожибдур!» деган хитобини эшитиб, ялт этиб қаради.

Салоҳиддин заргар ҳазратнинг шиддатли чеҳрасидан, аллақандай илҳом билан порлаган сеҳрли нигоҳидан кўзларини олиб қочаркан: «Ё раббий! Ўзинг мадад қилгайсен! — деб пичирлади. — Нечун Али Қушчининг сўзини буларга етказдим? Нечун анинг сирини очдим?..»

— Кўзингни арт, заргар! — деди ҳазрат. — Ул осий зурриётингга хифзи ҳимоятни бандасидан эрмас, тангри таолодан сўрагайсен. Калимаи шаҳодатни арз қилиб, лайлу нахор истиғфор айтгайсен. Ўрнингдан тур, эй бандаи берох.

Салоҳиддин заргар нигоҳини чулғаб олган туман орасидан эшикни аранг топди ва гандираклаб хонадан чиқди. Даҳлизда қўксини чангаллаганича бир зум деворга суяниб турди. Шу пайт қўли ён чўнтагидаги тилла узукларга тегди, тегди-ю, қўнгли бир хил бўлиб кетди. Пирига атаган узукларни бермай қайта олиб кетиш ёмон бир нарсанинг аломати эди. У бир ўйи қайтиб кирмоқчи бўлди-ю, журъат этмади. Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди.

Хуфтонда уста Темур Самаркандийнинг ғоридан чиқиб кетган Қаландар Қарноқий тун ярмидан ошганда қайтиб келди-да, босконнинг ёнидаги пўстакка юзтубан тушиб ётиб олди. Устанинг саволига кискагина қилиб: мавлоно Мухиддин ҳам зиндонга тушибди, отахон, деб қўя қолди. У хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргарнинг боғида юрар, кўз олдида ҳамон Хуршида бонунинг ёш билан ювилган маъюс юзи турар, кулоқлари остида ҳамон унинг ўксик овози янграб эди.

Буқун у мавлоно Мухиддиннинг уйига иккинчи марта борди, бориб яна тунов кунгидай боққа қараган таниш дарчани чертди. Одатдагидай уч марта чертди. Хуршида бону уни кутиб ўтирган эканми, лахза ўтмай боғ эшик очилиб, кимдир чиқди. Кобулий кавушларнинг енгил «шип-шип»идан Қаландар дархол таниди: бону!

Хуршида бону бир-бир босиб келиб, ёнғок тагида турган Қаландар Қарноқийнинг рўпарасида тўхтади. У салом бердими, йўқми, Қаландар билмай қолди. Бону, гўё салом қилгандай, бошини эгганича жимгина турарди. Эғнида тўпигига тушган узун кўйлак устидан кийган қора бахмал мурсак, бошида рўмол ўрнига қора духоба ёпинчик, хатто, юзига тутган харир ипак дурра ҳам қоп-қора бўлиб туюлди Қаландарга. Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмас, лекин духоба ёпинчик ўраган бошини эгиб, жимгина туриши яхшиликдан дарак бермас эди. Қаландар қуруқшаган лабларини ялаб:

— Иншооллоҳ, яхшилик бўлғай, — деди. — Мавлоно... қайтдими, бону?

Хуршида бону секин бош чайқади:

— Йўқ...

— Астағфирулло! Нечук?

Хуршида бону бошини кўтариб қаради. Унинг йирик оҳу кўзлари қоронғида қандайдир совук нур сочиб, ялтиллаб кетгандай туюлди.

— Мен қайдан билай? Ҳар нечук, мавлоно Али Қушчига чоҳ қазиган кимсани зиндонга ташламаслар...

Қаландар ўзини тутолмай:

— Водариг! — деб юборди. Бонунинг сўзларидаги аламли таъна унинг юрагига захарли наштар бўлиб қадалди. Хуршида бону бўғилиб кетаётгандай энтикиб-энтикиб нафас оларди.

— Сиз... кўркманг деган эдингиз... Дадангизга шикаст етмайди, тезда қайтади, деган эдингиз. Қани қайтгани?

Қаландар, юраги увишиб, бонунинг чакнаб турган кўзларидан кўзини олиб кочди.

— Ғофил банда, гуноҳимдан ўтгайсиз, бону...

— Дадам бечора ногирон бир одам. У кишини зиндонга солиб, чиритамен деб, кўрkitмоқ осондур. Бирок олло шохид: у зот ўз виждонини сотмайди. Ўз ахбобиға хиёнат қилмайди...

Хуршида бону кўз ёшларидан «ғип» бўғилиб, гапиролмай қолди. Қаландарнинг кўксига қадалган захарли наштар, гўё буралиб-буралиб юрагини тилка-тилка қилиб юборгандай бўлди.

— Кечиргайсиз, бону, — зўрға дея олди у. — Мен ўйлаган эдим, ғофил банда...

— Ногирон, ожиз одам зиндонга қандай бардош қиладиди? — деди Хуршида бону. — Холи не кечади? Бечора отам!

Бу сафар бонунинг аламли овози Қаландарга нечундир дарвоза олдидаги ўша машъум учрашувни эслатди. Ўшанда ҳам бонунинг «мирзам!» деб чакирган овози аламли фарёдга тўла эди, ҳозир ҳам. Гарчи у ҳозир оҳиста гапирса ҳам, сўзларида ўша дард, ўша фарёд, йўқ, қандайдир чуқур бир илтижо бор, гўё бошига тушган бу савдода ёлғиз ундан, Қаландардан нажот кутарди!

Эвоҳ! Қаландар бонуга, юзини кафтлари билан яшириб, унсиз йиғлаётган бу санамга нима дейди? Уни қандай юпатади?

Қаландар, гўё мотам тутгандай қора либосларга ўраниб олган бу нозик санамни бағрига босиб, ёш тўла кўзларидан ўпиб тинчитгиси келар, аллақандай дил сўзларини топиб, юпатишни истар, лекин, кўнглига каттик озор берган одам, унга яқинлашишга журъат қилолмас эди.

— Қўйинг, бону, йиғламанг, — деди у ниҳоят. — Ноумид шайтон. Оллонинг меҳри дарёдур...

Бону унсиз титраб йиғлашда давом этар, унинг сўзларига кулоқ солмас эди.

— Иншооллоҳ, биз ҳам қараб турмасмиз. Бир йўлини топамиз, ҳаракат қиламиз, бону...

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, унга қиё

боқди. Унинг ёш тўла кўзларида умид учкунлари милти-
ради.

— Бобом бечора кайга боришни, кимга арз қилишни
билмайдур.

— Ха, қийин, — деди Қаландар фиғони чиқиб, —
бу бераҳм мустабид барча илм аҳлини йўқ қилмоққа
жазм этгандур. Устод ёккан илму маърифат машъалин
сўндириб, буткул Мовароуннахрни зулмат қаърига чўқин-
тирмоққа азм қилгандур. Лекин, иншооллоҳ, бу қора
ниятига етмас! Зеро, маърифат машъалин ўчириб, элни
зулматга солмоқни ният қилган бирон-бир мустабид машъ-
ум мақсадига етмагандур!..

Қаландар бунинг ҳаммасини ёниб-ўртаниб гапир-
ди-ю, бирдан жим қолди: унинг олдида бош эгиб пик-
пик йиғлаб турган бу санам ундан бундай улуғ хитоблар
эмас, кўнглига тасалли берадиган сўзларни кутар, нажот
тиларди.

— Иншооллоҳ, бир йўли топилиб қолар, бону, —
деди у. — Сўзимга инонинг, биз ҳам қараб ётмасмиз, шу
букундан ҳаракат қиламиз... — Қаландар сўзини туга-
толмади. Шу пайт, боғ эшик шарақлаб очилиб, олдин
аёл киши, унинг кетидан яна бир одамнинг соялари
кўринди.

— Хуршида! Қайдасен, болам?

— Энагам! Бувам! — кўрқиб шивирлади Хуршида
бону. У қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. Бонунинг
мулойим кафти чўғдай эди.

Қаландар чўғдай ёнган бу қўлларни қисаркан, бутун
вужуди ловиллаб кетди.

— Қўрқманг, бир йўлини қиламиз, бону! Мен тағин
келамен!.. — У орқага тисарилиб, ўзини дарахтлар па-
насига оларкан, Хуршида бонунинг:

— Лаббай, буважон! — деган мулойим товушини эшит-
ди.

Қаландар қоронғи кўчалардан, пана-пасткам жойлар-
дан юриб, орқага қайтаркан, хаёлидан: «Не қилмоқ дар-
кор?» деган бир фикр чиқмас, нигоҳи олдидан бону-
нинг ёш билан ювилган маъсум чехраси кетмас эди. Унинг
қулоклари остида ҳамон бонунинг аччиқ таъналари явг-
рар эди, лекин бу сўзлар қанчалик аламли бўлмасин,
Қаландар букун бир нарсани аниқ сезд: бону ундан
ниманидир кутар, унга суяямоқ истарди. Бу истак, Хур-
шида бонунинг овозидаги бу пинҳоний илтижо уни ҳам

суюнтирар, ҳам аллакандай чўчитар, «Не қилмок даркор? Бу икки устодни қандай қутқармок керак?» деган фикрни қайта-қайта эсига солиб, юрагини зиркиратар эди.

Қаландар тўсатдан олдинда «ярк» этган олов кўриб, тўхтади. Қўлларида машъал ушлаган икки навкар унга етмай чапга бурилиб кетди.

У қаёққа кетаётган эди? Боши оғиб қаёққа келиб қолди? Ха, у Тиллабибидан хабар олгани Гўри Амир томонга, Али Қушчининг Оксарой ёнидаги ховлисига кетаётган эди.

Қаландар ён-верига синчиклаб каради. У заргарлар растасидан ўтиб, Кўксаройга яқинлашиб қолган эди. Олдинда, баландликда, кунгурадор девор билан ўралган қора гумбазлар қоронғида чўнг қоялардай совуқ маҳобат билан юксалиб турар, у ерда милт этган чирок кўринмас, муаззам сарой, гўё ҳаётсиз, ташландиқ бир қасрдай жимжит ва ваҳимали туюларди...

Гўё ташландиқ қасрга ўхшаган бу сарой, теран сукутга чўмган бу гумбазлар негадир ёд бўлиб кетган мисрларни эсига солди:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтун тахт ўлтурганлар,
Туфрок аро ётмишлар...

Мавлонолар тушган зиндон қабристонга ўхшаган бу саройнинг қаерида? Унга туйнук очиб бўладими?

Қаландар дарахтларни паналаб олдинга юрди, лекин сал ўтмай қалъа томондан яна машъал ушлаган посбонлар кўринди. Афтидан, посбонлар тун бўйи сарой атрофида айланиб юришар эди.

Қаландар шарпасиз одимлаб орқага чекинди. Панапастқам жойлардан, дарвешлигида кўрган тор кўчалардан юриб, Оксаройга ўтди. Ўтишга ўтди-ю, лекин кўнгли вайрон бўлди. Тиллабиби қаттиқ иситмада, чўғда ётгандай тўлғаниб, алаҳсираб ётган экан. Қаландарни ўғли Али деб ўйлаб, бўйнига осилиб олди, ёш чикмаган нурсиз кўзларини юмиб, юз-кўзларидан ўпди, кейин, ўғли эмаслигини билгач, уввос тортиб йиғлади-ю, йиқилиб қолди...

Қаландар Тиллабибининг аламли фарёдини қайта эшитётгандай бўлиб, бошини чопонига буркаб, ғужанакланиб ётиб олди. Уни ҳатто устани кўргали келган Қал-

конбек билан Босконбек ҳам ўрнидан турғизолмади. Оғани темирчилар одатдагидай хазиллашиб: «Э, оға, қўйинг, шу ёлғон дунёнинг ташвишларини! Девонанинг ишини худо ўзи ўнглабди!» деб, тегажоклик қилиб кўришди ҳам, бўлмади, Қаландар турмади, ўзи билан ўзи олишиб, ич-этини еб ётаверди.

Вақт тун ярмидан оғиб, Қалқонбек билан Босқонбек энди қўзғалишган эди, эшик яна тақиллаб қолди.

Қўлига лип-лип этган мойчирокни олиб, қоронғи йўлакка кириб кетган уста, эшикда ким биландир узок гаплашиб тургач, Мирам Чалабийни эргаштириб кирди.

— Бу йигит бир кимсани бошлаб келибди, — деди уста Қаландарга. — Бегона одам, кирсинми?

Мирам Чалабий салом бериб олдинга ўтди.

— Мавлоно Коший! Барча толиби илмлар уни сизга йўллабдур, шоир.

— Менга йўллабди?! — Қаландар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. — Қани? Чақир! Кирсин!

Улуғбек мадрасасининг энг ёш мударриси ҳисобланган мавлоно Коший ибн Муиниддин ғорга киргач, қоронғига ўрганолмай кафти билан кўзларини тўсиб бир лаҳза турди. Кейин, гўё Қаландар Қарноқий эмас... бутун оламга донғи кетган улуғ аллома билан кўришаётгандай камоли эхтиром билан салом берди. Қаландар ҳам, ёш бўлса-да, устоднинг ҳурматини қозонган бу машхур алломани кўриб суюниб кетди. Унинг келиши, ҳар нечук бу оғир, қора кунларда оламда яхшилар ҳам борлигидан далолат беради.

Уста оловдондаги иссиқ кўрни ағдариб, устига саксовул ташлади, супага намат ёзиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди. Қаландар ҳамон ғорга кўниколмади, кўзлари аланг-жалаң бўлиб ўтирган Кошийнинг тиззасига қўлини қўйди.

— Сизни каминага муллаваччалар юборган эмиш, биродар? Улар каминани қайдан эшитибдур?

Мавлоно Коший иягидаги сийрак соқолини силаб қулди, гулхан шуъласида унинг сўлғин юзига қон югуриб, кўзлари чакнаб кетди.

— Сизнинг донғингиз бутун Мовароуннаҳрга кетгандур, шоир. Алхусус, сиз дарвешликни тарқатиб, мавлоно Али Қушчининг қанотлари остига қайтганингизни эшитган толиби илмларнинг ҳурмати чексиздур.

Қаландар Қарноқий ғамгин кулимсираб, гулханга ти-

килди. Мавлоно Кошийнинг сўзлари унинг калбидаги ярани қайта тирнади. «Дарвешликни тарк этиб, илм даргоҳига қайтганидан не фойда, на хибсдаги устозларининг жонига оро кира олди, на бонунинг дардига малҳам бўла олди!»

Қаландар оғир хўрсиниб, Кошийга қаради:

— Хўш, илм ахли орасида не сўз, не хабар бор, биродар?

Коший ўйчан кўзларини гулхандан узмай:

— Барча талабалар, барча илм ахли ғам-андухдадур, шоир, — деди. — Биласиз — мадрасалар ёпилгандур. Илм ахлининг тақдири не бўлади, хануз қоронғидур.

— Ғам-андухдин не фойда? Ғам-андух кишига ёр бўлмайди, биродар.

— Хак гап! — деди Мирам Чалабий, гулхан шуъласида кўзлари чакнаб. — Толиби илмлар айтган эмиш: Али Қушчини дарҳол қутқармоқ керак, деган эмиш. Нечун буни айтмайсиз, мавлоно Коший?

Коший кўра ёнида гулхан ёкиб ўтирган ака-укаларга ҳадиксираб қаради, Қаландар кулимсираб: «Қўркманг, азизим, булар ўзимизнинг йигитлар», дегач:

— Ха, — деди бош ирғаб. — Кеча окшом каминанинг хузурига бир гуруҳ талабалар келдилар. Ўзларини чоҳга отишга ҳозир муллаваччалар, бошимиз кетса ҳам мавлоно Али Қушчини қутқарамиз, дейдилар.

— Қай йўсин?

— Ётган зиндонини билсак туйнук очар эдик, дейдилар.

Дам босаётган Қалқонбек Кошийнинг сўзларига кулок солиб турган экан:

— Боракалло! Зап йигитлар экан! — деб хитоб килди. — Не дейсиз, оға?

— Не дейман, балли, дейман, иним! — кулди Босқонбек, қора қумғонни оловдан оларкан. — Қўкрагида ёли бор бундай йигитлар топилса биз ҳам қўшиламыз! Қаландар оғамдай тун-кун ғам чекиб ётмаймиз. Қалқон бўл деса, қалқон бўламыз, бос деса, босамиз. Лаббай, Қаландар оға?

Қаландар ака-ука темирчиларнинг гапларига бир кулиб қўйди, лекин кўз олдига қунгурадор девор билан ўралган қаср, машғал қўтариб сарой теvaraгида айланиб юрган бояги қосбонлар келиб ўйланиб қолди. Уста эса, бошини сараклатиб:

— Хе, хом сут эмган бандалар! — деб кулди.

— Нечук куласиз, отахон? — деди Қалқонбек.

— Шунинг учунки, бу сарой, бу зиндонларни ким курганини билмайсиз. Бу зиндон, бу саройларни оламини зер-забун қилган, кимсан Амир Темури курдиргандур!

— Бўлмаса не қиламиз, отахон?! — деди Миран Чалабий куйиниб. — Маслаҳат беринг: не қиламиз?

— Ҳа, йўл топмоқ керак. — Қаландар бошини қўллар билан сиқиб, оғир тебрланди. — Йўл топмоқ керак!

Уста катта ялпоқ кафти билан серажин юзини силаб, гулханга тикилиб ўтирар, мўйловга ўхшаган қалин қошлари остидаги кўзлари юмук, лаблари қимтилган эди.

— Фақир буни кўп ўйладим. Ўйлай-ўйлай шу хаёлга келдим: уларни қутқарса олтин қутқаради. Бошқа чора йўқ!

— Олтин? — ҳамма бирдан жимиб қолди. Ҳатто Қалқонбек ҳам дам босишдан тўхтаб, яқинроқ келиб ўтирди.

— Ҳа, олтиндан бошқа нарса бу ишда ёрдам беролмас, — деди чол. — Эсларингда бўлсин: шахзоданинг саркардалари орасида бир одам йўқким, олтинга сотилмасин! Қармоқ ташлаб, улардан бирини илинтирмоқ даркор. Али Қушчининг қутлуғ бошини қутқармоқ учун олтин-жавоҳирларни аямаслик лозим. Мирзо Улуғбекдай донишманд ҳам буни ўйлаган бўлса ажаб эрмас! — Чол, сир-асрорни очиб қўймадимми, деган маънода Қаландарга қаради. Лекин Қаландар сўна бошлаган гулханга тикилиб, ҳамон хаёлга толиб ўтирарди. Уста олтиндан гап очиши билан унинг эсига негадир Қашқир тушди. У боя хуфтонда Қашқирни узокдан кўрган эди. Қашқир ясовуллар кийимида, бошида дубулға, белида ойсимон эгри қилич, остида бўлиқ тўрик арғумок, расадхона ёнида ўн чоғлик суворий билан от чоптириб ўтиб кетди. У отда шундай савлат тўкиб ўтирар эдики, Қарноқий ўз кўзларига ишонмай қолди!.. Ҳа, чол ҳам, Қашқирга қармоқ ташлаб кўрмоқ керак, деди. Тавба! Нечук бу фикр унинг хаёлига аввалроқ келмади?

Қоший Қаландарнинг сукутига бошқа маъно берди чамаси:

— Олтин билан иш битса бир иложи топилур, — деди. — Барча талабалар, барча илм ахли қўлидан келган ёрдамини аямас!

— Олтиндан бурун уста айтган кармокка илинадурган балиқни топмок керак! — деди Каландар.

Коший ака-ука темирчиларга яна бир караб қўйгач:

— Балик ҳам топилур, — деди овозини пасайтириб. — Камина амир Султон Жондор деган бир одамни биламен. Узоқ қариндош бўлур...

— Амир Султон Жондор? У виждонсиз амир шахзоданинг ўнг қўли эмиш!

— Демакким, наханг экан-да! — кулди Мирам Чалабий.

— Нахангким, нахангларнинг наханги. Аммо, қайдам, тузоққа тушадиму, йўкму?

— Қўрқма, болам. Наханг бўлса... кармокка тушмаса илмокка тушади! Аммо хўрак каттароқ бўлмоғи даркор! — Уста Темур Самарқандий шундай деб, қўлини фотиҳага очди. — Бу юмушда худованди карим омад бергай, овларинг ўнгидан келгай, болаларим, илоҳи омин!

12

Кўксаройдан итдай чарчаб қайтган амир Султон Жондор тўшакка кириб, энди кўзи илинган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди.

— Маъзур тутгайсиз, амирим, Кўксаройдан чопар келмиш.

Амир Жондор кўзларини зўрға очди. Тепасида ёш маҳрами тавозе билан қўл ковуштириб турарди.

— Саройдин келди?

— Саройдин, амирим...

— Чакир! — Амир Жондор уф тортиб, кўзини юмди. Мана, неча ойдуρκим, ҳар куни ахвол шу: туну кун тинчлик йўк. Шахзода кечани кеча демай, кундузни кундуз демай чопар юборгани юборган, гўё у қадимий асилзодалар авлодидан бўлган бообрў лашкарбоши амир Султон Жондор тархон эмас, зоти паст бир маҳрамдай майда-майда юмушларни ҳам унга юклагани-юклаган.

Шахзода факат отасини эмас, жигаргўшаси Абдулғазизни ҳам унинг, амир Жондорнинг қўли билан қатл қилди...

Амир Жондор ўша машғум кечани ўйларкан, қатл пайтида ияғи қалтираб, ёш боладай юм-юм йиғлаган Абдулғазиз гўё уйга кириб келаётгандай бўлди-ю, ялт этиб эшикка қаради, сўнг, вужудини совук тер босиб:

«Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!» — деб пичирлади.

Ха, бу малъун шахзода кўп тубан юмушларни унинг кўли билан қилди. Ўзи бўлса... ўзи сўнгги пайтларда ёмон бир одат чикарди. Тун ярмигача, аксарият тонг отгунча ухламайди, салтанат ишларини, девонга оид барча ёзишмаларни тунда қилади, иш йўқ пайтларида эса базм куради. Лекин унинг базмлари ҳам қилиқларидай совуқ. Илгари, Мирзо Улуғбек даврида, доруссалтананинг машхур шоир ва фозиллари, машшок ва хонандалари тўпланадиган чорхари базмхонада ёлғиз ўзи ўтириб, бода ичади, аллақандай мунгли ҳаёлга чўмиб, оғир тебраниб, машшокларнинг ғамгин куйларини эшитади, ахён-ахёнда ҳарам канизларидан бир-иккитасини чақиртириб, рақсга туширади, лекин аксарият, канизларни ҳайдаб юбориб, яна машшокларга маҳзун куйлар чалдиради. Ўқтин-ўқтин кўнгли суҳбат тусаб қолган пайтларда амир Жондорни ёхуд қўшни хонада кутиб ўтирган девон бекларидан битта-яримтасини таклиф қилиб, қўлига бир коса бода тутиб меҳмон қилган бўлади... Эй, парвардигори олам! Унинг бошига не кўйларни солдинг? Амир Султон Жондор тархон Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, Мирзо Абдуллатифга юкунганида унинг умиди шу эдими? Шахзоданинг ўнг қўли, инонган тоғи, садр аъзам¹ бўламен, деб ўйламаган эдими? Шахзода шунчаки номига тахтда ўлтирар, салтанатни эса мен тебратамен, буткул Мовароуннахр оёқларим остида бўлади, деган умидда эмасмиди? Барча зоти шарифлар, барча бек ва бекзодалар, бой ва савдогарлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар менинг дарвозамда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг қошонам доруссалтанада энг бадавлат, энг мухташам бўлади, ҳарамимга эса Мовароуннахрнинг энг хушрўй нозанинларини йиғамен, деган ишончда эмасмиди? Шу умидда шахзоданинг барча буйруқларини фармони ҳуқуқ деб билган, энг тубан, энг разил топшириқларини бажо келтирган эмасмиди? Хўш? Бунинг эвазига ундан не яхшилик кўрди? Бойлиги, шоншавкати ортдимиди? Ҳарамдаги бирорта малакни инъом қилдимиди? Йўқ! Амир Жондор Салоҳиддин заргарнинг набирасига кўз тиккан эди, заргарга шаръий қуёв бўлиб, донғи буткул доруссалтанага кетган бу санамни нико-

¹ Садр аъзам — биринчи назир.

химга оламан, деган ниятда эди, бу ниятига ҳам етолмади. Энди совчи юбораман, деб турганда, шахзода мавлоно Мухиддинни хибсга олди-ю, бу юмуш тўхтаб қолди. Амир Жондор канча уринмасин, мавлоно Мухиддиннинг жонига оро киролмади. Бошқа амирлар эса, уни шахзоданинг энг яқин муқарраби, деб ўйлайдилар, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, деган ҳаёлдалар. Шу боисдан унга ёмон кўз билан қараб ҳасад қиладилар, салтанатда бўлаётган барча мараз ишларни ундан кўрадилар, барча қатлу қирғинга амир Султон Жондор сабаб, деб ўйлайдилар. Амир бўлса, ўз жонини зўрға саклаб юрибди. Зотан ёлғиз амир Жондор эмас, шарафсиз Хуросон юришидан кейин, хусусан, шахзода Абдулъазизнинг доруссалтанада қилган зуғумларидан сўнг, Мирзо Улуғбекдан норози бўлиб, Абдуллатиф томонга ўтган амирларнинг ҳаммаси букун пушаймон. Зеро шахзода улар қутган юксак рутба ва олий лавозимларни инъом этмади, у фақат жаноб Низомиддин Хомуш раҳнамолиғида иш тутмоқда, ёлғиз шу такаббур зотни тан олиб, туну кун унинг оёғига бош урмоқда. Хатто шайхулислом Бурхониддин ҳам бир четда қолиб кетди... Амир Султон Жондор эса... телба шахзода ҳар куни унинг кўзларига тикилиб қарайди, унинг сўзларига, ичган қасамларига инонмайди, босган ҳар бир қадамини зимдан кузатади, сўроққа тутиб қийнайди...

Амирнинг қалбини унга ёт бўлган қандайдир чуқур ғамгинлик чулғаб олди. Нечун у Мирзо Улуғбекдан юз ўгирди, нечун унинг яхшиликларини унутиб, куфрони неъматлик қилди?

Амир каттиқ уф тортиб, ўрнидан тураётганида эшик секин очилиб, Қашқир кирди: «Мана, орқамдан яна бир айғоқчи қўймиш!»

— Хўш? — деди амир дағаллик билан. — Тун ярмида тағин не юмуш чиқди, ғилай?

Қашқир ғалати ишшайиб жавоб берди:

— Буни давлатпаноҳимдан сўрайсиз, амирим!

Амир Жондор ғилайни сўкиб юборишдан ўзини зўрға босиб, тескари бурилди. Барваста гавдасини сипоҳий либосларга сиқиб қийинаркан, Қашқирнинг фавкулудла юмшоқ, мулойим овозини эшитди:

— Шавкатли амирим! Сиз фақирга инонмайсиз. Биламен. Ва лекин, шахзоданинг бу ишлари каминага ҳам ёкмайдур.

«Шайтонга дарс берадиган бу Қашқирнинг нияти не? Қўнғлимга қўл солиб, сир олмоқму ё бошқа муддаоси борму?»

Амир Жондор кумуш камарини боғлаган бўлиб, унга карамай сўради:

— Қайси юмушларини айтасен?

— Қайси бирини айтай, амирим? Ўзига маҳрам қилиб олди. Дуруст. Аммо маҳрамликдан не фойда?

«Эй дариг! Бу не хол? Жонимни, бошимни тикиб хизматини қилсам ҳам инонмайди, айғокчи устига айғокчи қўяди!»

Тунов куни мавлоно Коший келиб қўйнига қўл солиб кўрди. Аллақандай норози одамлар тўғрисида сўзлади, ҳаммаёк нотинч, фуқаронинг аҳволи танг, дорус-салтанада қаҳатчилик, савдо-сотик касод, деб арз қилди, ахири Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни суриштириб, олтин ва жавоҳирларга шама қилди. Амир Жондор бир ўйи уни сўзи устида шап ушлаб, шартта зиндонга тикмоқчи ҳам бўлди-ю, қариндошлик андишасида уришиб-сўкиб, хайдаб чиқарди. Буқун бўлса... Илоннинг ёғини ялаган бу муғамбир қўйнига қўл солиб кўрмоқда!..

Амир Жондор қиличини тақиш баҳонасида ҳамон Қашқирга карамай:

— Сенга хайронмен, ғилай, — деди. — Мирзо Улуғбек даврида кўча-қўйда тиланчилик қилиб юрган бир гадо буқун шахзоданинг муруввати билан ясовул бўлдинг. Тағин не керак сенга, Қашқир?

— Ясовулликдан не фойда? Номи улуғ, супраси қуруқ, амирим!

— Супранг қуруқ бўлса мен не қилай, ясовул бўлдинг, ҳаракат қил, Қашқир!

— Ёлғиз отнинг чанги чикмас! Қарс икки қўлдан чиқаду, амирим! Бир юмуш бор.

— Не юмуш?

— Хўп десангиз айтамен, аммо кўркманг. Қўп содик одамлар бор...

«Содик одамлар? Фаришта тўнидаги бу иблис не дейди? Фитна борми... ё мени синаб кўрмоқчимиз?»

Амир Жондор шартта бурилиб, Қашқирни гирибонидан ушлаб ўзига тортиди.

— Жонингдан умидинг бўлса тўғрисида сўзла: ким сенга мени синамоқни топширди? Шахзодами ё Низо-

миддин Хомуш хазратларими? Қорнингни ёриб, ичагингни салла қиламен. Сўзла, иблис! — Амир Жондор ясовулнинг томоғини гиппа бўғиб олди. Унинг қўллари бургутнинг панжасидай каттиқ эди. Ясовулнинг гилай кўзи кинидан чиқиб, олайиб кетди.

— Ким юборди, сўзла, ифрит!

— Биллох ёлғон сўзласам! Бердисини айтгунча белимни синдирманг, амирим...

— Бердиси не? Фитнами?

— Йўк, олтин, амирим, олтину жавохир!..

— Барча фитна, барча қабоҳат олтину жавохирдан бошланур! Хўш, қай кўчада ётгандур олтину жавохирлар?

— Кўчада эмас, сизнинг қўлингизда, зиндонда ётибди, амирим!

«Зиндонда ётибди! Пирига дўст бўлмаган бу шайтон басир не дейди? Кимни айтади? Шахзода Абдуллони ё шахзода Абу Саидними?»

Амир Жондор Қашқирнинг гирибонидан ушлаган қўлларини каттиқроқ сиқди.

— Кўзингни ўйнатмай очик сўзла, шайтон!

Қашқир жон талвасасида унинг қўлида питирлаб хириллади:

— Икки аллома... Али Қушчи билан мавлоно Мухиддин...

«Аждаҳонинг кўзини чўқиган кузғун! Икки мавлонони кутқариб не қилади? Олтин-жавохирларни ким беради? Салоҳиддин заргарми?»

Амир Жондор Қашқирни каттиқроқ бўғмоқчи бўлди-ю, негадир Коший билан бўлган суҳбат эсига тушиб, қўйиб юборди. Корнидан тойиб кетган кумуш камарини тўғрилаб, эшикка томон юраркан, пичинг қилди:

— Билиб қўй, Қашқир! Икки кемага оёқ қўйган фарк бўлур! Амир Султон Жондор олтин-жавохирларга сотилмайди!

Кундуз ёккан қор яхлаб, аёз бошланган эди. Совуқда пишкириб, ер депсиниб турган отлар, туёқлари остидан кўчган муз парчаларини сачратиб, тош йўлни қарсиллатиб чопиб кетди.

Шаҳар кўчалари гўристондай жимжит ва зимистон эди. Хар куни бу маҳал эшитилиб турадиган қоровулларнинг шақилдоғи ҳам эшитилмас, қаландарларнинг «ҳақ дўст, ё олло»си ҳам қулоқка чалинмас, кечаси машғал

ёкиб даха-дахаларни айланиб юрадиган суворийлар ҳам кўринмас эди.

Амир Жондор олдинда от чоптириб бораркан, ҳамон Қашқирнинг сўзларини ўйларди. У шайтонга тузоқ қўйган бу ясовулнинг илмоғига чап берганидан хурсанд эди. Токи бошига кулоҳ, эғнига хирқа кийиб, кўча-кўйда гадолик қилиб юрган бу дарвешни анчадан бери танир, уни саройда ясовул кийимида кўриб аввал ажабланган, кейин бу ишда жаноб Хомушнинг қўли борлигини пайқаб қолган эди... Ҳа, ҳазратнинг шахсий айғоқчиси ҳисобланмиш бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Лекин айни замонда Қашқирнинг сўзлари унга тинчлик бермас, ҳамон ҳаёлидан чиқмас эди... Қашқир «кўп садоқатли одамлар бор», деди. Қандай одамлар? Мақсадлари не? Наҳот доруссалтанада фитна бўлса-ю, амир Султон Жондор беҳабар бўлса? Қаердадир Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баходир яшириниб юрибди. Унинг номини эшитса шахзода ҳам дағ-дағ калтираб қолади. Сўнгги кунларда шахар доруғаси Мироншоҳ ҳам камнамо бўлиб қолди. Шайхулислом Бурхониддин эса, бошдаёқ шахзодага рўйхуш бермаган эди, ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди. Эҳтиёти шарт. Ҳар нечук, Қашқир айтган одамларни билиб қўймоқ даркор. Зеро бу телба шахзодага суянмоқ — кўланкага суянмоқ билан баробар. Бойқушнинг кўзларига ўхшаган кўзлари ёмон... Бу кўзлардан кўркмоқ жоиз...

Амир Жондорнинг ҳаёлини Кўксарой олдидаги майдонда гулхан ёкиб ўтирган ясовулларнинг овози бўлди. Отлиқларни кўриб, ўрниларидан сакраб турган ясовуллар, амир Жондор билан Қашқирни таниб, жойларига қайтишди. Амир Жондор, отининг жиловини дарвозада қарши олган соқчига тутқазиб, ичкари кирди. Уни сарховуз ёнида кутиб олган балхлик занжисифат саройбон саломхонага эмас, негадир ҳарамга ёндош меҳмонхонага бошлади.

Мирзо Абдуллатиф ҳарамга ёндош бу шохона хонанинг тўрида, кават-кават шоҳи кўрпачаларда ёнбошлаб ётар, олдидаги хонтахтада бир лаган бедана кабоб билан шаффоф май тўла биллур хитой идиши турарди. Шифтдаги қандил ва тоқчалардаги олтин шамдонларга терилган шамларнинг кўпчилиги ўчирилган, меҳмонхона ғира-шира эди. Шунинг учунми, тўрда ёнбошлаб ётган шахзода амир Жондорнинг юрагида аллақандай ёмон бир шуб-

ха уйғотди. У қўл қовуштирганича пойгакка чўккаламоқчи эди, лекин шахзода ўрнидан кўзғалиб, «бери кел!» деб ишора қилди. Уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини амирнинг кўзларига қадаб, одатдаги саволини берди:

— Хўш, амир? Доруссалтанада не мужда бор?

«Тағин беҳурмат килиб санлайди!» — Амир Жондор унинг кўзларидан кўзини олиб қочаркан, бошини куйи-роқ эгди:

— Иншооллоҳ, осойишталик, давлатпаноҳ.

— Осойишталик бўлса нечун кўзингни яширасен?

Амир Жондор зўраки жилмайди:

— Соябони марҳаматимнинг нурли чехрасидан кўз камашадур...

— Хушомадни биласен, тулки! — деди шахзода мастона кулимсираб. — Ва лекин билиб қўй, амир, юрагингда не муддаонг бор — кўзингдан кўриб турибмен.

— Зоти олийларига шон-шавкат тиламоқдан бошқа муродим йўқдур. Салтанатингиз бундан ҳам зиёд...

— Бас! Салтанат ташвишларидан чарчаганмен! — деди шахзода. — Кўнглим бошқа бир нимарсани истайди, шуаро тили билан айтганда, гул искамоқни тилайди, амирим!

Амир Жондор бирдан енгил тортиб, шахзодага қаради, кўзлари мастона сузилиб, жилмайиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам жилмайди.

— Сиз пуштипаноҳим искамоқ тиласа ҳарамда гул кўпдур...

— Мен истаган гул ҳарамда йўқдур! — шахзода шундай деб, ёстиғи тагидан тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда балхлик саройбон кўринди.

— Ҳарам бекасига айт! Кирсин!

Саройбон орқаси билан юриб чиққач, шахзода амирга бир пиёла май куйиб узатди.

— Камина бир гулнинг тарифини эшитдим, амир. Кўнгил шу гулни искамоқни тилайдур...

Жондуликдин ҳар дам ул оҳу кўзинг жон куйдурур.

Гул мисоли икки лабинг лаъли маржон куйдурур...

— Хўш, шеър нечук, амир?

— Аъло, валинеъматим! — амир Жондор бир сип-

каришда пиёлани бўшатди, аллақандай шубхадан кўнгли
ваш бўлиб:

— Сиздай офтоби олам искамоқни тилаган бу гул-
рухсор қайси гулшаннинг гули экан? — деб сўради.

Мирзо Абдуллатиф унга жавоб бермай, эшикни секин
очиб кирган ҳарам бекасига юзланди. Юзига ҳарир ҳаво-
ранг парда ташлаб олган бека, эшикдан кирган жойида
икки кўлини кўксига қўйиб, салом берди.

— Ул гулрухсорнинг таърифини мана, бекам айта-
дур, — деди шахзода. — Келинг, бекам, ўлтиринг, тор-
тинманг.

Ҳарам бекаси учига дур қадалган зардўзи кавуши
билан гиламни товушсизгина босиб келиб, шахзоданинг
рўпарасига назокат билан тизза букди. Шахзода илжай-
ганича унга ҳам бир пиёла май қуйиб тутди. Ҳарам
бекаси таъзим билан пиёлани олди, кўш-кўш узук тақил-
ган нозик бармоқлари билан юзидаги ҳарир ипак парда-
ни кўтариб, майдан бир ҳўплади-да, сузук кўзларини
Мирзо Абдуллатифга тикди.

Бека ўтгиздан ошган, лекин хануз латофатини йўқот-
маган, оппоқ юзининг ўнг томонида катта қора холи
бор, кўхлик жувон эди. Амир Жондор унинг пуштиранг
ипак қўйлак ва қизил мовут мурсак остида лорсиллаб
турган бўлиқ қоматиға, пиёлани олаётганда очилган оп-
поқ кўлларига тикилиб, қулт этиб ютинди. Буни пайқаб
қолган шахзода қовоғини солди.

— Бекам, ул гулнинг таърифини қилинг амирга...

Ҳарам бекаси ўртасига кўкимтир хол қўйилган қий-
ғоч қошларини чимириб, амирга қаради.

— Амирим ул гулрухсорни кўрмаса-да, таърифини
эшитгандур. Шахзода Абдулғазиз ҳуснда тенгсиз у но-
занинни амир Иброҳимбек ўғлидан тортиб олган эди...

Амир Жондор чўчиб шахзодага қаради. Мирзо Аб-
дуллатиф Абдулғазизнинг номини эшитган ҳамон чехра-
сидаги табассум сўниб, юпка лаблари химарилди, айна
замонда негадир кўзлари кисилиб, амир Жондорга қадал-
ди. Амир беихтиёр кўзини олиб қочаркан, хаёлидан:
«Эй, дарие! Бу не кўргулик! — деган фикр ўтди. —
Бир умидим шу малак эди...»

— Хўш? Нечук индамайсен, амир? — деди шахзо-
да...

— Ул гулнинг таърифини эшитганмен, валинеъмат.
Ва лекин...

— Хўш? Сўзла!

Амир Жондор пешанасидан куйилган совук катрларни сидириб ташлаб, ер остидан харам бекасига кўз ташлади. Шахзода буни пайқаб қолиб, бекага имо қилди: «Чиқиб тур!»

Бека истар-истамас ўрнидан туриб, эшикка томон йўналди. Шахзода тоқатсизланиб амирга юзланди.

— Не сўзинг бор? Сўзла, амир!

Амир Жондор нима қилишини, нима дейишини билмай талмовсираб қолди.

— Давлатпаноҳ! Ул санам шахзода Абдулъазизнинг харамиди бўлган. Очилмаган гул-ғунчалар кўпдур.

— Гоҳо очилмаган гулдан очилган гулнинг иси хушбўй бўладур, амир...

— Иккиламчи, маълумингиз бўлмай, бу гул хибсда ётган мавлоно Муҳиддиннинг гулшанидан бўлур. Хибсда ётган бир кимсанинг ожизасини харамга олмоқ... Сиздай салтанат соҳибининг шон-шавкатига лойиқ бўлурму, хазратим?

— Ҳмм... — Мирзо Абдуллатифнинг пешанаси тиришди, ингичка мўйлови асабий қимирлаб:

— Хўш, — деди. — Мавлоно Али Қушчи қалай? Ҳамон иқрор бўлмадимۇ?

— Худодан кўрққан банда иқрор бўлур, валинеъмат. Бу қайсар нобакор...

— Бас! — шахзода қўлларини парку ёстикларга тираб қаддини ростлади. — Иқрор бўлишни тиламаса зиндонда чириб кетсин! Аммо мавлоно Муҳиддинни камоқдан чиқаргайсен!

Амир Жондор дами ичига тушиб, индамай қолди. Шахзода яна бир пиёла шароб қуйиб унга узатаркан:

— Ма, ич, амир, — деди ва қулди. — Билиб қўй, биздай амиралмўъминин қўлидан ёлғиз сен май ичурсен.

— Қуллук, давлатпаноҳ. Тангрининг марҳамати ёғилиб, салтанатингиз бундан ҳам улуғ бўлсин, илоҳи омин!...

— Омин. Хўш, ул гулрухсор қачон муҳайё бўлади?

Амир Жондор юрагига бир нарса санчилгандай бўлиб, яна шахзодага қаради, қаради-ю, унинг синовчан қадалиб қолганини кўриб илжайишга мажбур бўлди.

— Ҳар қалай, маслаҳат шуким, бир ҳафта сабр қилгайсиз, давлатпаноҳ. Салоҳиддин заргар доруссалтанада энг давлатманд, энг баобрў зотлардандур. Унинг

камоли иззатини ерга урмай, ўртага одам кўймоқ даркор, давлатпаноҳ...

— Ўзинг совчи бўласен, амир! Аммо ул гулрухсорга кўзингни тикмагайсен. Гулга тикилган кўзингни ўйиб, бошингни сапчадек узиб ташлаймен, амир!.. — Шахзода тўсатдан кўзларини қисиб, хахолаб кулиб юборди.

«Бу иблиснинг ҳазили ҳам турки тароватидай совукдир!» Амир Жондор оғир, норғул гавдасини базўр кўтариб ўрнидан турди, кўз олди қоронғилашиб, хонадан чиқди-ю, деворни ушлаб қолди. Ҳаёлида яна ўша аламли фикрлар қуюндай чарх урди.

«Эй дариг! Бошимга не савдолар солдинг? Ул даҳрийй шохдан юз ўгириб, бу шахзоданинг этагини тутиб, кўрган яхшилигим шу бўлдимми? Бир умидим шу гулрухсор эди, бу умидим ҳам Чин-мочин чиннисидай чилчил синдимми?» — Амир Жондор хонада қандайдир шарпа эшитиб, кўзини очди. Эшиқда балхлик занжисифат саройбон турар, саройбоннинг мушук кўзларига ўхшаган кўк кўзларида таажжуб, йўқ, аллақандай шубҳа бор эди. Амир Жондор қаддини ростлаб, белидаги камарини тўғрилади.

— Филай қайда?

— Филай? — деди саройбон тушунмай.

— Филай ясовулни айтамен! — Амир Жондор бир кўзини қийшайтириб кўрсатди. Саройбон тушуниб кулиб юборди.

— Дарвозахонада ўлтирибди.

Амир Жондор кўксигаги туғённи босиб, оғир одимлаб хонадан чиқди.

13

Қашқир бир жойда ўтиролмай торгина дарвозахонада қафасга тушган бўридай бетокат айланиб юрарди. Деворларига суворий совутлар — жибо ва дубулға, қилич ва қалқон осилган дарвозахонада Қашқирдан бошқа ҳеч ким йўқ, ясовуллар дарвоза олдидаги майдонда гулхан ёкиб, исиниб ўтиришарди. У дам-бадам тўхтаб, сарой томонга қулоқ солар, лекин у кутган товуш — нағал қоқилган оғир этикларнинг таниш гурс-гурси эшитилмас, ҳаммаёқ жим-жит эди.

Қашқирнинг талвасага тушиши бежиз эмас, у амир Жондордан, тўғрироғи, амир унинг бояги гапларини

шахзодага айтиб қўйишидан кўркарди. Бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини Қашкир ўзи ҳам билмай қолди, лекин сўнгги кунларда унинг бошига шундай савдолар тушдики, кўнглидаги розини айтмай чораси қолмади.

Бундан бир ҳафта муқаддам Қашкирни яна жаноб Низомиддин Хомуш чақиртирди, ундан Кўксаройда содир бўлаётган воқеаларни, шахзоданинг бошқа эл-улуслар билан олиб бораётган ёзишмаларини, саркардаларнинг ўзаро муносабатларини, девон бекларининг юмушларини — барини бир-бир суриштирди. Мирзо Улуғбек навкарлари ва шогирдлари, илм аҳлидан кимлар хибсга олиниб, кимлар эркака чиқарилганини, хуллас, сўраб-суриштирмаган сир-асрори қолмади. Қашкир пирининг барча сўроқларига жавоб берди, ҳазрат ундан рози бўлгандай эди, лекин сўроқ охирида сўз айланиб яна номнишони ўчган Қаландар Қарнокийга бориб тақалди-ю, пири уни каттиқ койиди. Унга инониб, саройга тайинлаганида, шахзоданинг шахсий ясовулларидан бири қилиб қўйганида, қаёқдаги мусофир бир гадони тутолмасанг не қилиб юрибсен, деган сўзларни айтиб, шундай койиди, шундай писанда қилдики, Қашкир пирининг олди-дан ер бўлиб, кўнгли чўкиб чикди.

Ойсиэ, зим-зиё, совук бир кеча эди. Филай аламини арғумоғидан олмоқчи бўлгандай, уст-устига қамчи босди. Лекин қабристон ёнидаги дарвешлар хонақоҳига яқинлашиб ҳамду сано ўқиётган қаландарларнинг «ё олло дўст, ё олло»сини эшитганида, тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Исирик хиди анқиган хонақоҳга кириб, жулдур кийимли олло гадолари орасида ўтиргиси, уларга қўшилиб зикр тушгиси, кўкнори отиб ё наша чекиб узок хаёлга толгиси келди. Бу бевафо фоний дунёнинг барча ташвишларини, кўнглида зил бўлиб ётган ҳамма ғам-андухларини эсидан чиқариб, бир зумга бўлса ҳам беғам-бетапвиш гадога айланиш истаги уни йўлдан бурилишга ундади.

Шифти куббасимон ярим қоронғи хонақоҳда бири зикр тушиб, бири наяки чекиб, яна бири кун бўйи эшикма-эшик юриб топган чақаларини санаб, кора дуд орасида аридай ғувиллашиб ўтирган зоҳидлар Қашкирни қий-чув билан қарши олишди. Бирови уни даргоҳи илоҳийни тарк этган муртад ва кофир, деб сўкса, бирови бошидаги дубулғаси ва эгнидаги совутларига ёпишиб

кулги килди, яна бирови дархол қўлига наша тутуни буруксиган чилим тутди. Наша жуда ўткир эканми ё Қашқир анчадан бери чекмай юргани учунми, бир-икки тортишдаёқ кўз олдини аллақандай туман қоплади, кўнглидаги барча қайғулари тўзғиб, ўзини бошқа бир оламга кириб қолгандай хис килди. У бошидаги дубулфаси, эгнидаги совутини ечиб кулох кийиб, зикр тушди, кейин бир кафт кўкнори ичиб узоқ хаёлга толди, гадоликда, йўқсилликда ўтган умрини ўйлаб ўпкаси тўлиб йиғлади, ниҳоят хонақоҳнинг қоронғи бир бурчига кириб ухлаб қолди.

У уйғониб кетгач, қанча ухлаганини, қасрда, кимлар орасида ётганини анчагача эслай олмади. Хонақоҳда фақат битта мойчирок тутаб турар, жулдур хирқаларига ўраниб олган дарвешлар ерга ташланган бўйраларда бир-бирининг пинжларига кириб, пинакка кетишган эди. Қашқир дубулфаси билан қиличини аранг топиб, қўланса хидга тўла хонақоҳдан чиққанида тун ярмидан ошиб кетган, булутлар орасида бир ховуч чўғдай милтираган хулқар тиккага келган эди.

Қашқир совуқда депсиниб турган бетокат арғумоғига миниб, камчи урди... «Мозори калон» билан Кўксарой ораси анча бор, йўл шаҳар чеккасидаги боғлар, камбағал-косиблар даҳасидаги тор кўчалар, пастак дўкончалардан иборат расталар, пана-пастқам жойлардан ўтар эди. Яланғоч боғлар, токзорлар хувиллаб ётар, ҳаммаёқ гўристондай осуда эди... Қашқир боғлардан ўтиб, бозор майдонига чиқди. Сўнг, эскифурушлар растаси олдидан от чоптириб ўтиб, анҳор бўйлаб кетди. Анҳор бўйида темирчи ва чилангарлик дўконлари жойлашган бўлиб, бу ерда ҳам қоровуллар кўринмас эди. Қашқир тўсатдан нечундир юраги хувиллаб, отини яна камчилади. Темирчилик охиридаги чорраҳадан ўнг қўлга бурилиб қулолчилар растасига чиқилар, сўнг бешиксоз ва эгарсозлар растасидан ўтиб Кўксарой майдонига борилар эди.

Қашқир темирчилик растасининг охирига борганида, баногоҳ олдидан уч нафар отлиқ чиқди. Қашқир уларни тунда шаҳар оралаб юрган суворийлар деб ўйласа ҳам, сесканинкираб, ўзини сал чапга олди. Лекин отлиқлар унга йўл бериш ўрнига қуюндай бостириб келишарди. Қашқир жонҳолатда отининг бошини бурмоқчи бўлди, лекин шу пайт суворийлардан бири ён томондан бостириб келиб бошига қора жун қопга

ўхшаган бир нарсани ташлади-да, ипидан тортиб, томоғидан ғип бўғиб олди. Қашқир қоп ичида питирлаб қиличига ёпишди, лекин кимдир қўлларида «шап» ушлаб орқасига қайирди-да, чилвир билан маҳкам боғлади. Сўнг, эгарга ўнгариб олиб, от чоптириб кетди. Қашқир олача қоп ичида нафаси қайтиб талпиниб кўрди. Бакирай деса кимдир қопнинг боғичини қаттиқроқ тортарди-ю, томоғини яна «ғип» бўғиб оларди... Отлиқлар, Қашқирнинг чамасида, бир-икки фарсах йўл юришди, қандайдир жарлиқлардан, ариқлардан ўтишди. Ниҳоят, тўхтаб, уни отдан ағдариб олишди-да, худди гўрга судраб кириб кетаётгандай судраб кетишди. Қашқир даҳшат ичида «тириклайин кўймоқчилар!» деган хаёлга борди. «Вой-дод!» деб бакирган бўлди-ю, хушидан кетди.

Қашқир хушига келганда чиндан ҳам гўрсимон бир унгурда ётар, тепасида сокол-мўйловлари ўсиб кетган уч-тўрт одам турарди. Қўлларидаги мойчирок шуъласида юз-кўзларини танғиб олган, сокол-мўйловлари ўсиб кетган бу одамлар Қашқирнинг кўзига ажал бўлиб кўринди-ю, аъзойи бадани музлаб, кўзини қайта юмди. Кимдир ёнига тиз чўкиб, юзига бир пиёла сув сепди.

— Бас, Қашқир! Муғамбирлик қилмай кўзингни оч!

Дўриллаб эшитилган бу товуш алланечук таниш эди. Қашқир кўзини секин очди-ю, тили калимага келмай анграйиб қолди: тепасида энгашиб турган, сокол-мўйлови ўсиб кетган бу кимса... Каландар Қарнокий эди.

— Каландар! — деди Қашқир шивирлаб.

— Қалай, ўхшайманми? — Қарнокий кўзини кисиб кулди. — Қани, ўрнингиздан тулинг, ясовулим! Гадолик йўлини тарк этган бу қочокни ушлаб зиндонга солинг!

Қарнокий шундай деб, Қашқирни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазди.

— Хўш, жанда ўрнига бу совут, кулоҳ ўрнига дубулға, асо ўрнига қилич муборак бўлғай, иблиси лаин?

Қашқир тушимми, ўнгимми дегандай, кўзини яна юмиб очди... Йўқ, бу кўраётганлари туш эмас, у чиндан ҳам гўрдай совук, ярим қоронғи ёрда турар, атрофини қора чакмон кийиб, юз-кўзларини қора мато билан танғиб олган, сокол-мўйловлари ўсиб кетган қароқчисифат одамлар қуршаб олган, улар орасида уч ойдан бери дом-дараксиз кетган девкомат Каландар Қарнокий ҳам бор эди...

Қўрқувдан дир-дир титраган Қашқир, ҳамон гаранг-сиб, кўзлари олазарак бўлиб турарди.

— Ҳа, ясовул? Нечук индамайсен? Ё жандангни совутга алмашганинг учун худонинг қахрига учраб гунг бўлиб қолдингми?

Қашқир бошини кўтармай минғирлади:

— Не килай? Камина бир факиру ҳакир... оллонинг хохиши...

— Бу факиру ҳакир қанча бегуноҳнинг ёстиғини қури-тиб, қанча мўъмин-мусулмоннинг бошини қиличдан ўткар-ди? Қанча бечорани зиндонга тапшади?

— Худонинг хохиши шу эса, не чора?

— Худога тил теккизгунча ўз гуноҳингдан сўзлаб тавба-тазарру қил, эй қаззоб! Мавлоно Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олган сенми?

— Ммен. Лекин... ёлғиз қилмадум бу юмушни...

— Сўзингни англамадим?..

— Амир Жондор тархон бош-қош бўлмиш.

— Бас! Бу икки зот қайда ётганини биласенми?

Қашқирнинг дилида, гўё зимистонда шам ёнгандай, нимадир милт этди. У охиста бошини кўтарди. Юзлари-ни боғлаб олган номаълум кимсалар ҳамон уни қуршаб турар, лекин ҳеч бири индамас, ҳеч бирини таниб ҳам бўлмас, ёлғиз сокол-мўйлови ўсиб кетган паҳлавонжусса Қаландар Карнокий унинг рўпарасида туриб сўроққа тутмоқда эди.

— Биламен...

— Билсанг... уларни қутқармоқнинг иложи борми?

— Қутқармоқ?

— Қочирмоқнинг иложи топилурми, муғамбир?

Қашқирнинг дилида милт этган шам, гўё ёруғроқ ёниб, кўнгли ёришиб кетди. У «иложи топилур!» деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай қадалиб турган кўзларига тушиб, тили ғулдираб қолди.

— Ббуни ўйлаб ккўрмоқ даркор. Ҳибсхонага амир Жондорсиз кириб бўлмас.

Қаландар уни билагидан ушлаб қаттиқ сиқди.

— Сўзимга қулоқ сол, Қашқир, бу разил юмушлар-нинг эвазига падаркуш шахзодадан қанча тилла олдинг?

Қашқир аллақандай кўнгли ўқсиб:

— Бир бечора гадога тиллани ким берадур, — деди. — Марҳамат қилса қорнимизни тўйдирар, бўлмаса у ҳам йўк...

— Бўлмаса сўзимни эшит, Қашқир: агарчи бу икки мавлонони қутқармоққа ёрдам берсанг... қўлингга юз тилла санаб берамен!..

«Юз тилла! — деди Қашқир ичида. — Юз тиллани кайдан олади бу гадо!»

Тўсатдан Али Кушчининг қўлида қолган Амир Темури олтинлари тўғрисидаги мишмишлар эсига тушиб, Қашқирнинг кўзи чараклаб кетди.

— Кайдам, одамларнинг кўнглига қўл солиб кўрмок даркор, — деди у эҳтиёткорлик билан. — Бу ёқда амир Жондор бор, бу ёқда девонбеги, зиндонбеги, сокчилар...

Қаландар унинг билагини қаттиқроқ сиқди.

— Муддаонг савдолашмоқми? Нархини оширмоқми?

— Йўқ, йўқ! Қийинлигини айтамен.

— Қийинлигини фақир ҳам билади. Осон бўлса юз тилла ваъда қилмас эрдик.

— Мақсад аён. Чорасини қидириб кўрамен, — деди Қашқир, қўлини бўшатишга уриниб.

— Тўхта, Қашқир! Мавлонолар ётган зиндон саройнинг қай ерида? Аниқ билиб келасен. Уларни қочирмоқ қийин бўлса... зиндонга туйнук очиб кирмоқнинг чораси борми? Буни ҳам билиб келасен...

— Қуллук... — Қашқир яна қўлини бўшатмоқчи бўлди, лекин Қарноқий боягидан ҳам қаттиқроқ сиқди.

— Тўхта! Энди охириги сўзимни эшит, Қашқир: мен биламен, сен Низомиддин Хомуш ҳазратларининг амри билан фақирни излаб юрибсен. Ҳазрат менинг бошимга тилла ваъда қилгандур. Тўғриму?..

— Тўғри...

— Яхши билиб қўй, Қашқир, фақирнинг бошини тиллага сотмоқни ўйласанг, ўз бошинг кетади! Бу сирни ошкор этсанг, биздан қочиб қутулмассен! Осмонга чиқсанг, оёғингдан судраб тушамен. Оёғимдан ютиб, қулоғимдан чиқарамен. Уқдингми? Бас! Сенга бир ҳафта муҳлат берамен. Бир ҳафтадан кейин... Кўҳак тоғининг этагидаги ёнғоқзорда, тун ярмида учрашурмиз... Бу сўз маъқул бўлса, каломуллои шарифни қўлингга олиб қасамёд қилгил!

Юзига ниқоб тортган серсоқоллардан бири ёстикдай келадиган қуръонни қўлига тутказди. Қашқир уни олиб ўпди, кўзларига суртди...

— Биллоҳи азим...

Қашқир лабларини пичирлатиб қасамёд қилиб бўлган

хамон даврадагилардан бири кўлидан куръонни тортиб олиб, бошига бояги қора жун қопни ташлади, бошқалари кўлларини қайириб боғлади, кейин ерга йикитишиб, гўё бир қоп гўштдай судраб кетишди. Фордан чиққанларидан кейин бўлса керак, уни кўтариб эгарга ўнгариб олишди-да, қаёққадир от чоптириб кетишди. Улар яна боягидай узок йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан от сакратиб ўтишди. Ниҳоят, бир жойда эгардан туширишиб, қопнинг боғичини ечдилар-да, ўзлари тасир-тусир от чоптириб кетишди... Қашқир жон талвасасида боғични бўшатиб, бошини қопдан чиқарганида суворийларнинг қораси ўчган, факат узоклашиб бораётган от туёқларининг дупуригина эшитилар, чилвири белига боғланган арғумоғи ёнида депсиниб турарди... Қашқир теварак-атрофига разм солди. Уни Зарафшон бўйидаги тўқайзорга тапшаб кетишган, олисда Қаландар айтган Кўхак тоғи элас-элас қорайиб кўринарди... Қашқир устбошини пайпаслаб ушлаб кўрди. Қарокчилар ҳеч нарсага тегмаган — белидаги қиличи, бошидаги дубулғаси — хаммаси ўрнида эди... Қашқир отига миниб шаҳар томон йўл олди... У бир неча кунгача гўё бунинг хаммасини тушида кўргандай ҳаёли паришон бўлиб юрди. У нима қилишини билмас эди. Бир-икки марта ҳазратларининг оёғига йиқилиб, содир бўлган воқеани айтиб беришга жазм қилди, лекин ҳар сафар буни ўйлаганида кўз олдига қабрга ўхшаган ғор, уни қуршаб олган қарокчисифат кимсалар келар, Қаландарнинг «Билиб қўй, Қашқир, бу сирни ошқор этсанг биздан қочиб қутулмас-сен. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб туширамиз!» деган сўзлари эсига тушарди.

Қашқир хамон туш кўраётгандай паришонхотир бўлиб юрса ҳам, Қаландарнинг топшириғини унутмади, баъзи нарсаларни зимдан суриштириб кўрди. Лекин Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ётган ҳибсхонага кириш амримахол эди. Бунинг учун ё амир Жондорни қўлга олиш, ё девонбегининг муҳри босилган фармон бўлиши, ёхуд зиндонбегининг қўйнига қўл солиб кўриш керак эди. Қашқир ўйлай-ўйлай, ахири амир Жондорни қўлга олишга аҳд қилди. У қўпдан бери амир Жондорни зимдан кузатиб юрар, сўнгги пайтларда амир аллақандай бесаранжом бўлиб қолганини ҳам сезар эди. Ёлғиз амир Жондор эмас, барча сарой аҳли осойишини йўқотган, ҳамма бир-биридан

қўрқар, бир-бирига айроқчилик қилар, зотан, саройда фароғат қолмаган эди.

Қашқир кулай фурсат тополмай юриб, ахири шу бугун ёрилган эди. Лекин амир Жондор ҳушёрлик қилди. Кўнглини очмади...

— Ҳа, Қашқир, нечук кафасга тушган оч қашқирдай тиним билмай айланасен?

Қашқир ёмон бир иш устида қўлга тушгандай ялт этиб қаради. Дарвозахонанинг эшигида амир Жондор турар, унинг бароқ қошлари остига яширинган кўзлари синовчан қисилган, қовоғи уйилган эди.

«Шаҳзодага сирни очибди. Уйим куйди!»

Амир Жондорнинг мийиғига кулгу югурди.

— Нечук қалтирайсен, Қашқир? Мана фармон! Бор, мавлоно Мухиддинни хибсдан чиқариб олиб кел!

Қашқирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Али Қушчи гуноҳига иқрор бўлганми?

— Али Қушчи ўлганда иқрор бўлур! Мавлоно Мухиддинни айтамен.

— Али Қушчи иқрор бўлмаса, нечук мавлоно Мухиддин хибсдан бўшатила?

— Сабаби... — Амир Жондор заҳарханда билан қулди. — Сабаби, давлатпаноҳнинг ишки мавлоно Мухиддиннинг ожизасига тушибди.

— Қайси ожизаси? — деди Қашқир хайрон бўлиб. — Шаҳзода Абдулғазиз хуштор бўлиб, амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган малак эмасми?

— Сен билмаган сир-асрор йўқ, муғамбир!

— Биламен. Сабаби... Қаландар Қарноқий деган бир дарвеш... — Қашқир сўзини охирига етказмай ғудраниб қолди.

— Қайси Қарноқий? Не деб ғулдирайсен, шайтони басир?

— Э-э, амирим, бир девона бор эди, шу санамни деб хушидан айрилган... Хўш, зиндонга тушамизми?

— Ўзинг тушиб, олиб чик!

— Сиз тушмасангиз, зиндонбеги фақирга инонмас, амирим.

— Хўп, юр! — деди амир, лекин дарвозахонадан чиқишдан олдин Қашқирнинг елкасидан ушлаб тўхтатди. — Тўхта, Қашқир. Боя бир сўз айтган эдинг...

— Қайси сўз?

— Ишончли кишилар бор деган эдинг...

Кашкир хадиксираб эшикка каради, сўнг амирнинг кулоғига эгилиб шивирлади:

— Кўксарой бу сўзни айтадурган жой эмасдур, амирим... Бошқа пайт айтамен.

14

— Яна йиғламокни бошладингизми, мавлоно? Уч ой бўлди, туну кун кўз ёши тўкасиз? Фойдасини кўрдингизми? — Али Қушчи қўлларини кўксида ковуштирганича муздай деворга суяниб турарди. Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Мухиддиннинг йиғи аралаш заиф овози эшитилди:

— Фойдаси бўлур эди, агарчи сиз сўзимга кирсангиз...

— Таассуфлар бўлғайким, сизнинг сўзингизга киролмасмен. Юз маротаба айтдим...

— Қайсарлик қиласиз. Бу қайсарлигингиз билан ўзингизни ҳам, каминадай ногирон бир факирни ҳам бу жаханнамга тириклайин кўммишсиз!.. — Қоронғида пик-пик йиғи овози эшитилди. Мислсиз мунг ва изтиробга тўла бу ингичка товуш Али Қушчининг кўксини тешиб ўтгандай бўлиб, қўллари билан кулоқларини босди, кўзларини чирт юмиб олди. Мана икки ойдан ошди, ахвол шу: туну кун йиғи, нола, таъна-маломат... Али Қушчи бошига тушган ҳамма мусибатга — очликка, совуқка, нафасни бўғувчи қўланса хидга, кана ва суваракларнинг хуружига — ҳаммасига бардош қилишга тайёр, лекин бу овоз, ногирон гўдакнинг йиғисидай бу зорли йиғи юрагини тилка-тилка қилаётгандай қийналар, изтироб чекар эди. Биринчи кунлари у мавлононинг йиғисини эшитганда ўзи ҳам кўз ёшларини тиёлмай тўлғанди, уни ёш боладай юпатишга уринди, сабр-токатга чакириб, ялиниб-ёлворди, узок-узок насихатлар қилди. Лекин бу насихатлар мавлононинг кулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай оқизиб, нола чеккани чеккан эди. Бир томони мавлонога ҳам қийин, у хибсга тушган дастлабки кунлари каттик ётиб қолди, кечалари оловдай ёниб алахлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб уввос тортиб уйғониб кетар, кўзларига алланималар кўриниб қоронғи бурчакка тикилиб олар ва бир нималар деб пичирлар эди. Шундай пайтларда Али Қушчи унинг ақлидан озишидан ё ўлиб қолишидан кўркиб ваҳимага тушар, гўё бунга ўзи айб-

дордай кечаси билан мижжа қоқмай кийналиб чиқар, айни замонда юрагидаги сирни оча олмаслигини, бу сирни очишга ҳаққи йўқ эканини тушуниб икки ўт ўртасида ёнар эди. У мавлоно Мухиддинга қўлидан келганича ёрдам беришга, унинг жонига оро киришга уринарди, келган овқатнинг кўпроқ қисмини унга берар, кечалари чакмонини унинг устига ёпиб, ўзи тонг отгунча тор хонани айланиб чиқарди. У энди фақат шундай пайтларда, мавлоно Мухиддин уйкуга кетиб, ўзи эса совукдан тишлари тишларига тегмай тор хибсхонани гир айланиб юрган пайтларидагина ором оладиган бўлди. Шундай бедор тунларнинг бирида унинг хаёлига ғалати бир фикр келди...

Сўнгги йилларда Али Қушчи катта бир рисола ёза бошлаган эди. «Рисолаи дар фалақиёт» деб номланган бу китоб коинот илмининг энг мураккаб масалаларига бағишланган эди.

У рисоланинг муқаддимасини, тўғрироғи, муқаддиманинг биринчи қисмини ёзиб тугатган эди ҳам. Хандаса илмининг асосларига бағишланган бу қисмда, Али Қушчи нукта, чизик, сатҳ, тўғри ва эгри чизик, мутасави, тўғри мутасави чизиклар ва ниҳоят доира тушунчаларига батафсил тўхтаган, лекин табиат масалаларига доир иккинчи қисмини ҳали бошлай олмаган эди.

Али Қушчи кечалари, мавлоно Мухиддиннинг кўзи илинганда, зимистон хонани секин айланаркан, ногаҳон хаёлига шу рисолани давом эттириб, уни ниҳоясига етказиш фикри келди. Рост, қоғоз-қаламсиз коинот илмининг чигал масалаларини ечиш қийин. Лекин не чора? Қоғоз-қалам йўқ деб, умри беҳуда ўтадимиз? Бир чорасини қилмоқ керак. У рисола устида қайта-қайта ўйларкан, бу иш кўнглига катта тасалли беришини сезиб қолди. У тор хонани оҳиста айланиб фалак илмининг мураккаб қонунларини идрок этаркан, хибсда ётгани батамом эсидан чиқар, кўнглидаги барча ташвиш, барча ғам-андух гўё тўзғиб кетар, ҳатто қалбидаги сўнмас дард, эҳаси Тиллабиби тўғрисидаги нотинч ўйлар ҳам хаёлидан кўтарилар эди. Мана бугун ҳам мавлоно Мухиддин мизғиб кетгандай бўлиб, хибсхона жимиб қолиши билан Али Қушчининг хаёли яна ўша суюкли рисоласига кетди. Лекин фикрларини бир жойга тўплаб, энди чор унсур — ўт, ҳаво, сув ва тупроқдан ташкил бўлмиш жисмларнинг таркиби ҳақида ўйлашга киришган ҳам эди,

мавлоно Мухиддин уйғониб кетиб, яна кўз ёшини бошлади. Шу сабабми, унинг ноласи бугун ҳар кунгидан ҳам баттар таъбини хира қилди. «Бу не фозилким, ҳаётни теран идрок этмаса, идрок этиб, сабр-тоқат қилмаса? — деди у куйиниб. — Нахотким, бу зот ўша риёзиёт илмида ҳеч бир аллома бас келолмайдиган машхур ва маълум мавлоно Мухиддин ҳазратлари бўлса? Эй, парвардигори олам! Бошимга не савдолар солсанг солғайсен ва лекин бу бандангдай беқарор ва субутсиз қилмагайсен!»

Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Мухиддиннинг ингичка, ногирон овози эшитилди:

— Эй, парвардигор! Бу қайсарликдан энди не фойда? Бу куфр китоблар алҳол кимга керак?!

Али Кушчи гўё юрагига биров ниш ургандай қалтираб кетди.

— Не дедингиз, биродари азиз? Куфр китоблар?! Бу... бу кабиҳ сўзни айтмоққа қандай юзингиз чидади, мавлоно Мухиддин?!

— Виждондан сўзламанг! Ношаръий китоблар битиб, гуноҳи кабирга ботмасак, олло таоло бошимизга бу кулфатларни солмас эди, мавлоно!

Али Кушчи асабий кулди.

— Бу сўзни бир банди ғофил айтса ажабланмас эдим... Лекин сиздай етук алломанинг оғзидан эшитмоқ... ақлга сизмайди, мавлоно. Зеро бу укубатни сиз билан меним бошимга ҳақ таоло эмас... — осийлик қилсам ўзинг кечиргайсен, парвардигори олам! — Ҳақ таоло эмас, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган бир падаркуш солгандур, мавлоно!

— Тангри таоло лозим ва лобид кўрмаса бу ғурбат бўлмас эди!

Али Кушчининг асабий пирлираган лабларига кинояли табассум югурди.

— Ҳа, тангри таоло лозим кўрса шу букун бу ғурбатдан соқит бўлурсиз!

— Иншооллоҳ, шундай. Ва лекин бунинг учун шахзодага муқовамат¹ қилмай гуноҳимизга иқроқ бўлмоғимиз даркор.

— Сўзингизда мантиқ йўқдур, азизим! Хўп, камина шахзода билан ўшал такаббур ҳазрат айтгандай бедин китобларни яшириб ғайришаръий юмуш қилибмен ва бу-

¹ Муқовамат — қаршилиқ.

нинг жазосини тортмоқдамен. Ва лекин сиз-чи? Сиз жаннатмакон устоднинг насиятидан юз ўгириб, бу сирни очдингиз. Куфр китоблар яширилганига қуръони шарифни ўпиб иқрор бўлдингиз. Ҳақ сўзми бу?

— Ҳўш?

— Ҳақ сўз бўлса сиз нечун жазо тортмоқдасиз? Тангри таоло нечун сизга бу жазони лойиқ кўрадур?

— Фақир сизнинг гуноҳингизга куйганмен!

— Йўк! — деди Али Қушчи хансираб. — Сиз камининг гуноҳимга эмас, ўз гуноҳларингизга куймишсиз. Ул алломалар сарвари, ҳокими одил, устод Мирзо Улуғбекнинг сўнгги тилагини оёқости қилганингиз учун олло таоло сизга бу интиқомни лозим ва лобид кўрмишдур. Зеро... сўзимни бўлмагайсиз, мавлоно! Зеро худованди каримнинг банди мўъминлари бўлмиш аҳли донишлар битган бу нодир китобларни яширмоқ гуноҳ эмас, уларни ақли фасод гумроҳлар қўлига топшириб, йўк қилмоқ гуноҳи кабирдур, мавлоно!

— Йўк қилмоқ нияти йўқдур!

— Йўк бўлса нечун аҳли донишлар яратган бу дурдоналарни макрух деб атайдур? О, мавлоно, мавлоно! — Али Қушчи юраги тарс ёрилиб кетаётгандай бўлиб қаттиқ уф тортди. — Не чора, устод Мирзо Улуғбек пешанамизга сизмади! Ул алломаи воҳид Мовароуннаҳр осмонида порлаб турган бир шамс эди. Бу шамсни сўндирган жохил уламоларнинг муддаоси менга аёндур. Зеро, узлуксиз урушлардан чарчаб, устод даврида енгил нафас олган бу шўрлик эл, надоматлар бўлғайким, тагин мустабид шоҳ чангалига тушди. Мустабидлар эса, илми маърифатга дўст бўлолмайдур. Зеро, бири сув бўлса, бири олов, бири зиё бўлса, бири зулматдур, мавлоно! — Али Қушчи нафас етмай томоғини силади-ю, жим қолди. Ўртага чўккан жимликда қаердандир бир бурчакдан мавлоно Мухиддиннинг йиғламсираган маҳзун товуши келди:

— Не қилай, азизим, не қилай?

— Сабот қилинг, биродар. Зеро, барча мустабид шохларнинг кучи қиличида бўлса, аҳли донишларнинг иқтидори шундаким — улар зулматдан сўнг офтоб чиқишини биладур. Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғдир. Фақат бу офтобни сабот билан кута билмоқ керакдур. Токи сабот қилмоқ ҳам муқоамат қилмоқ билан тенгдур, мавлоно!..

— Ё раббий! Бу ғурбатда ҳам муковаматни ўйлай-
дур!

— Сиз бўлса жон сақламоқни ўйлайсиз! Лекин жон
сақламок аҳдида бу тубан падаркушнинг оёғига йиқи-
либ, устоднинг васиятига хиёнат қилганда, не бўлдин-
гиз? Камина билан бир зиндонда ётибсиз.

— Агар-чи сиз бу йўлдан қайтсангиз эди...

— Йўқ, қайтмасмен! Қайтмасмен! — деди Али Қуш-
чи қоронғида энтикиб. — Устоднинг покиза руҳига хиё-
нат қилиб бу нодир хазинани маҳв этгандан кўра фақир
бу қабрга тириклайин кўмилганим макбулдур! Бу нуку-
сил ақл¹ гумроҳларга бош эгиб, бўлғуси насллар, авлод
ва аждодлар лаънатига қолгандан бу зиндонда чириб
кетганим яхшидур!

Али Қушчи жим қолиши билан қоронғи бурчакда яна
мавлоно Мухиддиннинг шикаста товуши эшитилди:

— Устод йўлида ўз жонингизга қасд қилдингиз. Ду-
руст. Фақирга раҳм-шафқат қилмадингиз. Дуруст. Ва
лекин энангизга раҳм қилсангиз бўлмасми?

— А?

— Бечора кампир! Унинг холи не кечди?

Али Қушчи индамади, қоронғида унинг оғир энти-
киб, аллақандай вишиллаб нафас олгани эшитилди, хо-
лос.

Мавлоно Мухиддин унинг энг нозик жойига теккан,
усиз ҳам безиллаб турган ярасини шафқатсиз тирнаган
эди...

Хибсга тушибдики, Али Қушчининг кўз олдидан ўша
машъум манзара — кутубхонага тўсатдан бостириб кир-
ган навкарлар ва остонада йиқилиб қолган энаси Тилла-
биби кетмас эди. Ҳар сафар Али Қушчи буни эслагани-
да вужуд-вужудигача қакшаб, ўзини кўярга жой топол-
май коларди. Бу сафар юраги қаттиқ ачишди-ю, аъзойи
бадани бўшашиб ердаги бўйрага ўтириб қолди.

У бетиним безиллаган юрагига қўлини қўйиб, узок
ўтирди, нечундир маъсум болалик чоғлари, ёзда энаси
ва падари поки билан бирга соябон аравада қовун сайли-
га чиқадиган пайтлари эсига тушди.

Шаҳар ташқарисида, Обираҳмат томонларда, улар-
нинг боғлари, қовун полизлари бўларди.

Али Қушчи айниқса қовун сайлини яхши кўрар, по-

¹ Нуқусил ақл — калтабинлар маъносида.

лизлар тепасига тикилган камини каналарни, асалдай ширин қовунлар қўнглига текканда палак оралаб хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларини, кечқурунлари чайлардан қўтариладиган аччиқ тутун хидини, худудсиз даштда бўладиган қўпкар суронларини севар, қиши билан боққа қўчиб чиқадиған бу завкли дамларни соғиниб кутарди.

Кишлоқда уларнинг қариндошлари, сон-саноксиз амма-холалари бўларди. Юзлари туршакдай буришиб қолган, лекин тилларидан бол томган бу меҳри дарё амма-холалар кичкина Алини қўрганда атрофида гиргиттон бўлишар, юз-қўзларидан ўпишиб, бири ховуч-ховуч майиз, бири туршак, бири ёнғоқ билан чўнтақларини тўлдириб юборишарди. Энаси Тиллабиби бўлса, бу айланиб-ўргилишлардан қўрқар, ҳар куни кечқурун исирик тутатиб, унинг бошидан айлантитарар, кечалари эса муштдек кина бўлиб, унинг бошида тонг отгунча ўтириб чиқарди...

Муштипар она! Ўғлининг болалик чоғларидагина эмас, Али Қушчи қап-қатта йигит бўлиб, улоқ, пойга ва човгон¹ ўйинларига қатнашиб юрадиган пайтларида ҳам Тиллабиби унинг орқасидан қолмас, гоҳо: «Эҳтиёт бўл, бўталоғим!» деб қичқирганча асов отлар орасига кириб кетар эди. Энасининг бу қилиқларидан уялган Али Қушчи ҳарчанд илтимос қилмасин, ялиниб-ёлвормасин, ҳатто қаттиқ-қуруқ сўзламасин, фойда бермас, Тиллабиби: «Бўталоғим!» деб қичқирганича орқасидан югургани югурган эди...

Али Қушчининг хаёлини яна мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган товуши бўлди:

— Дилингизга озор берган бўлсам, кечиргайсиз, ҳабибим. Не қилай?..

Али Қушчи индамади. Шу пайт ташқарида, қаердадир олисда, дукур-дукур оёқ товушлари эшитилгандай бўлди. Али Қушчи нафасини ичига ютиб деворга суянди. Мавлоно Муҳиддин ҳам хиқиллашдан тўхтаб, бирдан жимиб қолди. Ташқаридаги гурс-гурс қадамлар яқинлашиб оғир кулфларнинг шарақ-шуруғи сукутни бузди.

«Ўзинг шафе бўлгайсен, парвардигор!» — пичирлади мавлоно Муҳиддин. Али Қушчи ҳамон деворга суяниб

¹ Човгон — тўп ўйини.

тикка турар, юраги увишиб, оёқлари калтирай бошлаган эди.

Темир копланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб очилиб, қўлида шам ушлаган зиндонбеги, унинг кетида иккита сипох кўринди. Али Қушчи шамнинг хира шуъласида амир Султон Жондор билан ғилай ясовулни таниди. Амир Жондор ташқарида қолди, ғилай ясовул эса зиндонбегининг қўлидан шамни олиб ичкарига кирди. Шамни боши узра баланд кўтариб:

— Мавлоно Мухиддин! Қайдасиз? — деб сўради.

Хонанинг бир бурчида ғужанак бўлиб ётган мавлоно Мухиддиндан садо чикмади. У беҳуш йиқилиб қолганга ўхшарди.

— Гунг бўлдингми, мавлоно? — деди ғилай сансираб. — Сохиби карам давлатпаноҳимнинг инояти-ла хибсдан озод бўлдинг! Тур ўрнингдан!

— Лаббай? Ҳа, ҳа!.. — Мавлоно Мухиддин, ғилайнинг сўзига ниҳоят эндигина тушунгандай апил-тапил ўрнидан турди. Лекин ёруқка чикмади. У қоронғи бурчакда ивирсиб ниманидир кидирар, алланималарни пичирлаб, гўё ақлдан озган одамдай ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

— Мавлоно, чиқ зиндондан! — деди ғилай бакириб. У қўлидаги шамни баландроқ кўтариб деворга суяниб турган Али Қушчига қаради.

«Ё раб! Ўзинг шафқат қилғайсен!» — деди Али Қушчи юраги музлаб. Лекин ясовул индамади. У кўзларини ғалати ўйнатиб бир ишшайди-да хонадан чиқди.

«Нахот тўхтамас? Нахот бир сўз айтмай бу совук гўрда тириклайин қолдириб кетар?»

Темир копланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб ёпилди. Йўлакдан тушиб турган хира ёруғлик сўниб, хибсхона яна мудхиш қоронғиликка чўмди.

Али Қушчи аъзойи бадани бўшашиб бўйрага тиз чўқаркан, мавлоно Мухиддинга айтган бояги гаплари эсига тушди, хаёлидан: «Фурури ғолиб келиб айтган бояги такаббур сўзлар учун кўк юборган бир интиқом эмасму бу?» деган фикр ўтди. Лекин иккинчи дақиқада қалбида яна ўша исёнкор туйғулар жўш урди: «Виждон амрига бўйсунган садокати зоҳир бир қулингга бу жазони лозим ва лобид топиб, тубанликка юз тутган ул субутсизга меҳр-шафқат инъом этсанг... адлу инсоф қайда, эй парвардигори олам? — деди у хаёлан,

сўнг, пешанасини гадир-будир деворга қўйиб пичирлади:

«Бошга тушганни кўз кўрар, сабр қил, Али, сабр!»

15

Қаландар Қарнокий айтган Кўҳак кирининг этагида Қашқирни юзига никоб кийган бир кимса кутиб олдида, жилға бўйидаги ёнғоқзор томон бошлаб кетди. Лекин ёнғоқзорга етмай тўхтади, кафтларини оёзига тутиб, зағчадай қағ-қағ қилди. Дархол ёнғоқзордан ҳам «қағ-қағ»лаган овозлар эшитилди-да, уч нафар отлик кўринди. Отликлар Қашқирни қуршаб олиб, ёнғоқзорнинг орқасидаги жарликка бошлаб тушишди. Жарликнинг тубида Қаландар Қарнокий гулхан ёнида исиниб ўтирарди. Бу сафар Қаландар уни очик чехра билан қарши олди, хатто «Қашқир» ҳам демай, «Э, хуш келибсиз, ясовул-бошим!» — деб ёнидан жой кўрсатди.

Қашқир Қаландарнинг ёнидаги харсангтошга чўнқаркан, тун ярмида чуқур жарликда гулхан ёкиб ўтирган девсиймо Қаландар ҳам, уни қуршаб олган никобли кимсалар ҳам йўлтўсар карокчиларга ўхшаб кетди-ю, кўксига пинхона тупуриб қўйди.

Қаландар унга наяки тутиб:

— Хўш, не мужда келтирдинг, гапир, ясовул?! — деди.

Қашқир мужда эмас, нохуш хабар келтирганини ўйлаб питирлаб қолди.

— Сўзла, ясовул! — деди Қаландар бургутнинг чангалидай панжалари билан унинг тиззасини қисиб.

Қашқир қўрқа-писа гапни мавлоно Муҳиддиндан бошлади. Лекин сўзини тугатмасданок Қаландар ўрнидан туриб кетди. Гўё гап мавлоно Муҳиддин эмас, ўз устида бораётгандай чуқур бир афсус билан:

— Аттанг, аттанг! — деб қўйди. — Ахир субутсилик қилибдур-да! Суф ундай алломаи замонга! — У гулханни чир айланиб Қашқирнинг рўпарасида тўхтади. Ковоғини солиб:

— Хўш? — деди. — Али Қушчининг ахволи нечук? Уни қуткармоқ йўллари топилдими? Туйнук очишнинг иложи борми? Чамалаб кўрдингми?

— Кўрдим... Қаландар... Туйнук очишнинг иложи йўқдур. Зиндонлар Кўксаройнинг остида. Пойдеворлари

мустаҳкам. Бўлса бир йўли бордур — амир Жондорни қўлга олмоқ даркор.

— Амирни қўлга олиб бўладиму?

— Камина қўйнига қўл солиб кўрдим.

— Хўш?

— Амир ҳам шаҳзодадан норозидур. Чамамда, шаҳзода амир Жондорга, амир шаҳзодага инонмайди.

Қаландар заҳарханда билан кулди.

— Иншооллох, айтганинг келсин! Жаннатмакон устоднинг яхшиликларига мислсиз ёмонлик қилган эди бу амир. Кимки яхшиликка ёмонлик қилса ёмонлиги ўзига қайтади. Уни қўлга олмоқ лозим бўлса, дарҳол қўлга олмоқ даркор.

Қашқир гулхан шуъласида кўзларини ўйнатиб бир ишшайиб қўйди.

— Қўлга олмоқ керак, тўғри. Аммо амир Султон Жондор тархоннинг нархи факирнинг нархидан юкори туради...

Қаландар қўлини силтади.

— Ҳа, муғамбир! Иш битса бас — оғзингга сизганини оласен!

— Балли! Аммо тилла-тилла деб, минг сўзлагандан бир марта унинг ўзини кўрмоқ яхшидур, дарвеш!

Қаландар Қарнокий пўнғиллаб сўкинди-да, белбоғидан беш-олти танга олиб, Қашқирнинг оёқлари остига ташлади. Тошга теккан олтин тангалар коронғида даранглаб юмалаб кетди. Қашқир шоша-пиша уларни йиғиштириб олиб, қўйнига яшираркан, Қаландарга караб кўзини қисди.

— Сенга айтадурган тағин бир сўзим бор, Қаландар.

— Не сўз? Яхшиликму?

Қашқир гулхан атрофида ўтирганларга хадиксираб қаради.

— Бу хабарни ёлғиз сенга айтмоғим маъқул...

Қаландар бепарво кулди...

— Бу йигитларга ўзимга инонгандай инонамен, Қашқир. Сўзла сўзингни!

Қашқир елкасини учирди.

— Мавлоно Муҳиддиннинг амир Иброҳимбекнинг ўғлига никоҳланган бир ожизаси бор эди... Сулувликда донғи оламга кетган...

Қарнокий бетоқат бўлиб:

— Сўйла, ғилай! — деб бақириб юборди.

— Биласен, раҳматлик шахзода Абдулғазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, бу нозанинни ўз ҳарамига олган эди...

Қаландар унинг кўкрагидан «шап» ушлаб ўрнидан тургазди.

— Нечук чўзасен? Тезроқ сўзла, баттол!

— Сўзим шуким, — деди Қашқир ғулдираб. — Бу гулрухсор нозанинга Мирзо Абдуллатифнинг ишқи тушибдур...

— Хуршида бонунни қайдан кўрибди бу хунрез?

— Хи-хи-хи, ёкамни қўйиб юбор, дарвеш... — Қашқир Қаландарнинг қўлидан зўрға чиқиб, бўйинини силади. — Шахзода у гулрухсорга ишқ қўйса мен бечоранинг гуноҳим не? Қайдан кўрибди деб, хайрон бўласен? Кўрмаса таърифини етказганлар бордур, дарвеш!

— Сенга ўхшаган ғаламислар!.. Хўш, сўзла, муддаоси не шахзоданинг?

— Муддаоси ҳарамга олмоқ! Айш қилмоқ!..

— Оғзингни юм, қузғун! — Қаландар бошини қўллари орасига олиб оғир тебрланди. — Қачон?

— Буни бир билса, амир Жондор билади, холос!

Қаландар бошини чангаллаганича сукутга толди. Ўртадаги гулханнынг сўна бошлаган шуъласида унинг серсокол ялпоқ юзи, бир нуқтага тикилган кўзлари, бутун вазоҳати аллақандай кўркинчли, ғўё у ҳозир ўридан сакраб туриб ҳаммаёкни ағдар-тўнтар қилиб юборадиганга ўхшарди. Гулхан теварагида ўтирган, қалпоқларини қошларигача бостириб қийиб олган йигитлар ҳам жим, ҳеч кимдан садо чикмасди. Қашқир бу йигитларга тикилиб қарагиси, уларни таниб олгиси келар, лекин кўрқар эди.

Қаландар бошидаги кулоҳини юлиб олиб, қаттиқғижимлади.

«О, инсоф нелигин билмаган шахватпараст хокон! Харамингда занжирбанд этилган ўнлаб қанизлар, ипсиз боғланган бахтсиз малаклар етмасмиди? Энди келиб-келиб унинг ёлғиз умиди, кўзининг нури, кўнглининг гулига кўз тикасенму? Қалбида милтираб турган сўнгги шуълани сўндириб, бор-йўғидан жудо қиласенму? Сенда инсофу адолат борми, эй нобакор палид?...»

Тўсатдан Қаландар шитоб билан ўридан турди.

— Сенга бир сўзим бор, Қашқир. Қанча тилла керак бўлса аямаймен: мавлоно Али Қушчини қутқармоқ йўли-

ни ахтариб кўргайсен. Унгача овқат-повқат бериб турмоқнинг чорасини топгайсен. Бу ишда менга айтадурган сўзинг бўлса... мана бу йигит воситачи бўлур. — Қаландар четроқда ўтирган Босконбекка имо қилди. — Қачон, қай жойда учрашмоқни сўзлашиб олинглар.

Қаландар шундай деди-да, «кетдик!» деган маънода қўл силтаб, кантариғлик турган отларга томон йўналди.

16

Хуршида бону тонг палла ховлидан эшитилган аллақандай овозлардан, у ёқдан-бу ёққа югуриб ўтаётган одамларнинг оёқ товушларидан уйғониб кетди. Ёнида ётган энагасининг тўшаги бўш, хонада ҳеч ким йўқ эди. Хуршида бону юраги «шиғ» этиб, ўрнидан турди-да, елкасига бахмал камзулини ташлаб, ховлига чиқди.

Қаршидаги меҳмонхонанинг даричалари чароғон, шоҳи дарпардаларда кучоклашиб кўришаётган одамларнинг соялари акс этарди. «Дадам! Дадамлар қайтибдур!» деган фикр миясида чақмоқдай чақнади-ю, уй тўла эркак экани ҳам эсидан чикиб, меҳмонхонага караб югурди... Хуршида бону кирганида дадаси, тўғрироғи, дадасига ҳам ўхшаган, ҳам ўхшамаган, соч-соқоли ўсиб, кўзлари ичига ботиб, чўпдай озиб кетган қоқсуяк бир чол (ха, ха, дадаси худди бобосидай чолга ўхшаб қолган эди!) кўзёшлари тиркираб, одамлар билан кучоклашиб кўришар эди. Хуршида бону ёш боладай пик-пик йиғлаган бу юпун чолга тикилиб, бир лаҳза лол бўлиб қолди-ю, кейин хўнграб юбориб, ўзини унинг кучоғига отди...

Бир лаҳзада уйлари тўйхонага айланди. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишди, ошпазлар ош дамлашди. Кун бўйи уйларидан одам аримади. Қўни-қўшнилари, қариндош-уруғлар, савдогарлар, шоирлар ва фозиллар, эркак ва аёллар, хуллас, одам узилмади. Сочини олдириб, соқол-мўйловини қиртишлатиб, бошига оппок салла ўраб, эгнига заррин тўн кийиб олган дадаси ҳамон оғир касалдан турган хастага ўхшаса ҳам, бир-икки кундаёқ ўзига келиб, одамбашара бўлиб қолди. Хуршида бону дадасини, хусусан бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб, бурунгидай илдам одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буваси Салоҳиддин заргарни кўрганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар

эди... «Мавлоно Али Қушчи ҳам ҳибсдан чиққанмикин ё ҳамон зиндонда кулфат тортиб ётганмикин?... Ё дадаси... Йўқ, йўқ, дадаси Қаландар ўйлаган одам эмас! Агар Қаландарнинг айтганлари рост бўлганда дадаси уч ойдан бери зиндонда изтироб чекиб ётмас эди. Бундай ғариб, бундай аянчли ҳолга тушмас эди!...»

Хуршида бону дадаси билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, ундан ҳол-аҳвол сўрагиси, айни замонда мавлоно Али Қушчининг ҳолини билгиси келар, лекин уйларида ҳамон одам узилмас эди. Буқун тушдан кейин келувчилар хиёл сийраклашиб, уйлари бир оз тинчиган эди, кечқурун сарой маҳрамларига ўхшаш уч-тўртта басавлат, кибор одамлар кириб келишди-ю, Салоҳиддин заргардан тортиб, хизматкорларигача — ҳамма яна саросимага тушиб қолди. Улар кетгандан кейин эса, билъакс, уйлари аллақандай мудҳиш сукутга чўмди. Бу жимлик ва уйдагиларнинг хатти-ҳаракатлари худди дадасини ҳибсга олиб кетган машъум тундаги хатти-ҳаракатларга ўхшарди. Қаттиқ шамол туриб, қор аралаш ёмғир ёға бошласа ҳам, буваси Салоҳиддин заргар авраси мовут сувсар пўстинини кийиб, шомӣ ғарибонда қаёққадир кетди, хизматкор ва қоровуллар эшик ва дарвозаларни тақа-так ёпиб, хужраларига кириб олишди, энагаси эса нечундир йиғлаб кириб ётиб қолди. Не бўлди? Ё дадасининг бошига бошка бир укубат тушдими? Укубат тушса, ундан, Хуршидадан нечун яширишади?

Катта меҳмонхонанинг дарчалари ёруғ, чамаси, дадаси уйғок эди. Хуршида бону эгнига қундуз ёкали кизил барқут камзулини тапплаб, ўз хонасидан чиқди. Дадаси меҳмонхонанинг тўрида, қора мовут чакмонига ўраниб, қордана қуриб, сариқ саҳтиён жилдли катта бир китобни ўкиб ўтирарди. У қизининг кирганини сезмади ҳам. Хуршида бону оёқ учида юриб бориб, унинг рўпарасига охиста чўнкайди. Чўнкайганда қумуш шамдондаги шамлар «лип» этди-ю, дадаси чўчиб бошини кўтарди. Унинг чуқур ботган катта-катта кўзларида кўркув аралаш таажжуб акс этди.

— Кел, қизим.

Дадасининг ганч девордай оқарган сўлғин юзини, кўркув чўкиб аянчли жавдираб турган маҳзун кўзларини кўрганда бонунинг ўпкаси тўлиб, «култ» этиб ютинди.

— Дадажон... кўп қийналибсиз, азоб чекибсиз...

Мавлоно Мухиддин бошидаги учлик қора духоба тақя-
сини тўғрилаб, ўзининг майин, ўксик товуши билан:

— Ҳақ таолонинг бу кўрсатганига ҳам шуқур, қи-
зим, — деди. — Мана, эсон-омон дийдор кўришдик...

— Ҳа, парвардигоримга минг қатла шуқур, бир ба-
лои азимдан қутулмишимиз, — пичирлади бону. У кўнгли-
га тугиб қўйган гапларини айтишга ийманар, бу гаплар
усиз ҳам аранг ўтирган отасининг ўксик рухига озор
беришидан чўчир, айни замонда Қаландар Карнокий-
нинг сўзлари ёдидан ҳеч кўтарилмас эди. У Қаландар-
нинг айтганлари ёлғон бўлиб чиқишини, мавлоно Али
Қушчи ҳам дадаси билан баб-баравар ҳибсдан озод қилин-
ганини эшитгиси келар, шундай бўлишини дил-дилидан
истар эди.

— Дадажон! — деди у, хиёл ўзини босиб. — Бу
машъум зиндонда ёлғиз ўзингиз ётдингизми?

Мавлоно Мухиддин кўзларини юмиб, оҳиста бош чай-
кади.

— Йўқ, қизим, Али Қушчи... ўзинг билган мавлоно
Али Қушчи билан бирга бўлдик...

Хуршида бону ранги ўчиб, бир энтикиб қўйди.

— Мавлоно Али Қушчи... ул зоти шариф ҳам зин-
дондан чиқдими?

— Йўқ, болам, хануз зиндонда...

— Сабаб, дадажон?

Мавлоно Мухиддин вужудига совуқ бир нарса тек-
кандай жунжикиб, қизига кўркинқираб қаради: қизининг
чуқур ботган маънос кўзларида аллақандай шубҳа жил-
валанди.

— Оллонинг хоҳиши шу бўлса начора, болам?

Мавлоно кўзини қизининг нигоҳидан олиб қочди.
Ганчдай оқарган сўник юзига қизиллик югурди.

«Чин! Қаландарнинг сўзлари чин!»

Хуршида бонунинг хаёллари қуюндай тўс-тўполон
бўлиб кетди.

— Дадажон! — деди у юрагидаги даҳшатли шубҳа
билан олишиб. — У бечора... бечора мавлононинг аҳво-
ли оғирму?

Мавлоно Мухиддин қизига қарамай бош ирғади.

— Оғир, қизим, оғир...

— Нечук у бечорани қийнайдилар? Нечук зиндондан
чиқармайдилар, дадажон?

Мавлоно Мухиддиннинг чехрасидаги қизиллик оҳис-

та сўниб, юзи яна окара бошлади, сўррайиб колган узун бурнининг катаклари керилди.

— Айб мавлононинг ўзидадур, кизим. Ул зот бисёр ўжар, бисёр қайсардур. Бу замонда... — Мавлоно қоронғи даричага ҳадиксираб қараб қўйди, овозини пасайтириб давом этди: — Тахтга... Мирзо Абдуллатифдай мустабид шох ўлтирганда қайсарлик қилиб бўлурму, кизим?

— Далажон, мен бир сўз эшитдим... — деди Хуршида бону, деди-ю дудуғланиб қолди. Мавлоно Мухиддин бошини кўтариб қизига қаради. Унинг кўзлари қисилган чехрасидаги маҳзунлик аллақандай совук бир ифода билан алмашган эди.

— Қай сўз?

Хуршида бону отасининг бясаранжом кўзларига тоб беролмай ерга қаради.

— Мавлоно Али Қушчи... Мирзо Улуғбек ҳазратларининг кўп нодир китобларини яширган эмиш...

— Бу сўзни қайдан эшитдинг?

Хуршида бону бошини кўтармади. Дадасининг овозида ҳам тараддуд, ҳам аллақандай шафқатсиз бир оҳанг бор эди. Лекин бонунин бу шафқатсизлик эмас, тамом бошқа нарса чўчитар, миясини «Чин! Чин! Бечора мавлоно зиндонда ётибдур!» — деган фикр аёвсиз пармалар эди.

— Бу сўзни қайдан эшитдинг, дейман?

— Ҳамма айтадур...

— Ҳамма деб кимни айтасен?

— Ҳамма... ҳамсоялар... Бирга таҳсил кўрган дугоналарим...

— Бирга таҳсил кўрган дугоналар!.. — деди мавлоно Мухиддин аллақандай ижирғаниб. — Мирзо Улуғбек шариати мустафони дастуриламал тутмаган такаббур шох эди. Зеро, муслималар ҳам ўқисин деб, уларни йўлдан уриб, гуноҳга ботгандур!

Хуршида бонунинг асига негадир яна ўша эртақдай кизик ёзилган рисола тушди. Мирзо Улуғбек битган ва Мовароуннаҳр тарихига бағишланган бу рисолани бир кечадаёқ ўқиб чиккани, сўнгра мухаббат билан оққа кўчириб бергани ёдига келди, келди-ю, тўсатдан хўнграб юборди.

— Отажон! Сизга не бўлди, дадажон?

Бирдан сергакланган мавлоно Мухиддин қизига хайрат билан тикилди. Хуршида бону юзини қафтлари ора-

сига яшириб ўтирар, ёкут кўзли нафис тилла узуклар тақилган оппок нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан ёш томчилари бурнининг четларидан юмалаб тушиб, иягидаги чуқурчага қуюларди. Мавлоно Мухиддин унга Мирзо Улуғбек билан Али Қушчини ёмонлаб хато қилганини дарҳол пайқади: у ўзини Мирзо Улуғбекнинг энг суюкли шогирдиман деб фахрланиб юрганларидан бону хабардор эди. Хайхот! Эндиликда фақат Али Қушчи эмас, ўз жигаргўшаси, суюкли фарзанди, нури чашми ҳам ундан хазар қилади!.. Мавлоно Мухиддин хўрлиги келиб, кўзига ёш олди.

— Қўй, қизим, ул машъум кунларни эсимга солма. Отанг кўрган мусибатни олло таоло ҳеч бир бандасига раво кўрмағай! Не қилай, мавлоно Али Қушчининг тақдири каминанинг қўлида эмас. Даданг ногирон бир бечора! — Малоно Мухиддин ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Лекин сезгир одам, бу сафар кўз ёшлари қизининг кўнглини эритолмаганини пайқади-ю, каттик оғриниб, бошини ҳам қилди. У қизига каттиқрок гапиргиси келди. Лекин... боя Кўксаройдан амир Жондор бошлик бир-икки нуфузли аъёнлар келиб, шахзоданинг тилагини изҳор этишди, эрта-индин Хуршида бонунини саройга, Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамига олиб кетишларини, унга ҳозирлик кўриб қўйишларини тайинлашди... Яна Кўксарой! Яна ҳарам!.. Аввал шахзода Абдулъазиз ҳарамини, энди Мирзо Абдуллатиф ҳарамини! Бу машъум хабарни эшитган Хожа Салоҳиддин заргар ўзини қаёққа қўйишини билмай, ахири маслаҳат излаб қаёққадир кетди. Бу шумхабар Мавлонони ҳам титратиб юборди, лекин кўз олдида салкам уч ой ётган мудҳиш хибсхона келди-ю, розилик беришдан бошқа чора тополмади. Ҳозир Хуршида бону охиста кириб келганда мавлоно Мухиддин шуни ўйлаб кўриб кетган эди. Йўқ, энагаси бу шумхабарни унга айтмабди чамаси, бону мавлоно кутгандай арз қилиб йиғламади, билъакс, тамом бошқа нарсадан сўз очди. Энди у қизига не дейди? Бу машъум хабарни унга қандай айтади?

Мавлоно Мухиддин кизининг сўзлари оғир ботганини билдирмай:

— Бор, қизим, — деди. — Бу юмуш ожизаларнинг юмуши эмас. Ўз юмушингни бил, болам.

Хуршида бону секин ўрнидан турди, унсизгина одимлаб, эшикка томон йўналди.

— Хуршида! Қизим...

Бону тўхтади, бошини бир томонга эгганича, дадасига қаради. Шамнинг хира шуъласида унинг чехраси аниқ кўринмас, лекин бошини бир томонга эгиб, жимгина туришида аллақандай мажрухлик, йўқ, чексиз бир дард бор эди. Мавлоно Мухиддин юраги зиркираб кетди-ю, айтмоқчи бўлган гагини ичига ютди.

— Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Тақдири азал шу нарсани лозим кўрса не чора? Энаганг айтар... Афъ эт, қизим...

Мавлоно Мухиддин лаблари пирпираб, рўмолчасини кўзларига тутди. Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича мехмонхонадан чиқди.

Ташқарида ҳамон қор аралаш ёмғир ёғар, бўрон қутурар, боғдаги кекса дарахтлар аянчли ғийтиллар, гўё совуқдан нола чекиб зорланар эди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, фақат дарвоза томонда қоровулларнинг гангир-гунгир овозлари эшитиларди. Хуршида бону севалаб ёғаётган ёмғирни сезмасдан, ҳовлининг ўртасидаги ишқомнинг муздай устунига суянди.

«Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Энаганг айтар. Тақдири азал шуни лозим кўрса не чора?.. Нени лойиқ кўради? Энагам нени айтади?.. Афъ эт, қизим!.. О, дадажон! Дадажон!..»

Ногаҳон бонунинг кулоғига кимдир «Хуршида!.. Хуршида бону!» деб шивирлаётгандай туюлиб, сесканиб кетди. Овоз боғ томондан келарди... Бону юраги гурс-гурс уриб бир-икки қалам юрди. Боғ эшик қийғоч очик эди.

— Бону...

«Қаландар! Дадамлардан мавлоно Али Қушчини сўрамоқ ниятида келгандур...»

Хуршида бону қаёққа қочишини билмай, атрофига аланглади, лекин шу пайт эшикда Қаландарнинг новча, забардаст комати кўринди.

— Бону! Тўхтанг, бир сўзим бор сизга!..

Хуршида бону кўрка-писа дарвозахонага қаради-да, оёқ учида юриб, боғ эшикка яқинлашди. Қаландар чекиниб ўзини бокка олди.

— Бону...

— Нечун келдингиз? — Хуршида бону деворга холсизгина суяниб, юзини кафтлари орасига яширди. — Мен бечорани қийнаб не қиласиз?

— Тўхтанг, бону!.. — деди Қаландар тўсатдан ами-
рона охангда. — Дадангиз... сизга ҳеч нарса демадимми?

— Айтди... Сиз ҳақ сўзни сўзлабсиз. Бирок не чора?
Дадам... ногирон бир бечора...

— Тўхтанг, бону. Буқун бу даргоҳга Қўксаройдан
биров келдимми?

Боя тушда келган нотаниш, аммо юриш-туришлари-
дан сарой маҳрамларига ўхшаган калондимоғ одамлар
эсига тушган бону яна эти жунжикиб:

— Келди, — деди.

— Улар не муддаода келганлар... — Қаландар сўзи-
ни айтолмай дудуғланиб қолди-ю, ўзидан ёғиниб, шаф-
қатсизлик билан: — Шаҳзода сизни ўз ҳарамига олмок
ниятда эканини эшитдингизми? — деб сўради. Хурши-
да бону ялт этиб Қаландарга қаради, қоронғида унинг
нафас етмай энтиккани эшитилди.

— Йўк...

— Билмасангиз, билиб қўйинг, бону. Бу баттол па-
даркуш жамолингиз таърифини эшитибди, эшитиб ўз
ҳарамига олмокни ният қилибди...

Совук қалтирок босган Хуршида бону кўзларини
юмди. Унинг нигоҳи олдидан дадасининг хаста чеҳраси
кетмас, кулоклари остида унинг ғамгин овози қайта-қай-
та такрорланар эди:

«Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим. Тақдири
азал шу нарсани лойиқ кўрса не қилай?...»

— Нечук индамайсиз, бону? — Қаландар унинг муз-
дай қўлларида ушлади. — Сўзимни эшитинг, бону!
Агар... Агарчи менга инонсангиз, шу буқун олиб кета-
мен. Содик одамлар, жон аямас ёр-биродарлар бор. Бу
хавф-хатар ўтгунча яшириниб турасиз. Нечун сўзламай-
сиз, бону?

Хуршида бону тўсатдан кўзига ёш олиб:

— Сиз, — деди титраб. — Сиз ташлаб кетмайсизму?

Қаландар кутилмаган бир журъат билан уни нозик
белидан қучиб, ўзига тортди.

— Ё раб! Мен сизни ташлаб қайга кетамен, бону?

Хуршида бону ёш билан ювилган юзини бир зум
Қаландарнинг серсоқол юзига босди. У таҳқирланган
гўдакдай ўксиб-ўксиб йиғлар, алланималар деб пичир-
лар эди.

— Хуршида! Хуршида бону!..

Хуршида бону кўз ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

— Хўп. Қайга десангиз кетамен.

— Иссиқ кийимларингизни олинг...

— Йўқ. Бу уйга қайта кирмаймен, — деди Хуршида бону. — Ёнимда сиз бўлсангиз совуқдан ўлмасмен...

Карнокий индамай бонунни даст кўтариб олди-да, сирпанчиқ ерда тойиниб-сирғаниб, жарликка қараб кетди.

17

Зимистон хибсхонада бўйрага чордана курганича чуқур ҳаёлга толган мавлоно Али Қушчи оёқлари зирқираб ўрнидан турди. Томирлари тортиб увишиб қолган оёқларини укалай-укалай, қафасдай тор хонани бир-икки марта айланиб чиқди. Сўнг, боши айланиб, ҳаёли чувалиб кетаётганини сезиб деворга суянди.

Тўсатдан унинг нигоҳи олдига иссиқ уйда оёқларини танчага сукиб, сувсар пўстинга ўраниб ўтирган мавлоно Мухиддин келди, келди-ю, оёқлари баттар зирқираб кетди. У шундай толиққан, оёқлари шундай безиллаб оғрир эдики, ўзини яна бўйрага ташлаб чўзилгиси келди. Лекин зах ерга тўшалган бўйрага ўтириш — музга ўтириш билан барабар эди. Али Қушчи шу совуқ бўйрада ётаман деб оёқдан айрилди... У ҳам мавлоно Мухиддинга ўхшаб шахзодага бўйин эгса, оёғига йикилиб «Аждар ғор»га бошлаб борса бас, бу қоронғи гўрдан қутулиб, чароғон уйда без-без оғриган оёқларини шоҳи кўрпа ёпилган иссиқ танчага сукиб фароғатда ётмасмиди? Илми фалакиёт масалаларига бағишланган суюкли рисоласини ҳам шу кўркам истирохатгоҳларда иссиқ танча ёнида ёзмасмиди? Ахир Мирзо Абдуллатиф, яширилган китобларни топиб берсанг саройга муаррих қилиб оламен, деб ўзи айтмадими? Айтди! Тиласанг муаррих бўласен, тиласанг девонда муншийлик қиласен, деди. «Нечун унинг иродасига бош эгмайсен? Эг! Нодир китобларни қайга яширганингни айт! Сўнгра шоҳона оромгоҳларда ўлтириб, шахзоданинг улуғ ишлари, Мовароуннахр элига қилган эзгуликлари, кўрсатган меҳр-мурувватларини тараннум этиб, китоблар бит, ҳамдлар ўқи! Бу китоблар эвазига сандиқ-сандиқ олтин оласен. Бойлик ва шон-шуҳрат орттирасен. Бу мислсиз азоб-укубатлардан қутулиб, матлуб ёруғликка чиқасен». Али Қушчи маъюс ку-

лимсираб кўйди, гўё ўз ўйларидан ўзи кўркиб кетгандай, яна тор хонада айланишга тутинди. «Унга не бўлди? Шайтон насвасасидан ўзинг қутқариб, ўзинг сабот ва сабру каноат инъом қил, парвардигори олам!..»

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган овир ўйлардан қутулишга тиришиб, бошини қаттиқ силкиди, кўнглидаги ғам-андухни енгиш ниятида бор иродасини тўплаб, яна рисола устида ўйлай бошлади... Боя қаерга келган эди? Ха, кусуф, яъники сайёраларнинг тутилиши устида, кусуфи кулли ва кусуфи жузъий ходисалари — ой ва қуёшнинг тўла ва қисман тутилиши тўғрисида ўйлаган эди. Кусуф ходисаси икки курра — камар¹ ва курраи арзнинг бир-бири ва шамс² теварагидаги ҳаракатига боғлиқдир. Лекин буни қандай айтмоқ, рисолада қай йўсин баён этмоқ даркор? Буни шундай пардалаб айтмоқ лозимким, уни факат аҳли донишларгина тушунсин. Зеро, «ҳаракат» деган сўзнинг ўзи бу жохил уламоларни ларзага солади. Ёдида бор: бу чигал масала жаннатмакон устод Қозизода Румий билан мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ҳазратлари ҳаёт маҳалида ҳам кўп мунозара ва мубоҳасаларга сабаб бўлган эди. Лекин у маҳалларда расадхона хали ишга тушмаган, кўп сайёраларнинг фалакдаги ўрни ва ҳаракати яхши аниқланмаган эди. Сўнгги йигирма йилда эса жаннатмакон устод раҳнамолигида юлдузлараро, сайёралараро ҳаракатлар, авж, яъники, энг юқори, ҳазиз, яъники энг пастки ҳаракатлар мукамал жадвалларда қайд қилинди. Қани энди, бул жадваллар унинг қўл остида бўлса?.. Зеро, бу мукамал жадвалларсиз, қоғоз-каламсиз бу мураккаб рисола устида ишлаб бўлурму? — Унинг кўз олдига беихтиёр «Аждар ғор» келди. Ғорга яширинган сандикларнинг бирига 1022 юлдуз ва бу юлдузларнинг фалакдаги ўрни тасвир этилган қирк олти сура-жадвал жойланган... Мавлононинг эсида бор: ул банди хоксор, устод Мирзо Улуғбек кечалари нимқоронғи расадхонада ўтириб, бу сура-жадвалларни томоша қилишни яхши кўрарди. Тилла суви юритилган бу сура-жадвал кечалари чинакам самони эслатар, тилла нуқталар билан белгиланган юлдузлар эса қоронғида чинакам юлдузлардай ялтиллаб кетарди...

Али Қушчи «Зижи Кўрагоний» жадвалларини эсларкан, бундан беш-олти йил муқаддам устод билан ҳазрат

¹ Камар — ой.

² Шамс — қуёш.

Низомиддин Хомуш ўртасида бўлиб ўтган бир тўқнашув ёдига тушди. Лекин... Вожабо! Ҳазратнинг ўшанда айтган гаплари тунов кунини шахзода айтган гапларнинг баайни ўзи эди. Нахот бу гапларни шахзодага жаноб Хомуш ўргатган бўлса? Ё билъақс... йўқ, аксинча бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шахзода у маҳалда бу жоҳил ҳазратдан узоқда, узоқ Ҳиротда эди...

Жума кунини эди. Бир гуруҳ амирлар ва нуфузли беклар билан — улар орасида Али Қушчи ҳам бор эди — овга чиққан устод, жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган хутбага шошилар эди. Лекин ҳар қанча шошилмасин, улар борганда хутба ўқилиб бўлган, намозхонлар тарқала бошлаган эдилар.

Аълоҳазратларини дарвозада кутиб олган шайхулислом Бурхониддин масжидга бошлаб кирди. Лекин улар шоша-пиша таҳорат олиб, энди намозга киришган ҳам эдилар, масжид ховлисида қандайдир ғала-ғовур кўтарилди, кимнингдир: «Ҳой, уммати мустафолар!» деган дўрилдоқ овози эшитилди.

Эшикдан кирган жойга тиз чўкиб, саждага бош қўйган Али Қушчи ҳаёлини бўлмасликка ҳар қанча уринмасин, бу ўктам, дўрилдоқ овозни баралла эшитар эди. Ховлидаги шов-шувни босиб, ваъз айтаётган кимса эса, доруссалтанада бедин алломалар кўпайиб кетганини, улар арши аъло ҳисобланмиш осмони фалак сирларини очмоққа жазм этиб, барча мўъмин-мусулмонларни йўлдан ураётганини сўзлар эди...

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ кимтилган устод намоз тугаган ҳамон шитоб билан юриб, масжиддан чиқди. Устоднинг кетидан чиққан Али Қушчи, айвонда туриб, ховлидаги юзларча намозхонларга, оқ ридо ва оқ саллалари уламоларга қарата нутқ ирод қилаётган жаноб Хомушга кўзи тушди. У маҳалда ҳозиргидан ҳам басавлат, хушқомат ва хушсурат ҳазрат, бир қўлида асо, бир қўлида қаҳрабона тасбеҳ, ичкаридан чиққан устодни кўриб, асосини силкитди, кўзлари аллақандай чиройли ёниб:

— Мана! — деди. — Ул бетавфиқ алломалар устози Мирзо Улуғбек ҳазратлари ўзи иқрордур...

Устод йироқроқда тўхтаб:

— Сўзингизни англамадим, таксир! — деди.

— Нечун англамайсиз? Ё олло ўз бандасига инъом этмиш ва хамвор ҳисобланмиш рўйи заминни курраи арз демоқ гуноҳи кабир эмасму, бандани берох?

Устоднинг кўзлари қисилиб, лаблари асабий пирпи-
ради.

— Маъзур тутгайсиз, тақсир! Бу ҳақиқатни биздан
салкам беш юз йил муқаддам муаллимул аввал Абу Рай-
ҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратлари эътироф
этгандур!

— Ул зот расул эмаским, анинг сўзи...

— Ҳа, ул зот расул эмас. Ва лекин ақл-идрокда
тенгсиз бир воҳиди замон эрди.

— Демакким, арши аъло ҳисобланмиш осмони фа-
лакни уммонга, оллонинг шамчироқларини балиқларга
ўхшатмокни ҳам ўшал бетавфиқ воҳиди замон ўргатган-
дур сизга?

— Йўк, тақсир. Бу фикрга шогирдим Али Қушчи... —
Мирзо Улуғбек Алига қараб кулимсираб қўйди, — мав-
лоно Али ўз ақл-идроки билан етгандур.

— Ана! — Ҳазрат ғолибона назар билан пастда бош
эгиб турган уламоларга юзланди. — Зероки... Валақад
занаган вассар дунё биносоҳибия ва жаҳонноҳа... Бу
оят ёдингиздан кўтарилибдур, Мирзо Улуғбек.

— Йўк, бу оят ёдимдадур, тақсир. Ва лекин олло ўз
бандасига ақл-идрокни шу мақсадда инъом этмишким,
илм ва тафаккур ила олам сирларини ўргансин...

— Филҳақиқат! — хитоб қилди шайхулислом Бурхо-
ниддин. У бошидаги салласини тузатиб, олдинга ўтмоқ-
чи бўлди, лекин ҳазрат Хомуш яна кўзлари чиройли
порлаб:

— Даф бўл! — деб ўшқирди. — Шайхулислом бўлмиш
сен бетавфиқ аҳкоми динни¹ оёқости қилдинг. Буткул...

— Бас! — Устоднинг овози масжид гумбазини янгра-
тиб юборди. — Ё хонақоҳингизга бориб, тариқат ила
шуғулланинг, ё навкарларимга фармон берамен — дар-
ҳол зиндон қиладур. Токи бу мўътабар масканни куфр
даргоҳ деб, мўминларни чалғитиб юрган анов табаррук
зотлар эрмас, акли расо дин пешволари эрмас, — устод
масжид майдонида тавозе билан ерга тикилиб турган
уламоларга ишора қилди, — мен бул табаррук зотлар
олдида ҳамиша бош эгиб келганмен. Доруссалтанадаги
бўлаётган тубан юмушларга Сиз ва Сизга ўхшаган бир
ховуч бидъат ва хурофот бандилари сабабдурлар.

Устод шундай деди-да, вазмин одимлаб, айвондан туш-

¹ Аҳкоми дин — дин қоидалари.

ди. Жаноб Хомуш нажот кутиб, пастда бош эгиб турган уламоларга қаради. Лекин... устод айни кучга тўлган, тахтда муқим ўтирган пайтлар эди. Уламолардан садо чиқмади...

Ўша кун кечаси тун ярмида устод расадхонага кириб борди. У бир жойда ўтиролмас, дам ўзи тузган жадвалларга, дам осмони фалакка тикилар, дам кутубхонани охиста айланаркан, ҳадеб уф тортар ва бир сўзни такрорлар эди: «О, жоҳиллар, жоҳиллар, жоҳиллар!»

Ҳа, Али Қушчи ўшанда «ҳаракат» сўзидан қочиб, осмонни уммонга, юлдузларни эса балиқларга ўхшатиб бир рисола ёзган ва бунинг учун устоднинг таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди...

Юлдуз эмас, шайтонга қарши отилган тош, курраи арз эмас, хамвор бўлмиш рўйи замин эмиш... О, жоҳил уламолар, ғафлат уйкусида ётган ғариб махдудлар!..

Тўсатдан Али Қушчининг хаёлига ёмон бир фикр келиб, тизгинсиз қайғу юрагини яна чангаллаб олди: бу мислсиз жазо, бу уқубатларга бардош беролмай шу совук гўрда ўлиб кетса... «Аждар ғор»га яширинган бу жадваллар, бу нодир хазинанинг тақдири не бўлади? Бу сирдан ёлғиз Мирам Чалабий вокиф. Лекин Мирам Чалабий сабийлик ёшидан чиқмаган бир муллаваччадир. Унинг кўлидан не келади?

Аъзойи бадани бўшашиб деворга суянган Али Қушчи эшик дарчасининг ғичирлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Кафтдеккина дарчадан тушиб турган заиф ёруғликда ичкарига чўзилган тўқач кўринди. Бу — одатда бериладиган пиёланинг юзидеккина арпа нонга ўхшамас, жўхори унидан ёпилган, қалин юмалок тўқач эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб, тўқачни олди. Олаётганда энгашиб дарчадан йўлакка қаради. Оғзига талқон солгандай садо чиқмайдиган зиндон қоровули бу сафар ҳам индамай бир чойдиш сув чўзди.

Али Қушчи чойдишни олиб, бўйрага бориб ўтирди. У очми, тўқми — яхши билмас, овқатга аллақандай бефарқ бўлиб қолган эди. Лекин тамом холдан кетаётганини сезиб, тўқачни синдирди, синдирди-ю, бир зум анграйиб қолди. Тўқачнинг ичида найча қилиб ўралган хат билан бир суямча келадиган ханжар чиқди. Харжарнинг ёнида чинчилоқдеккина қалам ҳам бор эди... Гўё арзи доди

арши аълога бориб етгану, парвардигор унинг кўз ёшига раҳм-шафқат айлаган...

Али Кушчи юраги гурс-гурс уриб ўрнидан турди. Эшикка суяниб, унинг кафтидеккина дарчасидан тушиб турган хирагина шуълада найча килиб ўралган қоғозни очди.

«Меҳрибон устод! Аввало сиз меҳрибон отахонимизнинг дуои жонингиз ва сихатларингизни олло таолодан туну кун тилаб турибмиз. Иккаламчи, билмоқни истаймиз: қутлуғ бошингизга тушган бу укубатни осон қилмоқ учун не даркор? Шу қоғознинг орқасига битиб, чойдишга солиб чиқаргайсиз... Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз¹. Иншооллоҳ, бу тилагимизга етурмиз. *Садоқати зоҳир шогирдларингиз*».

Али Кушчи нечундир кўнгли эриб кўзига ёш олди. «Бу ҳифзи ҳимоятингга минг катла шукур, эй парвардигор!.. Лекин ким экан бу «садоқати зоҳир шогирдларингиз» деган? Мирам Чалабийми? Йўқ, у ёш, бу иш қўлидан келмайди. Ёш мударрис Мансур Кошийми? Қайдам, Коший ҳам мўмин-мулойимгина бир одам. Бир бўлса Қаландар Қарнокий бўлур... — Али Кушчи Қаландарнинг забардаст сохт-сумбатини, сахройиларга хос бўлакча мардлигини ва дангаллигини эслаб, меҳр билан жилмайиб қўйди. — Ханжарни эса... Уста Темур Самаркандий ясагандур. Лекин... вожабо! Али Кушчи ханжарни не қилади? Қалам тарашлайдиму?»

Ногахон эсига яна мактуб тушди: «Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллоҳ, бу тилагимизга етурмиз...» — Бу сўзларнинг маъноси не? «Қалбингизга туйнук очсак», деганлари зиндонга туйнук очсак деганлари эмасми?.. — Али Кушчи хаёллари алғов-далғов бўлиб, бир жойда туролмай қолди, қўллари билан деворнинг ғадир-будир тошларини пайпаслаганича, хибсхонани бир айланиб чиқди.

Йўқ! Бу харсанг тошларни емириб, бу метин девордан туйнук очиб бўлмас! Бу ақлга сиғмайдурган бир хом хаёлдур! Кимсан соҳибкирон ўз раҳнамолигида қурдирган бу машъум зиндон, бу хибсхоналарни кўрмаган

¹ Ражо — умид.

авомларнинг ҳаёлий умидларидур. Токи бу зиндон сон-саноксиз куллар ва асирлар, гадолар ва синоҳлар елкасида келган харсангтошлардан барпо бўлгандурким, уни тешган бир марди майдон чиққан эмас!.. Сенинг ғамингда юрган шогирдларинг бу ҳақиқатни билмайди. Сен эсанг бунга аклинг ета туриб, кимдандир умид қиласен, негадир ҳовлиқасен? Кимдан умид қиласен, нечук ҳовлиқасен, ўпкангни бос, биродар!

Али Қушчи чуқур хўрсиниб, юришдан тўхтади. Негадир эсига яна энаси Тиллабиби тушиб юрагини чангаллаганича узок турди, сўнг, тизгинсиз ғам қайта хуруж бошлаганини сезди-ю, ўзини койиб кетди:

«Нечун бунча кўз ёши тўкасен, нечун бунча оҳ-фарёд қиласен, мавлоно Али! Бундан кўра бемехр шахзодага изхори ихлос қилиб, оёғига бош ур! Айтганларини вожибул-изъон, деб бил! Йўқса кўз ёшингни тий! Қаддингни тутиб, ҳаёлингни жиловлаб, ишингни қил! Суюкли рисолангни тугат! Зеро, бундай содиқ шогирдларинг бор экан, қилган ишинг ҳайф кетмайди, ўзинг фавт бўлсанг-да, битган китобинг ўлмайди!»

Али Қушчи кафтдеккина дарица шуъласида халиги мактуб орқасига «Қоғоз, қалам» деб ёзди. Бир лаҳза ўйлаб тургач, «Энам, Тиллабиби», деб кўшиб қўйди-да, шогирдлари айтгандай, чойдишга солиб, зиндон қоровулига узатди. Сўнг, кўнгли аллақандай равшан тортиб, «нонушта»га киришди.

18

Ҳарам бекаси таъриф қилган тенгсиз гўзал қайгадир қочганини эшитган Мирзо Абдуллатиф, амир султон Жондорга: «То бу беҳаёни топиб, қўл-оёғини боғлаб олиб келмагунча кўзимга кўринма!» деб ҳайдаб чиқарган эди. Мана, бир ҳафтадан ошди ҳамки, на санамдан, на амир Султон Жондордан дарак бор! Бугун шахзода ўзи амирга чопар юборишга мажбур бўлди: шу букун кечкурун, намоз аср олдидан расадхона ҳовлисида маъжусийлар ва бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёқиш маросими бўлиши керак эди. Жаноб Хомуш ва бошқа уламоий киёмлар кўпдан бери бу савоби азим ишга журъат этишни маслаҳат бериб юрган бўлса ҳам, шахзода негадир кўнгли чопмай, пайсалга солиб келарди. У бир неча марта расадхонага бориб, иккинчи ошёнадаги

кутубхонани кўздан кечирган, ҳатто бир қанча китобларни саройга олдирган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонадаги китоблар орасида ҳазрат айтган хорижий эллардан, маъжусийлар юртидан келтирилган ва номаълум ёзувларда битилган китоблар ҳам бор эди. Лекин ажабо: шахзода ҳар сафар расадхонага бориб кутубхонага кирганида ва шифтга тегадиган зарҳал жавонларга терилган чарм жилдли оғир китобларни, ипак ва шоҳи матоларга ўралган нодир қўлёзмаларни кўрганда негадир кўнгли бир хил бўлиб кетар ва жавонларнинг олдидан жилолмай коларди. Ҳиротда, бобоси Шохруҳ Мирзо қўлида тарбияланган бўлса ҳам, фақат улуми диния¹ эмас, дақиқ фанлар, фалакиёт ва риёзиёт илмидан ҳам таҳсил кўрган шахзода бу кутубхонанинг довуғи бежиз эмаслигини биринчи кўришдаёқ тушунди. Гарчи, Али Кушчи ва унинг шоғирдлари кўп нодир китоб ва қўлёзмаларни гумдон қилган бўлса ҳам, шахзода кутубхонани кўздан кечириб, бунга яна бир қарра инонди! Ҳалиям яхши китоблар кўп, отаси Мирзо Улуғбек чиндан ҳам энг нодир асарларни терган эди.

Шахзода бир неча бор расадхонага пинхона бориб, бу китобларни кўздан кечирган эди. «Пирим» деб юкунган ҳазрат Ҳомуш яна ҳузурига келди. У одатдагидан ҳам мулоим ва ширинсухан эди.

Ҳазрат узок панду насиҳат қилиб, кейин бир истак билдирди. Истаги шундан иборат эдики, шайхулислом Бурхониддин билан Мирзо Улуғбекни қатл қилиш ҳақидаги фатвога муҳр босишдан бош тортган Самарқанд қозиси Ҳожа Мискин ҳазратларини давлат юмушларидан четлатиб, бу ўринларга садокат зоҳир уламоларини тайинлаш эди.

Шахзода ҳазратнинг ниятини дарҳол тушунди-ю, шайхулисломлик мансабини олишни унинг ўзидан илтимос қилди. Шундан кейин ҳазратнинг чехраси батамом очилиб кетиб, яна бир истак билдирди: шахзода туну кун Қўқсаройда ўлтиравермай, гоҳо-гоҳо фуқарога ҳам кўрииб турмоғи даркор. Бу ишни ҳазрат ўз зиммасига олади. Расадхона ховлисига барча уламолар, амиру умаро, дарвешлар, ҳатто илм аҳлини ҳам йиғдиради. Шахзоданинг улуғ мақсадлари тўғрисида ўзи нутқ қилади. Лозим бўлса шахзода ҳам яхши ниятларини изҳор этиб, аҳли мўминларни ҳушнуд этади.

¹ Улуғи диния — диний илмлар.

Ҳазратнинг бу илтимосини қайтариб бўлмас эди. Абдуллатиф розилик берди-ю, жаноб кетгач девонбеги билан ясовулбошини чақиртириб, балхлик содик суворийларидан икки юз нафарини расадхонага юборишни, Кўксарой билан расадхона орасидаги кўчаларнинг ҳаммасига отлик посбонлар қўйишни топширди. Бугун эса бунга ҳам кўнгли тўлмай, амир Султон Жондорга чопар юборди. Негаки, шахзода Мовароуннахрни забт этганига тўрт ойдан ошса ҳам на эл тинчиди, на унинг кўнгли! Ё тавба! У тахтда ўтириб не ёмонлик қилганини билолмайди. Хидоят йўлини тарк этиб, куфрийётга юз тутган барча муртадларни зиндон килдирди, баъзиларининг бошини танидан жудо эттирди, муртадлар уяси бўлмиш мадрасаларни ёпдириб, эшикларига қулф урдирди. Салтанат душманларини, Мирзо Улуғбекка ён босган барча аркони давлат, барча сардору саркардаларни шафқатсиз маҳв этиб, ҳаммаёкни тинчитгандай бўлди. Лекин нечундир кўнгли фароғат топмайди. Назарида ўтирган тахти тебраниб тургандай, гўё ҳаммаёқда унга қарши фитна уюштирилаётгандай, ҳамон қайлардадур кочиб юрган Бобо Хусайн бошлиқ бир гуруҳ амирлар шамшир чархлаб, уни сарнигун қилиш пайида бўлаётгандай туюлади. Ҳамон кечалари ухлай олмайди, бир зум кўзи илинса, гўё биров қилич яланғочлаб эшикдан кириб келаётгандай бўлиб уйғониб кетади-ю, тонг отгунча мижжа қоқмайди... Ким билади, жаноб Хомуш янглиғ садокат зоҳир уламоийи забардастларнинг бу дуойи жонлари истиқболининг хайрли аломати, файзи илохийдур, эҳтимол букун бўладиган савоби азим юмуш... кўнглига ором, дилига тавфиқ ато килур! Ким билади, эҳтимол муртад алломаларнинг энг кайсари бўлмиш Али Қушчини ҳам йўқ килмоқ даркордур. Шахзода унинг такаббур бошини аллақачон танидан жудо қилар эди, фақат йўқотган китоблар ва гум бўлган олтин-жавоҳирлар қўлини боғлаб турибди, бир кун бўлмаса бир кун зиндон уқубатига бардош килолмай, сирсиноатини очар деган умид уни тўхтатиб турибди.

Эшик охишта очилганини эшитган шахзода кескин бурилиб қаради. Бўсағада ҳазрат Хомушнинг таклифи билан саройга олинган ғилай ясовул қўл ковуштириб турарди.

— Хўш, амир Жондор қайда?

— Амир жаноблари хасталаниб тўшак ёзиб ётиб қолибдур, давлатшаноҳим!

Шахзода кўзлари қисилиб, ясовулга кадалиб қаради. Ясовул негадир қийшанглаб қолди.

— Амирнинг хасталигини ўз кўзинг билан кўрдингми?

— Ўз кўзим билан, валинеъмат...

— Ўзинг ғилай бўлсанг нени кўрасен?.. — Шахзода захарханда кулиб, Қашқирга яқинлашди. — Хўш, ул бешарму беҳаёдан дарак борми?

— Йўк, пуштипанохим...

— Йўк! Йўк! Қачон «бор» деган мужда келтирасен? Мавлоно Муҳиддин не дейди?

— Мавлоно... — Қашқир бошини бир томонга эгиб шахзодага журъатсизгина қаради-ю, унинг ҳамон кадалиб турганини кўриб, дархол кўзини олиб қочди.

— Хўш? Сўзла! Нечун ғилай кўзингни яширасен? — деди шахзода, ингичка мўйловлари ғалати қимирлаб.

— Подшоҳи олам! Мавлоно Муҳиддин... ақлидан озмиш...

— А?! — Шахзода ранги ўчиб, хиёл орқага тисарилди. — Кимдан эшитдинг бу сўзни?

— Кеча тинтувга борган ясовуллардан эшитган эдим... Букун Регистонда кўрдим. Яланг оёқ, яланг бош, кўйлақчан чопиб юрибдур. Падари хожа Салоҳиддин заргар махрамлари билан тутиб кишанлаб олиб кетди. Бечора...

— Бечора! — деди шахзода хансираб. — Кимки, имони ихлосга шак келтириб, имонини иблиси лаинга сотса... холи шу бўладур! Бор! Сарой ахли хозир бўлсин, алхол йўлга тушамиз...

Ғилай ясовул келтирган бу машъум хабар шахзода-нинг дилидаги ғулуга ғулу қўшиб ғаш қилди. Лекин Кўксаройнинг аллақандай совуқ қошоналаридан очик ҳавога чиққач, кўнгли бирдан ранпан тортди. Ажабо: бундан бир-икки ҳафта олдин ёққан калин қордан асар ҳам қолмаган, билъакс, кун шундай исиган эдики, кўча юзларини, уйларнинг томини, ҳатто пахса деворларнинг устини кўм-кўк барра майса қоплаган, шарқираб оқаётган ариқ бўйларидаги тол шохлари қизариб, куртак ёза бошлаган эди. Фир-фир эсаётган илиқ шабада баҳор гиёхларининг хушбўй хидини уфурмоқда, димоққа олис қирлар нафаси, бинафша ва чучмўмаларнинг нозик бўйлари, ёвшан ва шувокларнинг сал тахир, лекин хушёким хидлари гуп-гуп урарди. Шахзода чехраси ёришиб, тўйиб-тўйиб нафас оларкан, кўз олдига нечундир Хирот атрофидаги ям-

яшил қирлар келди. Бобоси Шохрух Мирзо билан ҳар кўклам бу қирларга чиқиб, улоқ чошган, арғумоқ ўйнатиб пойгага тушган беғубор ўсмирлик йиллари эсига тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди-да, остида бетоқат депсинган қора арғумоғига камчи урди. Буни кўрган ёнидаги маҳрамлар ҳам отларининг жоловини кўйиб юбордилару, тош ётқизилган кўчалар от туёқларининг дупуридан қасирқусур бўлиб кетди. Кўчанинг икки томонида, Кўксаройдан расадхонага бора-боргунча ҳар ўн беш-йигирма қадам жойда тигларини кўкка қаратган найзабардорлар турар, гузарларда эса, оғир либослари устидан совут кийган сипоҳлар от ўйнатиб юришарди.

Мирзо Абдуллатиф от чоптириб бораркан, кўчанинг икки юзида, туғли найза ушлаган сипоҳларнинг орқасида, таъзимда қотиб қолган мингларча одамларни кўрарди. Гузарлардаги оломон ҳам жимгина саждага бош эгиб турар, одамлар девор ёриқларидан, эшик тирқишларидан мўралаб қарашар, болалар эса томларга чиқиб олишган, уларнинг кўзларида таажжуб, ҳайрат, кўркув акс этарди. Шахзоданинг қалби букунги ложувард осмондай чарақлаб кетди. Ҳа, у Мовароуннаҳр учун, Самарқанддай шаҳри муаззам учун беҳуда олишмаган! Бобокалон Амир Темур ўзига доруссалтана қилган бу шаҳри бузрук кўчаларидан бир маротаба от чоптириб ўтмоқ, оломоннинг тиз чўкиб, саждага бош эгиб турганини кўрмоқ учун бир эмас, юз жон бўлса ҳам тикмоққа арзийди!.. О, нақадар улуг, нақадар ширин экан бу салтанат, бу тожи тахт! Шахзода ҳозир отини жоловидан тортиб тўхтатса-ю, қўл қовуштириб турган бу олмонга тиз чўкиб, ер ўпмокни амр қилса, амри вожиб бўлади. Тиз чўк, деса чўқади, ер ўп, деса ўпади. Қани бир кимарса амрини вожиб қилмай кўрсинчи?..

Расадхона олдидаги майдонга ҳам тумонат одам йиғилган эди. Юзларча қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қўлларидаги исириқ тутатилган исириқдонларини силкитишиб, кулоҳ кийган бошларни бир меъёردа тебратишиб, мадҳу сано ўқишар, яланг оёқ, яланг бош гадолар, қаланғи-қасанғилар қоқсуяк қўлларини чўзиб тиланчилик килиб юришар, қилич яланғочлаб олган суворийлар чор тарафдан оқиб келаётган оломон устига от чоптириб, орқага сулар, сипоҳларнинг ҳайқириғи, йиғилган халойиқнинг гувиллаши, қаландарларнинг зикри ва юқорида, расадхона минораларида чалинаётган ноғора-

ларнинг гумбирию карнайларнинг суронли наъраси ос-
мони фалакни тутган эди.

Расадхонанинг кўш тавақали темир дарвозаси ланг
очик, дарвозанинг икки ёнида, кун илик бўлишига кара-
май, устларига мовут чакмон, тулки ва сувсар пўстин,
бошларига кундуз телпак кийган доруссалтана зодагон-
лари, имомлар ва уламолар йиғилган эди. Дарвозадан
киргач, ховлининг ўнг қўл томонида баланд ёғоч сўри
қурилиб, унга шерозий гилам ва шойи кўрпачалар ёзил-
ган. Сўрининг икки томонида тўнлари устидан оқ ридо
кийиб, бошларига салла ўраган уламоий киромлар, эғни-
ларига зарбоф тўн, бошларига дур ва садаф қадалган
қимматбаҳо телпак кийган, кумуш камарларига тилла
бандли қилич таққан амирлар туришар, улар орасида
шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам кўринар эди.

Шахзода дарвозада кўринган ҳамон, жаноб Хомуш
турган ўрнидан кўзгалди, сўрининг икки ёнида турган
зоти олийлар, аъён ва боёнлар қўл ковуштирганларича
оркага чекиниб унга йўл беришди. Шахзодани ўз ёнига,
шойи кўрпачалар ёзилган сўрига таклиф қилди.

Сал ўтмай, ховлига бошларига учлик тақя кийган,
уст-бошлари юпунгина йигирма чоғлик мадраса талаба-
лари кириб келишди ва кўзлари жавдираб тўхтаб қолиш-
ди. Улардан кейин ҳамон мударрислик кийимларини таш-
ламаган ўн чоғлиқ мавлонолар кириб, толиби илмлар-
нинг ёнида саф тортиб туришди.

Ҳазрат «бошлаймизми», деган маънода шахзодага юз-
ланди. Шахзода «бошлайверинг», деб бош ирғади.

Жаноб Хомуш қўлидаги қахрабо тасбеҳини ўгирган-
ча ўрнидан турди. Қора бахмал тўн устидан кийган оқ
ридосини тўғрилаб олдинга ўтди ва майдонга йиғилган
оломонга қараганича нутқ ирод қилди.

Маросимда ҳукм сурган аллақандай илоҳий рух, ра-
садхона ховлиси ва дарвоза олдида тўпланган оломон-
нинг гуриллаши, ҳазратнинг хаяжонли ваъзи, йиғилган-
ларнинг «илоҳи омин» деган хитоби — бунинг ҳаммаси
унга истиқболнинг хайрли аломати, файзи илоҳий бўлиб
кўринди-ю, рухлантириб юборди. Оломоннинг хитобла-
рига ниҳоят дарвешларнинг ҳамду саноси кўшилди-да,
шахзоданинг вужудини боягидан ҳам кучли хаяжон чул-
ғаб олди. У гўё қанот ёзиб кўкка парвоз қилаётгандай
туюлиб, кўзларини юмди, лаблари оҳиста пичирлади:

«Эй халлоқи олам. Осий бандангни ўзинг кечиргайсен. Ўз марҳаматингни дариф тутмагайсен».

Унинг хаёлини шов-шув бўлди. У юраги «шиғ» этиб кўзини очди. Ўртадаги гулхан ҳамон кўкка чарс-чурс юлдузчалар сачратиб ловиллаб ёнар, лекин одамларнинг кўзи гулханда эмас, дарвозада эди, у ерда эса қандайдир ғалаён давом этар, «ушла», «тўхтат» деган хитоблар эшитиларди. Тўсатдан ғалаён тинди-ю, дарвозада... яланг оёк, яланг бош, кўйлагининг ёкаси киндигигача йиртилган, бир енги узилиб, осилиб қолган, сокол-мўйлови ўсиб кетган бир кимса кўринди. Важоҳати мудҳиш, мажнунсифат бу кимса... — ё раббий! — мавлоно Мухиддин эди! Мавлоно телба кўзларини ловиллаб ёнган гулханга қадаганича, кирган жойида бир зум турди, сўнг, кўлларидаги кишанларини шарақлатиб, ер депсиниб ўйнай кетди. Тўсатдан у ўйнашдан тўхтаб, дарвоза томонга юзланди.

— Ушланг бул телбани. Ушланг! — Ҳазрат Хомушнинг овози шов-шувни босиб янгради. Мавлоно Мухиддин, гўё қулоғига чўғ киргандай, ялт этиб қаради, телба кўзлари ёниб ҳазратга бир дақиқа тикилиб турди-ю, «Хой мусулмонлар! — деб бақирди. — Зиндондан қочган кофир Али Қушчи топилмиш! Мана, ул иблиси лаин! Ушланглар бу кофирни! Ушланглар!»

Бир неча сипоҳ унга ёпирилиб, занжирбанд кўллари-ни қайириб олишди. Лекин мавлоно қандайдир ғайритабiiй бир куч билан уларни силтаб ташлади-да, шахзода билан ҳазрат томон яқинлаша бошлади. У ҳамон қутурган кўзлари ёниб: «Али Қушчи! Ушланглар бу кофир мавлонони!» деб бақирар эди. Унинг кўпирган лаблари, қутурган кўзлари, бутун важоҳатида шундай мудҳиш бир нарса бор эдики, шахзода беихтиёр орқага чекиниб: «Тутинглар бу телбани!» деб қичкириб юборди. Яна бир неча сипоҳлар ва гулханга китоб ташлаётган қаландарлар мавлоно Мухиддинга ёпирилишди. Мавлоно ёпилганлар билан олишаркан, бу сафар телба кўзларини шахзодага тикиб, бирдан: «Ха-а... Падаркуш!» — деб хитоб қилди. — Хой, мусулмонлар! Ўз падари бузруквори, Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни топдum! Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни! Ўтга!»

Дарвоза олдидаги майдонга йиғилган оломон, ҳатто

ховлидаги аъёну боёнлар, бутун халойиқ, гўё тилдан қолгандай бир лахза гунг бўлиб қолди. Шу пайт, дарвозада... ечилиб кетган салласининг бир учи ерда судралган Салоҳиддин заргар кўринди. Ияги қалтираб, кўзларидан шашкатор ёш оққан Салоҳиддин заргар: «Пирим!» деб хитоб қилганича ҳазрат Хомушга қараб югурди, лекин ҳовли ўртасида сипоҳлар билан олишаётган ўғлини кўриб, унга ташланди. Бирок қаландарлар ва сипоҳлар заргарга эътибор бермай, мавлонони чалиб йиқитишди-да, қўл-оёқларини ушлаб, судраб кетинди. Боши тошга тегиб ёрилган, уст-боши қип-қизил қон бўлган мавлоно Муҳиддин эса, ҳамон талпинар, ҳамон хириллаб бакирар эди:

— Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар. Ўтга ташланглар...

Салоҳиддин заргар юм-юм йиғлаб сипоҳлар ва қаландарларга ёпишар, уларни тўхтатишга ҳаракат қилар, лекин биров унга қайрилиб қарамас эди...

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғиланиб еру кўк чарх-палак бўлиб кетди-ю, йиқилиб тушишдан кўрқиб, ҳазратнинг қўлидан ушлаб қолди.

— Ўзингизни босинг, шаҳзода. Барча халойиқнинг кўзи сиздадур. Қаддингизни тутинг.

Жаноб Хомуш яна узоқ ваъз айтди, лекин унинг сўзи шаҳзоданинг қулоғига кирмас эди. Унинг кўз олдидан ҳамон мавлоно Муҳиддиннинг мудҳиш вазоҳати кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янграрди: «Падаркушни топдум, мўъминлар. Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш. Ўтда...»

19

Норасиданинг қабридай кичкинагина янги қабр тепасида, кўзлари юмук, чўккалаб ўтирган Қаландар Қарнокий: «Туринг, шоир, фурсат зик, туринг», деб шивирлаган товушни эшитиб бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам наридаги сада тагида чўккалаб ўтирган бир одамнинг қораси кўринарди. Бу — Мирам Чалабий эди.

Қаландар Қарнокий яна бир марта тиловат қилиб юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди... Тонг яқин, осмонда сузган сийрак булутлар орасида заиф милтираган юлдузлар кўзга чалинарди, қаердандир олисдан, садақайрағочлар ортидан тиловат қилган қорининг ноғи-

рон овози кабрuston устида хазин куйдай оҳиста таралади... Бу овоз Каландарга нечундир мавлоно Али Кушчининг овозини эслатди. Назарида, гўё кори эмас, ҳибсда ётган устод ўз энасига куръон бағишлаётгандай бўлиб, кўзига яна ёш келди...

Мушטיפар кампир! Беш ой кўчага тикила-тикила, эшикдан ким кирса шунга: «Бўталоғим!» дея талпина-талпина, кеча, ниҳоят, узилибди...

Каландар бундан беҳабар эди, чунки сўнгги пайтларда устодга боғлиқ махфий бир иш билан туну кун банд эди. Мавлонони қутқаришнинг минг бир йўлини ўйлаб кўрган Каландар ва унинг дўстлари кеча, ниҳоят, шу қарорга келишди: ясовул кийимини кийган Каландар ёнига Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, от ва қурол-аслаҳаларини шай қилиб, тун ярмида Шохизинда қабристонига боришади. Қабристонда уни Қашқир кутиб олади... Қашқир уларга Али Кушчини ҳибсдан олиб чиқиб, махфий қатл қилиш тўғрисидаги девонбегининг сохта ёрлиғини топширади.

Ясовул кийимидаги Қаландар билан унинг йигитлари бу сохта ёрлиқ билан Кўксаройга киришади ва зиндонбегига ёрлиқни кўрсатиб, Али Кушчини олиб чиқишади...

Режа ниҳоятда хатарли эди: сохта ёрлиқ дарвозабон билан зиндонбегини шубҳага солиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳолда... уларнинг тақдирини йигитларнинг дов-юраклиги-ю, қиличларнинг ўтқирлиги ҳал қилажак.

Кеча Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, Зарафшон бўйидаги тўқайзорда тайёргарлик кўрди. Ясовуллар киядиган либосларни топдириб келишди, қилич ва ханжарларини чархлашиб, эгар-жабдуқларни шай қилиб қўйишди. Сўнгра Шохизиндада учрашадиган жойларини белгилаб олишгач, Қаландар устанинг олдига кетди. Бу хатарли юмушдан олдин у хозирлаб қўйган совға-саломларини олиб, Хуршида бонун кўриб келиш ниятида эди. Форга борса... бу маънос хабар!.. Хайрият, устанинг ёнида Мирам Чалабий бор экан, уни отига мингаштириб, гўристонга кетди...

Каландар, гўё ўз энаси билан сўнг бор видолашаётгандай, орқасига қарай-қарай гўристондан чиқди.

...Эллик тиллага Қашқир топиб берган кўркам кашка арғумоқ қабристон четидаги қайрағочзорда қантариглик турарди. Қаландар ғамгин ўйга толган Мирам Чалабий

билан жимгина хайрлашди-да, отига минди. Унинг хаёли ҳамон орқада, кабристонда, норасиданинг гўридай кичкинагина тупроқ уюми остида ётган, нимаси биландир ўз энасига ўхшаб кетадиган Тиллабибида эди.

Каландар куни кеча совуқ кабр янглиғ Кўксарой зиндонида ётган устоддан ўз номасига жавоб олган, унинг «қоғоз» ва қалам»дан кейин «энам Тиллабиби» деган сўзларини ўкиб титраб кетган эди... «Бенуқсон парвардигор. Унинг, мавлононинг гуноҳи бўлса бордур. Ва лекин фарзанд доғида ёнган бу муштипар онаизорнинг ёзуғи недур, ё раб?»

Каландар анчагача маъюс ўйлар гирдобидан чиқолмади, фақат йўлнинг бир қисмини ўтиб, тонг ота бошлагандагина кўнгли сал ёришиб, хаёли Хуршида бонуга орди...

Мана, бир ойдан ошдики, Хуршида бону тоғда, устанинг ошнаси Бобомурод мироб деган бир боғбоннинг уйида турибди. Қаландар ҳафтада бир, гоҳида икки марта бориб, уни кўриб келади. Бу учрашувлар Қаландарнинг дилини гоҳ ёруғ нурга, чексиз меҳрга тўлдиради, гоҳ кўнглига аллақандай нотинч, мубҳам ташвиш солади.

Хуршида бону соғиниб кутади, ҳар сафар уни кўрган да кўзи жикка ёшга тўлади, лекин Қаландар билади: унинг кўзларида қандайдир шубҳа, пинҳоний бир андух бор. Бу шубҳа, бу пинҳоний ғам худди олис-олислардаги ёнғин шуъласидай унинг ўйчан боқишларида, ногирон табассумларида, ҳуркак ҳаракатларида бот-бот зуҳр этиб қолади... Ҳар борганида бону ундан оиласининг ҳолаҳволини қайта-қайта суриштиради, унинг жавобларини энтикиб-энтикиб тинглайди. Қаландар ёлғон-яшиқ гапларни кўшиб бўлса-да, уни тинчитади. Аввалги сафар борганида бону отасининг ақлдан озганини эшитмаган эди. Лекин энди-чи? Расадхонада содир бўлган бу муҳиш воқеани доруссалтанада эшитмаган бир кимса йўқ. Эҳтимол унга ҳам бориб етгандур! Агар бориб етган бўлса, Қаландар унга не дейди! Кўнглини қандай овлайди?

Каландар, эғнида суворий либос, бошида дубулға, белида қилич, отини дам йўрттириб, дам чоптириб бораркан, хаёлидан шу фикр чиқмас, тоққа яқинлашган сайин кўнглидаги нотинч мубҳам туйғулар ортиб борарди.

Йўл тобора ўрлаб, қирлар баландлашиб борар, му-

саффо тонг хавосида йирокдаги корли чўққилар жуда якин кўринарди. Офтоб хали чиқмаган, лекин корли чўққилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. Ёмғирда чўмилган кўм-кўк барра майсалар бир-бир эсган тонг шабадасида майин чайкалар, гўё ипакдай товланиб, кишининг руhini эркалар эди... Майса билан копланган бу кўм-кўк адирлар, олисдаги корли чўққилар, шарқираб оккан сойларни кўрганда Қаландарнинг эсига ўз юрти тушиб, дилини аллақандай осуда бир маъюслик чулғаб олди. Ҳа, унинг, Қаландар Қарнокийнинг суюкли юрти ҳам, Қарноқ теvaraгидаги кир ва адирлар ҳам мана шундай майин, ям-яшил майса билан қоплангандир. Қалин боғлардаги ўрик ва шафтолилар ҳам худди мана шундай куртак ёзиб, гуллаш арафасида тургандир... Қани энди, мавлоно Али Қушчи зиндондан қутулиб чикса-ю, Қаландар унинг оқ фотиҳасини олиб, бонунни отга мингазиб, шу илиқ баҳор кунлари йўлга чикса!.. Қирлар, довонлар оша сойлар, жилғаларни кечиб, оқкўнгил чўпон-чўлиқларнинг овулларида тунаб, ўз юртига караб кетса? Бону билан бу осуда қирлар, худудсиз кенг даштда отларини дам йўрттириб, дам қушдай учиришиб, танҳо суҳбатлашиб, узок йўл босишса. Қаландар унинг кўнглидаги барча аламларни тўзғитиб юборса!..

Кун қиёмга келганда, олдинда, икки қир оралиғидаги сой бўйида «Куйган тепа» кишлоғининг боғлари кўринди. Қаландар жилғага тушиб, суворий либосларини ечиб, ўз кийимларини кийиб олди. Синохлар бу ерларга кам келар, кишлок аҳли, хатто Хуршида бонунинг ўзи ҳам от ўйнатиб келаётган суворийни кўриб, ваҳимага тушиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Бобомурод миробнинг ҳовли-жойи кишлокнинг энг чеккасида, тоққа туташиб кетадиган баланд кир ёнбағрида эди. Қаландар хар сафар одамларнинг кўзига тушавермаслик учун кишлокка кирмасдан жилға бўйлаб бориб, қирга ўрлаб кета қолар эди. Бу сафар ҳам сойдан чиқиб, отини тикка соларкан, отанинг болохонасида алвонранг бир нарса «лип» этгандай бўлди.

«Бону!»

Қаландарнинг юраги нечундир увишиб кетди.

Дарҳақиқат, Қаландар Бобомурод ота кўрғонининг четан деворига яқинлашганда ичкаридан югуриб чиккан бону кўринди. Эғнида уйларида кийиб чиккан гулдор ипак кўйлак, бошида илиқ тивит рўмол, Бону чопкиллаб

келиб отнинг жиловидан ушлади-ю, юзини аргумоқнинг ўмровига босиб пик-пик йиғлаб юборди.

Қаландар эгардан сакраб тушиб бонунинг қўллари-дан ушлади.

— Сизга не бўлди, бону? Нечун йиғлайсиз?

Бону жавоб бермади, ховлидан чиққан Бобомурод отани кўриб, шоша-пиша кўз ёшларини артди. Лекин Қаландар мироб билан, кейин, ховлида ип йиғириб ўтирган отанинг кампири ва келинлари билан кўришиб бўлиб, болохонага чиққан ҳамон, бону яна ўпкаси тўлиб, кўзлари ёшланди. Қаландар унинг иягидан ушлаб, бошини кўтарди.

— Нечун индамайсиз? Ё бу ерда кўнглингиз оғриди-ми, бону?

Хуршида бону «йўқ», деб бошини чайқади.

— Сиз... бир ҳафта бўлди, қайда қолдингиз?

Қаландар кўнгли бир хил бўлиб унинг нозик бармоқларини кафтлари орасига олди.

— Ўзингиз биласиз, бошимда минг бир ташвиш, бону...

— Биламен... — Хуршида бону ёшли кўзлари жавдираб, Қаландарга тикилди. — Отамлардин хабар топдингизми?

— Ҳа... — Қаландар кўзини бонунинг жавдираб турган кўзларидан олиб кочди. — Оллога шукур, осойишталик...

— Саройдан синохлар бормантиму? Тўполон бўлмаптиму?

— Йўқ, осойишталик...

— Оллога шукур... — Хуршида бону маъюс кулимсиради-ю, ёқасига туфлаб қўйди. — Туш кўриб кўрққан эдим.

Қаландарнинг юраги орқасига тортиб:

— Не туш? — деб сўради.

Хуршида бону «сўраманг, ёмон туш», деган маънода бош чайқади, сўнг, хиёл кизаринкираб:

— Бир ҳафта бўлди, ҳар куни кўзим тўрт бўлиб йўлингизга тикиламан, — деди. — Ёмон ўйларга бориб, жисмим зиркирайди...

— Бону! — Қаландар яна унинг нозик қўллари-дан ушлади. У бир зумгина бу маъюс санамнинг хипча белидан кучоклаб бағрига босгиси, юзидан, лабларидан ўпиб юпатгиси келди, лекин бонунинг кўзлари нечундир яна

жиққа ёшга тўлганини кўриб, юраги шиф этди-ю, айланиб келишга ундади.

Улар бокка чиқишди. Боғдан арчазор тоғ этакларига ўтиб жилға бўйлаб ўрлаб кетишди. Хуршида бону гулдор ипак кўйлаги билан қизил бахмал камзулини, оёғига қизил кобулий этикчасини кийган, чехраси ҳам сал ёришган, факат серкиприк бўта кўзларидаги аллақандай пинхоний маҳзунлик сўнмаган эди.

Каландар унинг ёзилиб кетиб, тақимиға тушган майин сочларига, хаяжондан тиниқ қизиллик югурган маъсум юзига, бошини бир томонга эгиб, ўйчан одимлашларига тикилиб бораркан, нечундир бу кун кечаси бўладиган хатарли юмуш қайта-қайта эсига тушиб, дилини она алласидай ҳазин бир туйғу чулғаб олди...

Пастда, кир ёнбағирларида дехқонлар ҳайдалган ерларга экин экишар, кетмонларини офтобда яркиратишиб ер чопишар, дарахтларнинг тағларини юмшатишар, ундан ҳам пастда, ям-яшил яйловда, сигир подалари, кўй-эчкилар ёйилиб юрар, қишлоқ боғларининг устидан эса ҳарир кўкимтир тутун кўтарилар, болаларнинг қий-чуви, бузоқларнинг, кўй-эчкиларнинг маъраши қулоққа элас-элас чалинади... Унинг элида, узоқ Қарноқда ҳам худди шундай кунлар бошлангандир? Одамлар қалъадан «Қоровул тепа» ёнбағридаги боғларга кўчиб чиққандир?..

Каландар чуқур хўрсиниб, офтобга қаради. Фурсат кетмоқда, офтоб тик тепага келган, ҳатто хиёл мағрибга оға бошлаган эди. Каландар юрагига яна ёпирилиб келган совуқ хисларни ҳайдаб, олдинда гул териб, ўрлаб бораётган Хуршида бонуга қаради.

— Бону!

Бону қўлидаги нафармонранг бинафша ва сарик гуллар дастасини ҳавода силкитиб, «бу ёққа келинг!» деб имлади-да, тўзғиган сочларини майин қора ипак рўмолдай хилпиратганича тошдан-тошга сакраб ўрлаб кетди. У юқорироқдаги атрофи арча билан ўралган кўм-кўк майсазорга етиб тўхтади.

— Мирзам!

Бу ўша таниш овоз, гадолик кунлари эшитган аламлик нидо эди. Каландар бир силтанишда эғнидаги чакмонини ечиб, қўлига олди-да, юқорига интилди.

Бону уни арчазор ичида кутиб турарди. Юзи сал оқарган, кўзларида пинхоний тараддул.

— Қайтасизми?

— Ўтиринг, бону. Сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор.

Қаландар чакмонини майсазорга ташлаб, ёнбошлади. Бу ердан, кўм-кўк арчалар билан ўралган майсазордан теварак-атроф кўринмас, фақат уларни куршаган ёш арчалару мусаффо осмонда сузиб юрган сийрак оқ булутлар қолганди, холос... Бону сочилиб кетиб, тақимига тушган сочларини назокат билан йиғиб, Қаландарнинг ёнига журъатсизгина чўнкайди.

— Не сўз?

Овозида аллақандай кўркув, жавдираган кўзларида яна ўша тараддуд.

— Нечун бундай қиласиз, бону?

— Не қилдим?

Жавоб ўрнига Қаландар уни белидан қучиб, ўзига тортди-ю, пирпираб учган лабларидан, лабларининг че-тидаги нўхатдай холидан ўпди. Бону кўзларини юмиб, бирдан ловиллаб кетган юзини унинг юзига босди. Бону титрар эди. Унинг лаблари чўғдай оташ, кўкраклари етилган, лекин хали қўл тегмаган шафтолидай юм-юмалок ва майин, оппок, нозик танаси оху танасидай хуркак ва бетокат эди...

Қаландар, гўё ҳушидан айрилгандай, кўзларини юмиб узоқ ётди, кўзларини очганида эса мусаффо осмон сатҳида сузиб юрган ошпок булутларни кўрди, улар булут эмас, кўкда охиста сузиб юрган оқ лайлакларга ўхшарди... Борлиқ унинг хисларидай тиник, осуда бир фароғатга чўмган, ҳаммаёқ жимжит, фақат қаердадир баландда, лайлаксимон оппок булутлар остида сўфитўрғайлар бетиним вижирлар, бу вижир-вижирда ҳам фақат бир нарсa эшитилар эди: ором, ором, ором...

Қаландар офтобдай илик бу туйғуга бўйсуниб, кўзларини қайта юмди, юмди-ю, бонунинг аллақандай ўксик йиғисини эшитиб, қаддини ростлади.

Хуршида бону, хаёлий гўзал сочлари майсалар устига тартибсиз сочилган, етилган шафтолидай юм-юмалок кўкраклари очик, лабларини тишлаб пиқ-пиқ йиғлаб ётарди.

Қаландар унинг бошини кўтарди, тўзғиган сочларини йиғиб-йиғолмай:

— Сизга не бўлди, бону? — деб сўради.

Хуршида бону жавоб бермади, юзини қўллари билан яшириб ҳўнграб юборди.

— Бону! Сўзланг: не бўлди? Агарчи мен...

— Йўк, йўк! — деди бону ўксиб. — Сиз эмас, мен бахтиқаро... ошқлик қандай бўлишин энди билдим... Нечун олло бизни бултур ковуштирмади? Нечун сизга бокира пайтимда... нечун илк ишқимни сизга инъом этмоқ насиб қилмади мен бахтиқарога!..

— Бону! — Қаландар бутун йигитлик кучи билан унинг нозик қоматини ўзига тортди, курукшаган лабларини бонунинг офтоб тегмаган оппок сийнасига босди...

Бу сафар унга осмон боягидан ҳам тиниқ, офтоб боягидан ҳам илиқроқ туюлди. Кўкда пирпираб учган сўфитўрғайларнинг вижир-вижирларига энди чексиз меҳрга тўла майин бир овоз қўшилган эди:

-- Мирзам, мирзам, мирзам...

Қаландар кўзларини очишга мажоли йўк, ўзича жилмайди:

— Айтмишларким, равзаи ризвонда ҳусида тенгсиз хурилиқлар бўлар эмиш. Бўлса бордур. Ва лекин фақирга ўшал тенгсиз жаннатингни ато қилсанг, ҳусида беназир хурилиқларингга қарамас эдим.

— Нечун? — кулди бону.

— Сўраб не қиласиз? Фақир барча хурилиқою фаришталарни тарк этиб, оллодан ёлғиз сизни тилаб олар эдим.

— Мирзам! — Хуршида бону унинг боши узра эгилди, уялинкираб сокол-мўйловларини тузатиб, юзини юзига босди, босди-ю, негадир яна кўзига ёш олди.

— Энди кетманг, мирзам. Менга ҳеч нарса даркор эмас. Қорним тўк, устим бут бўлса кифоя. Жориянгиз бўлиб, тоабад хизматингизни қиламен. Юртингизга кетайлик, мирзам.

Қаландар, эсига ёмон бир нарса тушгандай, ирғиб ўрнидан турди. Ё раб! Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди.

Хуршида бону ранги ўчиб, Қаландарнинг кўзларига тикилди.

— Кетасизми?

Қаландар унинг изтиробли нигоҳига тоб беролмай, кўзини олиб қочди.

— Кечиргайсиз, бону. Бормасга иложим йўк...

— Ҳозир кетасизми? — деди бону, овози титраб.

— Кетмасам бўлмайди, бону. Бир юмуш бор...

Хуршида бону унинг сўзини охиригача эшитмади.

Пирпираб учган лабларини каттикрок тишлади-да, тез бурилиб пастга караб чошиб кетди. Қаландар уни жилгадан ўтиб, бокка яқинлашиб қолганида қувиб етди.

— Бону! Сўзимга кулок солинг, бону! — Қаландар уни елкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лекин Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлар эди. Бу — боягидай маъюс йиғи эмас, аччиқ аламга тўла чексиз фарёд эди.

— Бундай бўлса... нечук бу ерларга олиб келдингиз? Ўзингиз олиб келиб, нечук ўзингиз хор қиласиз? Нечук келмай туриб ташлаб қочасиз?

— Сабаби... — Қаландар унинг юрагини тилка-пора қилишини сезиб, дудуғланди. Лекин ҳақиқатни айтмай илож йўқ эди.

— Сабаби, букун мавлоно Али Кушчини зиндондан қутқариб олиб чиқмоқ ниятимиз бор, бону...

Хуршида бону нам киприкларини пирпиратиб Қаландарга қаради. Унинг ёш тўла кўзларида хайрат аралаш ваҳима акс этди.

— Зиндондан қутқармоқ ниятингиз бор? Қандай қутқарасиз?

— Йигитлар бор. Бир неча ойдан бери шу ишнинг ҳаракатида эдик. Сиз билан ҳар дам бўлолмаслигимнинг боиси ҳам шунда, бону...

Қаландар гапни бошқа томонга буришга уринди. Лекин Хуршида бону ранги ўчиб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Бу ишингиз хатарли эмасму? Мен Кўксаройни биламен...

— Қўркманг. Хатарнинг олдини олганмиз...

— Йўк, йўк, мен биламен! Биламен!

Барча гина-кудуратлари эсидан чиққан Хуршида бону оқариб кетган юзини Қаландарнинг кўкрагига босиб, бетокат шивирлади:

— Йўк, йўк, бу ишингиз кўп хатарлидур! Сиз у ёқда... ҳибсга тушсангиз, мен бу ёқда не қиламен, мирзам? Не қиламен?

— Иншооллоҳ, ишимиз ўнгидан келар. Қўркманг, бону, яхши йигитлар бор! — Қаландар унинг тўзғиган сочларини тузатиб, яна юзидан, кўзларидан ўпди. — Мавлоно зиндондан чиқса бас, ўз юртимга олиб кетамен. Насиб қилса эрта-бириси кун йўлга чиқамиз...

Хуршида бону, унинг иссиқ бўсаларига жавоб бер-

мас, ҳамон юзлари ёниб, кўзларини юмганича Қаландарнинг линжида унсизгина титрар эди. Тўсатдан у бошини кўтариб, Қаландарга каради, кўзлари аллақандай чарақлаб:

— Боя... равзан ризвондан сўзладингиз... — деди энтикиб. — Оллодан бир тилагим бор, дедингиз. Шу сўзингиз рост бўлса... Кетмоқдан аввал... имом топиб, никоҳ хутбасини ўқитсангиз...

Бу сўзларнинг шафқатсиз маъносига тушунган Қаландар ҳам титраб кетди.

— Мен сизнинг шаръий манкуҳангиз бўлсам дейман. Олло бу ёлғон дунёда саодатли кунларга еткизмаса, тонгла маҳшарда... — Хуршида бону гапиролмай антика-антика жим қолди. Қаландар ҳам индамай уни бағрига босди...

Қишлоқдан имом кидириб ўтиришга фурсат йўқ эди. Қаландар воқеани Бобомурод отага тушунтирди. Бу гапдан негадир хурсанд бўлиб кетган мироб, хутба дуосини ўзи ўқиб никоҳлаб қўйди.

Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин аллақандай тинчиб, жимиб қолган Хуршида бону, Қаландарни боғ чеккасига кузатиб қўйди. Қаландар сўнг бор унинг жонсиз лабларидан ўпиб, отига минди. У боғлар ортидаги сўнгги кирга чиқиб ўгирилиб қараганида, Хуршида бону ҳамон унинг йўлида эди. Қаландар мудҳиш бир нарса рўй берадигандай юраги ачишиб отининг жиловини тортди, бир зум орқага қайтгиси, баланд қоя устида турган бонунинг олдига от чоптириб боргиси, уни даст кўтариб олиб, бағрига босгиси келди. Лекин кирларга ёнбошлаётган офтобга кўз таплади-ю, тишини тишига босиб отининг бошини доруссалтана томон бурди.

20

Кўксаройдан чопар келганда амир Султон Жондорнинг чорхари меҳмонхонасига беш-олти амирлар йиғилган, улар шаҳар доруғаси Мироншоҳ билан шайхулилом Бурхониддин жанобларини кутишиб, суҳбатлашиб ўтиришар эди. Дарвозани кулфлаб, ҳамма эшикларнинг зулфини солиб, дарчаларга кўк бахмал дарпарда тутиб, шам ёқиб ўтирган меҳмонлар «чопар» сўзини эшитиб ўринларидан ирғиб туришди. Оқ шойи кўйлак устидан банорас тўн кийиб, меҳмонларга ўзи хизмат қилиб юрган амир Султон Жондор турган жойида серрайиб қол-

ди. Ёлғиз Мирзо Улугбекнинг суюкли навкари Бобо Хусайн Баходир хушини йўқотмай, дархол шамдондаги ёлғиз шамни пуфлаб ўчирди, кейин қоронғида амир Жондорнинг ёнига келиб:

— Мехмонхонага ташидан қулф солдириг! — деди амирона оҳангда. — Ўзингиз бошқа уйга чикиб, тўшак ёзиб ётиб олинг! Тўшак ёзиб ётганингизни чопарлар кўрсин!

Амир Жондор дархол сергакланди. У мехмонхонанинг эшигига отнинг калласидай қулф солдириб, ўзи бошқа хонага чикиб, пешанасини танғиб ётиб олди. Лекин унинг тўшакда ётганини айтгали чиққан махрам тезда қайтиб кирди.

— Балхлик саройбон ўн нафар навкар билан келибди, амирим. Хаста тугул, ўлим тўшагида ётган бўлса-да, олиб кетамиз, дейди. Шаҳзоданинг фармони олийлари шу эмиш. Билъакс, кириб тинтув қилар эмиш!

«Тинтув» сўзини эшитган амир Жондор жон талвасида апил-тапил ўрнидан турди.

— Чикиб айт, ҳозир чиқамен. Отни жабдуқла!

Амир Жондор кийиниб, икки қўлигида икки махрам, инқиллаб-синқиллаб кўчага чиққанида, балхлик занжисифат саройбон ўн чоғлик навкар билан дарвозада бетоқат от ўйнатиб турарди. Унинг авзойини кўрган амир Жондорнинг эти жунжикиб кетди. У жўрттага қаттиқ инқиллаб, махрамлар ёрдамида отга минаркан, ёш махрамнинг қулоғига секин шипшиди:

— Саройда нохуш хабар борга ўхшайди. Мехмонларга айт: мен қайтгунча тарқалмасун...

Вақт тун ярмидан ошган, одатда бу пайтларда сукутга чўмадиган доруссалтана кўчалари аллақандай нотинч эди. Олис-яқинда от туёқларининг дупури эшитилар, ўқтин-ўқтин қўлларида мангъл ушлаган суворийлар у ёқдан-бу ёққа тасир-тусир от чопиб ўтишар, қоронғида изғиб юрган қандайдир кўлагалар кўзга чалинади. Кўксаройда фавқуллода бир воқеа содир бўлганига шубҳа йўқ эди, лекин не воқеа? Амир Жондор ўйлаб ўйининг тагига етолмас, буни биладиган балхлик саройбон эса, оғзига талқон солгандай индамай олдинда от чоптириб борарди.

«Ё тавба! Бу бемехр мустабиднинг қахридан ўзинг асрагайсен!» деди амир Жондор, вужудини чулғаб олган совук туйғудан юраги увишиб. Мана, бир ойдан

ошдики, амир Жондор саройга бормайди. Мавлоно Мухиддиннинг ожизаси Хуршида бону бир тунда дом-дараксиз гумдон бўлганидан бери Мирзо Абдуллатифнинг кўзига тушишдан кўрқиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Келган чопарларнинг ҳаммасига «хастамен, туролмаймен», деб жавоб берди. Хатто расадхонада бўлган китобларни ёкиш маросимига ҳам бормади. Лекин маросимда содир бўлган воқеани, ақлидан озган мавлоно Мухиддиннинг ҳазрат Низомиддин Хомуш билан шахзодага айтган сўзларини ўша куниёқ эшитди. Ўша кундан бери, мавлоно Мухиддиннинг сўзлари буткул доруссалтанага таркаб, ҳамма жойда, ҳамма ўлтириш, ҳамма анжуманларда гап бўлмоқда. Шу воқеадан кейин нечундир амир Жондордан хол-ахвол сўрагани келувчилар ҳам кўпайиб кетди. Келувчиларнинг ҳаммаси расадхонадаги воқеадан сўз очар ва бу билан амир Жондорнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлишар эди. Лекин суҳбат асносида ёт бир кимса кириб қолса, мавзу дарҳол ўзгарар, суҳбат бошқа масалаларга кўчар эди. Шундай бўлса ҳам, амир Жондор бир нарсани аниқ билиб олди: шахзодадан, унинг шафқатсизлигидан норози одамлар, хусусан амирлар, бек ва бекзодалар у ўйлагандан ҳам кўп экан. Не чора? Шарафсиз Хуросон юришидан кейин Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, шахзода билан зимдан тил бириктирган саркардалар ва нуфузли беклар ўзлари кутган имтиёз, юсак рутба ва шон-шухратга эриша олмадилар. Ҳазрат Низомиддин Хомушнинг оёғига бош урган шахзода ёлғиз шу такаббур ҳазрат билан бир гуруҳ уламои киромларнинг домига тушиб қолди. Шулар ёт деса ётади, тур деса туради. Хатто шайхулислон Бурхониддин ҳам бир четда қолиб кетди. Саройда эса тавфик ва фароғат қолмади... Бу ҳолатни зимдан кузатиб юрган амир Жондор, кўп шубҳа ва мулоҳазалардан кейин, бугун, ниҳоят, бир гуруҳ норози амирлар билан нуфузли бекларни чақиришга журъат этган эди. Бундан мақсад, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ ва агар ҳамманинг фикри бир жойдан чиқса унда...

Унда нима бўлишини ўйлашдан амирнинг ўзи ҳам кўрқар эди.

«Ё дариг! Нахот бу диёнатсиз падаркуш унинг муддаосидан хабар топган бўлса? Хабардор бўлса бас — амирнинг боши кетиши муқаррар! Ё раб! Емғирдан қочиб, дўлга тутилдим дегани шудир! Мирзо Улуғбекдан қуту-

либ, шон-шухрат орттирамсен деб, бу бсмехр хунрезга йўлиқдимму? — деди амир Жондор, деди-ю, хаёлига бир фикр келиб, тирноқларигача музлаб кетди. — Ал қасосул миналҳақ! Бу савдо ва надоматлар аълоҳазратларининг бегуноҳ кесилган боши, тўкилган кони учун қайтган бир жазо эмасму?...» — Амир Жондор кўз олди қоронғилашиб эгарнинг кошини ушлаб қолди-ю, ён-верига қаради.

Улар Кўксарой майдонига етган эдилар. Дарвоза олдида гулхан ёқиб ўтирган сипоҳлар амирни қўлтиғидан олиб, отдан туширишди. Амир Жондор, қандайдир ҳарорат ичида ёнса ҳам, дарвозадан ўзи юриб кирди, лекин хайхотдай ҳовлидан ўтиб, саройга етганда оёқлари қалтираб кетиб деворга суяниб қолди. Саройбон уни чиндан хаста деб ўйлади чамаси, қўлтиғидан суяб олди.

Амир Жондор саройбон очган эшикдан ичкарига кириб қўл ковуштирганда Мирзо Абдуллатиф нечундир саломхонанинг қоқ ўртасида оёқларини кериб олтин курсининг суянчигига суяниб турарди. Амир Жондор икки букилиб таъзим қиларкан, бир дақиқагина унинг чехрасига кўзи тушди. Лекин шу бир дақиқанинг ўзидаёқ мудҳиш бир нарса рўй берганини сезиб, яна тирноқларигача музлаб кетди. Шаҳзоданинг усиз ҳам озгин, захил юзи, ковоғининг остлари кўкариб кетган, тикандай қадалган кўзларида ҳам қўркув, ҳам аллақандай совуқ йилтиллаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳшатлиси... худди жигари шахзода Абдулъазиздай бошини сарак-сарак қилиш одатини чиқарган эди. Амир Жондор шахзодага қарашга журъат этмаса ҳам, унинг гилами товуш-сизгина босиб ёнига келганини ва қандайдир вишиллаб нафас олганини эшитди.

— Хўш, амир Жондор! Абу Саид Мирзо қайда?

— Абу Саид Мирзо? — Амир Жондор қўркибгина бошини қўтарди-ю, дарҳол ерга қаради.

Мирзо Абдуллатифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай консиз юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан бутун вазоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди.

— Нечун индамайсен? Абу Саид Мирзо қайдадур?

— Абу... Абу Саид Мирзо зиндондадур, давлатпаноҳ!

— Зиндонда бўлса... топ! — Мирзо Абдуллатиф амирни ёқасидан ушлаб қаттиқ силкиди. — Зиндонда бўлса дарҳол топиб келгайсен. Дарҳол!

Амир Жондорнинг мясида «қочибди!» деган фикр чакмоқдай чакнади. — «Шахзода Абу Саид Мирзо кочибди!»

— Зиндонда бўлса нечун титрайсен? Бор, кишанлаб олиб кел ул малъунни!

— Валинеъмат пуштипаноҳим! Ўлимдан хабарим бор ва лекин Абу Саид Мирзодан хабарим йўқдур... Бир ой бўлди, уйда тўшак ёзиб ётганмен... Оғир хастамен, давлатпаноҳ!..

— Хаста! — деди Мирзо Абдуллатиф хансираб. — Тўнғиздай семириб кетибсен. Тағин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тўшакда ётиб, менга карши ўргимчакдай тўр тўкийсен.

«Ё раб! Бу телба не дейди? Валиликми бу ё тусмоллаб сўзлайдими?»

— Сўзла, азозил! Абу Саид Мирзо билан тил бирик-тирдингми, йўкми?

— Биллоҳи азим...

— Биллоҳи азим бўлса, ул ғаламис Мирзони дархол банди қилиб олиб келасен! Олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..

— Ташлаймен, валинеъмат...

— Шу букун!

— Иншооллох, офтоби олам!

Мирзо Абдуллатиф амирнинг ёқасини қўйиб юборди, вишиллаб нафас олганича гандираклаб бориб ўзини тахтга ташлади. Амир Жондор ҳам ҳолсизланиб дсворни ушлаб қолди. Унинг кўз олдига негадир ўз меҳмонхонасида уни кутиб ўтирган меҳмонлар келди... «Шу букун банди қилиб олиб келасен, олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..» Майли, ишқилиб, бу телбанинг қўлидан соғсаломат қутулиб чикса бас! У ёғига нима қилишни ўзи билади. На яхшилик ва на ёмонликни билган бундай телбага хизмат қилмоқ ўтакетган нодонлиқдур!

Амир Жондор чўчиб кўзини очди. Тахтда ялпайиб ўтирган Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини бетоқат шақиллатар эди. Эшик охишта очилиб, бошига сурманг салла ўраган балхлик саройбон кирди.

— Амир Султон Жондор тархонга сарой ясовулларидан ўн нафарини берасен. Амир жаноблари шу букун ул иблиси лаин Абу Саид Мирзони тутиб, банди қилиб олиб келаду!

Шахзода амир Жондорга «чиқавер», деб бош ирғади-да, саройбонни имлади.

— Бу каззоб амирнинг орқасидан айбоқчи қўй! Эҳтиёт бўл: илоннинг ёғини ялаган бу тулки Абу Саид Мирзога қўшилиб кочиб кетмасин! Бошинг кетади! Уқдингму?

— Уқдим, давлатпаноҳ...

— Тўхта! — Мирзо Абдуллатиф эшикка йўналган саройбонни тўхтатди-ю, нечундир ҳаёли фаромуш бўлиб, бир нуқтага тикилиб қолди. — Ха! Зиндон бегига амр кил: хибсда ётган мавлоно Али Қушчини келтирсин!

21

Мавлоно Али Қушчи хайрат ва аросатда қолди. Мана, бир ҳафтадан ошдики, ташқаридан келиб турадиган тўқач нонлар келмай қолди. Кечадан бери эса тўқач тугул арпа нон билан бир чойдишгина совуқ сув ҳам тўхтади. Ё уни эсидан чиқаришган, ёхуд бу қоронғи гўрда очдан ўлдиришга қасд қилишган. Энг ёмони шундаки, мавлоно «Рисолаи дар фалакиёт»нинг муқаддимасини қоғозга тушириб бўлган, энди бу ёзувларни чойдишга солиб, пинхоний «садоқати зоҳир шогирдлари»га узатиш ниятида эди. Бу нияти ҳам пучга чиқди ҳисоб... Сўнгги кунларда мавлононинг иккала оёғи шишиб, бурунги оғриғига минг чандон оғрик қўшилдики, юрса юрганда оғрийди, ўтирса ўтирганда. У соатлаб бир жойда турганича, оёқларини укалайди, тишини-тишига қўйиб шишларни силайди. Ниҳоят, холдан тойиб, йиртиқ бўйрага ёнбошлайди. Лекин кўп ётолмайди, тагидан зах ўтиб, суяк-суякларигача зиркираб кетади-ю, туришга мажбур бўлади. Безиллаб оғриган оёқларини силаб-сийпаб сал тинчитгач, оқсоқлана-оқсоқлана тор хонани айланиб, яна рисола устида мулоҳаза юритади, ўзини чалғитиш, вужудини қақшатган оғрикни унутиш умидида ўйлайди. Лекин сўнгги пайтларда ўйлашга ҳам мажоли қолмади. Бир томондан очлик, бир томондан оғрик енга бошлади чамаси, ҳарорати ортиб, кўз олдини туман қоплайдиган бўлди, бу туман орасида гоҳ нурсиз кўзларидан шашқатор ёш қуйилган энаси Тиллабиби кўринар, гоҳ устод Мирзо Улуғбек, гоҳ Қозизода Румий хазратлари пайдо бўлиб, панд-насихатлар қилишар, гоҳо рисола устида баҳс юритишар, тузатишлар киритишар эди. Вожабо, ҳарорат пасайиб сал ҳушига келганда ўйлаб қараса, бу «тузатиш»ларда

ҳамиша жон бўларди... Букун оғрик уни айникса каттик кийнади. Тирноқларигача зиркиратган бу оғрик билан олиша-олиша туришга ҳам мажоли келмай, ҳарорат ичида ёниб ётаркан гўё эшик очилиб устод киргандай, гўё тепасига келиб:

— Сенга не бўлди, ўғлим Али? — деб сўрагандай туюлди.

— Не қилай, устод? — деди Али Қушчи, хаёлан ёнига чўнкайган устодга мурожаат қилиб. — Хасталик енгди...

— Аттанг! Бу оғир юмушни юклаб, сенга завол қилибмен, ўғлим. Ўрнингдан тур, шахзоданинг оёғига йиқил. Бошқа чора йўқдур, Али.

— Йўқ, устод. Сизнинг васиятингизни тарк этиб сирасрорни очгандан кўра, бу совуқ гўрда ўлганим аълодур, устод. Тонгла маҳшарда қай юз билан сизнинг юзингизга қараймен?..

Устод унинг сўзига қулоқ солмай, қўлтиғидан кўтариб, ўрнидан турғазмоқчи бўлармиш, сўнг, бирдан ўзгарган дарғазаб овозда:

— Тур дейман! — деб ўшқирармиш. — Сени офтоби олам Мирзо Абдуллатиф чорлайдур!

«Офтоби олам чорлайдур! Тушимму бу, ўнгимму?» Мавлоно бутун иродасини жамлаб кўзини аранг очди. Ажабо: унинг ёнида устод эмас, икки сипоҳ қўлтиғидан ушлаб турар, эшикда машъал ушлаган учинчи сипоҳ кўринарди. Али Қушчи тишини тишига қўйиб қаддини ростлашга ҳаракат қилди, лекин ростлай олмай деворга суянди-ю: «Сув!» деб пичирлади.

— Сув! — бақирди сипоҳлардан бири. — Сув келтир тез!

Али Қушчи бир коса сувни бир кўтаришда сипкариб, косани қайтариб берди. Муздай сув негадир ичини ёндириб ўтгандай туюлди. Хаёли равшанлашиб: «Шахзода фақирни не қилади? — деди ичида. — Мақсади не? Тағин сўрокми? «Куфр» китобларни топ, деб зуғум қилишми? — Али Қушчи дармонсизланиб кўзларини юмди. — Шахзода уни бу ҳолда кўрса не дейди? Ўжарлик қилсанг бундан ҳам хор бўласен, деб хурсанд бўлмасми?»

Али Қушчи хибсхонадан ўзи юриб чикмоқчи бўлди, лекин оёқлари иродасига бўйсунмай, қалтираб кетди-ю, сипоҳлар уни яна суяб қолишди. У узундан-узоқ ер

ости йўлагидан ўтиб, тепага чиккунча сипохларга суяниб борди, сўнг тишини-тишига қўйиб бир-бир босиб ўзи юриб кетди.

Тонг яқин бўлса керак, олис-яқиндан хўрозларнинг қичкириғи, эшакларнинг ханграши эшитилар, лекин осмон тўла юлдузлар тиник чарақлаб турар, ғир-ғир илик шабада кўкатларнинг, баҳор гиёҳларининг муаттар хидини уфуриб, димокка гуп-гуп урарди... Улар сарой ўртасидаги мрамр сарховуз ёнига борганларида, Али Қушчи бир зум тўхтаб, осмонга чарақлаб турган юлдузларга тикилди... Ана, қок пешанада Дубби аскар, ундан сал пастрокда бир ховуч қўрдай ғуж-ғуж милтираган Хулкар! Гумбаз устидаги Нохид юлдузи эса худди артилган олмосдай ялтиллайди... Тонг яқин... — мавлоно кўзларини юмиб, юзини майин шабадага тутди, гуркираб ўсаётган майсаларнинг сал тахир ва чучук бўйини тўйиб-тўйиб хидлади.

Ё тавба! Бу рўйи замин, бу худудсиз коинот қанчалар фусункор, қанчалар гўзал экан, нечун одамлар бундай тубан, бундай раҳм-шафқатсиз яралгандур!

— Мавлоно! — сипохлар уни холдан тойди деб ўйлашди чамаси, яна қўлтиклаб олишди, лекин Али Қушчи «ўзим!» деди-да, оксоклана-оксоклана, ўзи юриб кетди.

Али Қушчини саломхонага олиб киришганда Мирзо Абдуллатиф олтин курсида чуқур хаёлга чўмиб ўтирар эди. Эшик очилганда у чўчиб бошини кўтарди, сўнг гўё Али Қушчидан хадиксирагандай охиста юриб ёнига келди-ю, қўл қовуштириб:

— Ассалому алайкум, мавлоно! — деди кутилмаган бир мулойимлик билан.

«Бу риёкор падаркушга не бўлди? Нечук сертавозе бўлиб қолди?» — Али Қушчи деворга суянганича шахзодага хайрат билан тикилди. Мирзо Абдуллатифнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб, бурни сўррайиб қолган, сокол-мўйловлари қайчиланмаган, хатти-ҳаракатлари бесаранжом, ўзиям қаттиқ саросимада эди.

«Ё тавба! Бунга не бўлди?»

Шахзода бежо кўзлари билан бир зум унга синовчан қадалиб турди, кейин қўлидаги шақилдоғини боши узра кўтариб, қаттиқ шақиллатди.

— Зиндонбеги бефаросатлик қилибди! — деди у эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб. — Мавлоно кўп

азият чекибди. Бу зоти шарифни дархол ҳаммомга юборинг! Энгига янги сарупо кийдириб, корнини тўйдириб олиб келинг!

Хайратдан лол бўлиб қолган Али Қушчи ўзига келгунча саройбон уни қўлтиклаб саломхонадан олиб чиқиб кетди. Мирзо Абдуллатиф ўз фармонидан мамнун бўлди чамаси, мийиғида кулимсираганича, қўлларини орқасига қилиб, тахт атрофида айланишга тутинди.

Али Қушчини чақиртиришдан мақсад — ундан зойича¹га қараб, ўз тақдирини билиб беришини сўрамоқ эди. Чунки расадхонада содир бўлган машъум воқеадан кейин шаҳзода яна эски дардга мубтало бўлди. Кечаларигина эмас, кундуз қушлари ҳам юраги ўйнайдиган, кўзига алланималар кўринадиган бўлиб қолди.

Кеча кечқурун ногаҳон унинг қўлига шаҳзода Султон Муҳаммаднинг бир номаси тушди. Нома шайхулислом Бурҳониддин жанобларига йўлланган бўлиб, унда икки шаҳзода — Мирзо Абдулло ва Абу Саид Мирзонинг номлари зикр этилган эди. Шаҳзода шайхулислом Бурҳониддиндан кўндан бери ҳадиксираб юрар, чағир кўзли қибру ҳавоси баланд бу уламо, гўё унга эътиمود қилмагандай, саройга ташриф буюрмаслигининг ўзиёқ унинг қора ниятларидан далолат берарди. Рост, узок Хуросондан йўлланган бу нома шундай сирли иборалар билан битилган эдики, унинг мазмунини илғаб олиш амримаҳол эди. Лекин сирли иборалар билан битилган номанинг шайхулислом Бурҳониддинга йўлланишининг ўзи, хусусан унда икки шаҳзоданинг номи зикр қилиниши Мирзо Абдуллатифнинг кўнглидаги эски шубҳани яна бир бор таъкидлади: доруссалтанада унга қарши фитна бор!..

У Мирзо Абдуллони яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шаҳзода шайхулислом Бурҳониддиндан қандай ҳадиксираса, қайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобакор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан кўришга азм қилди. У девонбеги билан ясовулбошини олиб, Қўқсарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон камбар йўлакка тушди. Зиндонбеги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машъал, тор ва қоронғи йўлакни ёритиб олдида боришарди. Мирзо Аб-

¹ *Зойича* — гороскоп. Мунажжимларнинг юлдуз ва жадвалларга қараб башорат қилиши.

дуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш кўркувдан юраги увишиб, машғал ушлаган сипоҳлар орқасидан қоқилиб-суқилиб бораркан, бобоси курдирган бу ер ости унгурга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз камбар лаҳимга хайрат билан тикилар, машғал шуъласида аллақандай кўлагалар изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совуқроқ, ваҳималироқ туюлар эди.

Абу Саид Мирзо бу зимистон унгурнинг энг охирида, соҳибкирон Амир Темур ўзининг энг ёвуз ғанимларини сақлайдиган, эшигига темир қопланган тор хибсхонада сақланарди. Мирзо Абдуллатифни кўриб, нечундир олазарак бўлиб қолган зиндонбеги, қўллари дир-дир титраб, эшик қулфини узок тимирскилади. Ахийри ясовулбоши уни итариб юбориб эшикни ўзи очди ва ёнидаги сипоҳнинг қўлидаги машғални юлиб олиб, биринчи бўлиб ичкарига кирди. Ясовулбошининг орқасидан Мирзо Абдуллатиф кирди, кирди-ю, юраги музлаб кетди: хибсхона бўм-бўш, бир учи деворга қоқилган узун кишан ерда арқондай эшилиб ётарди!..

«Фитна! Тахтга Абу Саид Мирзони кўтармоқ аҳдида уюштирилган фитна!»

Боши сараклай бошлаган Мирзо Абдуллатиф, кўзлари олайиб, зиндонбегига қаради. Зиндонбеги гўё биров оёғига болта ургандай, ерга «гурс» этиб йиқилди-да, шахзоданинг этикларини кучди.

— Валинётмат пуштипапоҳим! Ўлимдан хабарим бор, лекин бу юмушдан хабарим йўқ!

— Ўлимдан хабаринг бўлса ўласен! Ё толасен, ё ўласен! — Мирзо Абдуллатиф этикларини ўпиб, ерда юмалаб ётган зиндонбегини бир тепди, бир тепди-ю, худди телбалангандай, унинг устига миниб, аёвсиз савалай кетди. Бир зумда оғзи-бурни қоп-қора қон бўлган зиндонбеги қўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб ерда илдондай тўлғанар, қон туфлаб алланималарни гулдирар, ялиниб-ёлворар эди. Лекин унинг меҳр-шафқат сўраб қилган илтижоси, оғзидан оққан лахта-лахта қон Мирзо Абдуллатифнинг юрагида раҳм-шафқат эмас, билъакс, қахру ғазаб уйғотгандай, тобора қаттиқроқ савалар, кўзлари телбаларча ёниб, аёвсиз дўппослар, тепкилар эди. У зиндонбеги хушидан кетиб, жимиб қолгандagina тепкилашдан тўхтаб ён-верига қаради. Ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамманинг юзида кўркув аралаш аллақандай ижирғаниш ифодаси бор эди... Нафасини

аранг ростлаган шахзода, бир ерда сулайиб ётган зиндон-бегига, бир ёнидаги махрамларига каради-ю, ўзини ҳам ваҳима босиб, шартта бурилиб, хибсхонадан чиқди...

Саломхонага қайтгач, бутун Кўксаройни оёкка тургазди. Хаста ётган амир Жондорни олдириб келиб, сўроққа тутди. Лекин бундан не фойда? У энди Абу Саид Мирзонинг топилишига инонмай қолди. Доруссалтанада зимдан фитна уюштирилаётганига энди шубҳа қолмади. Лекин бу фитнанинг тепасида кимлар бор? Шайхулислам Бурхониддинми? Шайхулислам бўлса, унга қайси амир, қайси аркони давлат, қайси аркони ҳарб қўшилган?... О, кошкийди, ҳозир шахзода бу машъум фитнани очса, унинг тепасида турган барча ғанимларни тутса? Лекин кимни тутати? Шайхулислам Бурхониддиними? Эвоҳ! Унинг қўли амирларга, бек ва бекзодаларга етса етадики, шайхулисламга етмайди! Амирлар эса... Шайтонни жиловлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатадиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди? Мирзо Абдуллатифнинг назарида, энди бутун Мовароуннаҳрда ҳеч бир кимса қолмадики, унга инониб, унга суяниб бўлса! Унинг назарида, бу фитнага аралашмаган бир кимса йўқ, ҳамма, ҳатто Балхдан ўзи олиб келган мулозимлари ҳам унга қарши ифво бошлаган эди...

Мирзо Абдуллатиф тўсатдан хаёлига бир фикр келиб, саломхонанинг ўртасида тўхтаб қолди. Унинг эсига отаси Мирзо Улуғбекнинг бир сўзи тушди. Отаси худди шу ерда, олтин курсининг ёнида туриб:

«Болам! — деган эди ёлвориб. — Бу машъум тожу тахт, бу бебақо салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилган эмас. Наинким сенга, ҳатто жиннатмакон бобонг Амир Темур Кўрагонийга ҳам вафо қилган эмас. Бу тожу тахтни деб, қатлу қирғинга юз тутмагил, зеро тожу тахт ила бевафо хотин орасида фарқ йўқдур, болам...»

«Нахот ул бетанфиқ шохнинг илтижоси арш-аълога етиб бормиш? Нахот унинг кўз ёшлари инобатга ўтмиш? Йўқ, йўқ! Қайдаги ўйлар келади хаёлига. Динул исломга қилич кўтарган ул шохи шарирнинг тилаги ижобат бўлмас! Осий банданга ўзинг шафе бўлғайсен, халлоқи олам!»

Эшик охиста очилиб остонада саройбон кўринди. Эшик очилганда чўчиб, қиличининг бандини ушлаган Мирзо Абдуллатиф, кўркқанини билдирмаслик учун кўкрагини керди.

— Хўш?

— Мавлоно Али Қушчини келтирмишлар.

— Айт, кирсин!

Мирзо Абдуллатиф қатор лаъл кадалган кумуш камарини тузатиб, тахтга бориб ўтирди. Унинг юраги нагидир тез-тез ура бошлаган, хаяжондан нафаси сиқилган эди.

Саройбон қўлтиқлаб олган Али Қушчи хаста одамдай хонага бир-бир босиб кириб келди-да, яна боягидай деворга суяниб бошини эгди. У таъзим қилдими ё ҳолсизликдан бош эгдими, буни билиб бўлмас эди. Али Қушчининг оёғига этик, эгнига иссиқ қора мовут чакмон, бошига қора қундуз телпак кийдиришган, фақат соқол-мўйлови олинмаган, лекин ўсиб кетган соқол-мўйлови унинг сўлғин, рангпар чехрасига бўлакча бир салобат, қандайдир маҳобат бахш этар эди. Мирзо Абдуллатиф саройбонга «чиқавер» деб имо қилди-да, кўнгли алланечук бўлиб, Али Қушчининг олдига борди. Овози ўзгариб:

— Қалайсиз, — деди, — ҳолингиз дурустми, мавлоно?

Али Қушчи кўзини бир очиб, қайта юмди. Олдида камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб турган Мирзо Абдуллатифни кўриб, яна боягидай ҳайратга тушди. «Бу каззобга не бўлди? Нечук бу хунхор саллох бирдан инсофга келмиш?

— Оллога шукур, — деди у охишта.

— Тамадди қилдингизми, мавлоно?

Али Қушчи билинар-билиномас бош ирғади: «Қилдим»...

— Бир қултум май ичасизми?

Али Қушчи индамади. У ҳамон кўзини юмиб турар, иссиқ ҳаммом ва яхши таомдан кейин унинг аъзойи бадани тамом бўшашган, зиркираб оғриган оёқлари қалтирар, кўз олдини туман босиб, хаёли чувалиб борар, агар шахзода ижозат берса, у ҳозир «шилк» этиб йиқиларди-ю, уйқуга кетарди...

Мирзо Абдуллатиф тоқчада турган нафис мунаққаш кўзачадан бир коса шароб қуйиб келиб, Али Қушчига тутди.

— Бир қултум ичинг, мавлоно! Банияти шифо, қувват бўлур.

«Ҳа, шифо қилса ажаб эмас!» — Али Қушчи дир-

дир титраган кўлига қадахни олиб, бир кўтаришда сип-кариб юборди. Мирзо Абдуллатиф унинг кўлидан пиёла-ни олиб токчага қўйди, сўнг, индамай саломхонани бир неча марта айланиб чиқди. У шароб таъсир қилишини кутиб, бот-бот мавлонога ер остидан караб кўяр эди. Дархақиқат, сал ўтмай, Али Қушчининг ранглар юзига қизиллик югурди, кўзлари чакнаб, серхашам хонани кўздан кечирди. Мирзо Абдуллатиф четрокдаги суянчиғи зарҳалланган юмшок курсилардан бирини унинг олдига суриб қўйди.

— Ултиринг, мавлоно!..

Али Қушчи ичида кулимсираб қўйди. Хаёлидан яна: «Ғалат! Бу тубан фирибгарга не бўлди! Раъйи не бунинг?» деган фикр ўтди. Шароб унинг фикрини равшанлаштирди, оёғини, бутун вужудини қақшатган оғриқни хиёл босди.

Мирзо Абдуллатиф унинг олдида кўл ковуштириб тўхтади ва яна боягидай мулойим товушда:

— Мавлонои азиз! — деди. — Камина сиздай донои давронни лутфан таклиф қилмоқдан бир тилагим бордур. Лекин бу тилагимни изҳор этмоқдан аввал бир нарсани билиб қўймоғингизни сўраймен... Сизни хибсга солмоққа фармон қилганимда бу баттоллар сизни бундай кийноқ остига олур, деб ўйламаган эдим. Афв этгайсиз, мавлоно!

«Ха, ўйламаган эдинг! Эҳтимол устоднинг орқасидан қотил йўллаганингда ҳам ул воҳиди замоннинг¹ қутлуғ бошини кесадилар деб ўйлагандурсен!..»

— Букун ҳолингизни кўриб, кўп пушаймон чекдим. Зидонбегини қаттиқ жазолаб, хибс қилдирдим... Бенуқсон парвардигор, бандаи ғофилнинг гуноҳидин ўтгайсиз, мавлоно...

«Ё тавба! Бу бемехр-бешафқат мустабиднинг бошига не кунлар тушдиким, хибсда ётган мендай бир бечора бандидин кечирим сўрайдур!» Али Қушчи Мирзо Абдуллатифнинг аллақандай жавдираб турган кўзларидан кўзини олиб кочди.

— Сиздай ҳокими мутлақ хоконлар факирдай бандаи мўъминлардин афв сўрамайдур. Мурудингиз не, сўзланг, паҳзода!

Али Қушчининг гапи Мирзо Абдуллатифга маъкул тушмади чамаси, юзига қон тепди, қовоғини уйиб:

¹ Воҳиди замон — ўз даврининг ягонаси.

— Сизни чақирмоқдан муродим шулким, — деди ранги ўчиб. — Зойичага қараб, салтанатнинг тақдирини сўзлаб берсангиз!..

Али Қушчининг лабларига билинар-билинемас табас-сум югурди:

«Фалакиёт илмига инонмай, устод барпо этган расад-хонани бединлар уяси деб атаган одам, энди нечун каминага мурожаат қилади?»

Шахзода унинг табассумига тушунди чоғи:

— Кўнглингизга озор берган бўлсам... кечиргайсиз, мавлоно! — деди уф тортиб. Унинг касалманд чехрасида теран бир маҳзунлик акс этди, овози кутилмаганда ғамгин ва самимий оҳанглар касб этиб, қалтираб кетди: — Аммо... сиздан яширмаймен, мавлоно. Ҳодисалар силсиласи шундайким... ўз тақдирим устида ўйламай иложим йўқдур, зеро, эл-улус тақдири соҳиби тож тақдирига боғлиқдур... Сиз эса коинот сирларини, юлдузлар сирини биласиз, мавлоно...

Али Қушчи ҳамон кўзларини очмай сукутга чўмиб ўтирар, хаёлида эса қандайдир исёнкор ўйлар тугён қиларди.

«На яратғувчи ва на бандасининг жазосидан кўркмай, ўз падари покингни қатл этдинг. Бу бебақо тожу тахтни деб, кулли аҳли донишлар сарбони бўлмиш улуг алломани маҳв қилдинг. Энди остингдаги тожу тахт силкинганда тақдири азалдан кўркиб, хибсда ётган фақир бир бандига юкунасен! Лекин бандаи ожиз не дейди? Унинг холи эртақдаги йўловчининг холига ўхшайди: ўнгга юрсанг шерга йўлиқасен, сўлга юрсанг аждоҳонинг комига тушасен!.. Зеро, ўз падарига қилич қўтарган зурриётнинг тақдири зойичасизроқ аёндур! Бўйнингга тавки лаънат тамғаси осилиб, абадулабад бадном ва бадбахт бўлғанинг пешанангда ярқираб тургандур, шахзода!»

— Шахзода маъзур кўрсинлар. Фақир кўпдан бери илми нужумни тарк этганмен...

— Боракалло сизга! — кулди Мирзо Абдуллатиф, унинг кулгиси сохта ва аллақандай асабий эди. — Илми нужум бобида доврўғингиз оламга кетгандур!

— Қачонлар бўлган! Алҳол... хасталик енгмиш...

— Хаста бўлсангиз табибларга кўрсатамен. Тиланг — Кўксаройда туринг, тиланг — расадхонада туринг. Энг яхши баковулар, энг содиқ махрамлар хизматингизга мунтазирдур. — Мирзо Абдуллатиф унинг жавобини кут-

май, шақилдоғини шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, фармон берди:

— Мавлоного Кўксаройдан энг кўркам, энг баҳаво жой тайин қилинг! Шу букун бу зоти шарифни сарой табибларига кўрсатинг! Баковуллар тайин қилинг. Яхши таомлар тайёрлаб берсин. Эндиликда мавлононинг холидан ўзим хабар олиб турамен...

Али Қушчи эсига энаси Тиллабибининг сўзлари тушди:

«Раҳматлик киблагохинг айтгувчи эди: «Шер билан подшодан йироқ бўлмоқ даркор!»

У хўрсиниб, ўрнидан турди... «Не чора, бу мустабиднинг қаҳрини кўрдинг, алҳол меҳрини ҳам кўриб қўй, Али! Хар калай, хибсда ётганингдан ёмон бўлмас...» — Али Қушчи мийиғида кулимсираб, саройбон етагида саломхонадан чикди.

22

Хуршида бону билан видолашиб «Куйган тепа»дан чикқач, отини бетиним чоптирган Қаландар Самарқандга кош қорайиб, дарвозабонлар дарвозаларини ёпишга хозирланаётганларида етиб келди. Агар эғнида суворий либослари бўлмаганда, эҳтимол уни шаҳарга киритишмас ҳам эди. Қалқонбек билан Босқинбек аҳдлашган жойларида — Шоҳизинда қабристони ортидаги жарликда кутиб туришар, лекин Қашқирдан дарак йўқ эди.

«Нахот алдаган бўлса? Нахот олтинларни чўнтагига уриб қочган ё сир-асрорни очган бўлса? Ё билъакс, Қашқир ҳам қўлга тушиб қолдимиз?» — Қаландар минг хил хаёлга борар, бетоқат бўлиб, жарликда у ёқдан-бу ёққа одимлар, лекин ғилайдан ҳамон дарак йўқ эди. Ана милт-милт ёнган уфқ юлдузлари ёнида Зухро юлдузи ҳам кўринди, олис-яқинда хўроз қичқирди. Энди Қашқирнинг келишидан фойда йўқ. Қаландар қайтишни ўйлаб, отининг айилини торта бошлади. Лекин шу пайт тепада, жар устида аллақандай шарпа эшитилди, сўнг пастга югуриб тушаётган кўлага кўринди. Қаландар ўзини панага олди-да, кўлага яқинлашгач, олдини тўсди:

— Бу ким? Сенми, Қашқир?

— Мен, дарвеш...

Қашқир хансираб тўхтади. Қаландар уни ёқасидан ушлаб ўзига тортди.

— Тагин не баҳона топиб келдинг, муғамбир?..

— Баҳона эмас, шумхабар, — деди Қашқир. У ҳамон хансирар, каттик югурганиданми, кўркқаниданми, ўпкасини босолмас эди.

— Хўш? — деди Қаландар сабрсизланиб. — Сўзла!

— Мирзо Абу Саид зиндондан қочибди. Кўксаройда тўполон...

— Қачон?

— Буни худо билмаса бандаси билмайди. Боя кечкурун шахзода зиндон айланиб юриб билиб қолибди. Қараса Мирзо Абу Саид йўқ. Сарой остин-устун. Зиндон-бегининг ўзи зиндон қилинди.

Қоронғида Босқонбекнинг кимгадир писанда қилиб: «Ҳап сеними?» деган овози эшитилди. Қалқонбек гурс-гурс юриб Қаландарнинг ёнига келди:

— Ерлиқсиз борсак не қилади? Ёрлиқ ўрнига қилич бор, оға?

Қаландар жавоб бермади. Хаёлидан: «Бўрининг оғзига тушган бутун чикмас экан-да!» деган фикр ўтди. Ҳа, бир неча ойдан бери қилинган ҳаракат бекор кетган эди. Қаландар бўшашиб, ерга ўтириб қолди.

23

Сой бўйига тикилган кўримсизгина чодир ёнида бетоқат айланиб юрган амир Султон Жондор от туёқларининг дупурини эшитиб, ўгирилиб қаради.

Қир ёнбағридаги сийрак арчалар орасидан саман йўрғасига яйдоқ миниб, амирнинг зотли қорабайирини етаклаб олган Қашқир чиқиб келди. Қашқир, нечундир оғзи кулоғида, ишшайиб келарди. Уни кутавериш тоқати ток бўлган амир Жондор кумуш сопли оғир қамчисини ўйнатиб, Қашқирга томон юрди.

— Қайда юрибсен, шайтони басир?

Қашқир амирнинг ҳақоратомуз сўзларини эшитмагандай қийғоч кўзини қисиб яна тиржайди.

— Фақир бир фаройиб нимарса кўрдим, амирим!

— Фаройиб нимарсангни қўйиб, отларни эгарла, иблис!.. Чанокийга кеч қоламиз!

Амир Жондор кумуш сопли қамчиси билан гулдор кизил сахтиён этигининг қўнжини чарс-чарс савалаб, чодирга кириб кетди.

Амирнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, Қашқир от-

ларга кетганда, пешин ҳам бўлмаган эди. Лекин пешинда сойдан бир уюр йилки ўтган эди, тушовда юрган қора арғумоғи тушмагур тушовни узиб, йилқиларга қўшилиб кетди. Қашқир саман йўрғасига миниб, уюрни қувди. Йилқиларни жилғанинг қуйи томонидаги «Қуйган тепа» деган кишлоқ ёнида зўрға қувиб етди. Лекин амининг боқувли қорабайири тутқич бермай қирга қараб чопди. Қашқир уни қир ёнбағридаги бир боғбоннинг четан девор билан ўралган боғига қамаб, зўрға ушлади, ушлади-ю, бояғи «ғалати нимарсага» кўзи тушиб лол бўлиб қолди. Бу «нимарса...» мавлоно Мухиддиннинг ожизаси, шоир Қаландар Қарноқийни шайдо қилган ва ниҳоят Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамидан қочиб, яшириниб юрган ҳуснда тенгсиз санам... Хуршида бону эди! Қашқир қорабайирни тизгинидан ушлаб, боғдан олиб чиқиб кетаётганида, болохонада турган жойида кўриб қолди, тўғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париваш бир кўринди-ю, йўк бўлди, гўё шарпа сезган оҳудай хуркиб қочди. Лекин пуштиранг ипак кўйлак кийиб, юзига зар сочилган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга шунчалик ёт ва шунчалик гўзал эдики, Қашқир, гарчи уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса-да, дарҳол фахмлади: бу ўша, Қаландар Қарноқийни ақли ҳушидан оздирган, шахзода Абдулғазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган, энди эса, Мирзо Абдуллатиф билан амир Жондор қидириб юрган подираи даврон эди...

Ҳуснда тенгсиз бу соҳибжамолнинг қочишига Қашқир ўзи ёрдам берган бўлса ҳам, Қаландар Қарноқий уни қаёққа гумдон қилганини билолмай доғда юрган эди. Омади келган экан, букун бу сир-асрорни ҳам билиб олди. Унинг олисдан ишшайиб келиши ҳам шундан эди. Қашқир бу хушхабарни амирга айтиб, уни хушнуд қилиш ниятида эди. Лекин... бошига мугиз битса ўз хўжасини сузадиган бу эшак унинг сўзига кулок ҳам солмади. Қутурган итдай копиб берди. Жула соз! Бир жихатдан бу хўкизнинг шундай қилгани ҳам яхши бўлди. Қашқир бу сирни арзонга сотмаслиги даркор...

Амир Жондор белига қиличини тақиб, чодирдан чиқди. Гўё беш-ўн нафар қароқчилар йиғинига эмас, Кўксаройга, Мирзо Абдуллатиф ҳузурида бўладиган машваратга ташиф қилаётгандай, зарбоф тўнини кийиб, қумуш камарини боғлаб олибди... У ҳамон қовоғини солга-

нича гурс-гурс юриб келиб, тиширлаб турган корабайир-ни жиловидан олди, гилай ёрдамида оғир гавдасини эгарга ташлаб, отига камчи босди...

Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ — осмонўпар тоғлар, кўм-кўк арчазор кирлар, ям-яшил яйловлар, шаркираб оққан сой — хамма, хаммаси гўё бу улкан аланганинг шуъласига чулғангану, бўлакча бир тиниклик касб этган, тоғу тошларгина эмас, хатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майин товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кўк-сарғини ипакдай эшилар, дам қизғиш рангга кириб, ял-ял ёнарди... Қаердадир кўкда, кўз илғамас баландликда сўфитўрғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар панасида какликлар сайрайди. Ахён-ахёнда от туёқларининг остидан қирғовуллар пир-пир отилиб чиқади, лекин семизлигидан кўп учолмай, ўзини ерга тап-тап ташлайди. Хар сафар от туёқлари остидан қирғовуллар пир-пир учиб чиққанда, теран хаёлга чўмган амир Жондор сапчиб тушади-ю, ичида қаттиқ сўкиниб кўяди, лекин сал ўтмай, яна хаёлга кетади. Амирдан қолмай деб, саман йўрғасини тинимсиз қамчилаб бораётган Қашқир эса... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлайди. Унинг кўз олдидан хануз бир кўриниб қойиб бўлган нозанин кетмас, назарида, нозанин бир лахзагина намоён бўлганда бу кенг жаҳон чарақлаб кетгандай туюларди. У эндигина бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарнокийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абдуллатиф, хатто амир Султон Жондорнинг ўзи ҳам нечундир доғда юрганига — хаммасига тушунди. Лекин у хозир офтоб янглиғ кўзини қамаштириб юборган бу маънос санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда от чоптириб кетаётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушхабарни айтмаганини эслаб суюнади.

Мана, икки ҳафтадан ошди, Абу Саид Мирзо зиндондан қочгандан бери амир Султон Жондор тархон шахзоданинг қаҳридан кўркиб бу ерларда жон сақлаб юрибди. Амир билан бирга Қашқир ҳам қочди. Қочмай чораси қолмади, зеро, авваллари ҳазрат Низомиддин Хомушдан кўрккан бўлса, сўнгги пайтларда шахзода ҳам уни шубҳа остига олганини сезиб қолди. Улар доруссал-

танада туrolмай бу тоғларга қочиb келганларида гиёхлар эндигина униb чиққан эди, мана энди ўтлар тиззадан келиb қолди, тоғлардаги ёввойи ўрикларнинг довуччалари нўхатдай бўлди... Ўзлари ҳам инсон нигохидан йироқ бу тоғларда ёввойи хайвонлардай кун кечиришяпти. Шахзоданинг айғoқчи ва сипoхларидан кўрққан амир бир кун бир жойда муқим туrolмайди, у сойдан-бу сойга кўчади, қорларга кириb ё жарликларга тушиб, кўримсизгина эски чодирини тикдириb пусиб ётади. Қашқир эса, кундуз ов қилади, кирғовул-пирғовул отиб, хўжайинини боқади. Кечалари эса чор-атрофдаги кишлоқларга ўғирликка боради, «ови юришган» кунлари битта яримта қўйми, эчкими топиb отига ўнғариb кайтади. Лекин сўнгги пайтларда ўғирликка чиқиш ҳам хатарли бўлиb қолди. Кишлоқларда усиз ҳам ўлпону жарима йиғувчилар кўпайиб кетди. Дехқонлар норози бўлиb ғалаён кўтарди, чамаси, ўлпончилар ёлғиз юрмай, қуролли сипoхлар, ясовуллар етагида келишадиган бўлишди...

Амир ҳам тинч ётмас эди. Ора-сира, гоҳо уч-тўрт кунда бир, аксарият қорoнғи тун қўйнида, пана-пана жойларда беш-олти номаълум кимсалар йиғилишиб маслаҳат килишади. Амир Жондор «чаноқий» деб атаган бу маслаҳатларга Қашқирни чақиритмайди, у одатда отларни кўриқлаб олисроқда юради. Қашқир уни четлатганларидан ранжимас, лекин уни қўшмаганлари учунми, бу чаноқийлар жуда сирли туюлар ва кўнглида кизикиш уйғотарди. Кунлар шу йўсин ўтиb бормoқда, бироқ бу хуфя чаноқийларнинг фойдаси кўринмайди. Зотан беш олти қувғинди амирларнинг қўлидан не келади? Бошида тож, тагида тахт, қўлида санoқсиз лашқари бўлган шахзодани сарнигун қилмoқ осонми?

Сўнгги кунларда Қашқирни кўп ўйлатган бу хаёллар буқун унинг миясидан чиқмай қолди. Мана ҳозир ҳам, олдинда бораётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига қайта-қайта тикилиб қараркан, ногаҳон хаёлига бир ўй келиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди.

Агар Қашқир тўнғизмижоз бу амирни тарк этиб, Кўксаройга қайтиб борса не бўлади? Қайтиб бориb, шахзоданинг оёғига йиқилса, бояги ҳуснда тенгсиз паривашдан дарак етказса не қилади? Шахзода унинг гуноҳларини кечмайдими? Нечук кечмасин? Кечади. Токи, қайда юрибсан, деб сўраса, «Ул нодиран давронни кидириб юрган эдим, уни топмай қайтмайман, деб қасам ичган

эдим», дейди. Агар шахзода тиласа амир Султон Жондорни ва хаттоки Қаландар Қарноқийнинг ўзини ҳам ушлаб бермок қўлидан келади, негаки Қаландар Қарноқий ҳам тузоқдан қўркмай ўзини тарикка урган беданадай, шахзоданинг айвоқчиларидан қўркмай, бу сулувнинг қўйнига кириб юргандур!..

Бу ўйлардан хаяжонланиб кетган Қашқир саман йўрғасини уст-устига қамчилаб, амир Жондорга етиб олди. Амир Жондор энсаси қотгандай бир ўкрайиб қаради-да, отининг жиловини кирга буриб, ўрлаб кетди. Бу қирнинг этагидан «Қуйган тепа» қишлоғига олиб борадиган ўзан ўтар, ўзанда намозшом пайтлари одам гавжум бўлар эди.

— Амирим, қирнинг ортида «Қуйган тепа» бор. У ерларда одам кўп бўладур!

Амир Жондор кир ёнбағрида ўсган ёлғиз арча ёнида тўхтади. Барваста гавдасини оғир тебратиб, эгардан туншаркан:

— Қишлоқ — сойнинг у юзида! — деди жеркинқираб. — Бу юзида ёлғиз қўрғон бор. Қирга чикиб қўрғонга қара. Қўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар берасен. Уқдингми, шайтони басир?

— Уқдим, амирим!..

Қашқир қирга от солдириб чиққунча тоғ чўкқилари устида лов-лов ёнган қирмизи шафак сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. Пастдаги сой ва сой бўйидаги қўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша бошлаган ҳам эди, каердадир олдинда, оламини чулғаб олган майин қоронғилик орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Қашқир ҳадиксираб тўхтади. Гулхан хийла олисда ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўлагалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, қўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйнатиб юрган суворийлар кўринди. Қашқир саман йўрғанинг бошини орқага бурди. Лекин бу пайт тепадан от чоптириб тушиб келаётган амир Жондорнинг ўзи кўринди. У: «Амирлар келмиш! Орқамдан чоп!» деб буюрди-да, Қашқирнинг ёнидан от ўйнатиб ўтиб кетди.

Икки ҳафтадан бери одам қорасидан қўркиб, пана-

панада пушиб ётган амир Жондорнинг бу килифи Қашкирга ғайритабиий туюлди. Лекин буни ўйлаб туришга фурсат йўқ эди, у ҳам отига камчи босди. Қўрғон дарвозаси олдида уларни бир гурух суворийлар, қўлларида машғал ушлаган аллақандай нотаниш навкарлар қарши олди. Амир Жондор улар ёрдамида отдан тушгач, Қашкирни четга тортди.

— Дарвозадан жилмай, келган-кетганлардан вокиф бўлиб тур! Кимлар келди, кимлар кетди — барини билиб ол! Уқдингми?

Амир қамчиси билан этигини чарс-чарс уриб, қўрғонга кириб кетди. Қашқир отларни четроқдаги толга боғлаб, орқага қайтаркан, сойдан яна бир гурух суворийлар чиқиб келаётганини кўриб, истикболларига шошилди. Лекин машғал ушлаган навкарлар ундан олдин етиб бориб, суворийларни отдан тушира бошлашди. Қашқир навкарларга аралаш-куралашиб, отларни жиловидан оларкан, биринчи бўлиб отдан тушган қора чўққи соқолли салладор уламони таниб юраги ўйнаб кетди: отдан биринчи бўлиб тушган бу салладор уламо... кўпдан бери кўзга тушмай юрган шайхулислом Бурхониддин жаноблари эди!.. Шайхулислом жанобларидан кейин шаҳар доруғаси Мироншоҳ отдан тушди. Мироншоҳ билан шайхулислом жанобларини қўрғондан чиқиб келган серсавлат бир амир қарши олиб, ичкарига бошлади. Қашқир бу амирни ҳам таниб, яна боягидай ғалати бўлиб кетди: эғнидаги суворий либослари ўзига кўп ярашган, сарвдай хушқомат, хушсурат бу одам Мирзо Улуғбек хазратларининг суюкли навқари... Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!.. Мирзо Улуғбек хазратлари тожу тахтдан жудо бўлиб, қатл қилингандан кейин Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳам қайгадир ғойиб бўлган, Мирзо Абдуллатиф уни ҳам кўпдан бери кидиртириб топдиrolмай доғда эди. Вожабо! Бу номдор арқони давлат ва арқони харб, дин пеншволярику бек ва бекзодалар бу эски қўрғонда не қилади? Амир Жондор айтган катта чаноқийда не битим тузилади? — Қашқир қоронғида дарвозада турган навкарларнинг кўзини шамғалат қилиб, «лип» этиб қўрғонга кирмоқчи бўлди, лекин навкарлардан бири кўриб қолиб, йўлини тўсди. Қашқир бир-бир босиб, отлар ёнига қайтди, чакмонини шувокзорга тўшаб, ёнбошлади...

Чаноқийга чақирилганлар келиб бўлди чамаси, дарвозада турган навкарлар қўлларидаги машғалларини ўчи-

риб, қўрғонга кириб кетишди, қўрғондаги гулханлар ҳам сўнди, фақат бир жойда ёнаётган оловнинг шуъласи кўзга чалинар, у ерда кабоб пиширилаётган бўлса керак, қовурилган гўшт ва пиёз ҳиди димокка гуп-гуп уриб, Қашкирнинг иштаҳасини китиклар эди...

Қашкир чалқанча ётиб, осмон тўла ғуж-ғуж юлдузларга тикилди. Назарида, осмонни тўлдириб юборган бу оппоқ юлдузлар гўё унга кўз қисиб, мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларини шахриёри фалак-иктидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асроридан воқиф дониши жаҳон дегувчи эдилар. Шу сабаб уламоий киромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундаш кўркишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир ҳикмат борга ўхшайдиким, кимки у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, холи вой бўлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларига қилич кўтарган баттоллардан бири Сайид Аббос эди. У ҳам ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқди. Аълоҳазратларининг тузини еб, тузлиғига туфлаган қанча амиру умаро қатлу қирғинга учрайди. Энди навбат шахзоданинг ўзига келди...

Қашкир боя йўлда ўйлаган ўйлари эсига тушиб, эти жунжикиб кетди. Йўқ, «падаркуш» деган ном чиқариб, дуоибад бўлган у саллоҳга юкуниб бўлмайди! Бу чанокийга Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддиндай зоти олийлар, амир Султон Жондор билан Бобо Ҳусайн Баҳодирдай саркардалар йиғилмишми, бас, шахзоданинг куни санокликдур!..

Қашкирнинг дилини водийни чулғаган қора шом янглиғ қора ғам чулғаб олди. Хаёлидан: «Бу жаҳаннамга, ҳеч бир кимсани омон қолдирмайдурган бу икки ўт орасига нечун тушиб қолдим!» деган фикр келиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетди. Лекин қанча ўйламасин, бу бетизгин ғам, бетасалли саволга жавоб тополмади.

Қашкир ота-онасини эслай олмас, эсини танибдики, бир нарсани билар, у ҳам бўлса Самарқанд бозори эди. У донғи мағрибдан машрикка кетган шу улкан бозорда мешқобчи, карвонсаройларда фаррош, ҳаммомларда гўлаҳлик қилиб катта бўлди. Қилмаган иши, кирмаган кўчаси қолмади. Ўғирлик ҳам қилди, каллакесарлик ҳам. Ахийри гуноҳларини ювмоқ ниятида зохидликни ихтиёр этиб, хилватга кирган эди, хилватда ҳам осойиш топма-

ди... Сабийлик ёшида бир ўғриказзобнинг қўлига тушиб ўғри бўлган эди, гўшанишинлик пайтларида ҳазрат Низомиддин Хомушнинг назарига тушиб, айғокчи бўлди, алхол бу баттол амирнинг тузоғига илиниб, икки ўт орасида қолди... Мана, ёши қирқдан ошди, лекин бу бебақо дунёга келиб, не ёруғлик кўрди?»..

Қашқир лабларида шўртак бир нарса сезиб, негадир ўпкаси тўлди-ю, ўзини тутолмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Бас! Бу гуноҳ йўлдан қайтмоқ, бегуноҳ мўъминлар қонига ботган бу шахри азимдан бош олиб чиқиб кетмоқ даркор. Бошқа чора йўқдур!..

Қашқир аламли ҳаёллар уммонига чўмиб, пинакка кетган экан, кимдир елкасидан туртиб уйқотди.

— Отларни эгарла, ясовул. Мехмонлар тарқаладур!

Қашқир кўзларини ишқалади, шоша-пиша ўрнидан турди. Қаршидаги юксак чўққилар ортидан олтин барқашдай ялтиллаган тўлин ой кўтарилмоқда, ойнинг гўё сут билан йўғрилгандай майин шуъласига чўмилган водий, баланд тоғлар, сойнинг у юзида элас-элас кўринган боғлар, шарқираб оқаётган жилға, кўрғон теварагида кишанларини шарақлатиб ўтлаб юрган отлар, бутун олам аллақандай ғалати, ҳаёлий бир манзара касб этган эди. Қашқир бояги кўрғон ва бояги сой эмас, гўё бошқа бир оламга келиб қолгандай бир дақиқа хайрон бўлиб қолди, кейин дарвозада ғала-ғовур бошланганини эшитиб, шоша-пиша отларни юганлаб, айилларни тортди. У отларни етаклаб дарвозага борганда, ичкаридан қоронғида оққушдай ажиб товланган оқ тулпорини ўйнатиб Бобо Ҳусайн Баҳодир чикди, доруға Мироншоҳ билан шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эса дарвозада амир Жондор билан хайрлашмоқда, бошқа навкарлар улардан йироқроқда қўл ковуштириб туришарди.

Амир Жондор «нечун кутдирасен?» дегандай, Қашқирга бир ўкрайиб қаради-да, Мироншоҳ ва шайхулислом жаноблари билан тезроқ хайрлашиб, корабайирини жиловидан олди. Четроқда турган сипоҳларнинг бири югуриб келиб уни қўлтиғидан кўтармоқчи бўлди. Лекин, одатда, отга ўзи минолмайдиган амир Жондор, бу сафар сипоҳни итариб ташлаб, бир талпинишда оғир гавдасини эгарга олди.

— Хўш, омон бўлинг, пирим!

— Оллоҳга топширдим, амир!

Амир Жондор бетоқат аргумоғини уст-устига қамчи-

лаб, кўрғон ортидаги кирга чиккунча от чоптириб борди, кирга чикқач, отини жиловидан тортиб, пастга, ой шуъласида корайиб кўринган кўрғонга ўгирилиб қаради. Кўрғон олдида ҳамон аллакандай кўлагалар ғимирлаб юарди.

— Хўш, чаноқийга қайси зоти олийлар таширф этмиш, танидингми, ясовул?

Қашкир одатдагидай эҳтиёткорлик билан жавоб берди:

— Кайдам, коронғида унча танимадим, амирим!..

— Муғамбирлик қиласен, шайтони басир!

— Биллохи азим, амирим.

— Билмасанг билиб қўй: бул чаноқийга доруссалтана доруғаси Мироншоҳ билан шайхулислон Бурхониддин жаноблари лутфан таширф буюрмишлар! Боя нечун шошганимни энди укдингми, ғилай?

— Уқдим, амирим! — Қашкир саман отини ниқтаб, амирга якинрок борди. — Чаноқийда не маслахат бўлди? Бу дарбадарлик ғурбатидан қачон халос бўлурмиз, амирим?

— Сабру токат қилғайсен, ғилай! — деди амир Жондор ва нечундир кулди. — Сабот қилсанг тезда бу ғурбатдан халос бўлиб, шахзоданинг ҳарамига кирасен, унинг сулув нозанинларини қучиб ётасен, ғилай!

«Шахзоданинг куни битгандур!»

Қашкир кундуз болохонада кўрган санам тўғрисида гапни айтадиган пайт келганини сезиб, юраги ўйнаб кетди. Кейин бояги маънос ўйлари эсига тушиб, бир зум иккиланди, лекин... тарки одат амри маҳол, риёкорликка ўрганган одам, кикирлаб кулди:

— Амирим ўз сўзида турадими, йўқми — билмасмен. Аммо бу дарбадарликдан қутулган кунда фақир сизга ҳуснда тенгсиз бир париваш тортиқ қиламен, бошингиз қўкка етадур, амирим!

— Қайси париваш? — Амир Жондор арғумоғини қамчилаб Қашкирнинг устига бургутдай бостириб келди. — Илоннинг ёғини ялаган шайтони басир! Сен мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси қайга яширинган — биласен! Билиб туриб мендан сир тутасен!

Қашкир отини жиловидан тортиб орқага тисарилди.

— Амирим...

— Сўзла, иблиси лаин, қайга яширгансен ул малакани?

Қашқир бир ўйида амирни тўғри Хуршида бону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю, Қаландарнинг таҳдидли сўзлари эсига тушиб, ўзини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу хирсли қўтас уни хозироқ бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди.

— Амирим, бу дарбадарликдан қутулган куни беш-ўн навкар берасиз, топиб келамен. Ҳозир ул малакни кидирмоқдин фойда йўқ!

Амир ўзича тўнғиллаб сўқинди, кейин:

— Эрта эмас, бириси куни тилаган навкарларингни берамен, — деди. — Топиб келмоғинг аниқму, шайтон?

— Аниқ, амирим!

24

«Боғи майдон»ни бир сайр қилиб келиш лиятида чиққан Мирзо Абдуллатиф, боғни кўргач, Қўксаройга қайтгиси келмай қолди. Пешинда қуйган жаладан кейин боғ гўё чўмилган келинчакдай очилиб кетди. Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулойимлашиб, яшнаб, бўлакча бир гўзаллик касб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сарик, нафармон ва қизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиниқ томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борликни булбул хониши тутди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-ййраб, тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо кочганидан кейин яна насваса босиб, уйку кўрмай изтиробда юрган шахзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андуҳлардан соқит бўлгандай енгил тортди. Майин қизил кум сепилган, беҳад катта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, хилол ва юлдузлар шаклида ясалиб, бўлакча бир меҳр билан парвариш қилинган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шахзода болалик ва ўсмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонандалар, товусдек раққосалар иштирокида берилган базми шамшидлар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. Ёдида бор: қайси бир улкан маъракага у олис Хуросондан жаннатмакон бобоси Шохруҳ Мирзо билан бирга келганди. Худди мана шундай илиқ кўклам пайтлари эди. Камида бир туман суворий кузатиб келган бу

катта карвоннинг бошида, устига ипак соябонлар тутилган кобулий араваларда, энагаси Гавхаршод бегим канизагу жориялари билан савлат тўкиб ўтирарди. Юзларига харир ипак дурра ташлаб олган бу гўзал канизлар шахзоданинг юрагини жазиллатар, у дам от ўйнатиб соябонли аравалар атрофида гир айланар, дам арғумоғини аёвсиз камчилаб, йироқ-йироқларга чоптириб кетарди. Бобоси Шохрух Мирзо тез юришни ёқтирмас, у энг яқин муқарраблари, хусусан, уламолар ва дин пешволари билан суҳбатлашганича, карвон бошида отини секин йўрттириб борар, лекин невараларининг шўхликларини тақик этмас, билъакс, улар от ўйнатиб, қиличбозлик қилиб юрганларини кўрса хушнуд бўлиб кулиб қўяр эди. Кечқурунлари эса, катта карвон кенг даштда, бўлиқ ўтлоқларда кўнар, қир ёнбағирларига ранго-ранг ипак чодирлар тикилар, ҳаммаёқда лов-лов гулханлар ёнар, Хиротнинг машҳур баковуллари барра кўзиларидан кабоб қилишар, доривор ўтлар солинган хушбўй шўрвалар пиширишар... Шунда қоронғиликка чўмган кенг дашт улкан лашкар қароргоҳини эслатиб, шахзоданинг хаёлини олиб қочар, юрагида жўшқин, пўртанавор истаклар уйғотар эди. У гоҳ даштдаги отларнинг кишнашига, гоҳ яқин чодирлардаги гўзал канизакларнинг майин кулгиларига, зеб-зийнатларининг нафис жаранглашларига қулоқ солиб, осмонга сочилган беҳисоб юлдузларга тикилиб ётаркан, олам беғубор, ёруғ бир маскан бўлиб туюлар эди унга. Юраги улуг жангу жадаллар, дабдабаю асъасалар, шон-шавкату тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шон-шавкату улкан бахт эмас, бундай ғурбат ва изтироб келтирар, деган хаёл етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди... Кошкийди, ўша беғубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса?..

Шахзоданинг дилини маъюс, аммо ҳар кунги муҳим туйғуларга ўхшамаган, аллақандай покиза ҳислар чулғаб олди. Шахзода мажруҳ қалбини илиқ нурга йўғирган бу эсдаликлар олами билан видолашгиси келмай бир-бир босиб «Чил устун»га қайтди. Кун ботганми, йўкми, билиб бўлмас, лекин деворлари кўк, сариқ, пуштиранг хитой кошинлари билан безатилган «Чил устун» қошо-наси гўё улкан бир гулхан ичида қолгандай ял-ял ёниб кўзни олар, фақат кошонанинг тўрт бурчидаги ложувард минораларгина бўлакча жилоланиб, оловга бўй бермаган топ устунлардай бу ажиб гулхандан ажралиб турарди...

Шаҳзода кошона олдида қўл қовуштириб турган маҳрамлар ёнидан ўтиб, оқ мармар зинанинг пиллапояларини бир-бир босиб, иккинчи ошёнага чиқди. Иккинчи ошёнанинг зарҳал безаклардан чарақлаб кетган серхашам хонасида уни балхлик занжисифат саройбон кутиб олди. Шаҳзода унинг таъзимига эътибор ҳам бермай айвонга чиқди. Четларига ўймакор панжара ясалган катта айвонга ипак кўрпачалар тўшалган, ўртадаги хонтахтага баркаш-баркаш ноз-неъматлар қўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу кошонанинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан боғ, қизил қум сепилган хиёбонлар, хилол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, янада сўлимоқ кўринарди. Олисда, Кўҳак қирининг ортида, харир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак тоғлар кўзга чалинар, Самарқанд дарахтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин бериоқда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзни қамаштириб чарақлар, бу — шафақ жилоланган расадхона пештоқлари эди...

Шаҳзоданинг хаёлини саройбоннинг журъатсиз овози бўлди:

— Давлатпаноҳ афв этгайлар. Қайтмоқ даркор. Тезда доруссалтана дарвозалари беркиладур...

«Дарвоза беркиладур?.. Йўк, у Кўксаройга қайтмайди. У буқун шу боғда, шу кошонада тунайди. Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудхиш васвасадан қутулса, шояд!..»

— Мусаллас борму? — деди шаҳзода кўзларини юксак тоғлардан узмай.

— Бор, давлатпаноҳ... — Саройбон оёқ учида юриб, меҳмонхонага кириб кетди-да, дархол қайтиб чиқди. Шаҳзода унга қарамас ҳам, кўзачадан қуйилаётган шаробнинг майин қултиллашини эшитди.

— Марҳамат қилгайсиз, давлатпаноҳ...

Шаҳзода гулдор хитой косасида қип-қизил ёниб турган қуюқ майни бир кўтаришда сипқариб, «тағин» деб имо қилди. Иккинчи кадахни ҳам бўшатиб, саройбонга қайтариб бераркан:

— Буқун шу жойда тунаймен, — деди. — Баковуллар борму?

— Хизматингизга мунтазирдур, давлатпаноҳим...

— Айт, бедана кабоб пиширсинлар!

— Бош устига...

— Тўхта! — шахзода кулимсираганича саройбоннинг кўлидан гулдор чинни идишни олиб хонтахтага қўйди. Унинг дилида қандайдир янги бир тилак, шўхлик, сафо истаги туғилган эди.

— Кўксаройга чопар юбор! Харам бекасига айтсин: беш-олтита ёш канизлар билан хонандаларни олиб, дар-хол етиб келсин... Уқдингму? — шахзода яна кулимсираб, саройбонга кўз қисди:

— Букун бирга айш қиламиз. Канизлар орасидан кўнглингга ёққанини танлаб оласен!...

— Тасанно, давлатпаноҳим! — Саройбон кулимсираб, орқаси билан юриб чикиб кетди.

Шахзода мунаққаш чинни идишдан яна бир пиёла май қуйиб ичди-да, хонтахтадаги ноз-неъматлардан бирикки чўкилаб, ипак кўрпачага ёнбошлади...

Боялар ортидаги шафақ сўнган, осмонда, сийрак булутлар орасида илк юлдузлар ёнган эди. Пастдан саройбоннинг ўктам овози, дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди. Сал ўтмай, бу овозлар ҳам тинди-ю, қошона теран сукутга чўмди. Шахзода бутун аъзойи баданига роҳатбахш бир нарсa қўйилиб, бўғин-бўғинларигача бўшашиб, майинлашиб бораётганини сезди-да, бошини парку ёстикқа ташлади, кўзлари илиниб бораркан, кўнглидан: «Шояд шу бугун барча ғурбатлардан халос бўлсам!» деган фикр ўтди. Лаблари пичирлаб: «Ё раббим! Ўз хифзи химоятингда сақлаб, раҳм-шафқатингни дария тутмагайсен!» деб қўйди.

Шахзода туш кўрди. Гўё у Кўксаройда, харамхонага ёндош ўрдадай кенг, мухташам хонада катта базми жамшид қураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой маҳрамлари, шахзоданинг энг яқин муқарраблари йиғилган эмиш. Баковуллар олтин барканшларда таом торғишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машхур созандалар жон олувчи дилрабо куйлар чалармиш, хонанинг тўридаги харир парда орқасида эса ярим яланғоч нозанинлар зеб-зийнатларини ёкимли жаранглатиб, нозу карашмалар билан минг мақомда хиромон қилармиш... Тўсатдан эшикда амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шахзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармишу:

— Ушланглар бу фитначини! — деб бақирармиш. — Бу каззоб доруссалтанада яшириниб, бизга чоҳ казиб юргандур!

Тўрда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шахзодага юзланиб яна таъзим қилармиш.

— Пуштипаноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садокати зоҳир қулингиздурмен! — дермиш.

— Содиқ қулим бўлсанг қайларда юрибсен, баттол? — деб бақираб эмиш шахзода.

— Садокати зоҳир қулингиз сиздай валинеъмат пуштипаноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Буқун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз барча ғурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай енгил тортасиз, давлатпаноҳ! — Амир Жондор шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақирармиш. Хонага дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кўтариб, нотаниш бир навқар кириб келармиш. Амир Жондор унинг қўлидан баркашни олиб, шахзодага узатармиш:

— Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпаноҳ!

Шахзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш! Баркаш қўлидан тушиб, қонга бўялган боши ерга юмалаб кетармиш...

Шахзода дод солиб қичқирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чиқди. Улар чиққанда, шахзода, ўнг қўлида яланғоч қилич, чап қўли билан айвоннинг устунини қучоқлаганича сармаст одамдай чайқалиб турар, унинг бу туриши, олазарак кўзлари, бутун вазоҳати шундай мудҳиш эдики, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсағада тўхтаб қолишди.

— Сиз... сизга не бўлди, давлатпаноҳ?

Балхлик саройбоннинг таниш овози шахзодани хиёл хушига келтирди. У ҳозир кўрганлари туш эканини эндигина тушуниб, бўшашиб кўзини юмди. Лекин кўзини юмиши билан нигоҳи олдиға яна олтин баркашда тиржайиб ётган ўз боши келиб, бир ирғиб тушди-ю қилич яланғочлаганича қаршисида турган саройбон томон юрди. Саройбон билан унинг орқасига яшириниб олган маҳрам, саросима ичида, ўзларини четга олишди. Бошидаги тождор телпаги бир томонга оғиб кетган, кўзлари қини-

дан чикаёзган шахзода гандираклай-гандираклай чароғон хонага кирди. Пойгакда кути ўчиб турган бир неча машшоқ ва хонандалар уни кўриб, ўзларини зинадан пастга отдилар, тўрда, ипак парда орқасида бир-бирларининг пинжларига кириб олган канизаклардан бири додлаб юборди.

— Йўкол! — бақирди шахзода пойтакда тўхтаб. — Йўкол бу даргоҳдин!

Ярим яланғоч канизлар, гўё хурккан кийиклардай, бир-бирларини туртиб-суришиб, мрамар зиналардан пастга отилишди.

Шахзода уларнинг диркиллаган оппоқ танларидан кўзини олиб қочаркан: «У ерда ҳам яланғоч канизлар, бу ерда ҳам яланғоч канизлар, — деган фикр хаёлидан ўтди. — Эй дариг! Тушимми бу ўнгимми? Бошимда яна не савдолар бор, халлоки олам!...»

Чароғон хона уни хиёл ўзига келтирди. У қиличини кинига солиб, хонанинг ўртасида тўхтади. Лекин юраги ҳамон гурс-гурс урар, нафаси етмай хансирар эди...

«Оллога шукурким, туш экан. Туш! Лекин қонга бўялган ўз боши!.. Эй, дариг! Осий банданг бошига тагин не савдолар соласен? Тақдир нени раво кўрадур?»

«Тақдир» сўзи шахзодага негадир мавлоно Али Қушчини эслатди.

«Филхақиқат, ул жомииул улум¹ зойича кўриб, шахзоданинг тақдирини сўзлаб бермоғи лозим эди!» — Шахзода кўзлари бежо ёниб, эшикда қотиб турган занжисифат саройбонга қаради.

— Дарҳол Кўксаройга чопар йўлла! Мавлоно Али Қушчини олиб қайтсин!

— Давлатпаноҳ! — Айвон эшигида турган саройбон журъатсизгина одимлаб, ичкарига кирди. — Тун ярмидан ошмиш. Доруссалтана дарвозалари ёпилгандур!

Шахзода қалтироқ босиб, унга томон юрди.

— Чопарнинг илкига ёрлик битиб, муҳр босиб бер! Ёхуд ўзинг бирга бор! Бас! Мавлонони ер остидан бўлсада, дарҳол топиб келасен. Уқдингми?

Саройбон жимгина бош эгганича пастга тушиб кетди.

Шахзода ҳолсизланиб деворга суянди. Мудҳиш кўркув уни қарахт қилиб кўйган, у ҳолдан тойиб «шилқ» этиб йиқилиб тушишга тайёр, лекин йиқилиб

¹ Жомииул улум — барча илмлар эгаси.

тушишдан кўркар, зеро, кўзини юмса олтин баркашда конга беланиб тиржайиб ётган ўз бошини кўришини билар эди. Нигоҳи олдидан кетмаётган бу даҳшатли манзарани унутиш умидида у яна бир пиёла май ичди. Лекин аксига олиб, бу сафар мусаллас унинг юрагини баттар увиштирди. У гўё эшикдан ҳозир амир Жондор кириб келадигандай, кириб келиб дастурхон ёпилган машғум баркашни узатадигандай, яна бир лаҳза гаранг бўлиб турди. Бутун вужуди кулоққа айланиб, наstdаги овозларга кулоқ солиб қотиб тураркан, олазарак кўзлари тўсатдан тоқчадаги китобларга тушди. Айвонга чиқадиган эшикнинг устидаги куббасимон тоқчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сариқ, кизил чарм жилдлари олтин қандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило тараптиб камалакдай товланарди.

Шахзода нигоҳи олдидаги совуқ манзарани қувиш умидида кўк чарм жилдига зарҳал безак солинган қалин китобни олди: Низомий Ганжавий!..

Шахзода ёшлигида, мадрасада таълим олиб юрган чоғларида Низомийнинг мусикадай тиниқ шеърларини, пурҳикмат ривоятлари ва дostonларини кўп муталаа қилган эди. Шу сабабданми, шахзоданинг дилида умидга ўхшаш қандайдир бир нарса «милт» этди. Гўё хаёлини чулғаб олган мудҳиш жумбоққа Низомий Ганжавийдан жавоб топадигандай шоша-пиша китобни очиб, биринчи мисраларига кўз югуртирди-ю, худди бошига оғир гурзи тушгандай чайқалиб кетди. Кўз олди қоронғилашиб, кўк чарм жилдлик оғир китоб, худди тушида кўрган олтин баркашдай, қўлидан сирпаниб тушиб, йиртик варақлари гиламга сочилиб кетди...

Ё раб! Ҳозир китобни очганда дафъатан кўзи тушган илк мисралар... тушида кўрган қонли калладан ҳам даҳшатли эди... Шахзода юрагини чангаллаганича кўзини юмди, лекин зарҳал харфлар билан битилган сирли мисралар худди бояги қонли калладай кўз олдидан кетмай, оловдай ловиллаб турарди. Шахзода дилига даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидими, йўқми, ўзи ҳам билмас эди. Лекин ундаги «Падаркуш, тожу тахт, олти ой...» деган сўзлар худди қиздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб, нигоҳи олдида ял-ял ёниб турарди. «Падаркуш... тожу тахт... олти ойдан ошмайду...»

«Унинг тахтга ўтирганига неча ой бўлди?.. Шаъбон ойи эди. Букун раббиул аввал!... олти ой... бўлмиш!»...

Шахзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош кўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чикди:

«Осий бандангга ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфик галаи сакларни қатлу ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёққанимми?.. Осий бандангга аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?»

Шахзода ер ўлганича кўкка тавалло қилиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...

25

Мавлоно Али Қушчини тун ярмида уйғотишганда унинг хаёлидан: «Тағин шахзодами? Тағин зойича кўриб, тақдирини айтиб беришми?» деган фикр ўтди. Али Қушчи умри бино бўлиб, илми нужум билан шуғулланмаган, зотан башорат қилиш одати бўлмагани учун бу учрашувдан ийманар, икки ҳафтадан бери уни яхши парвариш қилиб, умид билан кутиб ётган шахзодага тайинли бир гап айтолмаслигини ўйлаб, виждони қийналар эди. Мана энди ўша оғир кун келди. Лекин, ажабо: Али Қушчини уйғотишган ясовуллар уни саломхонага бошламасдан Қўксаройдан ташқарига олиб чиқишди, дарвозада тайёр турган арабий арғумоклардан бирига миндиришиб, Регистон майдони томон от чоптириб кетишди.

Кундузги илик ҳаво бузилиб, кучли шамол кўтарилган, осмонни қора булут қоплаган, кимсасиз кўчалар жимжит эди.

«Бу коронғи тунда уни қаёққа олиб борадилар? Мақсадлари не бу суворийларнинг?» — Али Қушчининг кўнглида совуқ бир шубҳа уйғониб, бадани жимирлаб кетди. Лекин хиёл мулоҳаза қилгач, ичида кулимсираб қўйди: «Бошингга не савдолар тушмасин, бу кўрганингдан ёмон бўлмас. Нечун титрайсен, мавлоно?..»

Олдинда от чоптириб кетаётган навкарлар Кеш дарвозасидан чиққач, чапга бурилишди, кейин қандайдир

* *Раббиул аввал* — 1450 йил май ойига тўғри келади.

жарликлардан, сувсиз хандақлардан, ариқлардан ўтиб боғ ва экинзорларни оралаб кетишди. Шу йўсин анча юргач, катта йўлга чиқишди. Чиқишлари билан Али Қушчининг юраги яна бир хаприқиб тушди: бу йўл тўғри расадхонага олиб борар эди!.. Нахот уни расадхонага олиб борсалар? Муддаолари не?

Йўқ, олдинда от чоптириб кетаётган сипоҳлар расадхонага етмай яна чапга, «Боғи майдон» томон бурилишди. Боғнинг усти берк дарвозахонаси олдида Али Қушчини балхлик занжисифат саройбон қарши олиб ичкарига бошлади. Саройбон оғиз очиб бир нарса демади, лекин унинг индамаслиги яхшиликдан дарак бермас, зимистон тун кўйида ўрмондай шовиллаётган бу улкан боғда нимадир рўй берган эди.

«Чил устун» кошонасининг биринчи ошёнасида милт этган чирок кўринмас, факат тепадаги битта даричадан ёруғ шуъла қуйилиб турар, лекин ичкарида «тиқ» этган товуш эшитилмас, муаззам кошона улкан дахмадай теран сукут сақларди.

Мармар зиналардан юриб, иккинчи ошёнага чиққан саройбон эшик олдида тўхтаб, Али Қушчини кутиб турди. Али Қушчи чиқиб боргач, эшикни оҳиста очиб, нечундир унга йўл берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Али Қушчи пойгакда хайрон бўлиб тўхтади. Ўртага хонтахталар қўйилиб, ипак кўрпачалар тўшалган, тўрига эса харир нимпушти парда осилган серхашам хона дафъатан бўм-бўшдай туюлди унга. Иккинчи дақиқадагина у хонтахтанинг оркасида қиблага қараганча саждага бош қўйиб, ер ўпиб ётган бир одамни кўрди. Лаблари алланималарни пичирлаб ер ўпиб ётган бу одам... шахзода Мирзо Абдуллатиф эди! Хонтахтанинг бу томонида, айвонга чикадиган эшик олдида кўк жилдлик қалин бир китобнинг йиртилган варақлари сочилиб ётарди.

Али Қушчи хайрон бўлиб саройбонга қаради. Саройбон шахзодани калака килгандай афтини буриштирдида, олдинга ўтиб:

-- Давлатпанох... — деди журъатсиз бир товушда. — Мавлоно Али Қушчи келдилар...

— А? — шахзода ялт этиб қаради. Унинг сўниқ, захил юзида, қайчиланмаган соқол-мўйловларида ёш томчилари милтираб турарди.

— Э-э, ха, мавлоно Али Қушчи! Хуш келибсиз, мавлоно, хуш келибсиз... -- Шахзода шоша-пиша ўрнидан

турди, белидаги киличи билан хонтахтани шарақлатиб уриб, олдинга ўтди-да, тавозе билан салом берди.

— Сизни кўрмоқдан бисёр хурсандмен, мавлоно, бисёр хурсандмен...

Шахзоданинг дудуғланиб гапирган гаплари ва хатти-ҳаракатларида телбаларга хос кишини чўчитадиған бир нарсa бор эди. Лекин бу — тунов кунги жиннилик эмас, бошқача, мудхиш бир телбалик эди!

«Ё тавба! Нечук бу кузғун инсофга келмиш? Фақир кеча «муртад» аллома эдим, букун нечук «мавлоно» бўлдим?»

Шахзода саройбонга караб ерда ётган китобга ишора қилди, гўё китоб эмас, чаёни кўраётгандай ижирғаниб:

— Буни олиб ўтга ташла! — деб амр қилди.

Саройбон гиламда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб китобнинг орасига солди-да, индамай хонадан чиқди. Саройбон чиқиши билан Мирзо Абдуллатиф, нам киприкларини пирпиратиб, Али Қушчига юзланди. Овози аллақандай ногирон титраб:

— Сохиби карам мавлоно! — деди. — Мен сиздан зойича кўрмоғингизни сўраган эдим. Кўрдингизму?

Шахзоданинг хушомад аралаш аянчли табассуми сабабми, ё сўнгги сўзларни кўркинқираб айтгани учунми, Али Қушчи юраги «шиғ» этиб, кўзини унинг ёшли нигоҳидан олиб қочди. У ҳозир «йўқ» дейиши билан шахзода дарғазаб бўлишини билар эди. Лекин ундан кўрққани учун эмас, нечундир шохи синиб, аянчли аҳволга тушиб қолган бу мажруҳга ачингани учун ҳам аллақандай ийманинқираб:

— Кечиргайсиз, шахзода, — деди оҳиста. — Камина тунов кун иқроқ бўлган эдим: илми нужумдан беҳабармен...

— Йўқ! Йўқ! — шахзода кўркиб кетиб, орқага тисарилди. — Сиздай алломай даврон илми нужумдин беҳабар бўлмоғи ғайритабиийдур, мавлоно!

Мирзо Абдуллатифнинг овозида, ёш милтираган кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, Али Қушчининг хаёлидан яна бояги фикр ўтди: «Бу телбага не бўлди? Нечун бундай титрайди?»

— Надоматлар бўлсинким, камина бу борада маърифатсиз бир авомдурмен, — деди у, шахзодага қарамай. — Илми риёзиёт бобида сўрасангиз, жавоб берамен.

Фалакда ситоралар ҳолатидан сўрасангиз, эҳтимол сўзлаб берсам. Ва лекин...

— Юлдузлар ҳолатини билган аллома илми нужумдан ҳам бохабар бўлмоғи даркор...

— Надоматлар бўлғайким...

— Йўқ, Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур — барини биласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз! — шахзода ўнг қўлини қиличининг бандига қўйганича хонанинг ўртасида ковоғини уйиб турарди. Унинг қўзларидаги бояги изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода билан алмашди, юпка лаблари қаттиқ қисилиб, сийрак мўйлови дикрайди. У ҳозир қутуриб: «Саройбон!» деб бақирishi ва «Йўқот бу муртадни!» деб буюриши эҳтимолдан холи эмас эди...

«Не қилмоқ керак? Зойича кўрдим. Кўркманг. Тақдирингиз ёмон бўлмас, десинми? Умри бино бўлиб ёлғон сўзламаган Али Қушчи энди зиндондан кўркиб, ёлғон сўзлайдими? Билмаган илмини биламен деб, тасалли берадими? Зотан, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган кунёқ тақдири аён бўлган бу падаркушга ёлғон сўзлаб кўнглига таскин бермоқ виждонга хилоф эмасми?»

Али Қушчи ўртада серрайиб турган шахзодага ер остидан бир қараб қўйди. У ҳамон шахзоданинг «қутуриб» телбаларча бақирishини кутарди. Лекин шахзода тўсатдан юзини кафтлари орасига яшириб:

— Нечун раҳм қилмайсиз, мавлоно? — деди йиғламсираб. — Наҳот ғанимларимнинг фиски фужур сўзларига инонсангиз? Устодингиз бўлмиш ул зотнинг пешанасига ёзилгани шу бўлса не чора? Ул зотга суиқасд қилган барча қузғунларни қатл қилдириб, қасос олдим. Бошқа не қилай? Ёзуғим не маним? Агарчи куфр китобларни ўтда ёндирган бўлсам... ҳақ йўлида, дини ислом йўлида ёндирганмен...

Шахзода «куфр китоблар» дейиши билан Али Қушчининг қалбида милтираб турган аллақандай нур сўндиқолди. У: «Бу китоблар куфр эмас, салтанат кўкида порлаб турган бир машъал эди. Сен бу машъални сўндириб, эл-улусни ҳам, ўзингни ҳам абадулабад зулматга маҳкум этдинг, эй нобакор!» дегиси келди-ю, шахзоданинг унсиз титраб йиғлаётганини кўргач, қалбида уйғонган туғённи ичига ютди.

— Туш кўрибмен, — деди Мирзо Абдуллатиф тўсатдан. — Бисёр ёмон туш, мавлоно. Бисёр ёмон...

У, гўё бу мудхип тушни кайта кўраётгандай кўзларини катта очиб бир нуктага тикилиб колди. Сўнг, юзини яна кафтлари орасига яшириб инграб юборди...

Али Қушчи нима қилишини билмай анча турди. У шахзодани юпатай деса сўз тополмас, унинг холи қанчалар аянчли эканини сезмасин, дилида унга нисбатан илик бир туйғу йўқ эди, айнаи замонда унинг мажрух ҳолатини, нола чекиб тўлғанишларини кузатиб туриш ҳам жуда оғир эди.

— Фақирни кечиргайсиз, шахзода, — деди у. — Не чора, фақир расул эмаски, оллодан ваҳий келтириб дилингизга фароғат солсам! Каминага ижозат бергайсиз, шахзода...

Мирзо Абдуллатиф жавоб бериш ўрнига тўсатдан турган жойида тиз чўкди-да, қиблага қараб саждага бош кўйди...

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, оёк учида юриб хонадан чиқди, тик пиллапосялардан бир-бир босиб пастга тушаркан, шахзоданинг:

— Ёзуғим не маним, эй парвардигори олам! — деб инграганини эшитиб юраги зиркираб кетди-ю, кадамини тезлатди.

Пастда, зинадан тушган жойидан, қўлларини орқасига қилиб, асабий айланиб юрган балхлик занжисифат саройбон Али Қушчига савол назари билан қаради. Али Қушчи «хайронман» деб елкасини учирган эди, саройбон: «Ақлидан озган», деган маънода тилла узукли шаходат бармоғини чаккасига ниқтади-да, шартта бурилиб, ён эшикдан ичкарига кириб кетди. Саройбон эшикни очганда ичкаридан канизларнинг шўх кулгиси, зеб-зийнатларнинг нафис жаранглаши эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди. Ажабо: саройбон уни на ичкарига таклиф қилди, на посбонлар қўлига топширди.

Али Қушчи хайрон бўлиб боққа чиқди. Атроф ёришиб қолган, кўкдаги булутлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай тиниқ жойларида сўнгги юлдузлар милтираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тўлиб кетган эди... Қошона олдида ҳеч ким кўринмас, фақат гулзор ўртасидаги тепаси гумбазсимон, хаворанг шийпонда кечаси уни Қўксаройдан олиб келган икки сипоҳ устунларга суяниб мудрашарди. Али Қушчи бирпас хайрон бўлиб тургач, кизил қум сепилган хиёбондан юриб боғ оралаб кетди. Унинг

фикри ёди ҳамон шахзодада эди, кўз олдида ҳамон унинг ёш билан ювилган аянчли чехраси турар, кулоклари остидан зорли нидоси кетмас эди.

«Хайхот! Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб! Бор! Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса — хоҳ шох бўлсин, хоҳ гадо — у жазосиз қолмайди! Инсонга ақл ва шуур шу мақсадда берилганким, у бу теран ҳақиқатни тушунсин! Кимки бу ҳақиқатга тушунмай, адолатсизлик йўлини тутар экан, охири вой бўлиши муқаррар!.. Мана, шахзода! Тожу тахт ва шон-шавкат ишқида ўз падарини қатл қилишдан ҳам тоймаган эди. Алломалар сарвари ёққан илм машъалини сўндириб, Мовароуннахрни зулмат қўйнига ташлаган эди. Оқибати не бўлди? Ха! Бу фоний дунёда ҳам ҳақ ва адолат бордур. Банди мўъминларга қатлу қирғин келтирган, меҳр-шафқат ўрнига жабру жафо, илми маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган ҳеч бир кимса интиқомсиз қолмайдур!..»

Али Қушчи дукур-дукур оёқ товушларини эшитиб ўгирилиб қаради. Боя хаворанг шийпонда мудраб ётган ясовулларнинг бири унга томон югуриб келарди.

«Яна шахзодами? Яна зойичами?»

Йўқ, ясовуллар уни «Чил устун»га эмас, дарвозага бошланди. Дарвозада толларга боғланган отлар шай турарди. Али Қушчи ясовуллар ёрдамида отга минаркан, хаёлидан: «Яна Кўксаройгами? — деган фикр ўтиб, вужуди ачишиб кетди. — Ха, Кўксаройга. Лекин икки ҳафта ётган ёруғ хонага эмас, ўшал жаҳаннамга, совук гўрга тикишар сени!»

Али Қушчи, икки ёнида икки ясовул, отини йўрттириб бораркан, гўё олам билан видолашаётгандай чор атрофига — йўл бўйидаги юксак сарвларга, кечаси ёмғирда чўмилган боғларга, адирларни қоплаган ҳўл майсаларга, мусаффо осмонда милт-милт ёнган сўнгги юлдузларга суқланиб қарар, қараб тўймас эди.

Ё раб! Мунчалар фусункор экан бу олам! Арик бўйларида гўё маъсум келинчаклардай бош эгиб турган мажнунтоллар, япроқларида шудринг томчилари ялтираган оқ тераклар, чакалакзорлардаги қушлар нағмаси, теварак-атрофдан элас-элас кулокка чалинаётган қўй-қўзилар маъраши, майса ва дашт гиёҳларининг муаттар нафасига қўшилиб эсган аччиқ тутун хиди... Наҳот бунинг ҳаммасидан махрум бўлиб, тагин ўшал мудҳиш гўрга тушса?..

Тўсатдан ҳаммаёқ тасир-тусир бўлиб кетди. Юраги ўйнаб кетган Али Қушчи икки томондаги қамишзор жарликлардан от солдириб чиққан тўрт нафар суворийни кўрди. Юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма телпак кийган бу суворийлар, қилич ўйнатганларича, қуюндай ёпирилиб келдилару, довдираб қолган ясовулларнинг бошларига қоп ташлаб гип бўғиб олдилар. Али Қушчи ҳушига келгунча суворийларнинг бири отини жиловидан олиб, пастга, жарликка етаклади.

«Қароқчисимон бу йўлтўсарлар ким? Қуюндай ёпирилиб қайдан келди?»

Туя бўйи келадиган қамишзорга киришлари билан олдинда бораётган суворий юзидан қора чарм ниқобини юлиб олди.

— Каландар Қарноқий!

— Устод!

Каландар отда энгашиб, қулочини ёзди:

— О, устод, устод! Ниятимиз пок эканми, дийдор кўришмоқ насиб бўлди!

Али Қушчи ҳамон ҳушини йиғолмай, Қаландарнинг серсоқол юзига, ёш милтираган кўзларига ҳайрат билан тикиларкан, юраги яна жиз этди: қамишзор орасидан Мирам Чалабий билан Мансур Коший чиқиб келишди.

— Мирам, ўғлим! Мансур Коший!

— Устод!

Каландар Али Қушчини қўйиб юбориб, ясовулларни чакалакзорга судраб тушган ниқобли йигитларга юзланди.

— Чилвир билан бутага боғланглар. Тезроқ, Қалқонбек! Фурсат зик, Босқонбек!

Ниқобларини ечмаган йигитлар бошларига қоп кийдирилган ясовулларни буталарга боғлаб бўлишлари билан, Каландар отига қамчи босди.

— Кетдик, устод, фурсат зик!

Каландарнинг шошилиши бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз кадамча юрмаган ҳам эдилар. «Боғи майдон» томондан от туёқларининг дупури эшитилди-ю, қамишзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай, юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт, рўпарада, катта йўлнинг у юзидаги тепаликда ҳам бир гуруҳ отликлар пайдо бўлди. Тепаликда бир-

дан пайдо бўлган бу отликлар, қўлларидаги яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали кийкирик билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда «Боғи майдон» томондан келаётган отликлар саросимага тушиб тўхтаб қолишди, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришди.

«Шахзода!» — хаёлидан ўтди Али Қушчининг.

Хавода қиличлар яркираб, отларнинг зорли кишнаши борликни зир титратди.

— Кетдик, устод. Бу ерда турмоқ хатарлидур! — Қаландар Карнокий Али Қушчининг отини етакка олиб илгарилаб кетди. Али Қушчи кўзини чирт юмиб олди, лекин қанча уринмасин, нигоҳи олдидан «Чил устун»да қиблага қараганича ер ўпиб ётган шахзода кетмас, кулоклари остида ҳамон унинг аянчли йигиси янграр эди: «Туш кўрдим, мавлоно... Бисёр ёмон туш...»

Катта йўлда ҳамон қиёмат-қойим давом этар, қиличларнинг шарақ-шуруғи, отларнинг кишнаши ва одамларнинг ваҳший кийкириклари эшитилиб турарди...

* * *

Мирзо Абдуллатиф саройбон бошлиқ ўн чоғлик балхлик навкарлари билан «Боғи майдон»дан чиққанида уфқ оқара бошлаган, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин кечаси билан мижжа қоқмаган, кўз олдини қандайдир туман қоплаган шахзодага ҳаммаёқ, хатто ёмғирдан кейин бўлакча тиниқлик касб этган мусаффо осмон ҳам қоп-қора туюлиб, эти увишиб кетди. У олдинда от чоптириб бораркан, йўл бўйидаги сарвлар панасида, икки томондаги жарликларда аллақандай кўлагалар изғиб юргандай туюлиб дам-бадам сесканар, гоҳ отининг жиловини тортар, гоҳ олазарак бўлиб, ёнидаги навкарларига қарарди.

Аксарияти балхлик, ўнг кулокларига тилла исирға такиб, бошларига сурмаранг салла ўраган қушбурун, занжисифат маҳрамлари эса, у қараганда кўзларини олиб қочар, отларининг бошларини тортиб, орқага тисарилар эди. Хар сафар тик қарашга журъат этмай орқага тисарилган бу навкарларини кўрганида шахзода қиличини қинидан суғуриб олиб, уларнинг устига от солдириб боргиси келар, лекин бундай қилишга фурсат йўқ, у Кўксаройга ошиқар эди. Назарида, доруссалтанага етиб, Кўкса-

ройга кириб олса бас, кечаси кўрган туши ва ҳамон кўз олдида турган мудхиш манзарадан халос бўладигандай туюларди.

Ана олдинда, Афросиёб қирлари устида, уфқни тўсган кунгурадор девор ҳам кўринди. Девор тагидан чуқур хандак ўтади. Хандак сувсиз, ундан ўтилса бас... Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шахзода хандакка яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги тепаликда бир гурух суворийлар пайдо бўлди.

Ҳаммаси бир хил қора чакмон ва қора телпак кийган, баъзилари юзларига қора ниқоб тутган бу қора гурух, тенада бир дақиқа от ўйнатиб турди-да, қора тўфондай ёпирилиб кела бошлади...

Юрагини чулғаб олган мудхиш туйғу шахзодани қарахт қилиб қўйди. У тепадан ёпирилиб тушаётган қора гурух тобора яқинлашаётганини, ўз навқарлари эса, отларининг бошларини буриб, тасир-тусир қочаётганини сезиб турар, лекин, худди илоннинг сеҳрига илинган бақадай, сурон солиб келаётган суворийлардан кўзини ололмас, жойидан жилолмас эди.

Ана, кийкириқлари оламни тутган қора тўфон пастдаги хандакка етди. Тўфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчилаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... амир Султон Жондор эди. Иккинчиси... ё раб! Худди тушида барқаш кўтариб кирган навқарга ўхшаган бу иккинчи суворий... кўпдан бери фитна кўзғаб қочиб юрган Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!...

Шахзода жонхолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навқарларига яқинлашиб қолганида, тўсатдан елкасига зарб билан қадалган ўқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди...

«Нахот куни битган бўлса? Нахот тожу тахт, салтанат, шон-шавкат — баридан айрилган бўлса?»

Бутун оғирлиги билан гурсиллаб қулаган шахзода юрагига санчилган оғриқдан тўлганиб кўзини очди... Худудсиз осмон, гўё қонли уммондай қирмизи тусга кирган, кўз қамаштирган бу мудхиш уммон қаърида лахча чўғ булутлар сузиб юрарди... Шахзода ҳолсизланиб кўзини юмаркан, тўсатдан қонли булутлар орасидан чиқиб келган... падари бузрукворини кўрди.

Эғнида ял-ял ёнган зарбоф тўн, бошида гўё қонга бўялгандай кип-қизил салла, хатто соқол-мўйловлари ҳам

кип-кизил Мирзо Улугбек, кўзларида ёш, худди қанот ёзгандай қўлларини ёзиб, унга томон охиста тушиб келарди...

Оламни от туёқларининг дупирию қандайдир қаҳрли сурон тутган, бу сурон орасидан отасининг мунгли овози аниқ эшитилиб турарди.

«Жигаргўшам, болам! Пуштикамаримдан бўлган зурриётим! Падаринг бошига етган бу кузғунлар сенинг бошинга ҳам етибдур. Не чора? Ота-бобонига вафо қилмаган бул машъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга инонмадинг. Не қилай, болам?..»

Оламни тутган қаҳрли сурон яқинлашиб келмоқда, кўз ёши аралаш бу мунгли овоз эса, аксинча, тобора узоқлашмоқда эди... Шаҳзода, гўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йиғиб талпинди, талпинди-ю, боши узра кўтарилган яланғоч қилични кўриб, кўзини юмди, юмаркан:

«Гуноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор!» деб пичирлади.

26

Қаландар Қарноқий йўлга чиққанида тун ярмидан ошган эди. У барвақтроқ йўлга тушмоқчи эди, лекин қабристондан қайтган Али Қушчи ёрнинг энг ичкарасига ўтиб, юзтубан тушиб ётиб олди-ю, Қаландар уни безовта қилишга журъат этмади.

Устодни қабристонга Қаландар ўзи бошлаб борди. Тиллабибининг вафотига бир ой тўлмаса ҳам, унинг қабри кўм-кўк майса билан қопланган эди... Устод энасининг қабри тепасида намози асрдан то қора шомгача қимир этмай ўтирди. Қаландар унинг аллақандай чўкиб қолган чўпдай бўй-бастига, кўзлари юмук, соқол-мўйлови кўз ёшларидан нам, унсиз йиғисига четдан қараб ўтираркан, нечундир узок Қарноқда, «Қоровул тепа» остидаги кўхна қабристонда қаровсиз ётган ўз энасининг қабри эсига тушиб томоғи вил бўғилди.

Устод гўристонда ҳам, йўлда ҳам бир оғиз гапирмади, лекин Қаландар унинг унсиз изтиробларини бутун вужуди билан ҳис этар, ҳис этгани учун ҳам на тасалли беришга тили боради, на рухсат сўрашга...

Фурсат ўтиб бормоқда, ёрга йиғилган қўни-қўшни темирчи ва чиланганлар, Қаландар билан хайрлашмоқ-

чи бўлиб келган Қалқонбек билан Босқонбек — ҳамма сукутга чўмган эди. Қаландар босқон ёнида хаёлга толиб ўтирган устага қаради. Уста унинг ахволига тушунди чамаси, коронги бурчакда ётган мавлононинг ёнига бориб, алланималарни айтди. Устод ўрнидан турди, лекин шу пайт эшик тақиллаб, мавлоно Коший билан Мирам Чалабий кириб келишди-ю, Қаландар яна тутилиб қолди.

Мавлоно Кошийнинг айтишича, Мирзо Абдуллатифни қатл қилган фитначилар шахзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. Фитначилар хибсда ётган шахзода Мирзо Абдуллони тахтга қўтарган эмиш. Шаҳарда осойишталик эмиш. Қўплар каламушлардай ин-инларига кириб кетган бўлса-да, Регистон майдонига бориб, мудҳиш манзарани томоша қилувчилар ҳам бор эмиш. Хуллас, бировлар бу қатлу қирғиндан қўриқиб, уйларида пусиб ётган бўлса, бировлар беҳад хурсанд эмиш...

Қаландарнинг эсига яна ўша таниш мисралар тушиб, бошини чайқади:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтин тахт ўлтурганлар
Туфрок аро ётмишлар...

Уста Темур Самарқандий мийиғида кулимсираб: «Туфрок аро ётмишлар!» деб қўйди. — О, бевафо тожу тахт! Сени деб не-не қатлу қирғинлар бўлмади! Сени деб не-не подшоҳлар ўзларини ўтга урмадилар!

— Аммо, хайхот! Хеч бир шох ўзига бундан бир сабоқ олмагандур! — Али Қушчи маъюс бош чайқаб, Қаландарга юзланди: — Хар калай, Мирзо Абдуллони мўъмин одам, деб эшитган эдим. Эҳтимол, бу падаркуш мустабиднинг тақдири унга бир сабоқ бўлур. Эҳтимол, илм аҳлига Мирзо Абдуллатифдай берахмлик қилмас. Бир ой-ярим ой сабр қилгайсен, шоир. Шояд инсофга келиб мадрасани қайта очса. Бирга бўламыз. Бурунгидай толиби илмларга раҳнамолик киламыз...

Қаландар, гўё ўз дилига кулоқ солаётгандай, бошини ҳам қилиб узоқ ўйланиб қолди. Йўқ, унинг жисми Самарқандда бўлса ҳам, руҳи қачондан бери ўз маскани — олис Қарноқда эди... у хаёлан аллақачон Хуршида бону

билан бирга кир ва адирлар оша ўз элига йўл олган, бутун қалби, бутун вужуди билан ўз юртига қараб талпинар эди.

— Ташаккур, устод. Ва лекин элимга кетмасам бўлмас...

— Нечун? — деди Мирам Чалабий ҳаяжонланиб. — Иншооллох, ҳамиша бундай жабр-жафо бўлмас...

Мирам Чалабийнинг сўзига мавлоно Коший ҳам қўшилиб, уни кўндиришга урина бошлашган эди, гапга уста Темур Самарқандий аралашди:

— Ўғлимни ўз ихтиёрига қўйгайсиз, болам. Мусофир юртида султон бўлмоқдан, ўз юртингда ултон бўлмоқ аълодур. Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринади, дейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат беринг, мавлоно! — Уста шундай деб, дуога қўл очди. Устанинг дуойи жонидан кейин Али Қушчи горнинг энг хилват жойига яширинган хуржунни олдириб, Қаландар Қарноқийга бир ҳовуч лаъл ва жавохир билан битта қуйма тилла инъом этди.

— Фақирга қилган барча яхшиликларингга минг-минг раҳмат, иним! — деди у овози қалтираб. — Каминадан қайтмаса оллодан қайтгай. Осойишталик бўлса қайтиб келарсен. Иншооллох, дийдор кўришгаймиз!...

Гор олдида иккита от тайёр турарди. Улар сўнг бор кучоклашиб хайрлашаркан, уста ҳам, мавлоно Али Қушчи ҳам беихтиёр кўзларига ёш олдилар. Буни кўрганда Қаландар ҳам томоғи гип бўғилганини сезди-ю, отига сакраб миниб, уст-устига камчи босди...

Мана, доруссалтана аллақачон орқада қолди. Қўҳак тоғининг этагида Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекка ҳам рухсат берди. Худди ўз укаларидай бўлиб қолган бу оға-инилар билан кучоклашиб хайрлашди-да, жилга бўйлаб отини йўрттириб кетди. Лекин хаёли ҳамон Самарқандда. Кўз олдидан ҳамон устоднинг ғамгин чехраси кетмас, қулоклари остида ҳамон устанинг ҳаяжонли гаплари, берган оқ фотиҳаси янграб турарди. У гўё шахарнинг ҳар бир даҳаси, ҳар бир гузари, ҳар бир кўчасига кириб чиқар, ҳаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ салкам йигирма беш йил тупроғини ялаб ўтган Улугбек мадрасаси билан видолашар эди... Салкам йигирма беш йил! Ўсмирлик пайтида келган осий банда мана энди қирқдан ошди. Соч-соқолига оқ тушди... Бу орада бошига не ғурбат, не кулфатлар тушмади. Лекин ҳақ таолога

шукурким, гоҳ бошига укубат солса, гоҳ иноятини дариф тутмади: шу шаҳарда у илм зиёсидан баҳраманд бўлди, шу шаҳри азимда Мирзо Улуғбек билан мавлоно Али Қушчидай алломаи замонларга шогирд тутиниб, уларнинг меҳр-муҳаббатларига мушарраф бўлди... Яна ҳақ таолога шукурким, у хиёнат йўлига кирмади, ўз устодлари олдидаги шогирдлик қарзини узди. Сўнгги бирикки ҳафта, хусусан, илоннинг ёғини ялаган Қашқир қайгадир йўқолганидан бери, Қаландар ўзини қўярга жой тополмай қолган, мавлонони қутқаришдан умидини узган эди. Хайрият, устанинг: «Бу муқарраб-ус султонлар орасида олтинга сотилмайдурғони йўқдур», деган сўзи тўғри чикиб, бошқа бир ясовул топилди. Шу ясовул ёрдамида кеча, ниҳоят, устодни қутқарди. Мана энди пок виждон билан Хуршида бонунини олиб ўз юртига кетса бўлади. Ҳа, оллога яна бир бор шукурким, бу масканда унга шундай улкан муҳаббат ато қилди... Бу муҳаббат уни қанча-қанча ўт-чўққа ташласа ҳам, охири, иншооллоҳ, бахайр бўлди. Насиб қилса шу букун бонунини олиб узок йўлга чиқади... Бир бечора камбағалга шундан бошқа не керак?

Қаландарнинг эсига яна сўнгги учрашув тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У кейинги пайтларда бонунини ўйларкан, ўша кунги иссиқ бўсаларни, қалбида уйғонган бўлакча бир меҳрни, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган бахт туйғусини эсламоқчи бўларди. Лекин бунинг ўрнига негадир кўз олдига ҳадеб бонунинг ғамгин чехраси келар, кўз ёшларини қулт-қулт ютиб айтган гаплари, «никоҳ хутбасини ўқитинг, шаръий ҳасмингиз бўлай», деган илтижолари қайта-қайта эсига тушиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетарди...

Мана ҳозир ҳам, доруссалтанадан чиқибдики, юрагини аллақандай мубҳам туйғулар, теран бир мунг чангаллаб олди. Бу ноаниқ ҳислар, бу чексиз қайғу айриликданми, бошқами — Қаландар буни изоҳлаб беролмас, лекин қанча уринмасин, ундан қутула олмас, доруссалтанадан узоқлашган сайин юрагини зиркиратган бу оғрик тобора ортиб борарди...

Қаландар бошидаги телпагини тўғрилаб, осмонга қаради. Боя хуфтонда қуюқлашган булутлар таркаган, баҳмалдай майин, тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган эди... Ана, энг тепада, зардай сочилиб ётган Сомон йўлининг устида, Дубби акбар ситоралари битта-битта бўлиб ча-

рақлаб турибди. Ундан пастроқда Хулкар юлдузлари ўчоқдаги кўрдай ғуж бўлиб милтирайди. Зухро юлдузи хали кўринмайди, лекин тонг яқин, олис-олисларда итларнинг хуриши, хўрозларнинг кичкириғи эшитилади... Ана, ўнг томондаги тоғ чўққилари чўғдай яллиғланиб, Самарқанд нонидай юм-юмалоқ тўлин ой кўринди. Ой чиқиши билан борлиқ бўлакча бир улугворлик касб этди, қирлар, адирлар, жилға бўйидаги тўқайзорлар — ҳаммаси нотаниш ва аллақандай сирли бир оламга ўхшаб кетди...

Қаландар отининг бошини қирга бурди... Ажабо: сўнгги икки ҳафтада қирлардаги майсалар тиззага келган эди... Қаландар Қарноқийнинг юртида кўклам сал кеч келади. Эҳтимол у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир, лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда ханузгача лолақизғалдоқлар очилиб ётгандир!..

Қаландар Қарноқий Хуршида бону билан бу қирлардан от чоптириб ўтишини, кизил гиламдай тўшалган қизғалдоқлар, адирлар оша суюкли кишлоғига кириб боришини ўйлади. Ўйларкан, кўнглидаги ғубор хиёл тарқаб, дили ёришгандай бўлди.

Ой чиққани учунми, сал ўтмасданок уфқ оқариб, тоғ чўққилари устида Зухро юлдузи чарақлади. Қаландар таниш сойга тушганида теварак-атроф ёришиб, тепада қишлоқ боғлари кўзга чалинди.

Қаландар отдан тушиб юз-қўлларини ювди, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқиди, сўнг, юраги яна аллақандай увишиб, отга минди. У хар сафар шундай бўлади, сойдан ўтиб қишлоққа яқинлашаётганида висол орзуси билан йўғрилган нотинч бир ҳис ёпирилиб келиб, соғинган қалби бетоқат питирлаб қолади. Буқун у хиёл барвақтроқ келди. Эҳтимол, бону хали уйқудан турмагандур? Иссиқ тўшакда маъсум гўдакдай тиниқ нафас олиб ухлаб ётгандур!..

Ё раб! Бу не?..

Қаландар Қарноқий тепада, Бобомурод ота ховлисининг деворлари олдида от ўйнатиб турган беш-олти нафар суворийларни кўриб, беихтиёр отининг бошини тортди. Олисдан суворийлар улоқ талашаётган чавандозларга ўхшар, бир жойда гир айланишиб, ниманидир тортишар, йиғилган оломон билан олишар эди. Ниҳоят, улардан бири оқ матога ўралган бир нарсани ердан узиб,

эгарига ўнгариб олди-да, даврани ёриб чикиб, қир бағирлаб от чоңтириб кетди. Суворий отининг бошини қирга бураётганида, оқ мато орасидан нимадир сидирилиб тушди-ю, сочилиб кетиб, гўё қора бахмал рўмолдай хавода назокат билан ҳилпиради.

«Бону!» — Бу фикр миясида чакмоқдай чакнаган Қаландар аргумоғига камчи урди. Четан девор ёнида турган эркак-аёл баробар суворийлар орқасидан югуришди. Лекин турнакатор бўлиб кетаётган отликлар тобора узоқлашиб борарди.

Қаландар Қарноқий усиз ҳам учиб кетаётган бўлиқ аргумоғини аёвсиз камчилаб бораркан, фикрлари куюндай чарх урарди:

«Наҳот сўнгги умиди сўнса! Наҳот кўз очиб кўрган севгилисидан, бу зулмат қаърида порлаган ёруғ офтобидан айрилса? Инсофу адолат қайда, эй парвардигор?»

Ана, биринчи суворий аргумоғини тўхтатиб, оқ матога ўраб-чирмалган, тўзғиган сочлари от туёқлари остида ҳилпираган аёлни — унинг Хуршида бону эканига энди шубҳа қолмади! — бошқа отга миндира бошлади. Оқ матони йиртиб, қўлларини бўшатиб олган бону, суворий билан олишар, ўзини отдан ерга ташлашга уринар эди. Буни кўрган Қаландар аргумоғини қаттикроқ камчиларди. У суворийларга яқинлашиб қолганда, энг охириги отлик ўгирилиб қаради, қаради-ю, жонҳолатда фарёд кўтариб отига устма-уст камчи босди.

«Қашқир! Даюс!»

Қаландар қиличини кинидан суғуриб олди. Қашқир қичқирганда Хуршида бонуни отга миндираётган суворий ҳам ўгирилиб қаради.

— Амир Жондор!

Қаландарни кўрган амир ҳам навкарларига бир нима деб бақирди. Лекин Қаландар унинг нима деганини эшитмади. У ҳамон дод солганича от чоңтириб бораётган Қашқирни қувиб етди-да, оёқларини узангига тираганича бутун кучи, бутун оғирлиги билан унинг дубулға кийган бошига қилич солди. Шартта кесилиб учиб кетган дубулғалик бош от туёқларининг остига тушиб, юмалаб кетди. Қаландарнинг назарида, Қашқирнинг ерда юмалаб бораётган боши мудом чинқираётгандай туюлиб, юраги зирқираб кетди. Лекин ойсимон эгри қиличларини ўйнатиб, устига бостириб келаётган икки суворийни кўриб, ҳушини йиғди. Суворийлардан бири чамаси шахзоданинг

хорижий навкарларидан бўлса керак, бошига туғлик мис дубулға кийган қора барзанги сипоҳ, эгарга энгашиб олдинда келар, иккинчиси эса, сал орқада қолган эди. Қаландар отини тўғри барзангига солди. Зарб билан тўқнашган икки арғумоқ зорли кишнаб, осмонга сапчиди. Барзанги оёқларини узангига тираб эгри қиличини осмонга кўтарди. Лекин Қаландар отининг бошини чапга бурди-ю, ўнг ёнбошида қолган барзангини бир ҳамла билан отидан учириб юборди. Буни кўрган иккинчи суворий жон талвасасида отининг бошини орқага бурди. Қаландар отини аёвсиз ниқтаб, уни қувиб бораркан, бир зум кўзи амир Жондор билан Хуршида бонуга тушди. Бонуни қўйиб юборган амир, от устида камонини тортиб, ўқ узмоқчи бўлар, бону эса, эгардан йиқилай-йиқилай деб, унга тармашар эди.

«Номард!»

Қаландар қочиб бораётган суворийни ташлаб, отининг бошини амир Жондор томон бурди, бурди-ю, кўксига мислсиз зарб билан қадалган ўқ-ёйни чангаллаганича отининг бўйнига муккасидан йиқилди. Жон талвасасида отининг ёлига тармашаркан, бонунинг: «Мирзам!» деган фарёди қулоғига чалингандай бўлди.

«Хуршида! Бону... Шаръий манкуҳам!...» хаёлидан ўтди унинг. Ҳолсизланиб отдан сирпаниб тушаркан, нечундир кўз олдига олис Қарноқ қирларидаги гўристон, гўристон четидаги отасининг қабри тепасида йиғлаб ўтирган синглиси келди. Сўнг, осмону замин — ҳаммаси чир айланди-ю, чархпалак бўлиб кетди.

* * *

Хуршида бону бир неча бор ҳушидан кетиб, бир неча бор ҳушига келди. Сўнг бор ҳушига келганида ўз уйлари, ўз хонасида ётганини, тепасида юм-юм йиғлаб ўтирган кекса энагаси билан аллақандай қакшаб-қалтираб қолган бобосини кўрди, кўрди-ю, яна кўзини юмди... Унинг кўз очиб юмганини кўрган энагаси: «Нуридийдам! Гиргиттонинг бўлай, кизалоғим!» деган нидо билан юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпди. Энагасидан кейин бобосининг зорли хитоби эшитилди:

— Бўстонимнинг гули! Боғимнинг булбули! Кўзингни оч, олтиним!..

Кимдир лабига дир-дир титраган чойнак тутди. Хуршида бону қуруқшаган лаблари билан бир-икки қултум

сув ичди, ичаркан, негадир кўз олдига кўксидаги ўк-ёйини чангаллаганича отнинг бўйнига муккасидан йиқилган Қаландар келди, кулоклари остида унинг: «Бону!» деб қичқирган товуши янграб кетгандай бўлди-ю, тирноқларигача ачишиб бетоқат тўлганди... Қаердадир олисдан, гўё туман орасидан, бобосининг овози эшитилди:

— Ёнидан жилма, кампир... Ҳовлида амир Жондор кутиб ўлтирибди. Мен табибдан хабар оламен...

Амир Жондор!.. Бонунинг назарида, бу икки сўз мисоли симоб янглиғ кулоқларини тешиб ўтди. Амининг мудхиш иши, бонуни силтаб ташлаб узган ўки, сўнг, унинг фарёдларига кулок солмай, отига ўнгариб олиб қочганлари эсига тушиб, инграб юборди. Ногаҳон миясида бир сўз ярк этди: «Оғу!»

Ҳа, ҳа, токчада, унинг зеб-зийнатлари солинган тилла қутчасида, узукнинг кўзига яширинган мошдаккина оғу бор. Бу оғуни у ҳарамда топдириб олган, лекин ичишга улгурмаган, Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳарамдан бўшатгач, тилла узугининг кўзига яшириб қўйган эди!..

Хуршида бону кўзлари бежо ёниб, уйнинг токчаларига қаради. Тилла қутича кўринмас эди...

Бону талвасаланиб ўтирган энагасига қаради:

— Энажон. Қутичам, зеб-зийнатларим қайда?

— Ўрнида, оппоғим, ўрнида! — кампир шоша-пиша ўрнидан туриб, икки дарица ўртасидаги токча олдига борди, тилла ва кумуш баркашларнинг оркасига қўл суқиб, таниш тилла қутичани олди.

Хуршида бону қалтироқ қўллари билан қутичани очиб, ажиб товланган қимматбаҳо тошлар ва зеб-зийнатларни титкилашга тутинди: мана ўша, катта ёкут кўзли тилла узук!..

— Энажон!.. — Хуршида бону кампирни уйдан чикаришнинг баҳонасини тополмай дудуғланди. — Энажон бир пиёла сув беринг!..

— Сув? — деди кампир тушунмай. — Мана, узум шарбати бор, болам.

— Йўқ, йўқ, сув беринг, энажон, совуқ сув!..

Саросимада қолган шўрлик кампир куймаланганича ташқарига югурди.

Хуршида бону игнача билан узукнинг ёкут кўзини кўчирди. Тапгрига шукур! Қора майиздеккина оғу узукнинг кўзига ёпишиб қолган эди. Хуршида бону уни тир-

ноғининг учи билан кўчириб олди, лекин оғзига солишдан олдин, кўнгли бир хил бўлиб, зеб-зийнатларга тўла чароғон хонага, шифтдаги олтин қандилга, нозик ўймакор билан ишланган қуббасимон тоқчалардаги мунаққаш идишларга бир-бир тикилди.

Бундан бир йил муқаддам, ҳафтада уч марта, худди шу музайян меҳмонхонага унинг дугоналари, доруссалтана зодагонларининг ожизалари йиғилишар эди. Ўртага тутилган ҳарир парданинг бу томонига ёзилган ипак кўрпачаларда ўтиришиб, кикир-кикир кулишиб уни — чехрасидан аллақандай нур ёғилиб турадиган девкомат мударрисни кутишар эди...

Қаландар Қарноқий кириб келиши билан юзларини ипак дурралар билан тўсиб олган нозанинлар бўйинлари ва қўлларидаги кимматбаҳо зеб-зийнатларини, оёқларидаги қўш-қўш тилла ҳалҳолларини¹ нафис жаранглаштириб, бир-бирларини туртишиб, шоирнинг эътиборини тортмоқчи бўлишар, лекин жўрттага қовоғини уюб олган Қаландар Қарноқий, бошини китобдан кўтармас, кўтарганда эса ёлғиз унга — Хуршида бонуга нигоҳ ташлар эди...

Бону ўпкаси тўлиб, кўзларини юмаркан, эсига сўнги вироқлари тушди. Ўшанда, никоҳ хутбасидан кейин, Қаландар уни иягидан ушлаб бошини кўтарди, гўё уни биринчи бор кўраётгандай юзига узоқ тикилиб турди, кейин бўлакча бир меҳр билан ёнли кўзларидан охиста ўпаркан:

— Хуршидам! — деди овози дарз кетиб. — Ўзимнинг шаръий манкуҳам!..

Шаръий манкуҳам!.. О парвардигори олам! Нечун ул масъуд дамларни ўзинг инъом этиб, нечун тағин ўзинг маҳрум қилдинг? У дарвешнинг ёзуғи не?

Маъюс ҳаёлларга чўмган Хуршида бону қўлидаги оғуни тамом эсидан чиқарган эди, даҳлизда шип-шип оёқ товушини эшитиб ҳушига келди. «Ғуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен!»

Бону майиздеккина заҳарни оғзига солди-да, бир қултум совуқ шарбат ичиб ўзини ёстикка ташлади.

Эшикдан кирган кампир куймаланиб келиб, ёнига чўккалади.

— Сув келтирдим, болам, кўзингни оч!..

¹ Ҳалҳол — оёқка тақилладиган олтин ҳалқа.

Хуршида бону бошини кўтарди, бир култумгина сув ичиб, яна ўзини ёстиққа ташлади. Сув томоғидан ўтиши билан ичакларига, йўқ, юрагининг остига чўғ теккандай бўлиб «жаз» этди-ю, бесаранжомланиб ингради.

Кампир қўллари қалтираб, яна лабларига пиёла тутди.

— Сенга не бўлди, болажоним?..

Бонунинг юрагига теккан чўғ энди мисоли киздирилган темирга айланиб, ичакларини жаз-жаз қуйдира бошлаган эди. У бетоқат бўлиб бошини кўтарди. Назарида, бутун меҳмонхона, шифтдаги олтин қандил, токчалардаги биллур идишлар, деворларга осилган шерозий гиламлар, ҳаммасини ўт олган, ҳаммаси ловиллаб ёна бошлаган эди. Уйни тутган бу ўт орасида отининг бўйнини қучоклаб, питирлаб ётган Қаландар Қарноқий кўринди...

— Энажон!

— Энажон деган тилгинангдан ўргилай! Сув берайми? Мана сув...

— Энажон! — Хуршида бону аллақандай чарақлаб кетган кўзларини кампирга тикди. — Энажон, мен ўламен. Ўлсам... бувамга тилагимни айтинг...

— Қайдаги сўзларни айтасен, болам!..

— Ўлсам... Гўрим Қаландар... Қаландар Қарноқийнинг гўри билан... бир бўлсин!

— Болам! Болажоним! Бу сўзни қайдан топдинг? Қайси Қаландар?..

Хуршида бону кўнгли озиб ўкчиди-ю, ўзини тутиб, кўзларини юмди.

— Нечук эсингиздан чиқди, энажон? Дадамнинг шогирди... Мусофир шоир Қаландар... гўримиз бир бўлғай... — Хуршида бону гапиролмай, мис жомга қараб талпинди.

Кампир бир зум кўзларини катта очиб қотиб қолди, сўнг фарёд солганича, ташқарига отилди...

27

Ўша куни Оқсарой ёнидаги ховлисига келган Али Қушчи, намози асрдан кейин иссиқроқ кийиниб, уйдан чиқди. У мавлоно Мухиддинни кўришга аҳд қилган эди. Мавлоно Мухиддин қанча хиёнат қилмасин, номига номуносиб қанча тубанликларга бормасин, унинг ақлдан

озиб, занжирбанд қилинганини эшитган Али Қушчи чидаб туролмади. Орадан нималар ўтмасин, улар салкам чорак аср борди-келди қилишган, бир мадрасада таълим олиб, таълим беришган эди. Шу сабабданми, бошқами, мавлоно Мухиддин тўғрисидаги гаплар уни титратиб юборди. Айни замонда мавлоно Мухиддиннинг ақлдан озиши тўғрисидаги, хусусан, расадхонадаги куфр китобларни ёндириш маросимига кириб бориб, ҳазрат Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган гаплари ҳақидаги мишмишларни эшитганда Али Қушчининг ҳаёлига яна ўша эски ўйлар келди: ҳа, бу фоний дунёда ҳақ ва адолат йўқ, деган сўзлар бекор! Яхшиликка яхшилиқ, ёмонликка ёмонлик қайтгусидур! Ва лекин... Лекин бу ўйлар унинг калбида тунов кунгидай исёнкор туйғулар эмас, аксинча, аллақандай маънос ҳислар уйғотди. Ҳайҳот! Мавлоно Мухиддиндай ўткир фозил, фалакиёт ва илми риёзиёт бобида юксак чўқкиларни забт этган этган зукко аллома бу ҳақиқатни билмаса ё билмоқдан қўркса не чора?

Али Қушчи ҳар эҳтимолга қарши, Салоҳиддин заргарнинг уйига тўғри борадиган катта кўчалардан юрмай, айланма йўллар ва тор кўчалардан кетди. Шаҳар бундан етти-саккиз ой муқаддам қандай бўлса шундай, мубҳам бир ҳаёт кечирар, кўча ва гузарларда одам сийрак, расталар, дўконлар ёпи, ҳаммаёқ жимжит эди, лекин бу жимликдан қандайдир совуқ бир таҳлиқанинг нафаси келар, шунинг учун ҳам ҳаммаёқ тақа-тақ беркилган. Фақат кунлар узайган, илиган, вақт намози асрдан ўтса ҳам, ҳали шафак сўнмаган, шаҳар ҳарир нимпушти дарпарда билан ўралгандай тиниқ қизғиш шуълага чўмилган эди.

«Боғи шамол» томондан юрган Али Қушчи, Салоҳиддин заргар гузарига яқинлашиб қолган эди, кўча юзидаги эшиклардан бири очилиб, бошига кундуз теплак, эгнига кимхоб тўн кийган, юм-юмалоқ бир одам чиқди. Али Қушчи ўзини кўриб-кўрмаганликка олиб, ўтиб кетмоқчи эди, лекин кимхоб тўнли юм-юмалоқ одам, пилдираб келиб қўл ковуштирди.

— Э-э, ассалому алайкум, биродари азиз!..

Али Қушчи бир зум гарангсиб қолди.

Пилдираб келиб таъзим қилган кимхоб тўнли бу юм-юмалоқ кимса... бундан етти ой муқаддам дарвешлар хирқасига ўраниб, яшириниб юрган шоир Мирюсуф Хилватий эди...

— Сиз зоти шарифни хибсда кўп азият чекмиш, деб эшитган эдим, кўриб бисёр масрур бўлдим, мавлоно, бисёр масрур бўлдим...

— Оллога шукур, — деди Али Қушчи, нима дейишини билмай.

— Барча илм аҳлини тазйиқ қилган ул хунхўр падаркушдан хазар, алхазар! Аммо тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдулло кўп соҳиби қарам, кўп олижаноб зот деб эшитган эдим, сизни кўриб бунга имоним қомил бўлди, мавлоно...

Али Қушчи яна нима дейишини билмай:

— Иншооллох, шундай бўлсин, — деб қўйди.

— Бунга шубҳа қилмагaysиз, мавлоно. Мана, қамина ул тождори мусулмоннинг бир мадҳ битдим, тиласангиз ўқиб берамен, мавлоно! — Мирюсуф Хилватий шундай деб, қўйнидан зар матога ўралган кафтдеккина бир китобчани олди-да, Али Қушчининг розилигини олмасданок томоқ қириб ўқий кетди:

Бобонгиз фатх этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эми, анингдек зоти аълони.

— Шоир Хилватий!

— Лаббай? — Мирюсуф Хилватий илҳом билан порлаган кўзларини китобдан узиб, Али Қушчига қаради.

— Қамина бу шеърингизни кўп эшитганмен. Бора-калло сизга!

Али Қушчи оғзи очилганича анграйиб қолган Мирюсуф Хилватийни кўчанинг ўртасида қолдириб, йўлида давом этди. У бир-бир босиб, шоирдан узоклашиб бораркан, дард билан бош тебратиб:

— О, хом сут эмган бандалар! — деб қўйди.

Шафак сўнган, шаҳар узра майин қоронғилик қанот ёзмакда эди.

Али Қушчи Салоҳиддин заргар яшайдиган гузарга етиб борганида ҳаммаёқ қоронғиликка чўмган эди, лекин... ажабо: ҳамиша ёпиқ турадиган қўш тавақали темир дарвоза ланг очик эди! Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар ўтирадиган қоронғи бостирмада ҳеч ким кўринмас, лекин ўрдадай ҳовлида фонуслар ёнар, аллақандай жом ва қумғон кўтарган аёллар икки меҳмонхона орасида у ёқдан-бу ёққа югуриб юришарди.

«Буларга не бўлди? Мавлоно омонми?

Ҳовлига кирган жойда хайрон бўлиб тўхтаган Али

Кушчи рўпарадаги катта меҳмонхонадан чиққан мушт-деккина чолни кўриб, унга томон юрди, юрди-ю, беихтиёр яна тўхтади: икки букилиб, муштдеккина бўлиб қолган бу чол... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Ховлидаги фонуслар ва дарчалардан тушган кўк, сариқ, қизғиш шуълада унинг кўзлари телбаларча ёнар, соколи селкиллаб, боши сарак-сарак қиларди... Али Кушчини кўрган заргар унга қараб талпинди, кейин кўз ёши аралаш:

— Ўғлим... Алоуддин! — деди-да, меҳмонхонанинг мармар зинасига ўтириб қолди.

Али Кушчи чолнинг ёнига бориб чўккалади.

— Мавлоно эсонми, бузруквор?

Заргар бошини сараклатиб, меҳмонхонага ишора қилди, йиғламосираб:

— Мадад бергайсиз, мавлоно! — деди. — Табиб! Табиб бор!

Чолнинг сўзини мавлононинг ҳоли оғир, унга табиб келди, деган маънода тушунган Али Кушчи, ичкарига шошилди. Даҳлизда мис идишлар, чил-чил синган косалар, тўкилган овқатлар сочилиб ётар, хавони аллақандай қўланса хид тутган эди. Али Кушчи табиб билан олишаётган телба мавлонони кўришдан чўчигандай, даҳлизда журъатсизгина тўхтаб, нафасини ростлади-да, эшикни секин очди...

Чароғон меҳмонхонанинг тўрида, кўзлари бежо бир кампир сочлари тўзғиган беҳуш бир малакни кучоклаб ўтирар, унинг ёнига бошига учлик оқ қалпоқ, эғнига оқ ятак кийган қотма бир одам тиз чўккан эди. Эшик очилганда бошига учлик оқ қалпоқ кийган одам ялт этиб қаради, сўнг, беҳуш малакни кучоклаганича қотиб қолган кампирга бир нима деди-да, ўрнидан турди. Шу заҳотиёк кампирнинг фарёди уйни зир титратди... Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўкнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўқсиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

— Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган ғунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдай маъратиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсен, кўзичоғим?.. Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олтиним? Кимга?

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Кушчини титратиб юборди. Кўзида фил-филт ёш, у деворга суянганича гарансиб турарди. Айни замонда, энаганинг кўлида жонсиз ётган Хуршида бонунни таниган ҳамонқ, хаёлидан: «Қаландар Қарнокий кайда? — деган фикр ўтди. — Унга не бўлди? Нахот у бечора ҳам?.. Йўқ! Йўқ! У бечора дарвешни ўзинг асрагайсен, парвардигор...»

Меҳмонхонага фарёд солиб бир гурух хотин-халаж кириб келди. Ҳаммаёқни қий-чув, йиғи тутиб кетди. Али Кушчи пешанасини муштлаб йиғлаётган заргарга тасалли беришини ҳам, чикиб кетишини ҳам билмай ҳамон гангиб турган эди, кимдир секин кўлидан ушлади.

— Сизни биров йўқлаб келди, мавлоно...

— Қайдан келди?

— Қайдам. Мадраса талабасига ўхшайду...

Али Кушчи юрагига ўрмалаган совук шубҳадан бада-ни жимирлаб, меҳмонхонадан чиқа бошлаган эди, Хуршида бонунинг тепасида йиғлаб ўтирган кампир:

— Ўғлим Али Кушчи! — деб унга қараб талпинди. Кампирнинг овози шундай алам билан янградики, уйни тутган қий-чув бир зум тинди. Али Кушчи эшикни очганича бўсағада тўхтади.

— Ўғлим Али Кушчи!.. Кўзимнинг нури... нуридийдам, набирам, жон бераётиб тавалло қилган эди... — кампир гапиролмай юзини шапатилаганича уввос тортди. Ҳамма, ҳатто Салоҳиддин заргарнинг ўзи ҳам йиғидан тўхтаб, унга тикилиб қолди.

— Набирам не деган эди? Тилаги не эди унинг? Сўзла, кампир! — деди Салоҳиддин заргар, овози қалтираб. Кампир енгининг учи билан кўзини артиб:

— Нуридийдам, набирам, — деди ўқсиб, — мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин деган эди...

«Мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин?! Ё раббий, бу кампир не дейди?..»

Бўсағада гарансиб турган Али Кушчининг хаёлини Салоҳиддин заргарнинг:

— Шоир, Қаландар?! — деган хитоби бўлди. Ҳозиргина пешанасини муштлаб, гўдаклардай нола чекиб ётган чол ўрнидан туриб кетган, кўзлари чакнаб айланасига қарар, лекин, чамаси, ҳеч кимни кўрмас эди.

— Бу сўзни қайдан топинг, кампир?! Мен ким,

Хожа Салоҳиддин заргар, бўстони́нинг гули, ёлғиз на-
бирам, кўзими́нинг нури, суюкли набирамни ўшал гадо
билан бир ерга кўмаменми? Не деб алжирайсен, кам-
пир?

— Кўзичоғим, — деди кампир йиғлаб. — Кўзичо-
ғимнинг илтижоси...

— Бас! Ёлғиз набирамнинг бошига етган ўшал гадо!
Хам ўзининг бошига етди ул бетавфик, хам гулимининг!

Заргар гапини тугатмаган хам эди, кишанларнинг
шараклаши эшитилиб, эшикда... мавлоно Мухиддин
кўринди.

Эғнидаги бўз кўйлагининг ёкаси киндигигача йиртил-
ган, коксуяк бадани дир-дир титраган, соқол-мўйловла-
рига тупук сачраган мавлоно Мухиддин эшикда тўхтаб:

— Тўй? — деди бошини ғалати ликиллашиб. — Бу
хонадонда тўй бўладиру, фақирни таклиф қилмайдур!

Мавлоно Мухиддин мудҳиш ишшайиб бир Али Қуш-
чига, бир жой-жойларида қотиб қолган аёлларга қаради.
Сўнг, тўрда сочлари тўзғиб ётган бонуга кўзи тушди,
тушди-ю, чуқур ботган бежо кўзларида нимадир ярқ
этди. Ярқ этганда тупук сачраган юзидаги мудҳиш ифо-
да саросима билан, саросима изтироб билан алмашди. У
яна бир Али Қушчига, бир тирик мурдадай қарахт бўлиб
қолган отасига қаради, кейин овозининг борича:

— Қизим! — деб чинқирди. Бу чинқирик, гўё коксу-
як баданни тешиб чиққан бу нидо шифтдаги олтин қан-
дил, беҳисоб тоқчаларга терилган ҳисобсиз зеб-зийнат ва
олтин барқашларни янграшиб юборди.

— Қизим! Ёлғизим! — Мавлоно Мухиддин занжир-
банд кўлларини ёзганича олдинга талпинди, лекин оёқла-
ри чалиниб кетиб, бўсағада гурсиллаб йиқилди-ю, ўқ
теккан қушдай питирлаб қолди.

Мавлонога интилган Али Қушчи эпикдан югуришиб
кирган бир неча кишини кўрди-да, юраги зирқираб, ўзи-
ни ташқарига олди. У ҳовлига чиқиши билан кимдир
ёнига югуриб келди.

— Устод!..

Али Қушчи зўрға ҳушини йиғиб ёнидаги одамга кара-
ди.

— Мирам Чалабий?

— Устод! Қаландар Қарнокий оламдан ўтибди...

— Қачон? — Али Қушчи беихтиёр орқага тисарил-
ди. — Ким хабар қилди?

— Хабарни уста бобо етказди. Боя хуфтонда жасадини Ургутдан олиб келишган эмиш...

Али Қушчи турган жойида чайқалиб кетиб, устунни ушлаб қолди-да, тез юриб ховлидан чиқди. Дарвозага борганида меҳмонхонада кўтарилган фарёдни эшитиб беихтиёр тўхтади. Тошнинг эритадиган бу фарёд орасидан Салоҳиддин заргарнинг «Ўғлим!» деган нидоси аниқ эшитилиб турарди.

Али Қушчи, бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зиркираганича дарвозадан чиқди.

* * *

Қаландар Қарнокийни эрта бомдодда, Тиллабиби ётган қабристонга, муштипар кампирнинг ёнига дафн этишди. Дафн маросимида мавлоно Али Қушчи билан уста, Мирам Чалабий билан Мавлоно Коший, Ургутдан мархумнинг жасадини олиб келган уч-тўрт деҳқон ва Қалқонбек билан Босқонбек бошлаб келган беш-олти темирчилар қатнашди.

Бир кундаёқ ўзини олдириб, мункайиб қолган уста, мархумнинг жасадини гўрковга ҳам бермай лаҳадга ўз қўли билан қўйди, гувалаларни ўзи териб, ўзи тупрок тортди. Сўнг, қабр тепасига тиз чўкиб, узоқ тиловат қилди. Чолнинг қора қурум босган серажин юзида, юмук кўзларида, аллақандай ҳорғин овозида чуқур қайғу, гўё уста мусофир бир дарвешни эмас, ўз ўғлини тупрокка берган эди. Али Қушчи чолнинг махзун овозидан кўнгли эриб, энаси қабри ёнида ер чуқилаб ўтираркан, кўз олдидан кечагина видолашган Қаландар Қарнокийнинг шиддатли қиёфаси кетмас ва негадир ҳақ ва адолат тўғрисида ўйлаган ўйлари қайта-қайта эсига тушарди...

«Хайхот! Нечук бундай қиласен, парвардигори олам? Нечук адолат қиличингни дам шахзодадай мустабид қонхўрлар бошига соласен, дам бу мусофир янглиғ бир бечоранинг орзу-умидларини чил-чил сиңдирасен! Умри гадоликда ўтган бу нотава қамбағалнинг гуноҳи не? Хукмингда инсоф ва адолат борми? Агарчи бор бўлса, бу мислсиз жабр нечун? Нечун?»

Али Қушчи елкасида кимнингдир қўлини сезиб, бошини кўтарди. Тепасида Мирам Чалабий турар, одамлар ўринларидан қўзғалишган эди.

Уфқ улкан гулхандай ловиллаб ёнар, олисдаги қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида қумуш сочилгандай ял-

тиллер, кекса қайрағочлар билан ўралган эски кабрис-тонни қушлар нағмаси тутган эди...

Улар кабристондан чиқиб, катта йўлга етганларида Мирам Чалабий билан Мансур Коший тўхтади.

— Ижозат этсангиз, биз шаҳарга қайтамиз, — деди Мансур Коший. — Сиз-чи, устод?

— Мен... — Али Қушчи асосига суяниб, мункайиб кетаётган устанинг кетидан тикилди. — Мен устанинг ёнида бўламен. Бошимизга оғир мусибат тушганида шул камбағал қосиблар ёрдам қўлини чўзган эдилар. Энди биз ҳам бу чолни ёлғиз қолдирмайлик.

Коший «маъқул», деган маънода бош ирғади.

— Бу тилагингиз мақбулдур, устод. Иншооллох, юрт тинчиб қолур. Тинчиб қолса келиб хабар оламиз...

Мансур Коший сўзини тугатмаган ҳам эдики, Мирам Чалабий:

— Устод! — деди ҳаяжонланиб. — Энди аҳволимиз не бўлади?... Не юмуш қиламиз?

Али Қушчи Мирамнинг сўзларига жавоб бермай, Ургут тоғларига тикилди. Мирам Чалабийнинг назарида, устод «Аждар ғор»ни қидираётгандай туюлиб, ўзи ҳам офтобда ғалати ялтилаган юксак чўққиларга қўз тикди... Али Қушчи чуқур тин олиб:

— Шу букунгача не иш қилган бўлсак, шу юмушни қиламиз, болам! — деди. — Устод, жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратлари ёққан илм шамини ўчирмоқ гуноҳи азим бўлур. Зеро... — Али Қушчининг овози тўсатдан титраб кетди-ю, бўлакча бир самимият қасб этди. — Зеро, илм аҳлининг ғанимлари бўлмиш мустабид шохлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу заҳматқаш халқ абадулабад ҳаётдур. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, чироғим.

Али Қушчи Мирам Чалабийни ҳаяжон билан қучиб, елкасини қоқиб қўйди.

Улар кучоқлашиб видолашдилару, ажрашдилар: Мирам Чалабий билан Мансур Коший шаҳар томон йўл олдилар, Али Қушчи эса уста Темур Самарқандийнинг орқасидан кетди...

* * *

Саккиз юз етмиш иккинчи ҳижрий йилнинг куз кунларидан бири эди. Нонуштани Самарқандда қилиб йўлга

чиккан юз туялик катта карвон пешинда Доргомдан ўтиб, бепоен ялангликка чикиб олди. Бир-бирига туташиб кетган боғлар, гавжум кишлоклар ортда қолди, олдинда, то олис-олислардаги довон тоғларигача теп-текис дашт ястаниб ётар, фақат у ер-бу ердагина ясси тепаликлар, ярим хароба кўхна кўрғонлар, беш-олти уйдангина иборат кичик-кичик кишлоклар кўзга чалинар эди.

Карвоннинг бошида, бўйинларига офтобда ялт-ялт этган мис қўнғироқлар осилган нортуюларнинг олдида тўрт нафар суворий от ўйнатиб борар, карвоннинг охирида ҳам тўрт нафар навкар кузатиб келар эди. Қарийб ярим фарсах жойга чўзилган бу катта карвон аҳли орасида зарбоф ва кимхоб тўн кийган савдогарлар, бола-чакаларини соябон араваларга ўтказиб, ўзлари от ўйнатиб бораётган кибор задагонлар, эшак ва хачир минган фукаро ва ҳатто бошларидаги кулоҳларини тебратиб, ҳамду сано ўқиб пиёда кетаётган дарвешлар ҳам бор эди. Карвонни кузатиб бораётган бу оломон орасида бошларига мударрислар киядиган учлик кора бахмал тақя кийиб, устидан енгилгина дастор ўраган, этниларига эса кора чакмон устидан енгисиз оқ жома кийган икки киши кескин ажралиб турар, улардан бири — етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, кўринишидан бардам, калта қирқилган қордай оппоқ соқоли ўзига ҳўп ярашган, нигоҳи ўткир, хушсурат бир чол, иккинчиси элликлардан ошган, лекин сокол-мўйловига деярли оқ тушмаган бир мўйсафид эди.

Саман отини бир меъёрда йўрғалатиб бораётган қотма, хушқомат чол қорамағиздан келган шиддатли чехрасига ярашган калин қошларини чимириб, дам орқага, боғлар ортида қолган Самарқандга тикилар, дам ўнг қўлдаги Ургут тоғларига қадалиб-қадалиб қарар, у бир нимадан безовталанаётганга ўхшар, чуқур ботган ўйчан кўзларида ҳам теран бир қайғу, ҳам аллақандай тараддуд сезилиб турарди...

Карвон олдиндаги ясси қирга чикиб, олисда «Қарокчи тепа» деган кишлок кўриниши билан чол отининг бошини чапга буриб, катта йўлдан узоклаша бошлади. Унинг орқасидан ёнидаги шериги ҳам отининг бошини бурди. Лекин улар йўлдан узоклашмаган ҳам эдиларки, отлиқ навкарлардан бири орқаларидан қувиб етди.

— Мавлоно Али Қушчи? Қайга йўл олдингиз?

Олдинда бораётган оқ соқолли хушқомат чол ўғири-

либ каради. Унинг кўзлари қисилиб, лабларига истехзоли табассум югурди:

— Қўркманг! Қочмоқ ниятим йўқдур! Зеро, бу юртдан кетмоқни ўз идроким билан ихтиёр этганмен.

Ясовул хижолат чеккандай томоқ қириб:

— Карвондан қолиб кетасиз, деб кўркамен, мавлоно, — деди.

— Карвон «Қароқчи тепа»да тунайдими?

— Балли!

— Бир раъкат намоз ўкиб, қувиб етамен.

Ясовул истар-истамас отининг бошини буриб, катта йўлда узоқлашиб бораётган карвонни қувиб кетди.

Али Қушчи кафтини қошларининг устига тутиб, Ургут тоғларига узоқ тикилиб турди, сўнг, дардли хўрсиниб отдан тушаркан:

— Мавлоно Қоший! — деди ёнидаги шеригига юзланиб. — Мирам Чалабий шу ерга келур. Унинг йўлини пойлаб турсангиз. Камина ҳозир қайтамен...

Али Қушчи отининг жоловини Мансур Қошийга ушлатди-да, ўзи қир ёнбағиридаги шувокзорга қараб кетди...

«Эй дариг! Худди ўша жой. Ўша пастқамлик!»

Ха, ўшанда ҳам худди мана шундай кун ботай-ботай деб турган кечки пайт эди. Кеч куз бўлса ҳам, осмон бегубор, кун илиқ эди... У маҳалда раҳматли Қаландар Қарноқий ҳам ҳаёт эди. Улар олдин сипоҳлардан ҳадиксираб пастга, пистирмага қочган, кейин эса, устодни таниб, отларининг бошини орқага бурган эдилар, устод ҳам — покиза руҳи гулшани бакода¹ масрур бўлғай! — устод ҳам уларни таниб, от чоштириб келган эди. Улар худди мана шу шувокзорда узоқ қучоклашиб турган, устод, кўзида халқа-халқа ёш, унга сўнгги васиятларини айтган, сўнгги тилақларини сўзлаб, видолашган эди. Эртасига эса, машъум хабар доруссалтанани, наинки доруссалтанани, буткул Мовароуннаҳрни зир титратган эди.

Эвоҳ! У замонларга салкам йигирма йил бўлибди! Бу орада қанча сувлар оқиб кетди. Не-не ходисалар юз берди, не-не одамлар оламдан ўтди. Аммо бу ер, бу осмон, харир туман билан ўралган бу юксак тоғлар... ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё йигирма йил

¹ Гулшани бақо — жаннат.

эмас, йигирма кун ҳам ўтмагандай, устоднинг маҳзун чехраси, ғам тўла ўйчан нигоҳи ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бир зум кўзини юмса унинг босиқ, мунгли овозини эшитгандай бўлади... Ўшанда, бундан йигирма йил муқаддам, устод мана шу пасткамликда туриб, Али Қушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, бу юрт, бу масканни кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан кўнгли вайрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан банддур. Самарканддан кетмоққа аҳд қилгандан бери, бу ғам туну кун ҳаёлидан қўтарилмай, юрагини қон қилади. Лекин не чора? У қутлуг зот оламдан ўтгач, Мовароуннахр осмонини чулғаган зулмат булутлари тарқармикин, деган умидда йигирма йил ўтди. Йигирма йил зулмат ичида яшаб бўлса ҳам, устоднинг васиятларини рўёбга чиқармоққа уринди. Бидъат ва хурофот маддоҳларидан яшириб, устоднинг китобларига шарҳлар битди, илми риёзиёт ва илми фалакиёт бобида рисоалар ёзди, қисқаси, устод ёккан илм шамини ўчирмасликка уринди... Гоҳ Абусаид Мирзо, гоҳ хазрат Низомиддин Хомуш хуфиялар юбориб, яширилган китобларни топиб беришга даъват этишди, бирда катта рутбалар ваъда беришса, бирда таҳдид қилишди. Али Қушчи барига чидади, йўқчиликда яшаса ҳам катта инъомларга учмади, устодга берган сўзидан қайтмади, сир-асрорини очмади. Лекин бундан не фойда? Устоднинг илми фалакиёт бобида яратган буюк асарлари жаҳон илм аҳлига ҳамон бориб етмади. Шу пок ният, Мирзо Улуғбек битган рисоаларни, илм бобида қилган улуғ кашфиётларини жаҳонга таратмоқ, илм аҳлига етказмоқ нияти энди уни она юртини таплаб кетмоққа ундади. Она юртини? Йўқ, у киндик қони тўкилган бу тупрокни, барча аждодлари, суюкли энаси Тиллабибининг хоки ётган бу юртни эмас, элни зулмат қўйнига ташлаган хоконларни, илм аҳлига қилич қўтарган жохил гумроҳларни тарк этмоқдадур! У устоднинг асарларини жаҳон илм аҳлига етказолмай ўлиб кетсам, деб қўрққан эди, хайрият, Абдурахмон Жомий билан Мир Алишер Навоий хазратлари Хиротда туриб ёрдам қўлларини чўздилар, Мовароуннахр сарҳадидан чиқмоққа ижозатнома олиб бердилар. Мавлоно Али Қушчи у зоти шарифларга кўнглида тахсинлар айтиб, дуо қилиб, йўлга шайланди... Аммо... яна ўша ўй, ўша таш-

виш унинг кўнглини вайрон қилди: киндик қоним тўкилган бу заминга, суюкли она юртимга, яхши-ёмон салкам етмиш йил умр кечирган бу заҳматкан элимга қайтиб келмоқ насиб бўлурми, ё қолган беш кунлик умрим дарбадарликда ўтиб, ҳоким мусофир юртида қолиб кетурми, деган фикр уни ларзага солади, буни ўйласа ўпкаси тўлиб, кўзига филт-филт ёш келади... Мана ҳозир ҳам, жаннатмакон устод билан сўнг бор видолашган бу пасткамликни, унинг табаррук изи қолган бу шувокзорни кўрганида кўнгли бир хил бўлиб, тиз чўкди-ю, қиблага қараб саждага бош эгди.

«Э парвардигори олам! Мусофирликда бошимга не кулфатлар солсанг ҳам розимен, аммо ҳокимни бу тупроқдан бебаҳра қилмагайсен!..»

Мавлоно Али Қушчи кўзларини юганича кўкка тавалло қилиб узок ўтирди. Сўнг, раҳматлик уста Темур Самарқандий ясаб берган пўлат пичоғи билан ерни ковлаб бир сиқим тупроқ олди. Бу тупроқни кеча энаси Тиллабиби қабридан олган бир сиқим тупроққа кўшиб, белига тугди-да, ўрнидан турди, тураркан, катта йўлдан тушиб келаётган икки отликни кўрди. Отлиқларнинг бири Мансур Қоший, иккинчиси ўттиз беш-қирк ёшлар чамасидаги малласоқол, кўзлари кўм-кўк ёш мударрис эди.

Ёш мударрисни кўрганида Али Қушчининг чехрасидаги маҳзунлик илиқ табассум билан алмашиб, отлиқларга пешвоз чиқди. Уни кўрган ёш мударрис ҳам отдан сакраб тушиб, қўл ковуштирди.

— Ассалому алайкум, устод!

— Ваалайкум ассалом, ўғлим Мирам! — Али Қушчи бир ёш мударрисга, бир эгар устидаги икки ёни қаппайиб турган хуржунга қаради. — Қалай, «Аждар ғор»да осойишталикми?

— Осойишталик, устод, осойишталик! — деди Мирам Чалабий мулойим кулимсираб. — Устоднинг сандигини очдим. Барча қўлёзмаларидан бир нусхадан, «Зижи Қўрагоний»дан уч нусха олдим, мавлоно...

— Жаннатмакон Қозизода Румий китоблари эсингдан чиқмадими, ўғлим?

— Йўк, устод. Ул зоти олийнинг «Риёзиёт»идан бир нусха, Ғиёсиддин Жамшид ҳазратларининг «Хандаса»сидан бир нусха олдим, устод...

— Боракалло, ўғлим! — деди Али Қушчи. — Барча сандиклар жойидами?

— Жойида, устод!

— Форнинг оғзини яхши беркитдингми?

— Беркитдим, устод...

— Балли, ўғлим. Хуржунни отимга юкла! — Али Қушчи ҳарир туман орасидан элас-элас кўриниб турган олис тоғларга тикилди, гўё баланд чўққилар орасига яширинган «Аждар ғор»ни кўрмоқчи бўлгандай, узок қадалиб қаради. Лекин кун ботган, бояги сийрак булутлар калинлашиб, тоғ чўққиларини қоплаган эди.

Али Қушчи оғир хўрсиниб, қаршисида бош эгиб турган шогирдларига қаради, гўё ўз-ўзига гапираётгандай охишта сўзлади:

— Хануз хотирамда. Ўша машъум кечадан сал олдин устод билан худди мана шу ерда учрашиб, видолашган эдик. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламоқни фақирга юклаган эди. Энди, камина буни икковингга, икковингни оллога топширамен... Абадулабад эсларингда бўлғай: Мовароуннаҳр донишларининг ақл дурдоналари йиғилган бу ноёб хазина бўлғуси авлодларга, узок зурриётларимизга хизмат қилур. Зероким, Мовароуннаҳр элини чулғаган бу зулмат қанчалик чўзилмасин, бир кун эмас, бир кун бу қора булутлар таркаб офтоб чиқажакдур. Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннаҳрни чулғаган бу зулмат таркаган кунда қайтамен, деган умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачикларингиздай сақлангиз, сўнг, инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай. Ва шу йўсин зурриётларидин зурриётларга ўтиб, элимиз осмонига офтоб чиққанда яшайдурган бахтли авлодларимизга етиб борғай... Сенлардин тилайдурган бошқа тилагим йўқ. Фақир сиздай шогирдларимдин минг бор розимен. Агарчи осий банда дилларингга озор берган бўлсам, кечиринглар...

— Розимиз, устод.

— Мингдан-минг розимиз!..

Али Қушчи аввал Мансур Коший билан, сўнг Мирам Чалабий билан кучоклашиб видолашди. Али Қушчи кўз ёшларини яширмай юм-юм йиғлаётган суюкли шогирди Мирам Чалабийни пешанасидан ўпаркан, устод Мирзо

Улуғбек ҳам кўз гирён, уни кучоқлаб узок видолашгани эсига тушиб, томоғи гип бўғилди...

Мирам Чалабий билан Мансур Коший уни катта йўлгача кузатиб қўйишди. Али Қушчи тепага чикқунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чиккач, оёқларини узангига тираб, сўнг бор орқасига қаради.

Шогирдлари настда қўл силкитишиб турар, Самарқанд, Самарқандгина эмас, яқиндаги боғлар ҳам кўринмас, гўё бутун олам унинг тиркираб оқаётган кўз ёшларига фарк бўлган эди. Али Қушчи қўлини сўнг бор силкитиб, шогирдлари билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, отининг бошини довонга бурди...»

1970 — 1973

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Иккинчи жилд

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

Роман

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Мухаррирлар: *М. Мансуров, З. Мирзаҳакимова*

Бадий муҳаррир *М. Самойлов*

Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*

Саҳифаловчи *М. Атиҳова*

Мусаххичлар: *Н. Охунжонова, Ш. Хуррамова*

Босишга рухсат этилди: 27.04.2007. Бичими 84x108¹/₃₂. «PeterburgUZ» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 18,48. Нашриёт-хисоб тобоғи 19,5. Адади 5000 нусха. Букюртма № 3386. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.